

De sociale staat van Nederland 2017

Redactie:

Rob Bijl

Jeroen Boelhouwer

Annemarie Wennekers

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, december 2017

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2017

SCP-publicatie 2017-25

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Illustratie omslag en deeltitels: Optima Forma, Voorburg

ISBN 978 90 377 0847 9

ISSN 1570-3606

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	8
1	Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? 10
	<i>Jeroen Boelhouwer, Rob Bijl, Annemarie Wennekers</i>
1.1	Een korte geschiedenis van <i>De sociale staat van Nederland</i> 10
1.2	Kwaliteit van leven in de schijnwerpers 11
1.3	De negende editie – tijd voor een terugblik 12
1.4	Terugblik van 1990 tot nu 13
1.5	Opbouw van het rapport: langs de lijnen van een conceptueel kader 14
1.6	Van hulpbronnen naar vaardigheden? 17
	Literatuur 18
2	Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld 20
	<i>Ab van der Torre</i>
2.1	De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld 20
2.2	Ontwikkelingen in de bevolking 21
2.3	Economie en inkomen 35
2.4	Activiteiten van burgers 45
2.5	Overheidsuitgaven 49
2.6	Slotbeschouwing 53
	Noten 54
	Literatuur 55
3	Publieke opinie 57
	<i>Paul Dekker en Josje den Ridder</i>
3.1	1990 en 2017: een wereld van verschil? 57
3.2	De stemming over samenleving en economie 58
3.3	Vertrouwen in instituties en opvattingen over de politiek 63
3.4	Publieke agenda's 69
3.5	Maatschappelijke kwesties 70
3.6	Verschillen tussen groepen 79
3.7	Slotbeschouwing 82
	Noten 84
	Literatuur 85

4	Onderwijs	88
	<i>Ria Vogels en Ralf Maslowski</i>	
4.1	Kwaliteit en toegankelijkheid	88
4.2	Bevolking steeds hoger opgeleid	90
4.3	Zorg om de kwaliteit van het funderend onderwijs	97
4.4	Zorg om de toegankelijkheid van het onderwijs	101
4.5	Slotbeschouwing: verleden, heden en toekomst	107
	Literatuur	108
5	Inkomen en sociale zekerheid	113
	<i>Jean Marie Wildeboer Schut, Michiel Ras</i>	
5.1	Inleiding	113
5.2	Het besteedbare inkomen	115
5.3	Analyse armoedeontwikkelingen	121
5.3	Voorzieningen op het terrein van inkomens en werk	125
5.4	Beleving eigen inkomen	129
5.5	Slotbeschouwing	136
	Noten	136
	Literatuur	137
6	Betaald werk en zorgtaken	140
	<i>Bart van Hulst, Martin Olsthoorn, Anne Roeters</i>	
6.1	Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken	140
6.2	Arbeidsmarktontwikkelingen	142
6.3	Flexibilisering en arbeidsomstandigheden	151
6.4	Taakeisen en percepties op werk en pensioen	155
6.5	De tijdsbesteding aan arbeid en zorg	164
6.6	Kinderopvang en verlof	167
6.7	Slotbeschouwing	170
	Noten	172
	Literatuur	172
7	Gezondheid en zorg	177
	<i>Sjoerd Kooiker</i>	
7.1	Bouwt nieuw beleid voort op de grote operaties van Rutte II?	177
7.2	Een terugblik op het zorgbeleid in de periode 1990-2015	178
7.3	De gezondheid van de Nederlanders	181
7.4	Welke verschuivingen zien we in de gezondheid in 25 jaar?	186
7.5	Gebruik van zorgvoorzieningen	197
7.6	Samenvatting en slotbeschouwing	204
	Noten	206
	Literatuur	208

8	Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid <i>Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker</i>	211
8.1	Inleiding	211
8.2	Nederland in Europa: politiek sterk gericht op landelijk niveau en gemiddelde participatie	213
8.3	Lidmaatschap van vakverenigingen en kerken en donateurschap	216
8.4	Vrijwilligerswerk	220
8.5	Politiek	226
8.6	Wel en niet maatschappelijk of politiek willen en kunnen participeren	231
8.7	Slotbeschouwing	233
	Noten	234
	Literatuur	234
9	Vrije tijd <i>Anne Roeters, Annemarie Wennekers, Andries van den Broek, Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst</i>	237
9.1	Inleiding	237
9.2	Vrije tijd in een vogelvlucht	238
9.3	Mediagebruik	244
9.4	Sociale contacten	251
9.5	Sport	254
9.6	Cultuur	258
9.7	Vakanties	260
9.8	Slotbeschouwing	262
	Noten	263
	Literatuur	264
10	Sociale veiligheid <i>Lonneke van Noije</i>	268
10.1	Een langetermijnperspectief op veiligheid	268
10.2	Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit gedurende een kwart eeuw	270
10.3	Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht	274
10.4	Verdachten van criminaliteit	281
10.5	Slachtoffers van criminaliteit	283
10.6	Politie: prestaties en waardering	287
10.7	Rechtspraak: vertrouwen en strafklimaat	292
10.8	Gevoelens en percepties van onveiligheid	296
10.9	Slotbeschouwing: een toekomstbestendige rechtsstaat	300
	Noten	302
	Literatuur	302

11	Wonen en omgeving	307
	<i>Jeanet Kullberg en Michiel Ras</i>	
11.1	25 jaar woonbeleid	307
11.2	Kwaliteit van woningen	309
11.3	Woonuitgaven	317
11.4	Toegang tot (geschikte) woningen	320
11.5	Kwaliteit van de omgeving en inzet van bewoners	325
11.6	Slotbeschouwing	331
	Noten	332
	Literatuur	332
12	Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk	335
	<i>Jeroen Boelhouwer</i>	
12.1	Aandacht voor kwaliteit van leven is toegenomen	335
12.2	Kwaliteit van leven is meerdimensionaal, objectief en subjectief	336
12.3	De leefsituatie van Nederlanders is tussen 1990 en 2016 verbeterd	338
12.4	Moderne vaardigheden, zoals regie over het eigen leven, als aanvulling op de hulpbronnen	342
12.5	Geluk en tevredenheid van 1990 tot 2017	347
12.6	Een goede leefsituatie en toch ongelukkig?	353
12.7	De Nederlandse kwaliteit van leven is ook goed in Europees perspectief	357
12.8	Maar erg duurzaam is het nog niet	360
12.9	Slotbeschouwing: achterblijvers en hun geluk	362
	Noten	362
	Literatuur	364
13	Nederland van 1990 tot nu – hoofdlijnen en slotbeschouwing	367
	<i>Rob Bijl, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer</i>	
13.1	De afgelopen 25 jaar is de Nederlandse samenleving veranderd (voller, vergrijsder, diverser)	367
13.2	De stemming in het land: overwegend stabiel over de langere periode	368
13.3	Objectief gezien gaat het nu vaak beter dan 25 jaar geleden...	370
13.4	... maar we zien ook risico's en bedreigingen	377
13.5	Slotbeschouwing	381
	Noot	383
	Literatuur	384
	Summary	385
	References	402

Bijlage A	403
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	404

Voorwoord

In *De sociale staat van Nederland* (ssn) beschrijft en analyseert het Sociaal en Cultureel Planbureau (scP) sinds 2001 de ontwikkeling van de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen in de samenleving. Dat doen we aan de hand van kerncijfers over de levensdomeinen onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, sociale veiligheid, huisvesting en woonomgeving. Daarbij beschrijven we niet alleen de objectieve situatie, maar gaan we ook in op de opinies van burgers en hun kijk op het leven: hoe is het gesteld met het vertrouwen in bijvoorbeeld de politiek en hoe tevreden zijn mensen met hun leven?

In deze negende editie is het mogelijk om wat langer terug te kijken, over een periode van 25 jaar. In die periode kende Nederland grote economische voorspoed, maar maakten we ook economische crises mee. In welke opzichten is Nederland in de afgelopen 25 jaar veranderd? Hoe heeft de kwaliteit van leven zich ontwikkeld? Dat is een vraag die als rode draad door deze ssn loopt.

We besteden deze keer ook specifieke aandacht aan een bevinding uit het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport (De toekomst tegemoet)*, waarin gesteld wordt dat er een verschuiving optreedt van wat mensen *hebben* naar wat ze ermee *kunnen*. De eisen die de huidige samenleving stelt, zijn anders dan die de samenleving in 1990 stelde. Welke rol spelen (sociale en digitale) vaardigheden in de leefsituatie van Nederlanders? Hoe gaan verschillende bevolkingsgroepen om met de maatschappelijke versnelling en complexiteit van de samenleving?

Ook in beleid en politiek is er de wens naar antwoorden op deze vragen. De belangstelling voor de kwaliteit van leven van mensen neemt toe, onder meer door een groeiend besef dat naast economische ontwikkelingen, ook sociale en culturele aspecten – waaronder opinies, opvattingen en satisfacties – gevolgen hebben voor de maatschappij. Op verzoek van de Eerste Kamer zal het scP dan ook vanaf 2018 jaarlijks rapporteren over de leefsituatie van de Nederlandse bevolking, voorafgaand aan de begrotingsbesprekingen.

Prof. dr. Kim Puffers
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Jeroen Boelhouwer, Rob Bijl, Annemarie Wennekers

1.1 Een korte geschiedenis van *De sociale staat van Nederland*

In 1985 startte het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) op verzoek van de Tweede Kamer met een reeks zogeheten *Sociale en culturele verkenningen*. Deze jaarlijkse rapportage was bedoeld als de sociale en culturele tegenhanger van de *Macro economische verkenningen* van het Centraal Planbureau (CPB) en legde de nadruk op thema's als de leefsituatie van de bevolking en het opinieklimaat. De *Sociale en culturele verkenningen* bestonden uit een vast deel (publieke opinie, leefsituatie en quataire sector) en per editie wisselende beleids-thema's. Echter, feitelijk was er geen sprake van toekomstgerichte verkenningen, maar werden de meest recente cijfers besproken, aangevuld met trends en ontwikkelingen die daarnaartoe leidden.

Daarom werd in 2001 overgegaan op een structurele opbouw vanuit een theoretisch kader en met vast terugkerende hoofdstukken en onderwerpen. Ook werd de standaardtermijn waarop teruggekeken werd vastgelegd op tien jaar. In plaats van jaarlijks verscheen het rapport onder de naam *De sociale staat van Nederland* (SSN) voortaan afwisselend met het *Sociaal en Cultureel Rapport* (SCR), dat zich in de loop der tijd meer op wisselende thema's was gaan richten.

Weliswaar is de doorlopende traditie om de sociale en culturele trends te monitoren wijd-verbreed in Europa, maar de Nederlandse reeks behoort tot de langstlopende (Noll en Berger 2014). In de eerste editie van *De sociale staat van Nederland* werden de algemene doelstellingen van sociale monitors op een rijtje gezet (Roes 2001; vgl. ook Noll 2002). Deze zijn:

- het bieden van een totaaloverzicht van de leefsituatie van de bevolking als geheel, aan de hand van kerncijfers op een aantal maatschappelijk en politiek relevante gebieden;
- het bieden van systematische informatie over de ontwikkelingen van diverse groepen in de samenleving en in de verschillende gebieden van Nederland;
- het bieden van informatie over de ontwikkelingen in de tijd;
- het op basis van deze informatie signaleren van maatschappelijke problemen en achterstanden ten behoeve van politiek en beleid;
- het analyseren van de achtergronden, oorzaken en gevolgen van deze problemen;
- het leveren van informatie over de mate waarin de doelstellingen van beleid worden bereikt.

Later zijn daar nog twee uitgangspunten aan toegevoegd (vgl. Boelhouwer et al. 2015; Noll en Berger 2014). Ten eerste: leg de focus meer op output en uitkomsten dan op input (cijfers over de gezondheid van de bevolking zijn dan relevanter dan cijfers over het aantal

artsen). Ten tweede: beschouw het informeren van de bredere samenleving als minstens zo belangrijk als het informeren van het beleid. Voor het scp is daarbij het perspectief van de burger het centrale uitgangspunt. In de ssn komt dat tot uitdrukking door mensen centraal te stellen en te rapporteren over hen, in plaats van over instituties of organisaties.

1.2 Kwaliteit van leven in de schijnwerpers

De aandacht voor het monitoren van sociale ontwikkelingen kende pieken en dalen. Sinds enkele jaren neemt de belangstelling voor sociale aspecten van een samenleving weer sterk toe en de hiervoor genoemde doelstellingen en uitgangspunten zijn nog onverminderd van kracht.

In 1990 vestigde de UNDP, het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties, met de eerste editie van de Human development report de aandacht op gezondheid en onderwijs, naast inkomen (UNDP 2010). Veel navolging in beleid of politiek kreeg dat destijds echter niet; die kwam eigenlijk pas in 2009. Een belangrijke aanleiding was een conferentie in 2007 met de titel *Beyond GDP*, een initiatief van de Europese Commissie, het Europees Parlement, de Club van Rome, de oecd en het wnf. Dit leidde in 2009 tot een rapport van de Europese Commissie over de ‘meting van vooruitgang in een veranderende wereld’, met als titel *Het bbp en verder* (oftewel *GDP and beyond*, een titel die het bbp (bruto binnenlands product) meer omarmt dan de eerdere titel *Beyond GDP*). In dit rapport werden vijf acties genoemd. Ten eerste zou het bbp aangevuld moeten worden met sociale en milieu-indicatoren. Ten tweede moest er aandacht zijn voor een nauwkeurige rapportage over verdeling en ongelijkheid. Ten derde was er de wens om te komen tot zoveel mogelijk real-time informatie, wat van belang werd geacht voor de besluitvorming. In de vierde plaats werd de ontwikkeling van een Europees scorebord voor duurzame ontwikkeling genoemd, en ten slotte zouden de nationale rekeningen uitgebreid moeten worden met sociale en milieuaspecten.

De lidstaten moesten deze acties oppakken, met als doel:

indicatoren te ontwikkelen die een correcte en bruikbare maatstaf bieden voor de vooruitgang die op het stuk van duurzame totstandbrenging van sociale, economische en milieudoelstellingen wordt geboekt. In laatste instantie zal het succes van het beleid van de lidstaten en de EU worden afgemeten aan de mate waarin die doelstellingen worden bereikt en aan de welzijnsverbetering die de Europese burger daadwerkelijk ervaart (EC 2009: 11).

Een ander richtinggevend document dat in 2009 verscheen, was het eindrapport van de zogeheten commissie-Stiglitz-Sen-Fitoussi. Deze commissie was door de toenmalige Franse president Sarkozy in het leven geroepen om ‘de grenzen van het bbp als indicator van economische prestaties en sociale vooruitgang te bepalen’ en ‘te bezien welke aanvullende informatie nodig is om een relevanter beeld te krijgen’ (Stiglitz et al. 2009: 7).

De conclusie van het rapport was dat kwaliteit van leven (hier en nu) onderscheiden moet worden van duurzame ontwikkeling (later). Wat betreft de kwaliteit van leven was het volgens de commissie de hoogste tijd om de blik op de economie te verruimen. Dus bij-

voorbeeld minder aandacht voor productie en meer voor inkomen en consumptie, huishoudens als centraal perspectief in plaats van de economie, en meer aandacht voor verdeling. Tot slot concludeert het rapport dat kwaliteit van leven meerdimensionaal is en dat er aandacht moet zijn voor zowel objectieve als subjectieve aspecten.

Feitelijk waren het rapport van de Europese Commissie en het Stiglitz-rapport niet veel meer dan een beschrijving van de (achtergronden van) sociale monitors en rapporten die al in veel landen bestonden, zoals de ssn in Nederland. De twee rapporten waren echter van groot belang, omdat ze politieke aandacht wisten te genereren. Na 2009 is in een aantal landen dan ook vanuit de politiek actie ondernomen om de bestaande welvaartstatistieken op te waarderen met sociale en milieu-indicatoren. In het Verenigd Koninkrijk, Italië en Duitsland is een nationale dialoog geweest over de onderdelen van de leefsituatie die mensen belangrijk vinden (Cnel/Istat 2013; Duitse Federale Regering 2016; ONS 2011). In Nederland is in 2015 een breed samengestelde parlementaire commissie aan de slag gegaan om

inzichtelijk te maken wat het bbp wel en niet meet en [...] welke meerwaarde het heeft om indicatoren te ontwikkelen waarmee verschillende elementen van brede welvaart inzichtelijk te maken zijn (TCBWB 2016: 4).

De commissie kwam tot dezelfde conclusie als de eerder aangehaalde rapporten, en deed de aanbeveling om de al bestaande Monitor duurzaam Nederland door te ontwikkelen tot een Monitor brede welvaart.

1.3 De negende editie – tijd voor een terugblik

Het tweejaarlijkse rapport *De sociale staat van Nederland* bestaat al sinds 2001, toen de ontwikkelingen in de leefsituatie in Nederland tussen begin 1990 en 2000 beschreven werden. Echter, in plaats van de gebruikelijke terugblik over een periode van tien jaar kijken we in deze negende editie terug tot het punt waar ook de eerste editie startte: 1990. Daarmee staan in deze editie grofweg de afgelopen 25 jaar centraal. Het is aantrekkelijk om de blik eens wat verder terug te laten gaan om te kunnen bekijken of ontwikkelingen op langere termijn sterker uitpakken of juist niet. In welke mate is Nederland op het gebied van welvaart en leefsituatie veranderd in de afgelopen 25 jaar? En hoe keken burgers toen en nu aan tegen de sociale staat van het land?

In Nederland verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat er een rijke traditie is in het verzamelen van gegevens, ook waar het sociale aspecten van de samenleving betreft (in enkele gevallen zelfs teruggaand tot de jaren zeventig van de vorige eeuw). Tegelijkertijd wordt geregeld gestart met het verzamelen van nieuwe gegevens, waardoor we nu over veel meer gegevens beschikken dan 25 jaar terug. Dat betekent dat sommige tijdreeksen uit dit rapport niet de volledige 25 jaar bestrijken. Zo'n betrekkelijk lange periode, althans waar het de gegevensverzameling betreft, brengt soms ook andere problemen met

zich mee. Vergelijkingen door de tijd vereisen het onveranderlijk laten van vraagstellingen en methode van onderzoek, wat vaak op gespannen voet staat met maatschappelijke veranderingen. Een vraag die in 1990 normaal werd gevonden, kan nu als oubollig, verouderd of onwenselijk worden beschouwd. Ook is sinds de massale verspreiding van internet na 1995 enquêteren via het web snel toegenomen, waarmee ook de vergelijkbaarheid in het geding is gekomen. In dit rapport zal de lezer dan ook geregeld geconfronteerd worden met onderbroken tijdreeksen. Desalniettemin zijn we aangenaam verrast door wat we wél kunnen laten zien. In alle hoofdstukken zijn trends voor belangrijke kerngegevens tot 25 jaar terug te vinden.

1.4 Terugblik van 1990 tot nu

De trends in dit rapport geven een beeld van de veranderingen in de afgelopen 25 jaar op een groot aantal terreinen (in § 1.5 komt de opbouw van het rapport gedetailleerder aan de orde). Hoofdstuk 2 beschrijft de veranderingen in de context van de individuele kwaliteit van leven, zoals veranderingen in bevolkingsopbouw of economische voorspoed.

Hier wordt kort geschetst in welke internationale context we leefden in 1990, welke impact dat had op de nationale gevoelens en in welke mate dat in 2017 anders is. Daarbij maken we gebruik van de troonredes; daarin alleen al treedt een verandering op: tot 2013 werden ze uitgesproken door koningin Beatrix, daarna door koning Willem-Alexander. 1990 was het jaar van de Iraakse inval in Koeweit (de eerste oorlog die live te volgen was op televisie) en van de Duitse eenwording. Naar aanleiding van de inval in Koeweit sprak koningin Beatrix de volgende woorden.

Onderdrukking, onrecht en gebrek aan tolerantie moeten worden bestreden. Het gaat juist om ontplooiing in vrijheid, met recht op eigen cultuur en overtuiging, ingebed in respect en zorg voor elkaar. Deze idealen moeten ook richtsnoer zijn voor ons eigen land. Sociale en bestuurlijke vernieuwing, alsmede eenwording van Europa zijn daarbij in onze democratie sleutelwoorden. Om deze idealen te verwezenlijken, zoekt de regering samenspraak en samenwerking.

Dat zijn woorden die ook nu nog van toepassing zouden kunnen zijn. Sterker, in 2016 zei koning Willem-Alexander het volgende.

Met alles wat er wereldwijd speelt, is het begrijpelijk dat we ons als samenleving zorgen maken en sterker gaan hechten aan het vertrouwde en bekende. [...] In Nederland is lang gestreden voor een aantal democratische waarden, waaronder de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. In ons land zijn mannen en vrouwen gelijk voor de wet en maken we geen onderscheid naar ras, geloof of seksuele geaardheid. Iedereen die in ons land wil wonen, moet deze waarden respecteren en naleven. Van niemand wordt gevraagd de eigen herkomst of cultuur te verloochenen, maar aan grondwettelijk vastgelegde normen kan niet worden getornd en tegen intimidatie en geweld wordt hard opgetreden.

In de laatste zinnen van de citaten zit een verschil: ‘samenspraak en samenwerking’ versus ‘hard optreden’. Een troonrede geeft een beeld van de stemming in het land zoals het zit-

tende kabinet dat wil uitdragen (in 1990 was dat Lubbers III, van CDA en PvdA, en in 2016 Rutte II, van VVD en PvdA). In deze SSN zullen we op een aantal vlakken de stemming nader bekijken, maar dan vanuit het perspectief van de burger; tot slot concluderen we in welke mate de stemming veranderd is.

In 2015 is een aantal taken in het sociale domein gedecentraliseerd naar gemeenten. Het idee is dat gemeenten beter in staat zijn het benodigde maatwerk te leveren om de problemen van mensen op te lossen, waarbij in eerste instantie bekeken moet worden wat mensen zelf of met hun eigen netwerk kunnen doen. In 1990 werd daar echter niet anders over gedacht. Uit de troonrede:

Sociale en bestuurlijke vernieuwing vullen elkaar aan. De verantwoordelijkheden van overheden, maatschappelijke organisaties en burgers moeten zo met elkaar verbonden worden dat de sociale politiek betere resultaten oplevert. Te veel burgers staan aan de kant en er is te veel verspilling van menselijk talent. De regering wil gemeenten de gelegenheid geven om in goed overleg met maatschappelijke organisaties en de burgers zelf keuzen te doen en aan beleid vorm te geven.

1.5 Opbouw van het rapport: langs de lijnen van een conceptueel kader

De systematische wijze om de leefsituatie te beschrijven, een van de kenmerken van sociale monitors, wordt op twee manieren vormgegeven in dit rapport. In de eerste plaats door de beschrijving op te bouwen langs de lijnen van een conceptueel kader, waarover straks meer. In de tweede plaats via de vaste opbouw van de hoofdstukken. Elk hoofdstuk begint met een schets van het beleid, indien mogelijk met een beschrijving van concrete beleidsdoelen. Vervolgens komen gegevens over objectieve indicatoren van de leefsituatie aan de orde, waarbij niet alleen de gemiddelde situatie in Nederland beschreven wordt, maar ook uitsplitsingen naar sociale categorieën gemaakt worden. Achter een algemene ontwikkeling kunnen immers verschillen tussen groepen schuilgaan, bijvoorbeeld tussen ouderen en jongeren, tussen hoog- en laagopgeleiden, tussen verschillende etnische groepen of tussen mannen en vrouwen. Als gegevens voorhanden zijn, vervolgt het hoofdstuk met een beschrijving van subjectieve indicatoren van kwaliteit van leven en satisfacties. Bovendien bevat elk hoofdstuk voor een of meer kerncijfers een Europese vergelijking. De hoofdstukken eindigen met een samenvattende beschouwing, waarbij een terugkoppeling plaatsvindt naar de beleidsdoelstellingen. De recente economische crisis komt in dit rapport een aantal keer terug. De daarbij genoemde jaartallen kunnen wisselen, afhankelijk van het thema dat wordt besproken. Er is dan ook niet een moment vast te stellen waarop de crisis begon: vanaf eind 2007 daalden de aandelenkoersen, in eerste instantie in de Verenigde Staten als gevolg van een 'hypothekencrisis'; vanaf 2008 leidde dat tot een 'bankencrisis' in Europa (en Nederland), in 2009 gevolgd door een 'schulden crisis' van Griekenland. De gevolgen voor de verschillende thema's kunnen ook in de tijd variëren: er zit een zekere volgtijdelijkheid in een daling van het bbp, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt,

gevolgen voor de portemonnee van burgers, en veranderingen in het gedrag of opvattingen van burgers (ook niet altijd of per se in deze volgorde).

De keuze van levensdomeinen die in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde komen en van de onderwerpen die in de hoofdstukken worden besproken, is niet willekeurig. Voor een belangrijk deel zijn zij ingegeven door de relevantie die ze hebben voor het dagelijks leven van mensen, de beleidsrelevantie en empirisch onderzoek daarnaar. Daarmee komen de domeinen in de ssn in sterke mate overeen met domeinen die in sociale rapporten in andere Europese landen zijn opgenomen (Noll en Berger 2014).

In hoofdstuk 2 staat de maatschappelijke en economische context centraal: hoe ontwikkelt het nationale inkomen zich en hoe verandert de bevolkingssamenstelling? Daarna komen achtereenvolgens aan de orde: de publieke opinie, het onderwijs, inkomen en sociale zekerheid, betaald werk en zorgtaken, gezondheid en zorg, participatie en betrokkenheid, vrijetijdsbesteding, sociale veiligheid, en wonen en woonomgeving. Tot slot staat in hoofdstuk 12 een samenvattend overzicht van de kwaliteit van leven aan de hand van de scp Leefsituatie-index (SLI), die aangevuld met gegevens over geluk en tevredenheid en een globaal beeld van de mate waarin Nederland zich duurzaam ontwikkelt.

Bij de beschrijving van de kwaliteit van leven in de ssn onderscheiden we een aantal aspecten (zie voor een grafische weergave figuur 1.1). In de eerste plaats is er het al aangehaalde onderscheid tussen de objectieve leefsituatie en het subjectieve oordeel erover. In de tweede plaats onderscheiden we enerzijds de uiteindelijk bereikte leefsituatie en anderzijds de mogelijkheden die mensen hebben om hun leefsituatie te verbeteren (hulpbronnen of kapitaalvormen). Die mogelijkheden zijn divers van aard en hebben onder meer betrekking op het inkomen, de opleiding, de arbeidsmarktsituatie en de gezondheid van mensen. Daarnaast speelt het sociale netwerk waar iemand deel van is een rol, zeker in een samenleving waarin steeds vaker en steeds meer een beroep wordt gedaan op de eigen redzaamheid. Naast financiële en sociale mogelijkheden spelen persoonsgebonden factoren en vaardigheden een belangrijke rol: de vraag in welke mate iemand zich kan redden, is onder meer afhankelijk van het psychisch welzijn, de mate van veerkracht of het gevoel controle te hebben over het eigen leven.

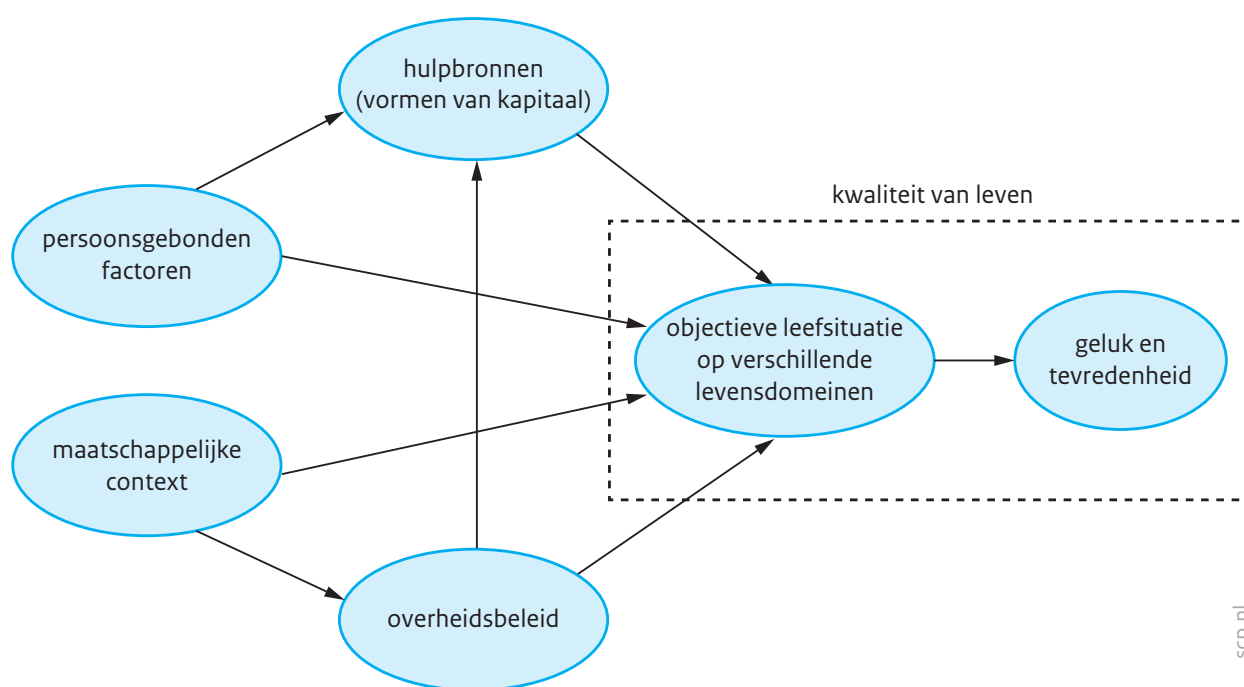
Omdat sociale netwerken steeds belangrijker worden, vormen ook sociale vaardigheden een belangrijke hulpbron: in welke mate zijn mensen in staat aan de netwerken deel te nemen en zich er staande in te houden of er adequaat gebruik van te maken? De sociale contacten vinden niet alleen face to face plaats, maar zijn ook steeds vaker virtueel of online, zoals via sociale media. Internet speelt ook buiten sociale contacten een steeds grotere rol in de maatschappij, onder meer in contacten met overheidsinstanties. Daarom zijn ook digitale vaardigheden belangrijk. De kwaliteit van leven is daarnaast ook afhankelijk van de keuzes die mensen maken, bijvoorbeeld voor de aangehangen leefstijl of de mate van participatie.

De overheid speelt een grote rol in het verschaffen van de benodigde hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeid en gezondheid), deels door de toegang ertoe te garanderen, zodat achterstanden worden voorkomen, en deels door achterstanden waar die ontstaan te compenseren (bv. via belastingmaatregelen of toeslagen).

Het schema in figuur 1.1 geeft een statische weergave van de variabelen die een invloed uitoefenen op de leefsituatie en is vooral bedoeld om de beschrijving van de kwaliteit van leven te visualiseren. Het biedt ook handvatten voor de opbouw van de hoofdstukken, waarin de verschillende elementen behandeld worden.

Figuur 1.1

Kwaliteit van leven is een combinatie van de feitelijke leefsituatie en de subjectieve tevredenheid erover

Bron: scp

In een dynamische werkelijkheid zijn nog twee andere contexten van belang. In de eerste plaats is dat de ruimtelijke omgeving: de kwaliteit van de woonomgeving, van natuur en milieu. In de tweede plaats heeft de kwaliteit van leven in het hier en nu gevolgen voor de kansen en mogelijkheden van toekomstige generaties. Die gevolgen kunnen positief zijn: door innovatie, technologie en verandering ontstaan nieuwe kansen en mogelijkheden; wie had 25 jaar geleden gedacht dat we altijd en overal zo gemakkelijk bereikbaar zouden zijn en op elk moment via internet over alle benodigde informatie konden beschikken? Maar er zijn ook negatieve kanten: niet iedereen is in gelijke mate in staat de veranderingen bij te houden en te voldoen aan de eisen die de samenleving stelt. Daarnaast heeft de manier waarop we onze huidige kwaliteit van leven vormgeven gevolgen voor landen elders in de wereld en voor milieu en klimaat in het algemeen. De houdbaarheid van de huidige manier van leven is niet vanzelfsprekend. In het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport* is dit, samen met zorgen over de solidariteit in Nederland, opgeworpen als

hét probleem voor de toekomst (Van den Broek et al. 2016). In de ssN is van oudsher een samenvattend hoofdstuk opgenomen over de kwaliteit van leven, sinds enkele jaren aangevuld met een beeld van de mate waarin de samenleving zich duurzaam ontwikkelt. Voor een uitgebreid inzicht in deze problematiek verwijzen we naar de in ontwikkeling zijnde Monitor brede welvaart.

1.6 Van hulpbronnen naar vaardigheden?

In deze editie van de ssN beschrijven we de kwaliteit van leven van Nederlanders aan de hand van het geschetste conceptuele kader en kijken we naar vraagstukken van verdeling en verschil. In de laatste edities wordt een steeds wisselend thema gehanteerd, dat als rode draad door het rapport heen loopt. Zo was er vier jaar geleden speciale aandacht voor de gevolgen van de economische crisis en keken we twee jaar geleden speciaal naar ‘de middengroep’ (van middelbaar opgeleiden): hoe was het hen in de voorgaande tien jaar vergaan? Deze keer ligt een extra focus op het ruimere tijdvak: we kijken geen tien jaar terug, maar 25 jaar. Daarnaast kijken we op verschillende plekken in het rapport naar het verschuiven van de scheidslijnen op basis van hulpbronnen, naar een scheidslijn op basis van vaardigheden.

De eisen die de huidige samenleving stelt zijn anders dan die de samenleving in 1990 stelde. Oude verbanden en zekerheden zijn verdwenen en nieuwe verbanden zijn niet altijd vast of zeker. Bovendien wordt er een steeds groter beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers en de eigen regie. Dat de scheidslijnen zich niet langs een enkele as laten leggen, bleek onder meer in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, waarin de Nederlandse bevolking naar sociaal-maatschappelijke positie in zes groepen verdeeld werd. Van deze zes groepen bevindt met name het zogenoemde *precariaat* zich in een zorgwekkende achterstandspositie. Die achterstand betreft niet alleen het inkomen, het financiële vermogen of de opleiding, maar ook de gezondheid, het sociaal en het cultureel kapitaal. Bij de indeling in groepen was eveneens aandacht voor digitale vaardigheden en voor mentaal kapitaal, waaronder zelfvertrouwen en veerkracht. Met name deze laatste vaardigheden bleken niet alleen bij het precariaat weinig aanwezig, maar ook bij een tweede groep in een achterstandspositie: de onzekere werkenden, een groep mensen met onvoldoende vaardigheden om zelfstandig uit hun achterstandspositie te geraken. Recent legde ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de nadruk op vaardigheden die verder reiken dan iets weten of kunnen; in hun termen is het ‘doenvermogen’ van belang voor de mate van zelfredzaamheid van mensen (WRR 2017). Daarbij wijst de WRR er ook op dat bijvoorbeeld stressvolle gebeurtenissen of langdurige mentale belasting kunnen leiden tot een verminderd doenvermogen, ook bij mensen met een goede opleiding of een hoog inkomen.

In het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport* is de verschuiving van scheidslijnen pakkend omschreven als een verschuiving van *haves* en *havenots* naar *cans* en *cannots* (Van den Broek

et al. 2016: 219–220). Dit idee sluit aan bij het in paragraaf 1.5 omschreven toenemende belang van sociale en digitale vaardigheden. Deze nemen de plaats in van het hebben van een goed inkomen of een goede opleiding. Die blijven misschien wel van belang als voorwaarde, maar het gaat er steeds meer om wat je met de oude hulpbronnen kunt. Zo is althans het idee – in deze ssn zullen we proberen er enig licht op te werpen door waar mogelijk naar dergelijke vaardigheden te kijken en in een enkel geval opleiding als proxy te nemen (in dat geval gaat het erom of het belang van opleiding toeneemt ten opzichte van bijvoorbeeld inkomen). In de slotbeschouwing wordt overkoepelend gekeken naar de rol die deze vaardigheden spelen en de veranderingen die hierin zijn opgetreden in de afgelopen 25 jaar.

Literatuur

- Boelhouwer, J., R. Bijl, E. Pommer en I. Andriessen (2015). Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cnel/Istat (2013). *Bes 2013. Equitable and sustainable wellbeing in Italy. Summary*. Te downloaden via www.misuredelbenessere.it/fileadmin/upload/Report_on_Equitable_and_Sustainable_Well-being_-_11_Mar_2013_-_Summary.pdf.
- Duitse Federale Regering (2016). *About the dialogue*. Geraadpleegd augustus 2017 via https://buerger-dialog.gut-leben-in-deutschland.de/EN/Home/home_node.html.
- Europese Commissie, EC (2009). *Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement. Over het bbp en verder. Meting van de vooruitgang in een veranderende wereld*. Te raadplegen via www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0175+0+DOC+XML+Vo//NL#title1.
- Noll, H.-H. (2002). Globale Wohlfahrtsmasse als Instrumente der Wohlfahrtsmessung und Sozialberichterstattung. Funktionen, Ansätze und Probleme. In: W. Glatzer, R. Habich en K.U. Mayer (red.), *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung* (p. 317–335). Opladen: Leske + Budrich Verlag.
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).
- OECD (2016). *Better life index*. Geraadpleegd augustus 2017 via www.oecdbetterlifeindex.org.
- ONS (2011). *Measuring what matters. National statistician's reflections on the national debate on measuring national wellbeing*. London: Office for National Statistics.
- Roes (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Te raadplegen via <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- Tijdelijke Commissie breed welvaartsbegrip, TCWBW (2016). *Welvaart in kaart. Eindrapport Commissie Grashoff*. Te raadplegen via www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/34298-3.pdf.
- UNDP (2010). *Human development report 2010. The real wealth of nations: pathways to human development*. New York: United Nations Development Programme.
- WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Te raadplegen via www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen.

Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld

2 Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld

Ab van der Torre

- De vergrijzing in de Nederlandse bevolking neemt toe.
 - Ouderen blijven langer thuis wonen.
 - De bevolking neemt tussen 1990 en 2015 toe met 2,0 miljoen personen.
 - De bevolking groeit in 2015 alleen nog door migratie en doordat bij mensen met een migratieachtergrond meer mensen geboren worden dan overlijden.
 - Het echtscheidingspercentage stijgt tot 40%.
 - Het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens per standaardhuishouden stijgt tussen 1990 en 2001 met gemiddeld 1,3% en daalt daarna met 0,6% per jaar. Over de gehele periode is er een verschuiving van huishoudens naar collectieve voorzieningen van de overheid.
 - Nederland komt uit de misère, maar de werkloosheid blijft nog hoog.
-

2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld

De leefsituatie van Nederlanders wordt niet alleen bepaald door persoonlijke omstandigheden, maar voor een belangrijk deel ook door omstandigheden die buiten de directe invloedssfeer van de burger liggen. Het gaat bijvoorbeeld om demografische, sociale en economische ontwikkelingen in Nederland en in de Europese Unie (EU). De voor de leefsituatie van de burger belangrijkste ontwikkelingen op het maatschappelijk speelveld komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Demografische ontwikkelingen als vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning (afname van het gemiddelde aantal personen) van huishoudens hebben gevolgen voor de gezondheid, de veiligheid, het veiligheidsgevoel, de participatie, de recreatie, de mobiliteit en het wonen van burgers.

De werkgelegenheid en koopkracht worden sterk beïnvloed door ontwikkelingen in de economie. De koopkracht (wat we kunnen kopen) en het optreden van de overheid (wettelijke kaders en het aanbod van publieke goederen, zoals onderwijs, veiligheid, thuiszorg en sociale uitkeringen) bieden ruimte voor de burger om zijn leefsituatie, gedeeltelijk naar eigen inzicht, in te richten.

Er zijn enkele in het oog springende gebeurtenissen die invloed hadden op de voor de leefsituatie van belang zijnde ontwikkelingen. Zo werd de Europese Unie opgericht met het Verdrag betreffende de Europese Unie (ook wel genoemd het Verdrag van Maastricht) dat op 7 februari 1992 werd ondertekend en op 1 november 1993 in werking trad.¹ Deze Unie verving onder andere de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en regelde samenwerking op drie gebieden: economie, buitenlands en veiligheidsbeleid, en politie en

justitie. De economische samenwerking behelsde onder andere een verdergaande integratie van het economische en monetaire beleid en de vorming van een Monetaire Unie met één Europese munt in 1999.

In de periode 1990-2015 verschoof de functie van een socialezekerheidsuitkering. Diende die tot begin jaren negentig vooral als inkomensbescherming, daarna kreeg deze een re-integratiefunctie. Dat ging gepaard met een versobering van vooral de toelatingscriteria en ten slotte het vragen van een tegenprestatie. De invoering van de Participatiewet in 2015 sloot dit proces voorlopig af (zie ook § 5.1).

In 2000 gaf Paul Scheffer met zijn artikel 'Het multiculturele drama' een krachtige impuls aan de maatschappelijke discussie over de multiculturele samenleving en het immigratie- en integratiebeleid in Nederland. Die discussie leidde uiteindelijk tot het strenge migratiebeleid van minister Verdonk (2003-2006).

Gedurende de periode 1990-2015 zijn diverse taken van het rijk gedecentraliseerd naar gemeenten en/of provincies. Voorbeelden zijn voorzieningen voor gehandicapten (Wet voorzieningen gehandicapten per 1 april 1994), huisvesting van primair en voortgezet onderwijs (per 1 januari 1997), het stads- en streekvervoer (sinds 1998), de bijstand (Wet werk en bijstand per 1 januari 2004), de huishoudelijke hulp bij de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007 (per 1 januari 2007) en natuurbeheer en -ontwikkeling (sinds 2013) (Gradus 2017). Het voorlopige sluitstuk wordt gevormd door de recente drie decentralisaties in het sociale domein (per 1 januari 2015). Deze decentralisaties zijn de uitkomst van een omslag in bestuurlijk denken van 'geloof in maakbaarheid (van bovenaf voor iedereen gelijk)' naar 'bestuur dicht bij de burger' en 'maatwerk'. Tot slot zijn de kredietcrisis (2007-2011) en de daarop volgende schulden crisis (vanaf 2009) de oorzaak van de ernstigste economische recessie sinds de jaren dertig uit de vorige eeuw. Dit leidde in Nederland en andere Europese landen tot grote werkloosheid.

2.2 Ontwikkelingen in de bevolking

Bevolkingsgroei nationaal

In de periode 1990-2015 is de Nederlandse bevolking toegenomen met 13%, van 14,9 miljoen tot 17,0 miljoen personen (figuur 2.1). Dat is met gemiddeld 0,5% per jaar. Het aantal huishoudens is echter twee keer zo sterk gestegen, van bijna 6,1 miljoen naar ruim 7,7 miljoen (+26%). Dat betekent dat er sprake is geweest van huishoudensverdunning (gemiddeld minder personen per huishouden). Daarvan is een belangrijke oorzaak de groei van het aandeel alleenstaanden, ten koste van het aandeel van de meerpersoonshuishoudens (zie ook FD 2016), wat op zijn beurt het gevolg is van onder andere het toegenomen aantal echtscheidingen, de toename van het aantal alleenstaande ouderen boven de 90 jaar en van alleenstaande jongeren.

Het aantal woningen nam toe met 30% (van 5,8 miljoen in 1990 tot 7,6 miljoen in 2016) en bleef daarmee in 2016 nog net onder het aantal huishoudens (7,7 miljoen in 2016).

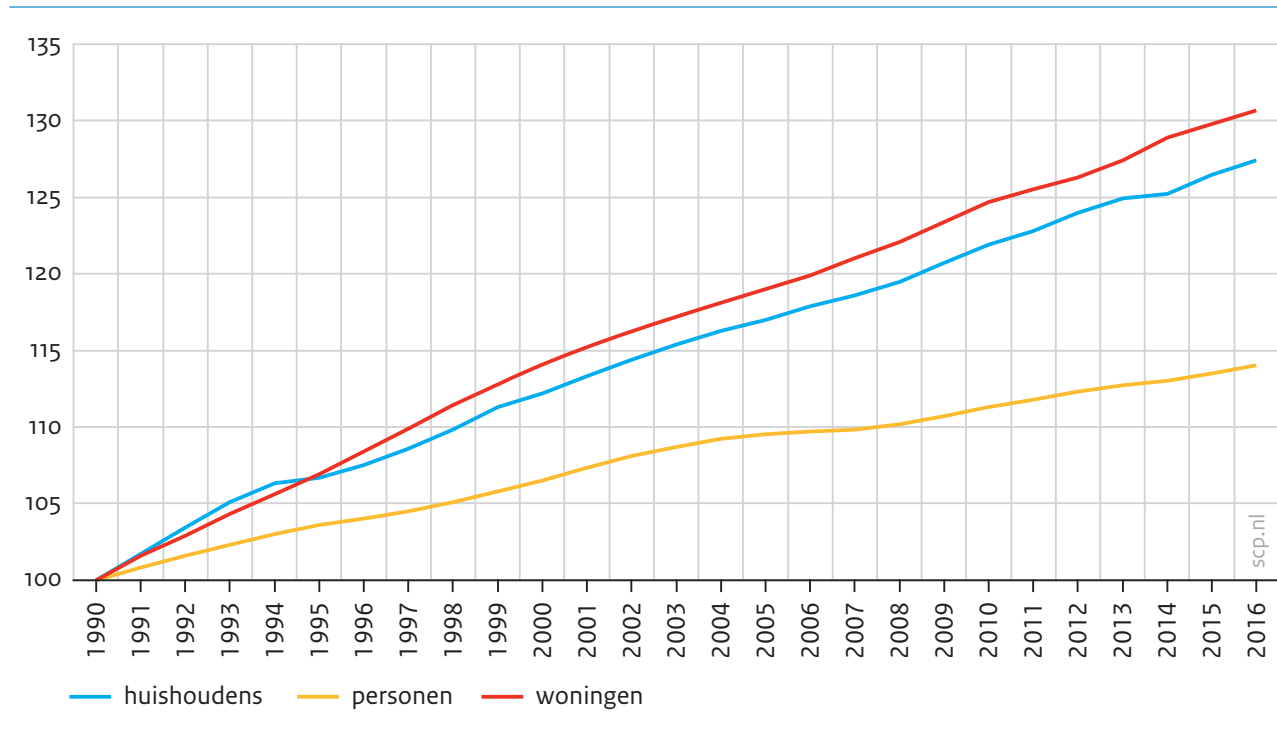
Naar rato zijn er dus per huishouden iets meer woningen beschikbaar gekomen. Sinds de eeuwwisseling ligt het groeitempo van de woningvoorraad iets lager: gedurende de

periode 1990-2000 gemiddeld 1,3% per jaar en vanaf 2001 gemiddeld 0,8% per jaar (StatLine, Voorraad woningen; standen en mutaties vanaf 1921).

Figuur 2.1

Aantal huishoudens groeit twee keer zo sterk als de bevolking

Groei van huishoudens, personen en woningen, 1990-2016 (in indexcijfers, 1990 = 100)

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek en woningstatistiek)

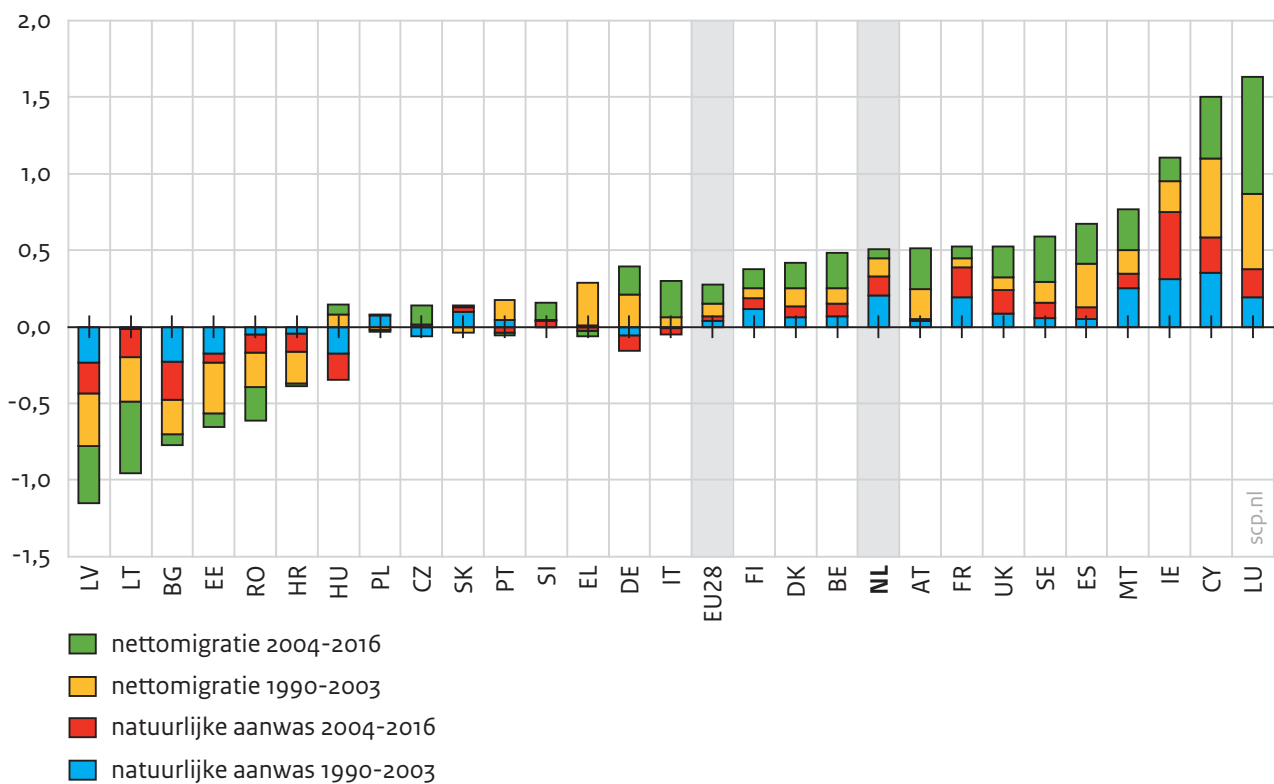
Bevolkingsgroei internationaal

De gemiddelde bevolkingsgroei in Nederland van 0,5% per jaar was hoger dan die in de Europese Unie als geheel, ondanks de hogere migratie in de EU in de tweede helft van de periode 1990-2015 (figuur 2.2). De natuurlijke aanwas (groei door een geboorteoverschot), vooral in de periode 1990-2002, was hier de oorzaak van. In de meeste Europese landen was de bevolkingsgroei door migratie groter dan die door natuurlijke aanwas. In geval van bevolkingskrimp was de krimp door migratie meestal ook groter dan die door natuurlijke aanwas. De verschillen in bevolkingsgroei tussen de Europese landen zijn groot. Deze varieert van -1,2% per jaar voor Letland tot +1,6% voor Luxemburg. De zeven landen met een negatieve bevolkingsaanwas zijn alle Oost-Europese landen. De open grenzen, onder andere door de toetreding van de meeste Oost-Europese landen tot het Schengenverdrag dat visumvrij personenverkeer regelt, hebben geleid tot een flinke emigratie uit Oost-Europa naar vaak Midden- en West-Europa, waaronder naar Nederland. Verder was er vooral in Midden- en West-Europa de laatste jaren een aanzienlijke toestroom van vluchtelingen uit vooral Syrië, Irak en Eritrea.

Figuur 2.2

Nederland had hogere bevolkingsgroei dan EU door hogere natuurlijke aanwas

Jaarlijkse bevolkingsgroei in Europa, naar natuurlijke aanwas en externe migratie, 1990-2015 (in procenten per jaar)^a

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: ec (Eurostat)

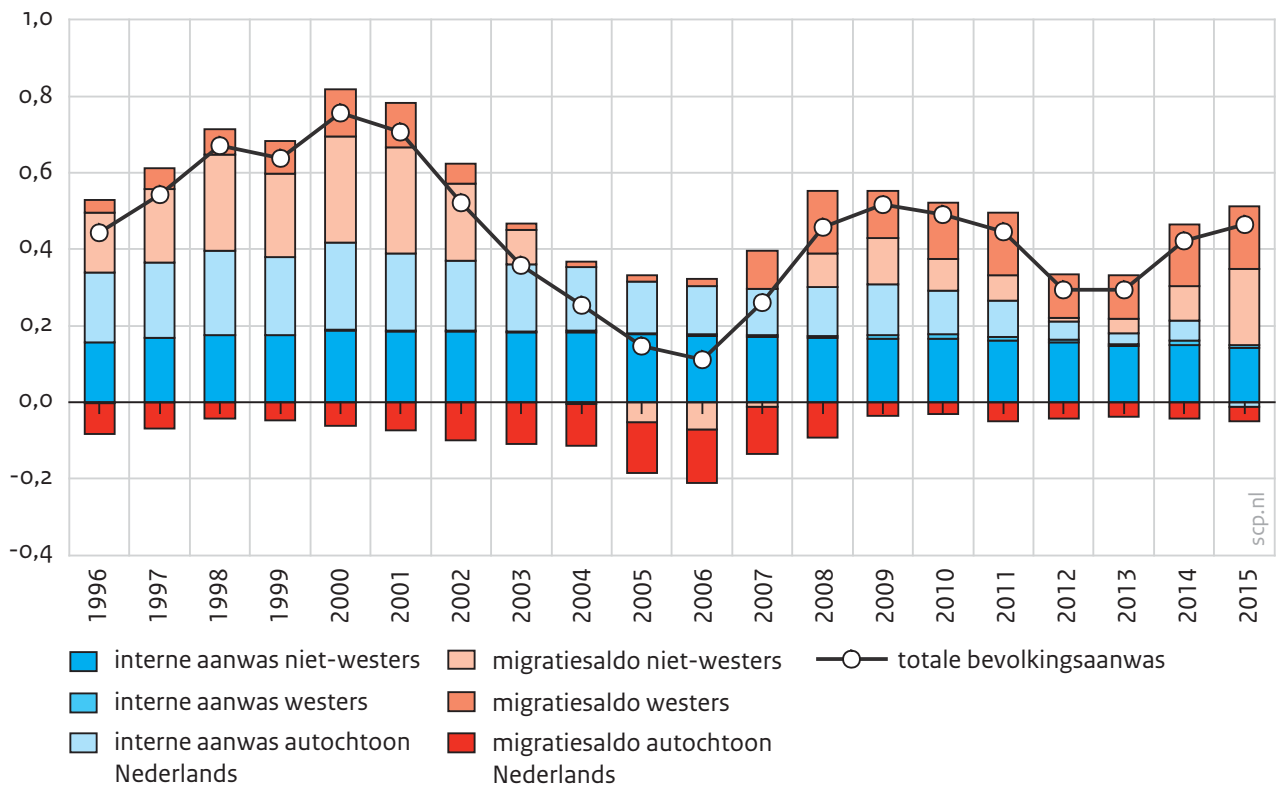
Bevolkingsgroei door geboorteoverschot versus migratieoverschot

De totale aanwas van de Nederlandse bevolking fluctueerde en bereikte met ruim 0,7% de hoogste waarde in 2000 (figuur 2.3). Na 2000 daalde de totale aanwas naar 0,1% in 2006. Vervolgens trad nog tweemaal een stijging op. In 2015 was de aanwas bijna 0,5%.

Figuur 2.3

Verminderende groei autochtoon Nederlandse bevolking gaat over in krimp

Jaarlijkse bevolkingsgroei, naar natuurlijke aanwas en externe migratie, 1996-2015 (in procenten van de bevolking naar geboorteland)^{a, b}

a Migratiesaldi zijn inclusief administratieve correcties. Iemand is immigrant als hij/zij staat ingeschreven in de gemeentelijke basisadministratie en verwacht dat hij/zij minimaal vier maanden in Nederland verblijft. Ook personen die zelf en van wie de ouders in Nederland zijn geboren (autochtone Nederlanders) kunnen in Nederland immigreren hetgeen zich voordoet als geëmigreerde Nederlanders terugkeren.

b Cijfers van voor 1996 niet beschikbaar.

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek) SCP-bewerking

De blauwe balken in figuur 2.3 tonen de interne aanwas (toename door een geboorteoverschot), uitgesplitst naar autochtone Nederlanders, westerse en niet-westerse migranten. De rode balken tonen de externe aanwas (het migratiesaldo), met dezelfde uitsplitsing. De interne aanwas van autochtone Nederlanders neemt gestaag af en wordt zelfs negatief in 2015. Dat laatste betekent dat onder de autochtoon Nederlandse bevolking in 2015 meer mensen zijn overleden dan er kinderen geboren werden. Samen met het negatieve migratiesaldo van autochtone Nederlanders leidt dat tot een afnemende autochtoon Nederlandse bevolking. De Nederlandse bevolking blijft echter toenemen, door een meestal positief migratiesaldo en een positieve interne aanwas van personen met overwegend een niet-westerse herkomst.

Voor de ontwikkeling van de migratiestromen noemen wij vier belangrijke gebeurtenissen. Ten eerste leidden in de jaren negentig van de vorige eeuw een instabiel Midden-Oosten en de Joegoslavië-oorlog tot een stroom van respectievelijk niet-westerse en westerse vluchtelingen. Ten tweede ging in de periode 2003-2006 door het restrictieve migratie- en terugkeerbeleid van minister Verdonk het positieve migratiesaldo van niet-westerse immigranten over in een negatief saldo. De derde gebeurtenis was de toetreding op 21 december 2007 van de meeste Oost-Europese landen tot het Schengenakkoord. Daardoor werd het voor bewoners van Oost-Europese EU-landen mogelijk zich in andere EU-landen te vestigen. Dit leidde tot een flinke toename van de migratie van Oost-Europeanen naar Nederland. Tot slot leidde een grote vluchtelingenstroom uit oorlogsgebieden als Syrië, Irak en Eritrea vanaf 2013 tot een grote groei van het aantal niet-westerse immigranten in Nederland.

Grijze en groene druk

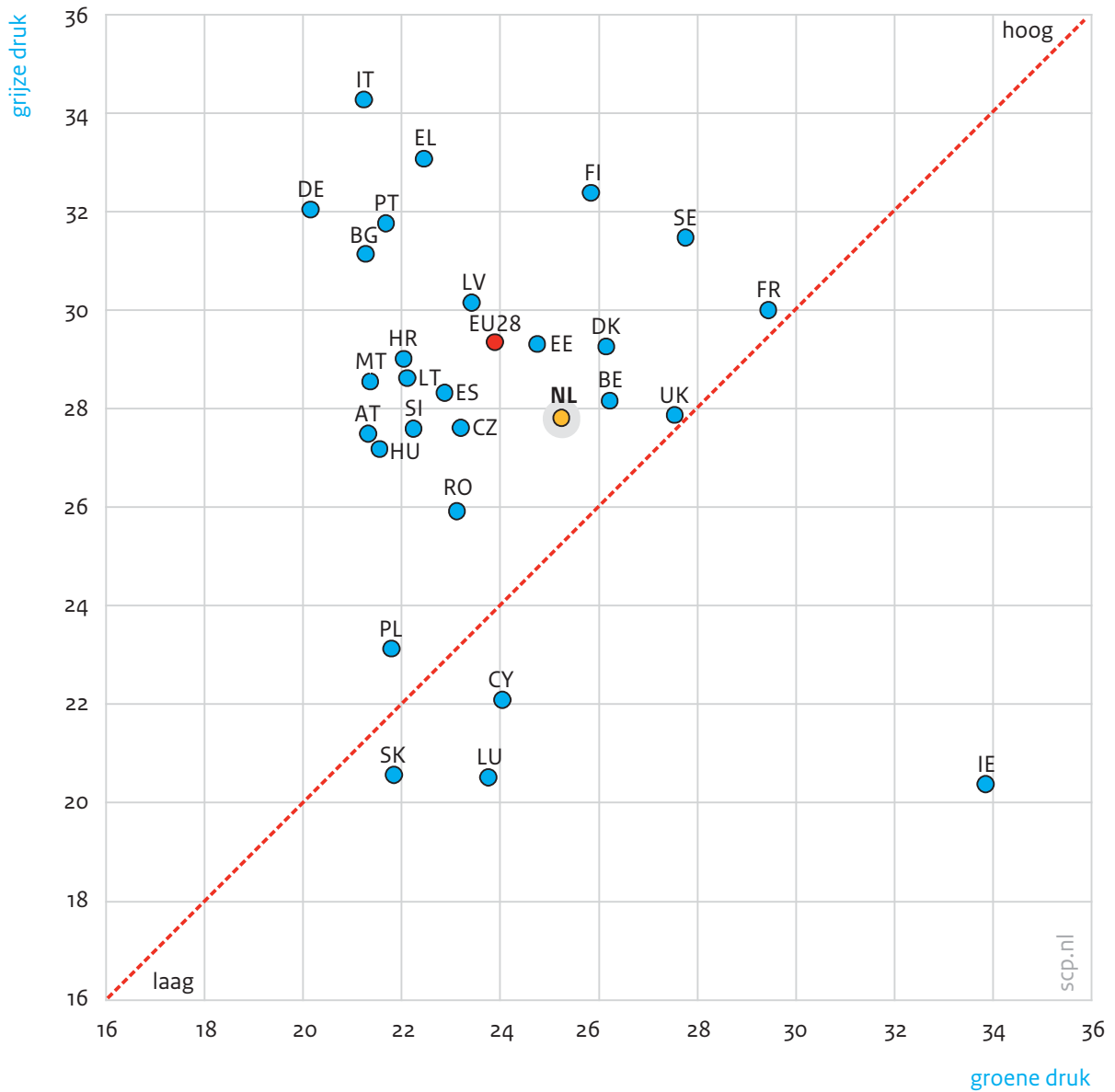
De leeftijd van burgers bepaalt niet alleen direct, maar ook indirect hun leefsituatie (zie hoofdstuk 12). De leeftijdsverdeling van de bevolking heeft namelijk sterke invloed op de vraag naar publieke voorzieningen. Een relatief jonge bevolking gebruikt bijvoorbeeld meer onderwijs en gezinsuitkeringen, een relatief oudere bevolking meer zorg, pensioen-uitkeringen en ouderenkorting. Elk van deze voorzieningen legt een groot beslag op de publieke uitgaven. Omdat die uitgaven via belastingmiddelen moeten worden gefinancierd en dus door burgers moeten worden opgebracht, is er een indirecte invloed van de leeftijdsverdeling van de bevolking op de koopkracht en dus op de leefsituatie van burgers. Om de invloed van de leeftijdsverdeling van de bevolking te kwantificeren, bestaan er twee maten/indicatoren: de 'groene druk' en de 'grijze druk'. De groene druk is de verhouding tussen het aantal 0-14-jarigen en de potentiële beroepsbevolking (15-64-jarigen), terwijl de grijze druk de verhouding is tussen het aantal 65-plussers en de potentiële beroepsbevolking.

In 2016 was in Nederland de grijze druk met 27,8% groter dan de groene druk van 25,2% (figuur 2.4). Dat verschil in druk deed zich nog sterker voor bij de EU-gemiddelden, die voor de grijze en groene druk respectievelijk 29,4% en 23,9% bedroegen. In bijna alle EU-landen is de grijze druk groter dan de groene druk. Een uitzondering vormt Ierland, dat juist een kleine grijze en een grote groene druk heeft (20,4% versus 33,8%). In Frankrijk zijn beide aan de hoge kant. Er zijn diverse landen waar de grijze druk heel hoog is (hoger dan 30%). Italië, Griekenland, Finland en Duitsland, Portugal, Zweden, Bulgarije en Letland zijn het meest vergrijsd.

Figuur 2.4

Grijze druk groter dan groene druk in meeste EU-landen en Nederland

Groene en grijze druk in Europa, personen van 0-14 jaar en 65-plussers, 2016 (in procenten van 15-64-jarigen)^a

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: EC (Eurostat)

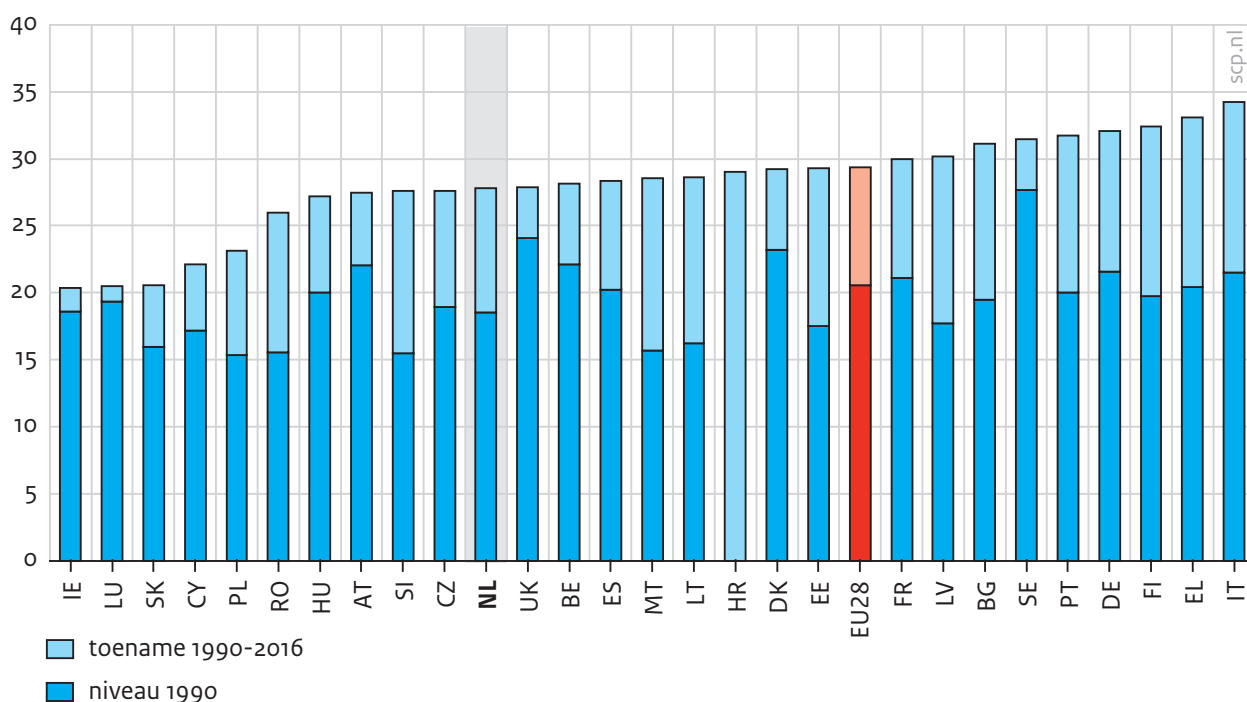
Vergrijzing

In alle landen is de grijze druk de afgelopen 26 jaren gestegen (figuur 2.5). De vergrijzing ging in Nederland gedurende de periode 1990-2016 ongeveer even snel als gemiddeld in de EU-landen, maar het beginniveau en daarmee ook het eindniveau in 2016 was in Nederland iets minder grijs dan gemiddeld in de EU-landen. De meest vergrijzende landen zijn Italië, Griekenland, Slovenië, Malta, Finland, Letland en Litouwen.

Figuur 2.5

Vergrijzing in grote delen van Europa, ook in Nederland

Grijze druk in Europa, 65-plussers, 1990 en 2016 (in procenten 15-64-jarigen)^{a, b}

a Voor Kroatië zijn geen gegevens beschikbaar voor 1990, waardoor de toename voor de periode 1990-2016 ontbreekt. De staaf heeft betrekking op 2016.

b In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: EC (Eurostat)

Wat we hier niet in een figuur presenteren, is de toename van de groene druk, oftewel de vergroening. Echte vergroening blijkt alleen op te treden in Denemarken en heel licht in Zweden. In alle andere landen neemt de groene druk juist af. Daar is dus sprake van ontgroening. Die is het sterkst in Polen, Slowakije en Cyprus, waar de groene druk met meer dan 17 procentpunten afneemt. In Nederland is de ontgroening, met 1,2 procentpunt, matig te noemen.

Ontwikkeling huwelijken en partnerschappen

Mensen kunnen in hun leven diverse demografische posities innemen in de maatschappij. Voorbeelden zijn het huishoudenstype waartoe men behoort (alleenstaand, samenwonend met kinderen, samenwonend zonder kinderen), de positie in dat huishouden (partner, ouder, kind), de huwelijkse staat en het al dan niet hebben van kinderen. Een gebeurtenis die deze positie verandert, heet een demografische transitie. We bespreken in het resterende deel van deze paragraaf enkele demografische transities en posities en ontwikkelingen daarin, zoals huwelijkssluitingen en het huishoudenstype waartoe men behoort.

In 2016 vonden in totaal 63.813 huwelijkssluitingen en 15.090 partnerschapsregistraties plaats tussen een man en een vrouw. Huwelijken of partnerschapsregistraties tussen mensen van hetzelfde geslacht bedroegen in 2016 samen 2052 (figuur 2.6). In relatieve cijfers (per 1000 inwoners) gaat het om totaal 3,8 huwelijkssluitingen en 0,92 partnerschapsregistraties.

Het aantal huwelijkssluitingen tussen een man en een vrouw vertoonde in de periode 1990-2016, met wat ups en downs, een dalende trend. Die werd gedeeltelijk gecompenseerd door een stijgende trend in het aantal partnerschapsregistraties vanaf 1998 (vóór 1998 hadden partnerschappen geen wettelijke status) (BiZa 1998). De na de economische crisis opgetreden daling in de som van het aantal huwelijken en partnerschapsregistraties sloeg in 2014 om in een (tijdelijke) stijging. Daarnaast is er vanaf 2012 sprake van een geleidelijke verschuiving van huwelijkssluitingen naar partnerschapsregistraties.

Als we de inhaalslag in de invoeringsjaren van het geregistreerde partnerschap (in 1998) en van de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht (in 2001) buiten beschouwing laten, dan bewegen partnerschapsregistraties en huwelijkssluitingen tussen personen van hetzelfde geslacht samen zich tussen de ruim 1600 en ruim 2000 personen per jaar. Ook hier is na de economische crisis een daling waarneembaar, en de laatste jaren weer een stijging.

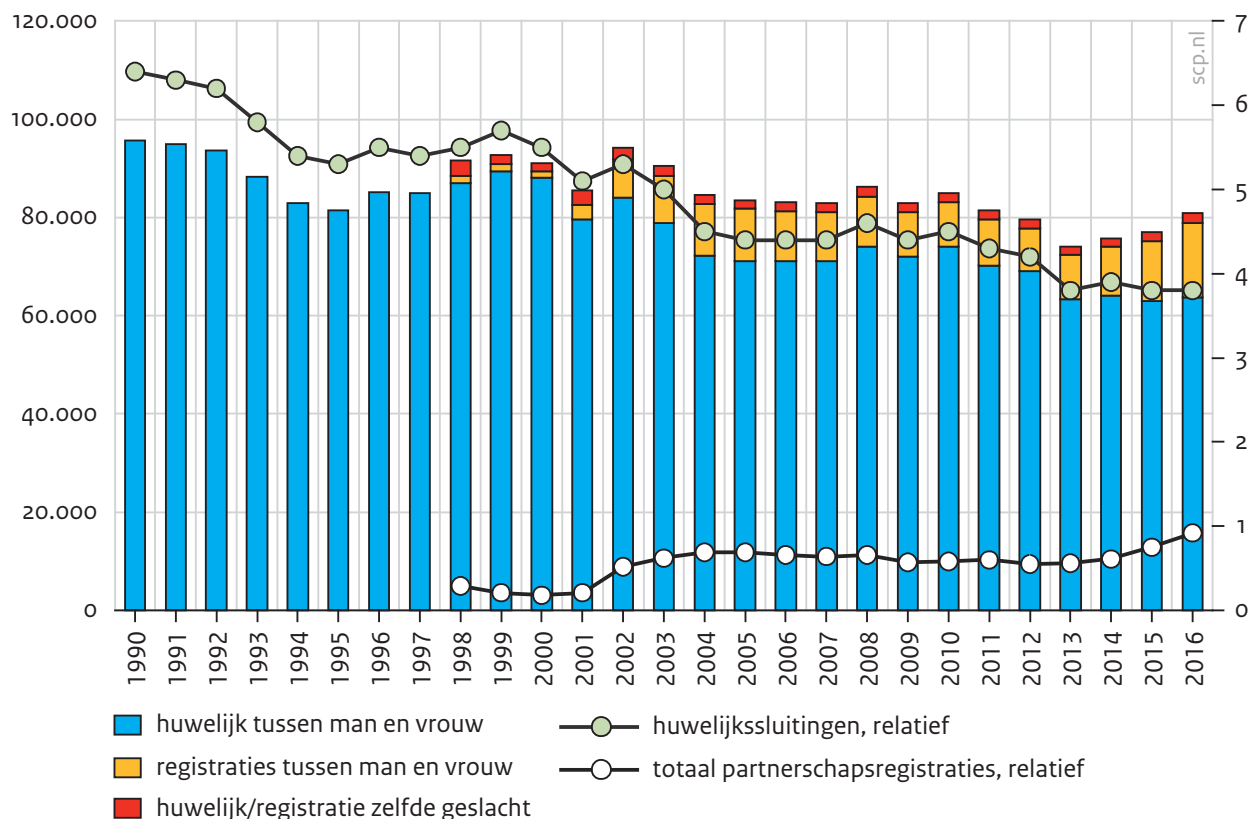
Als we de huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties per 1000 inwoners beschouwen, vallen dezelfde ontwikkelingen op: dalende huwelijkssluitingen en stijgende partnerschapsregistraties.

De gemiddelde leeftijd waarop de eerste huwelijkssluiting plaatsvond, is voor mannen in de periode 1990-2016 gestegen van 28,2 naar 33,7 jaar en voor vrouwen van 25,9 jaar naar 31,1 jaar (StatLine, niet in de figuur).

Figuur 2.6

Huwelijkssluitingen vertonen een dalende trend, partnerschapsregistraties een stijgende

Huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties, 1990-2016 (in absolute aantallen en promilles)^{a, b}

a Linkeras: aantal huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties in absolute aantallen. Rechteras: huwelijkssluitingen en partnerschapsregistraties per 1000 inwoners.

b Tot en met 2000 werden huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht niet geregistreerd. 2010 vormt een trendbreuk in de data; met ingang van 2010 worden vooral in het buitenland gesloten huwelijken beter waargenomen.

Bron: cbs (StatLine)

Ontwikkeling echtscheidingen en huwelijksduur

Het aandeel huwelijken dat uiteindelijk uitmondt in een echtscheiding² was in 2015 39,6% (figuur 2.7), een toename met 11,5 procentpunten sinds 1990, toen dat aandeel nog 28,1% bedroeg. De overige huwelijken, ruim 60%, eindigden door overlijden van een of beide partners.

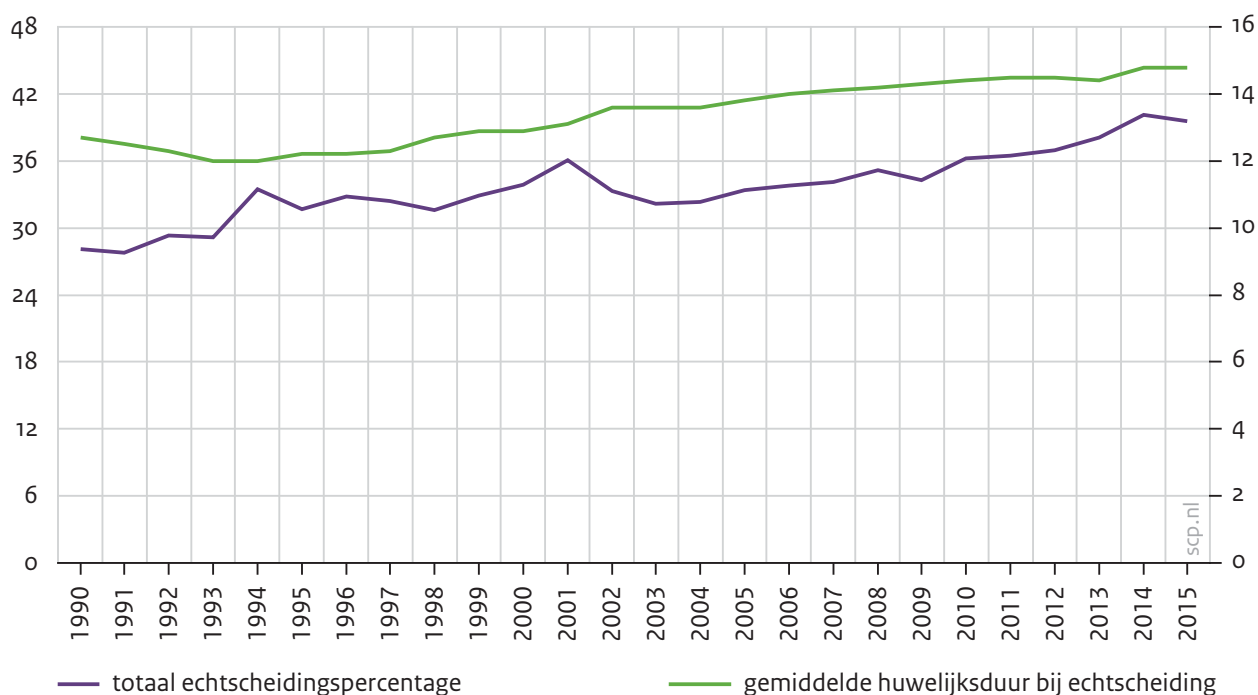
Tot en met 2003 fluctueerde de ontwikkeling van het echtscheidingspercentage en vertoonde het verschillende pieken en dalen; daarna was er sprake van een vrij stabiele stijgende trend met twee uitzonderingen. In 2009, het jaar na het begin van de crisis, trad een neerwaartse uitzondering op. Mogelijk hebben de kosten die een echtscheiding met zich meebrengt hier een rol gespeeld. Inkomensonzekerheid en hypotheekschulden, als gevolg van het 'onder water te staan' door de gedaalde huizenprijzen, hebben toen menig huishouden parten gespeeld. Een opwaartse uitzondering trad op in 2014, toen Nederland was begonnen uit de crisis te komen. Mogelijk was hier sprake van een inhaalslag.

Echtscheidingen hebben financiële consequenties voor de betreffende huishoudens, niet alleen door de kosten van de scheiding zelf, maar vaak ook door inkomensverlies en/of hogere vaste lasten. Dat heeft gevolgen voor de koopkracht van de huishoudens en dus voor de leefsituatie van de burgers. Ook door het stijgende aantal huishoudens en de daarvoor toenemende behoefte aan woningen kan de leefsituatie worden beïnvloed.

Figuur 2.7

Echtscheidingspercentage en huwelijksduur bij echtscheiding nemen toe

Echtscheidingen en huwelijksduur, 1990-2015 (in procenten en jaren)^{a, b}

a Linkeras: echtscheidingen als percentage van gehuwde paren.

Rechteras: huwelijksduur in jaren.

b Tot en met 1997 werd bij de berekening van het echtscheidingspercentage onder andere gebruik gemaakt van cijfers over echtscheidingen. Vanaf 1998 wordt gebruik gemaakt van de echtscheidende vrouwen. De verschillen zijn minimaal.

Bron: cbs (StatLine)

De gemiddelde huwelijksduur bij echtscheiding is in de periode 1990-2015 per saldo gestegen van 12,7 jaar naar 14,8 jaar, een stijging met 2,1 jaar. Aanvankelijk daalde de huwelijksduur nog naar 12,0 jaar in 1993 en 1994, om daarna vrij gelijkmatig te stijgen. De daling in 2013 was tijdelijk, in 2014 steeg de huwelijksduur bij echtscheiding weer. Als we de echtscheidingen onderverdelen naar huwelijksduur, valt op dat er een relatieve verschuiving is opgetreden van echtscheidingen met een korte huwelijksduur (korter dan tien jaar) naar echtscheidingen met een lange huwelijksduur (tien jaar en langer) (StatLine; niet in de figuur). Dat verklaart de stijging van de gemiddelde huwelijksduur. Mogelijk heeft bij de groep die al lange tijd gehuwd is het wegvallen van een taboe op scheiden een rol

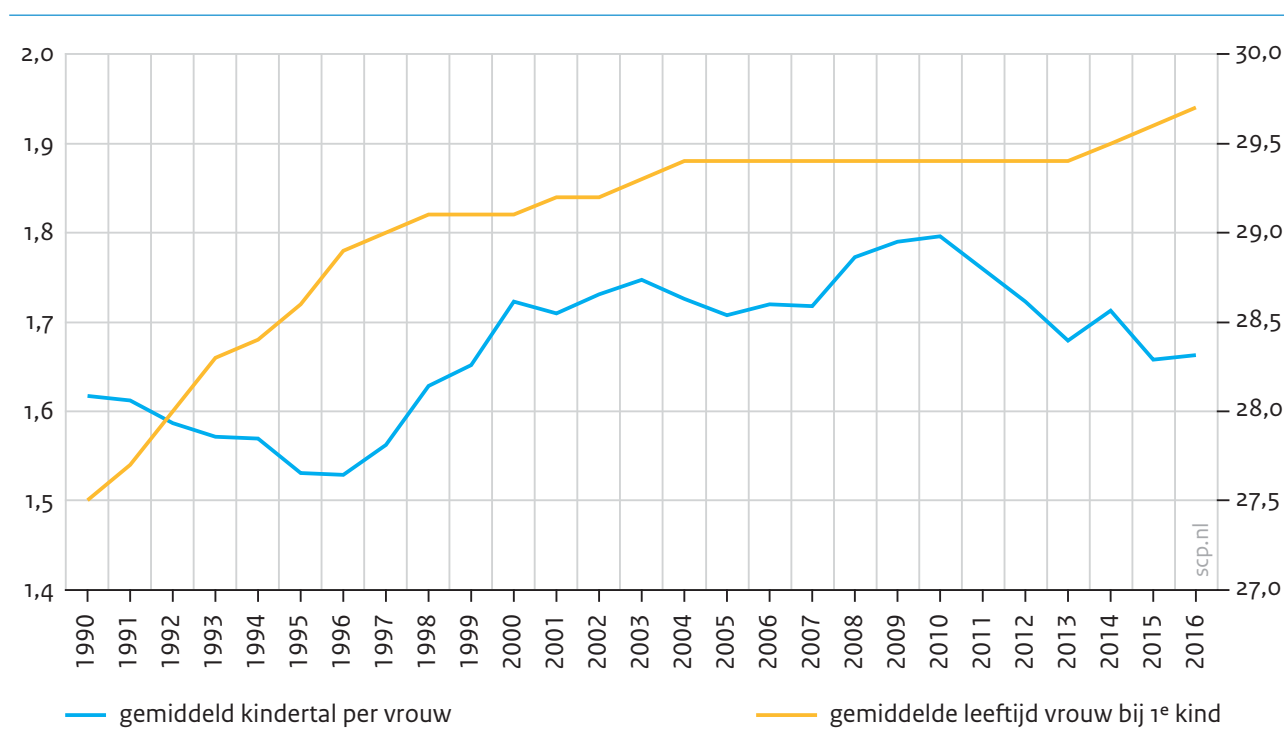
gespeeld. Een andere mogelijke verklaring is dat de drempel voor echtscheiding wellicht verlaagd is door een toegenomen economische onafhankelijkheid van beide partners. Verder blijkt dat er sinds 1993 meer huwelijken worden ontbonden dan er worden gesloten en het gat tussen huwelijksontbindingen en huwelijksluitingen steeds groter wordt (StatLine; niet in de figuur).

Kindertal en leeftijd eerste kind

Tussen 1990 en 2016 is het gemiddelde kindertal per vrouw per saldo licht gestegen, van 1,62 naar 1,66 (figuur 2.8). In die periode is het kindertal eerst gedaald naar 1,53 in 1996, om vervolgens te stijgen naar 1,80 in 2010. De daling tussen 2010 en 2016 met 0,14 kind is vrij fors.

Figuur 2.8

Gemiddeld kindertal vrouw daalt na 2010, gemiddelde leeftijd vrouw bij eerste kind stijgt voortdurend
 Gemiddeld kindertal en leeftijd vrouw bij geboorte eerste kind, 1990-2016 (in aantallen en jaren)

Bron: CBS (StatLine)

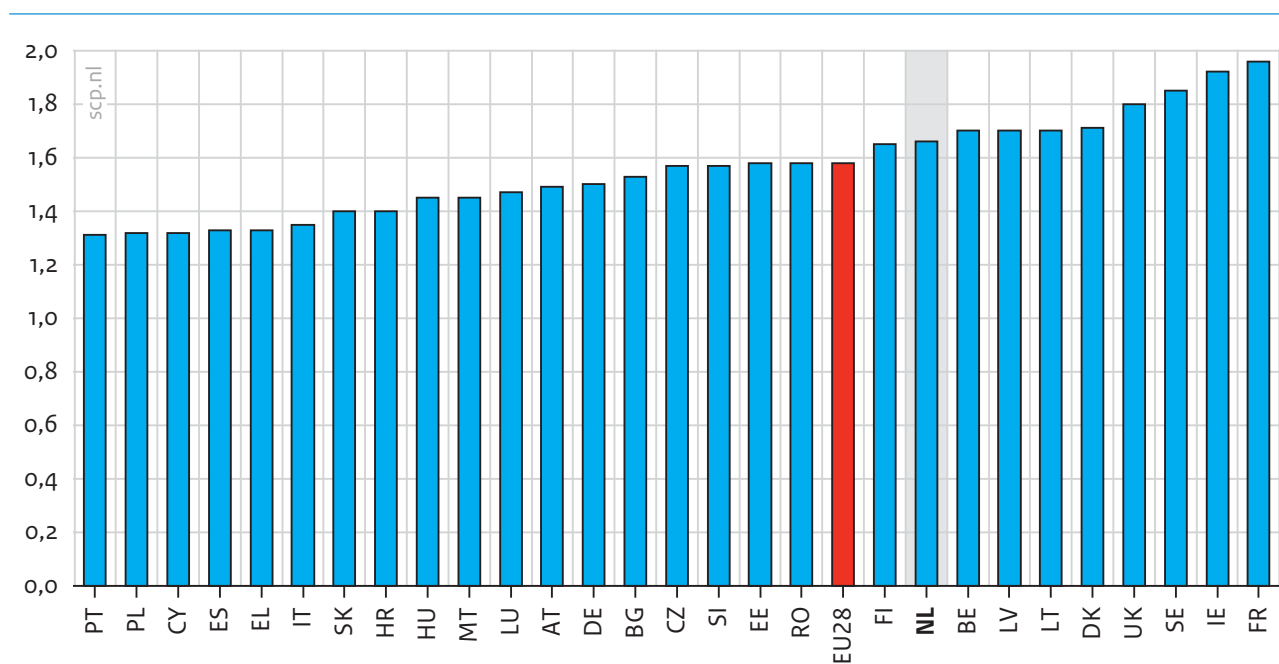
De gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind kreeg, liet over de gehele periode 1990-2016 een stijging of een stabilisatie zien. De stijging in de periode 1990-2004 hangt vermoedelijk samen met de sterk toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen in die tijd. Dat vrouwen langer zijn gaan studeren en daardoor later aan een carrière begonnen, kan ook een rol hebben gespeeld. De stabilisatie trad vooral op in de periode 2005-2013; daarna steeg de gemiddelde leeftijd weer. In 1990 was de gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind kreeg 27,5 jaar, in 2016 was die 29,7 jaar.

Het gemiddelde kindertal per vrouw is in Nederland met 1,66 hoger dan het gemiddelde in de EU-landen, waar vrouwen gemiddeld 1,58 kinderen krijgen (figuur 2.9). Frankrijk (1,96), Ierland (1,92) en Zweden (1,85) hebben het hoogste kindertal per vrouw. De laagste kindertallen komen voor in de Zuid-Europese landen Spanje, Portugal, Italië, Griekenland, Cyprus en in Polen: variërend van 1,31 tot 1,35 per vrouw.

Figuur 2.9

Kindertal Nederlandse vrouw iets hoger dan gemiddeld in Europese Unie

Gemiddeld kindertal van vrouwen, EU-landen, 2016 (in aantallen)^a

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

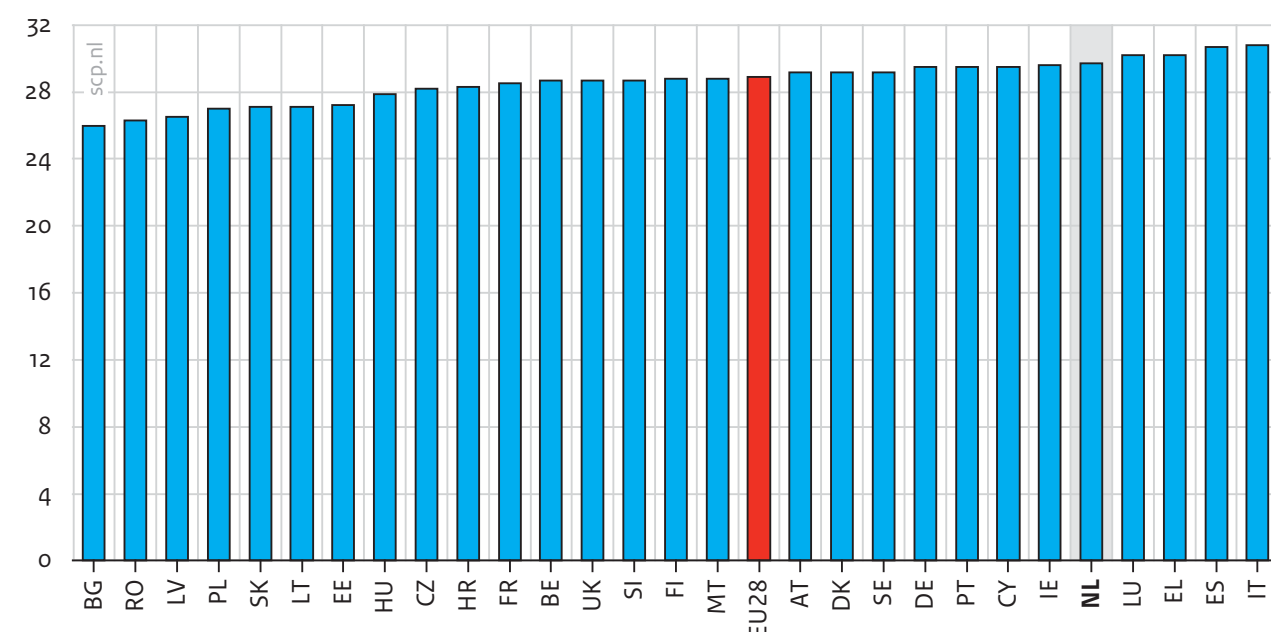
Bron: EC (Eurostat)

Ook bij de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun eerste kind scoort Nederland, met 29,7 jaar, weer boven het gemiddelde van de EU-landen (28,9 jaar) (figuur 2.10). Alleen in Italië, Spanje, Griekenland en Luxemburg is die leeftijd nog hoger (hoger dan 30 jaar). In de Centraal- en Oost-Europese landen krijgen moeders gemiddeld genomen op een relatief jonge leeftijd hun eerste kind, in Bulgarije, Roemenië en Letland zelfs voor hun zevenentwintigste levensjaar.

Figuur 2.10

Leeftijd Nederlandse vrouw bij eerste kind iets hoger dan gemiddeld in Europese Unie

Gemiddelde leeftijd van vrouw bij geboorte van eerste kind, EU-landen, 2016 (in jaren)^a

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: EC (Eurostat)

Ontwikkeling huishoudenssamenstelling

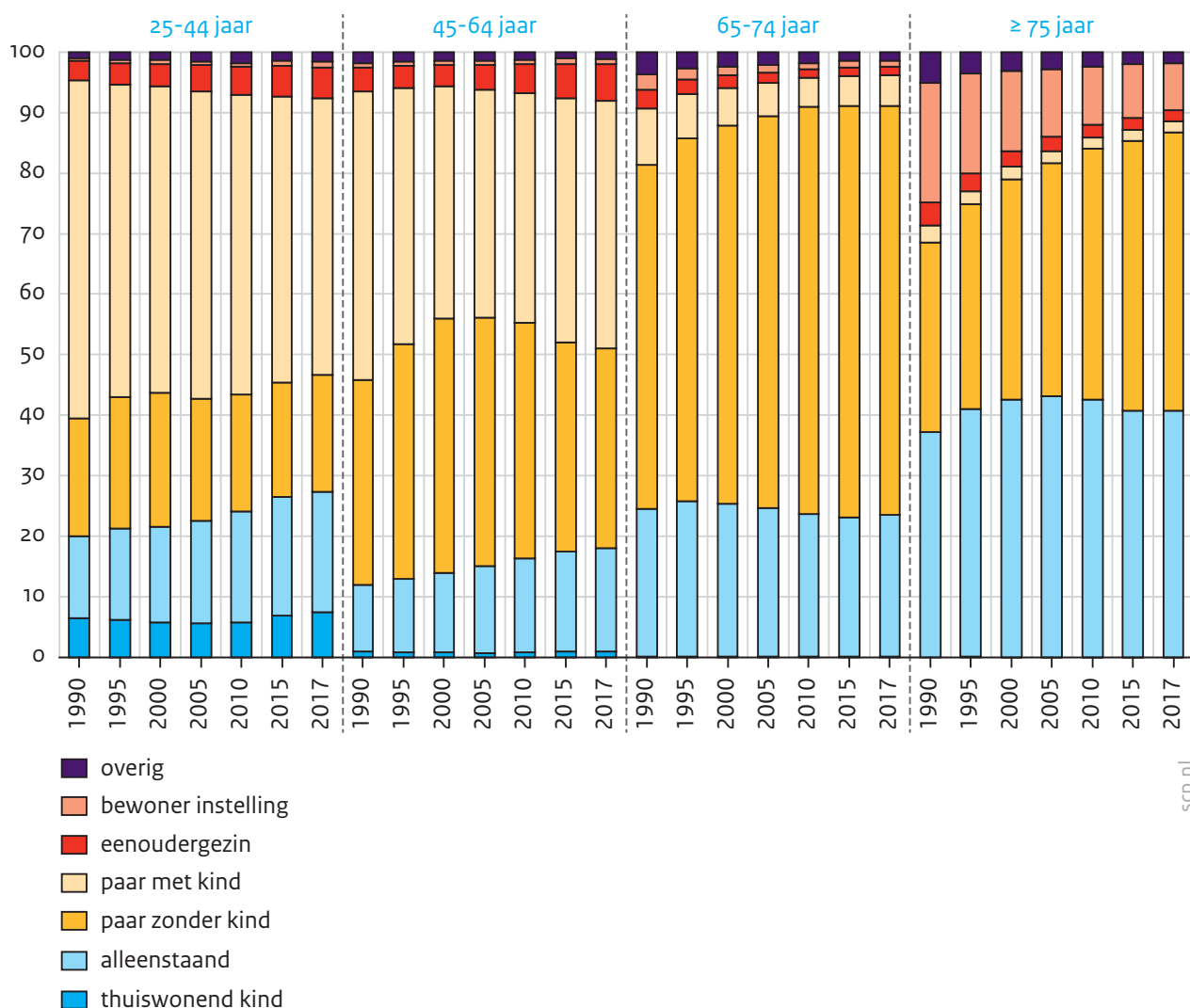
Het laatste demografische aspect dat van invloed is op de leefsituatie van burgers en dat we bespreken, is de huishoudenssamenstelling. Daarvoor beschouwen we voor de periode 1990-2017 de procentuele verdeling van personen van 25 jaar en ouder over de verschillende huishoudenstypen (figuur 2.11).

Na een daling in de periode 1990-2005, nam het percentage personen van 25 jaar of ouder dat nog thuis woonde weer toe. Het aandeel van de alleenstaanden in de leeftijdscategorie 25-64 jaar steeg fors: van 13,4% naar 20,0% bij de 25-44-jarigen, en van 10,9% naar 17,1% bij de 45-64-jarigen. Ook bij de 75-plussers nam hun aandeel toe (+3,4%). Daar is hun aandeel van oudsher structureel aanzienlijk hoger, door het overlijden van de partner en echtscheiding: 40,7% in 2017.

Figuur 2.11

Ouderen blijven vaker thuis wonen

Verdeling van personen over huishoudentypen, naar leeftijdsgroep, 1990-2017 (in procenten)

scp.nl

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek)

In de leeftijdscategorie 25-44 jaar neemt het aandeel van de paren met kinderen af. In de leeftijdscategorie daarboven aanvankelijk ook, maar na 2005 vindt daar weer een stijging plaats. Paren hebben het krijgen van kinderen de laatste jaren kennelijk uitgesteld. Dat spoort ook met de stijgende gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Verder is het aandeel eenoudergezinnen in de gehele leeftijdsgroep van 25-64 jaar toegenomen: van 3,1% in 1990 naar 5,1% in 2017 bij 25-44-jarigen en van 4,0% naar 6,0% bij 45-64-jarigen. Opvallend is dat het aandeel van de bewoners van instellingen vooral onder de groep van 75 jaar en ouder aanzienlijk is gedaald. De daling bedroeg bij deze groep 12,1 procentpunten (van 19,8% naar 7,7%). Deze daling ging gepaard met een nog iets hogere stijging in procentpunten van de personen die een paar zonder kinderen vormen. Mensen blijven dus duidelijk langer thuis wonen, waarschijnlijk als gevolg van een combinatie van de wens van ouderen om langer thuis te wonen en het op langer thuis

wonen gerichte beleid van extramuralisering (verschuiven van zorg in instellingen naar zorg thuis). De daling van het aantal ouderen in een instelling neemt echter wel af.

2.3 Economie en inkomen

Ontwikkeling inkomens

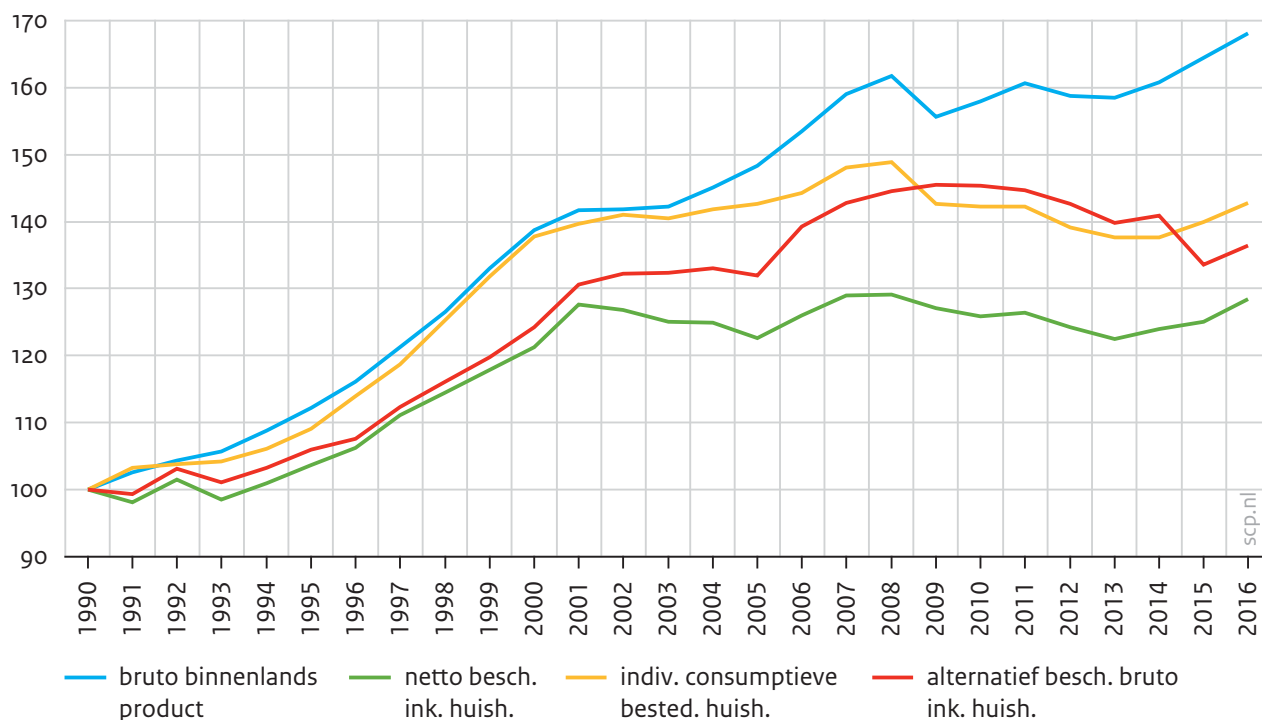
Het bruto binnenlands product (bbp), de waarde van de goederen en diensten die binnen de grenzen van een land in een jaar worden geproduceerd, is over de periode 1990-2016 per saldo met 68% gestegen (figuur 2.12). De snelle groei in de jaren negentig van de vorige eeuw werd gevolgd door een groei met hindernissen in de jaren erna. De hindernissen bestonden uit een recessie vlak na de eeuwwisseling en de recessies in 2008-2009 en 2012 als gevolg van respectievelijk de kredietcrisis en de schulden crisis. Om inzicht te krijgen in wat in Nederland werkelijk beschikbaar is voor bestedingen van huishoudens, kijken we naar het netto beschikbaar nationaal inkomen,³ en wel dat deel dat terechtkomt bij huishoudens (54% in 2016). Het netto beschikbaar inkomen van huishoudens is per saldo veel minder gestegen dan het bbp. Dat komt doordat het aandeel van huishoudens in het beschikbaar inkomen in de periode 1990-2016 per saldo flink is gedaald ten gunste van de overheid.

In de jaren negentig nemen de individuele consumptieve bestedingen van huishoudens sterk toe en bovendien meer dan het netto beschikbaar inkomen van huishoudens. Van 2000 tot en met 2008 doen beide ontwikkelingen zich per saldo ook voor, maar in mindere mate. Dat is mogelijk als huishoudens minder sparen of meer schuld aangaan. Na het begin van de kredietcrisis, in 2009, nemen de individuele consumptieve bestedingen van huishoudens weer sterk af (-4,2%), en dalen in de vier jaren erna nog verder. Vanaf 2014 stijgen deze weer. In 2016 is het niveau van het historisch hoogtepunt in 2008 echter nog niet bereikt, wat ook geldt voor het netto beschikbaar inkomen van huishoudens. Als we het inkomen van huishoudens aanvullen met bestedingen van de overheid aan sociale overdrachten in natura (profijt), zoals het merendeel van de uitgaven van de overheid op het gebied van gezondheid en onderwijs, ontstaat het alternatief beschikbaar inkomen van huishoudens. Meestal volgt deze de ontwikkeling van het netto beschikbaar inkomen van huishoudens, maar soms wordt een daling van de laatste aanvankelijk deels gecompenseerd door profijt van overheidsvoorzieningen, waardoor het alternatief beschikbaar inkomen nog stijgt (2002-2004 en 2009).

Figuur 2.12

Na snelle stijging van beschikbaar inkomen van huishoudens volgt langdurige stabilisatie

De ontwikkeling van reële inkomens, 1990-2016 (in indexcijfers, 1990 = 100)^{a, b}

- a Bruto binnenlands product (bbp), netto beschikbaar nationaal inkomen (nbni): cijfers 2016 voorlopig. Variabelen over de sector huishoudens: cijfers 2015 en 2016 voorlopig.

Variabelen over de sector huishoudens zijn inclusief instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens.

Het netto alternatief beschikbaar inkomen van huishoudens is niet meer beschikbaar na 2011. Daarom is gekozen voor de brutovariant. Omdat deze laatste variant weer niet beschikbaar is voor de periode tot 1995, is de ontwikkeling van de nettovariant voor de periode 1990-1995 gekoppeld aan de brutovariant in 1995. Het verschil tussen de bruto- en nettovariant bestaat uit de afschrijvingen (voor eigen huis en van zelfstandigen). Koppelen is toegestaan, aangenomen dat de ontwikkeling van de afschrijvingen niet wezenlijk verschilt van de ontwikkeling van de nettovariant.

- b Alle inkomens zijn reëel, d.w.z. weergegeven in constante prijzen (bbp, nni en nbni gedeïndexieerd met prijsindex bbp; variabelen over sector huishoudens gedeïndexieerd met consumentenprijsindex (cpi)).

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen)

Om het inkomen per huishoudens door de jaren heen te kunnen vergelijken, is een bewerking nodig, omdat de huishoudens wat type en omvang betreft niet elk jaar hetzelfde zijn en de vaste lasten per huishoudenstype verschillen. Het volstaat daarom niet om het totaal door Nederlanders verdiende en beschikbaar inkomen te delen door het aantal huishoudens. Daartoe introduceren we het begrip ‘equivalent huishouden’ (kader 2.1).

Kader 2.1 Uitleg begrip ‘equivalent huishouden’

We doen net alsof de bevolking alleen uit alleenstaanden bestaat. Dit bereiken we door het aantal huishoudens te vermenigvuldigen met een equivalentiefactor per huishouden. Deze geeft aan hoeveel extra inkomen een huishouden van een bepaalde samenstelling nodig heeft om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken als dat van een alleenstaande (een tweeoudergezin met twee kinderen heeft bv. 1,87 keer meer inkomen nodig).

Het aantal huishoudens stijgt jaarlijks met gemiddeld 0,94%, maar doordat er door de toename van het aantal alleenstaanden jaarlijks meer dan 0,94% equivalente huishoudens bijkomen, moet het beschikbaar inkomen voor huishoudens met meer dan 0,94% stijgen om de groei in het aantal equivalente huishoudens te kunnen compenseren.

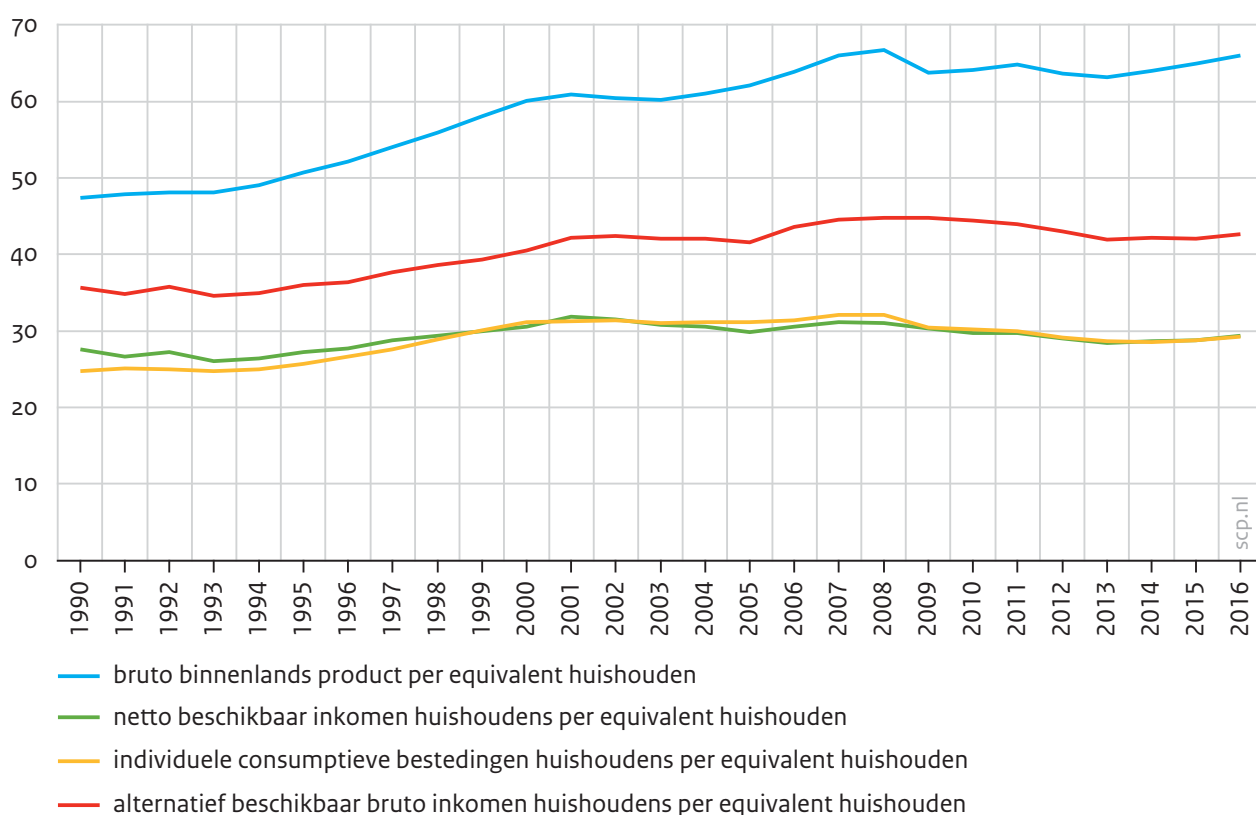
Het reële netto beschikbaar nationaal inkomen per equivalent huishouden is flink gestegen, namelijk van 38.800 euro in 1990 naar 53.800 euro in 2016 (prijzen 2016) (figuur 2.13), wat neerkomt op een gemiddelde stijging van 1,3% per jaar. In de ontwikkeling van deze variabele is het conjunctuurverloop met de diverse recessies duidelijk zichtbaar. Wat er voor de huishoudens per equivalent huishouden overbleef, steeg veel minder snel, namelijk van 27.600 euro in 1990 naar 29.300 euro in 2016 (stijging van 0,2 % per jaar). Opvallend is de langdurige daling van 2009 tot en met 2013. Pas in 2014 trad een lichte kentering op.

Rekenen we ook het profijt van de overheid mee, dan komen we, ondanks de daling gedurende de laatste crisis, in 2016 toch 18% hoger uit dan in 1990 (stijging van 0,7% per jaar). De beperkte stijging van het netto beschikbaar inkomen van huishoudens per equivalent huishouden werd dus gedeeltelijk gecompenseerd door profijt van de overheid.

Figuur 2.13

Beperkte stijging van netto beschikbaar inkomen van huishoudens per huishoudensequivalent werd gedeeltelijk aangevuld door meer overheidsvoorzieningen

Reële inkomens en consumptieve bestedingen van huishoudens, 1990-2016 (in prijzen van 2016 x 1000)^{a, b}

a Bruto binnenlands product (bbp), netto beschikbaar nationaal inkomen (nbni): cijfers 2016 voorlopig.

Variabelen over de sector huishoudens: cijfers 2015 en 2016 voorlopig.

Variabelen over de sector huishoudens zijn inclusief instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens.

Het netto alternatief beschikbaar inkomen van huishoudens is niet meer beschikbaar na 2011. Daarom is gekozen voor de brutovariant. Omdat deze laatste variant weer niet beschikbaar is voor de periode tot 1995, is de ontwikkeling van de nettovariant voor de periode 1990-1995 gekoppeld aan de brutovariant in 1995. Het verschil tussen de bruto- en nettovariant bestaat uit de afschrijvingen (voor eigen huis en van zelfstandigen). Koppelen is toegestaan, aangenomen dat de ontwikkeling van de afschrijvingen niet wezenlijk verschilt van de ontwikkeling van de nettovariant.

b Alle inkomens zijn reëel, d.w.z. weergegeven in constante prijzen (bbp, nni en nbni gedefleerd met prijsindexcijfer bbp; variabelen over sector huishoudens gedefleerd met consumentenprijsindex (cpi)).

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen)

De reële consumptieve besteding van huishoudens per equivalent huishouden steeg in de periode 1990-2016 meer dan het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens per equivalent huishouden. Gemiddeld was de stijging 0,6% per jaar. In 2016 werd nagenoeg het gehele netto-inkomen van huishoudens consumptief besteed. Ook kwam voor dat consumptieve bestedingen tijdelijk gemiddeld hoger waren dan het netto beschikbaar inkomen. Dat is mogelijk wanneer mensen ontsparen of geld lenen, al dan niet via een

hypotheek. De overwaarde van huizen in de jaren 2010 maakte het mogelijk om betrekkelijk goedkoop consumptief krediet op te nemen.

Ontwikkeling van de rijkdom

Niet alleen inkomen, maar ook de vermogenspositie van huishoudens bepaalt hun bestedingsmogelijkheden en daarmee hun koopkrachtpositie en de algemene economische ontwikkeling van Nederland. Vermogens hebben een bufferfunctie. Zij kunnen bij tijdelijk terugvallend inkomen de bestedingen van huishoudens op peil houden. Soms zijn zij ook groot genoeg om die functie op lange termijn te vervullen. Zo dragen vermogens bij aan het zogenaamde permanente inkomen.⁴

In internationaal opzicht hebben Nederlanders volgens het CPB relatief weinig spaargeld in verhouding tot hun inkomen, maar relatief grote huizen- en pensioenvermogens (Lukkezen en Elbourne 2015). Aan de ene kant maken de relatief geringe spaargelden het lastig om tegenvallers op te vangen, maar zoals eerder gezegd kunnen hoge huizenprijzen de opname van consumptief krediet weer vergemakkelijken.

De afhankelijkheid van vermogens van de waarde van huizen brengt ook een risico met zich mee als de waarde daalt. Meestal vindt een waardedaling plaats tijdens een recessie. Het vermogen in de woning vormt dan nauwelijks een buffer om inkomenstegenslagen op te vangen.

Het vermogen van huishoudens bestaat uit het geheel van bezittingen en schulden.

De belangrijkste categorieën bezittingen zijn de spaargelden en deposito's, aandelen, overige deelnemingen in bedrijven, de eigen woning, voorzieningen van levensverzekeringen en opgebouwde pensioenaanspraken. Schulden zijn langlopende leningen, waaronder de hypotheek op de eigen woning en overige leningen.

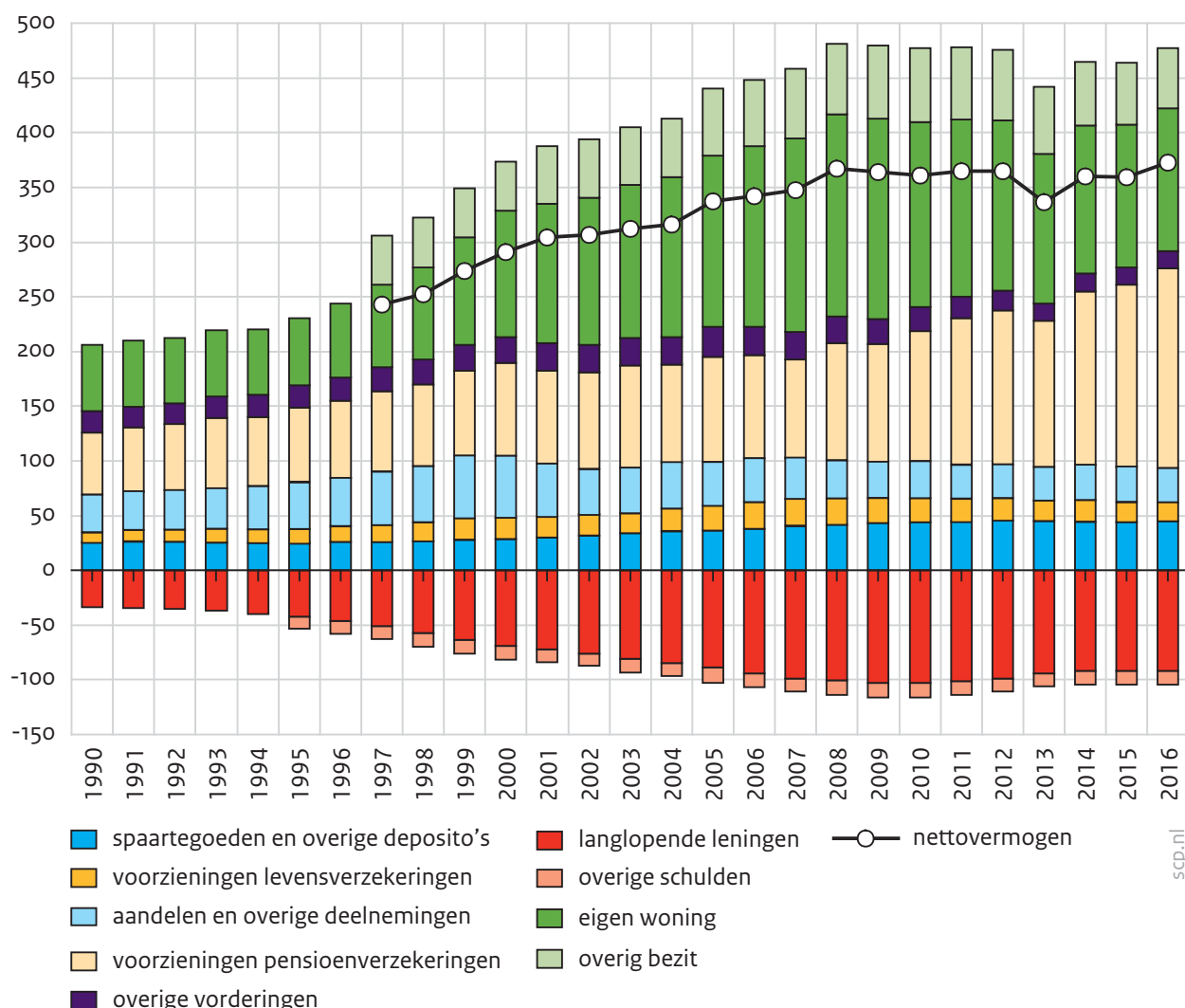
Hoewel huishoudens niet vrij over de toekomstige pensioenvoorzieningen kunnen beschikken, worden deze toch tot het vermogen gerekend: het opbouwen van een pensioenvoorziening is immers bedoeld om de bestedingen op de langere termijn veilig te stellen. Deze aanpak verschilt van die in hoofdstuk 5 over inkomen, waar de pensioenvoorzieningen buiten beeld blijven.

Een gemiddeld Nederlands huishouden beschikte in 2016 over een reëel brutovermogen van 477.000 euro, inclusief pensioenvoorzieningen, en een schuld van 104.000 euro (in prijzen van 2016) (figuur 2.14). Dit gemiddelde huishouden had in 2016 dus een nettovermogen van 373.000 euro. De pensioenvoorziening bedroeg in dat jaar gemiddeld 182.000 euro per huishouden en de voorziening voor levensverzekeringen 17.500 euro. Dat is samen meer dan de helft van het totale gemiddelde nettovermogen. Tegenover het bezit van de eigen woning van huishoudens (gemiddelde waarde 131.000 euro in 2016) stond vaak een hypothecaire schuld. De langlopende leningen, die voor een groot deel uit hypothecaire schulden bestonden, bedroegen in 2016 gemiddeld 92.000 euro.

Figuur 2.14

Reële vermogens gestegen dankzij pensioenvoorzieningen en eigen woning

Reële vermogens van huishoudens, 1990-2016 (in prijzen van 2016 en per huishouden, x 1000)^a

a Cijfers overig bezit niet beschikbaar tot en met 1996, cijfers overige schulden niet beschikbaar tot en met 1994. Langlopende leningen zijn inclusief hypotheek. Bezittingen van 2000-2005 en in 2012 zijn bijgeschat.

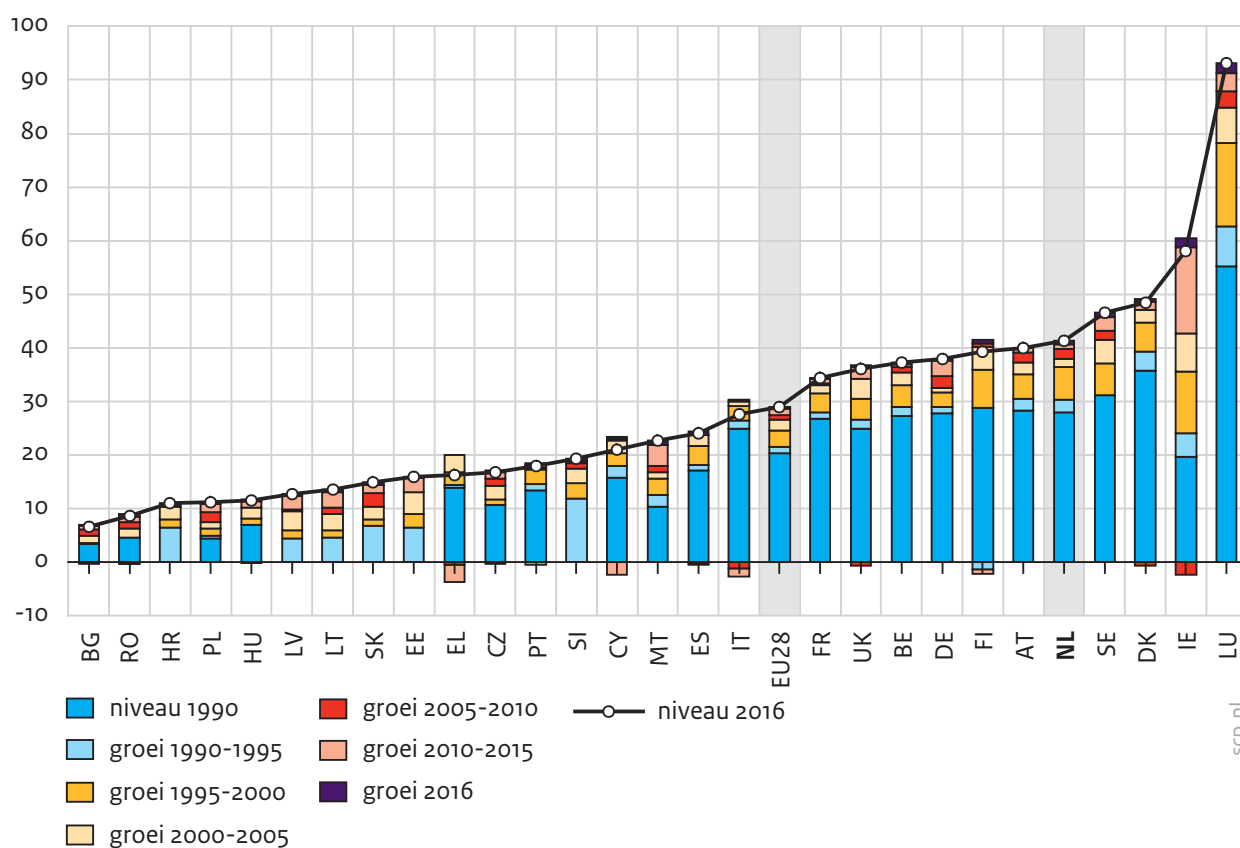
Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen) SCP-bewerking

Het totale nettovermogen van huishoudens per huishouden is in de periode 1997-2008 gestegen met 51% (tot en met 1996 zijn geen totaalcijfers beschikbaar). Daarna trad, met een duidelijke dip in 2013, per saldo min of meer een stabilisatie op. In 2016 was het gemiddelde nettovermogen weer licht stijgend. Over de gehele periode 1997-2016 was de groei gemiddeld 2,3% per jaar. Dat is meer dan bij het inkomen. Deze groei is vooral veroorzaakt door een sterke stijging van de waarde van pensioenvoorzieningen en van het vermogen uit het eigenwoningbezit, met gemiddeld respectievelijk 4,6% en 3,0% per jaar over 1990-2016. De stijging van het vermogen uit het eigenwoningbezit was voor het grootste deel het gevolg van de stijging van de gemiddelde waarde van de woning (CBS StatLine).

Als we het reële bruto binnenlands product (bbp) per inwoner van Nederland vergelijken met dat van de andere Europese landen in de periode 1990-2016, vallen twee zaken op (figuur 2.15). Ten eerste dat zowel het beginniveau in 1990 als het eindniveau in 2016 in Nederland hoger lag dan gemiddeld in de Europese landen. Ten tweede dat de groeivoet van het reële bbp in Nederland in de periode 1990-2016, met 1,5% gemiddeld per jaar, net iets hoger lag dan gemiddeld per jaar in de huidige EU-landen (1,4%). Dat laatste ondanks dat de meeste nieuwe Oost-Europese EU-landen na hun toetreding tot de EU een groeispurt lieten zien. Een verklaring vormde de gemiddeld kleinere groei van het bbp van enkele grote oudere lidstaten, zoals Frankrijk (1,0%), Italië (0,4%) en Duitsland (1,2%).

Figuur 2.15
Nederland was een rijk land en wordt relatief nog iets rijker

Bruto binnenlands product (bbp) per inwoner, EU-landen, 1990-2016 (in euro's van 2016 x 1000)^{a, b}

a Gerangschikt op niveau bbp in 2016.

Cijfers 1990-1994 niet beschikbaar voor Estland, Letland Litouwen, Slovenië, Kroatië, Slowakije. Voor deze landen is het niveau van 1995 weergegeven bij groei 1990-1995. Andere ontbrekende cijfers zijn geschat m.b.v. cijfers van de Wereldbank, en voor Duitsland en Hongarije in 1990 via extrapolatie.

b In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: EC (Eurostat) en Wereldbank, SCP-bewerking.

De economische crisis van 2008 heeft de Europese landen verschillend geraakt. Van de EU-landen werden in termen van bbp vooral de economieën getroffen van Griekenland, Cyprus, Slovenië, Kroatië, Spanje, Finland, Portugal, Italië en Ierland. Dat laatste land werd iets eerder getroffen, maar krabbelde ook eerder weer overeind. Landen als Duitsland, Polen, Litouwen en Malta bleven relatief gespaard. Nederland scoorde net onder het gemiddelde.

Ontwikkeling van de misère

Hoe het economisch met een land gaat, wordt niet alleen bepaald door de hoogte en de ontwikkeling van het bbp. Ook andere grootheden spelen een rol, zoals de werkloosheid, de geldontwaarding, het overheidstekort en het tekort op de handelsbalans. Hoe meer die grootheden tot een bepaald minimum beperkt gehouden kunnen worden, hoe beter het met een land gaat. De mate waarin een land erin slaagt de werkloosheid, de geldontwaarding en het overheidstekort te beperken, drukken we uit in een 'misère-index'. In deze index telt elk van deze drie grootheden even sterk mee⁵ in het beginjaar (bij ons 1998) voor een ijkland (bij ons het EU-gemiddelde). De index is 100 voor het EU-gemiddelde in 1998. Hoe hoger de index, hoe slechter de prestaties. Uiteraard vormen de grootheden waaruit de misère-index is opgebouwd slechts een benadering van de economische toestand. De keuze van de grootheden is betrekkelijk arbitrair, evenals de opbouw van de index.

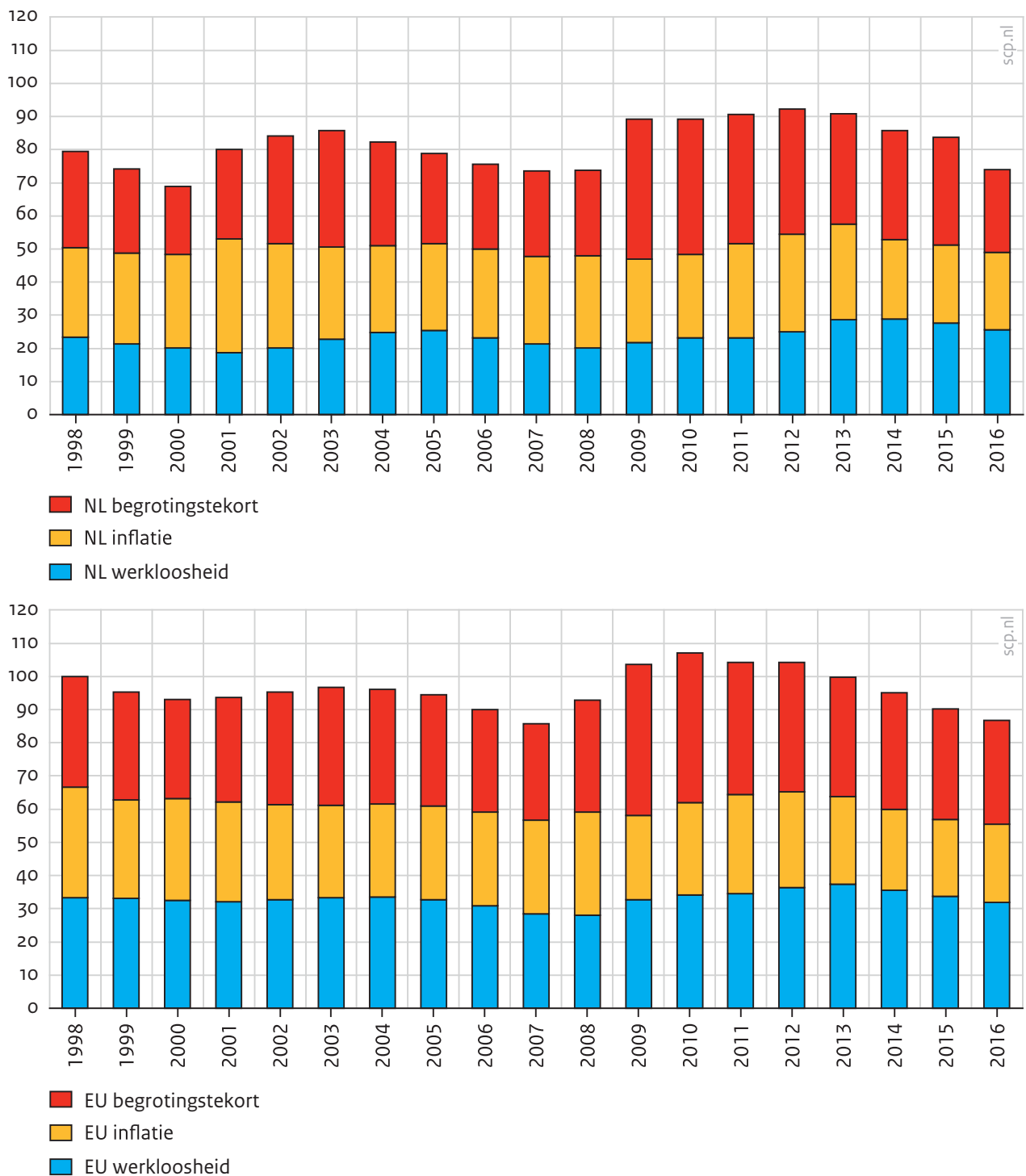
Nederland is in de periode 1998-2016 per saldo gedaald op de misère-index, met tijdelijke pieken tijdens de twee recessies door hogere overheidstekorten gevolgd door hogere werkloosheid (figuur 2.16). De werkloosheid is in 2016 nog steeds op een voor Nederland hoog peil. In alle 28 EU-landen samen is de misère elk jaar op een hoger niveau dan in Nederland, en de ontwikkeling van de misère in de tijd iets vlakker. Nederland lijkt daarmee iets gevoeliger te zijn voor conjuncturele ontwikkelingen dan de EU-landen gemiddeld. Ook in de EU-landen is de werkloosheid, ondanks het einde van de recessie in 2016, historisch nog betrekkelijk hoog.

Bij een vergelijking van de posities in 1998 en 2016 van de landen die nu deel uitmaken van de EU⁶, vallen diverse zaken op (figuur 2.17). Zo kenden veel landen die in 1998 nog geen lid waren van de EU in 1998 nog een grote misère, door vooral hoge inflatie en/of hoge werkloosheid. De meeste landen zijn op de misèreschaal gedaald, behalve Luxemburg, Denemarken, Ierland, Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk, Finland, België, Portugal, Frankrijk en Spanje. Zeker de daling van de misère in de Oost-Europese landen is opvallend. In Nederland nam de misère licht af door een lagere inflatie en een lager begrotingstekort. Slechts vier landen kennen een lagere misère-index dan Nederland: Denemarken, Tsjechië, Malta en Luxemburg.

Figuur 2.16

Nederland en EU uit de misère van de crisis van 2009, maar werkloosheid nog relatief hoog

Misère-index, Nederland en de EU, 1998-2016 (indexcijfer, EU 1998=100)^a

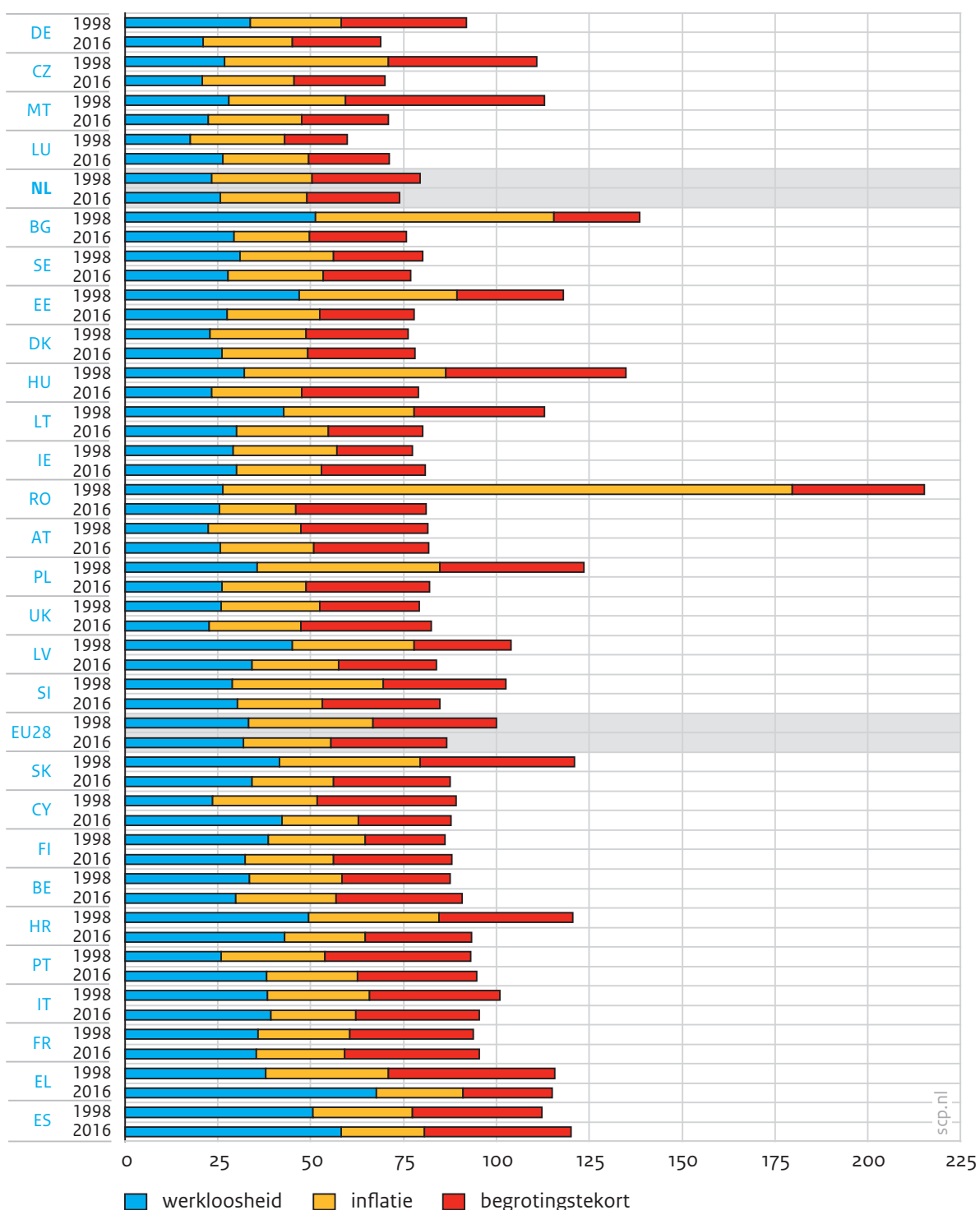
a Index met de misère van de EU in 1998 op 100 en deelindices voor de werkloosheid, de inflatie en het begrotingstekort van de EU in 1998 op 33 1/3. Voor sommige landen zijn de cijfers voor 1998 en/of 1999 bijgeschat.

Bron: EC (Eurostat) scp-bewerking

Figuur 2.17

Nederland is iets gedaald op de misère-index door lagere inflatie en een lager begrotingstekort

Misère-index, EU-landen, 1998 en 2016 (indexcijfer, EU 1998=100)^{a, b}

a Gerangschikt naar positie in 2016. Index met de misère van de EU in 1998 op 100 en deelindices voor de werkloosheid, de inflatie en het begrotingstekort van de EU in 1998 op 33 1/3. Voor sommige landen zijn de cijfers voor 1998 en/of 1999 bijgeschat.

b In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Bron: EC (Eurostat) SCP-bewerking

2.4 Activiteiten van burgers

De levensloop van mensen kent betrekkelijk vaste patronen, die samenhangen met belangrijke levensgebeurtenissen. Sommige vinden vooral plaats aan het begin van het leven (studeren, uit huis gaan, samenwonen, gaan werken), andere in het midden van de levensloop (gezin stichten, scheiden) of juist aan het eind (pensioering, verlies partner). Niet iedereen maakt dezelfde levensgebeurtenissen mee en ook niet iedereen maakt vergelijkbare gebeurtenissen in dezelfde levensfase mee. Liefbroer en Dykstra (2000) zijn van mening dat er in de loop van de tijd een ontwikkeling is naar een standaardlevensloop, waarbij de levenslopen van verschillende bevolkingsgroepen steeds meer op elkaar gaan lijken (naar geslacht, opleidingsniveau en sociale klasse). Hier beperken we ons tot het gemiddelde leeftijdsprofiel van mannen en vrouwen. De levenslopen van mannen en vrouwen blijken namelijk nog steeds sterk van elkaar te verschillen, ook al veranderen zij in de loop van de tijd.

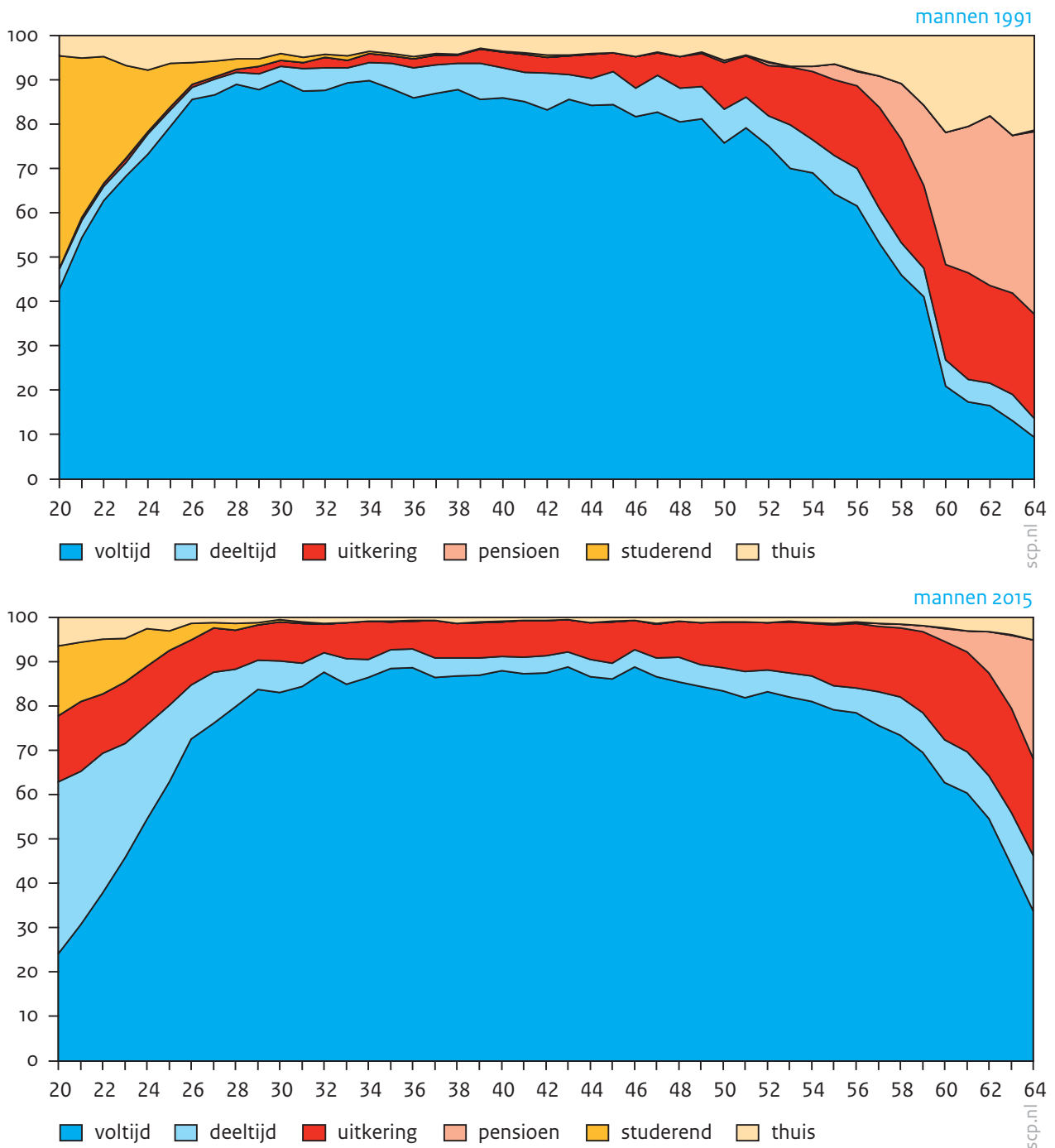
In de Enquête beroepsbevolking (EBB) zijn respondenten gevraagd naar de belangrijkste sociaaleconomische activiteit op enig moment in hun leven. De respondenten konden kiezen uit de categorieën 'werkend', 'werkloos', 'arbeidsongeschikt', 'gepensioneerd', 'studerend' en 'thuis verblijvend'. Deze activiteiten vormen de basis voor het hier gepresenteerde profiel. We maken twee vergelijkingen, een tussen mannen en vrouwen in 2015 en een tussen 1991 en 2015 (voor zowel mannen als vrouwen).

In 2015 waren er nog steeds flinke verschillen tussen mannen en vrouwen wat activiteitenprofiel betreft, hoewel de verschillen in de loop der tijd wel kleiner zijn geworden. Zowel mannen als vrouwen betreden al vrij vroeg na hun opleiding de arbeidsmarkt (figuren 2.18 en 2.19). Op 24-jarige leeftijd was in 2015 al ruim driekwart van zowel de mannen als de vrouwen aan het werk (voltijd en deeltijd samen). Bij de mannen klom dat aandeel geleidelijk op tot 90% op 29-jarige leeftijd, om rond dat niveau te blijven tot en met 50-jarige leeftijd. Vrouwen bereiken eerder hun maximale deelname (ongeveer 80%), namelijk op 25-jarige leeftijd. Hun aandeel blijft op het niveau van ongeveer 80% tot en met 46 jaar. De maximale deelname begint en eindigt dus bij vrouwen vier jaar eerder dan bij mannen. Mannen werken veel meer in voltijdbanen dan vrouwen. Minder dan 10% van de mannen tussen 28 en 57 jaar werkt in deeltijd. Onder en boven die leeftijdsklasse ligt dat percentage boven de 10% door deeltijd studeren (jongeren), gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (ouderen) of gewoon korter werken op latere leeftijd. Van de mannen die op 64-jarige leeftijd nog werken (46%), heeft 73% nog een voltijdbaan. Vrouwen werken op elke leeftijd voor meer dan een derde in deeltijd. Van de 64-jarige vrouwen die op die leeftijd nog werken, werkt 67% in deeltijd, terwijl het totale deelnemingspercentage op die leeftijd bij vrouwen 29% bedraagt.

Figuur 2.18

Mannen werken vooral in voltijd en dat neemt alleen bij jongeren af

Het levensloopprofiel van mannen, naar leeftijd en belangrijkste activiteit, 1991 en 2015 (in procenten)^a

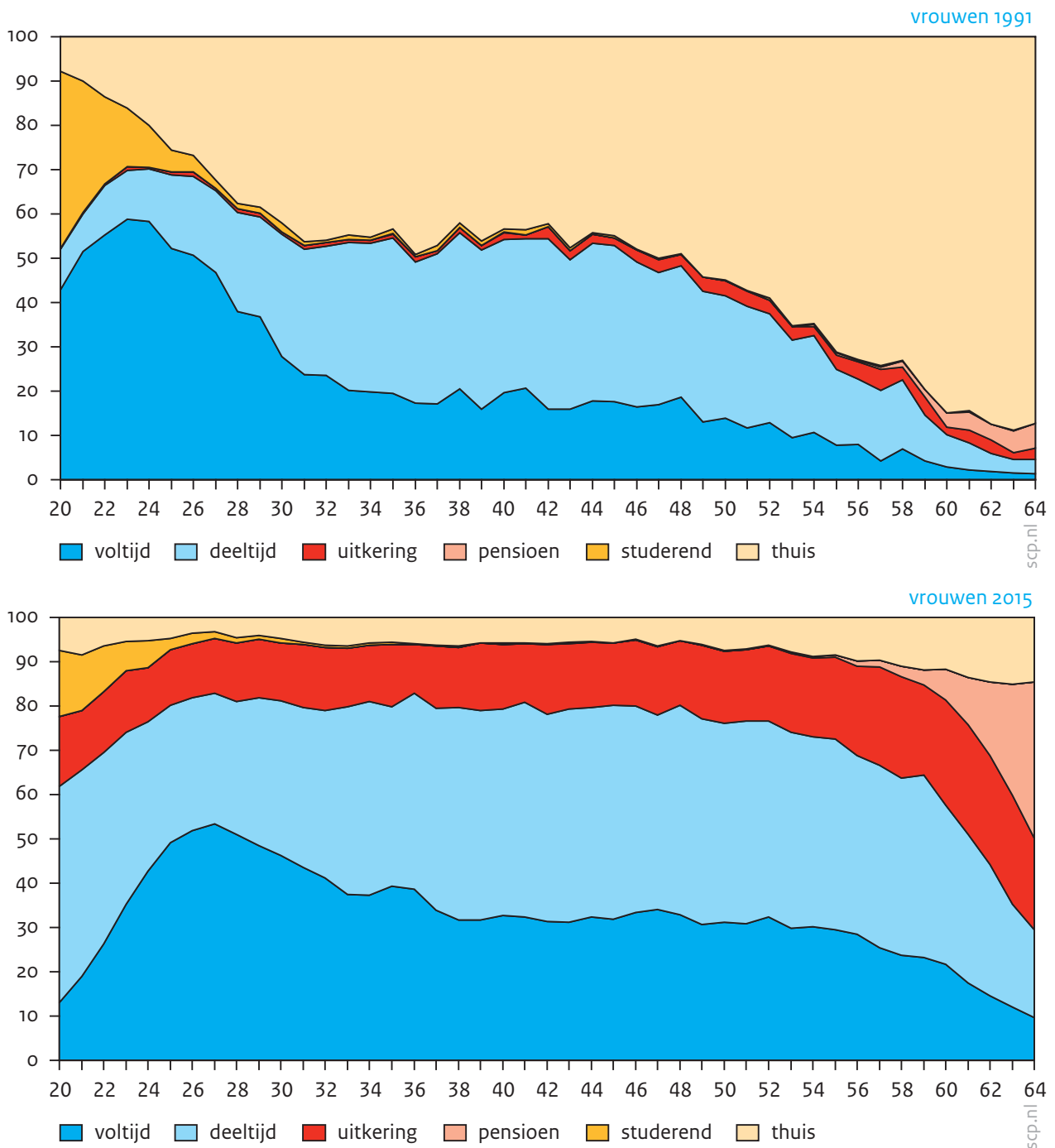
a Door wijzigingen in de vraagstelling kunnen verschillen optreden tussen 1991 en 2015; de vraagstelling in 1990 verschilde erg veel van die in latere jaren en is daarom niet opgenomen.

Bron: CBS (EBB'91 en '15) SCP-bewerking

Figuur 2.19

Vrouwen gaan steeds meer werken en werken vooral in deeltijd

Het levensloopprofiel van vrouwen, naar leeftijd en belangrijkste activiteit, 1991 en 2015 (in procenten)^a

a Door wijzigingen in de vraagstelling kunnen verschillen optreden tussen 1991 en 2015; de vraagstelling in 1990 verschilde erg veel van die in latere jaren en is daarom niet opgenomen.

Bron: CBS (EBB'91 en '15) SCP-bewerking

Tijdens de levensloop wordt de deelname zowel bij mannen als bij vrouwen langzaam iets minder door toenemende werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Het pensioen komt bij mannen in zicht vanaf 60-jarige leeftijd, bij vrouwen iets eerder, namelijk vanaf 57-jarige leeftijd. Tot slot zijn er meer vrouwen dan mannen voor wie de belangrijkste activiteit thuis is. Op 26-jarige leeftijd is het percentage dat thuis de belangrijkste activiteit heeft 1% voor mannen en 4% voor vrouwen. Op 64-jarige leeftijd zijn die percentages gestegen naar respectievelijk 5% en 15%.

Als we het levensloopprefiel van mannen vergelijken tussen 1991 en 2015, valt op dat jonge mannen meer in deeltijd zijn gaan werken en oudere mannen vaker werken (voltijds of deeltijds). De verschillen tussen 1991 en 2015 zijn bij mannen kleiner dan bij vrouwen. Bij vrouwen is een grote toename waar te nemen in de arbeidsdeelname, zowel voltijds als deeltijds. Deze toename vond vooral plaats vóór 2002 (CBS EBB'02, niet in de figuur). Ook zijn meer vrouwen een uitkering gaan ontvangen.

Mensen combineren betaalde arbeid vaak met de zorg voor kinderen of andere vormen van zorg of steun voor anderen. Deze combinaties komen vooral voor bij vrouwen. Dat is de reden dat zij vaak in deeltijd werken. Aansluitend op dit gedrag zijn diverse verdiens-typen ontstaan (figuur 2.20).

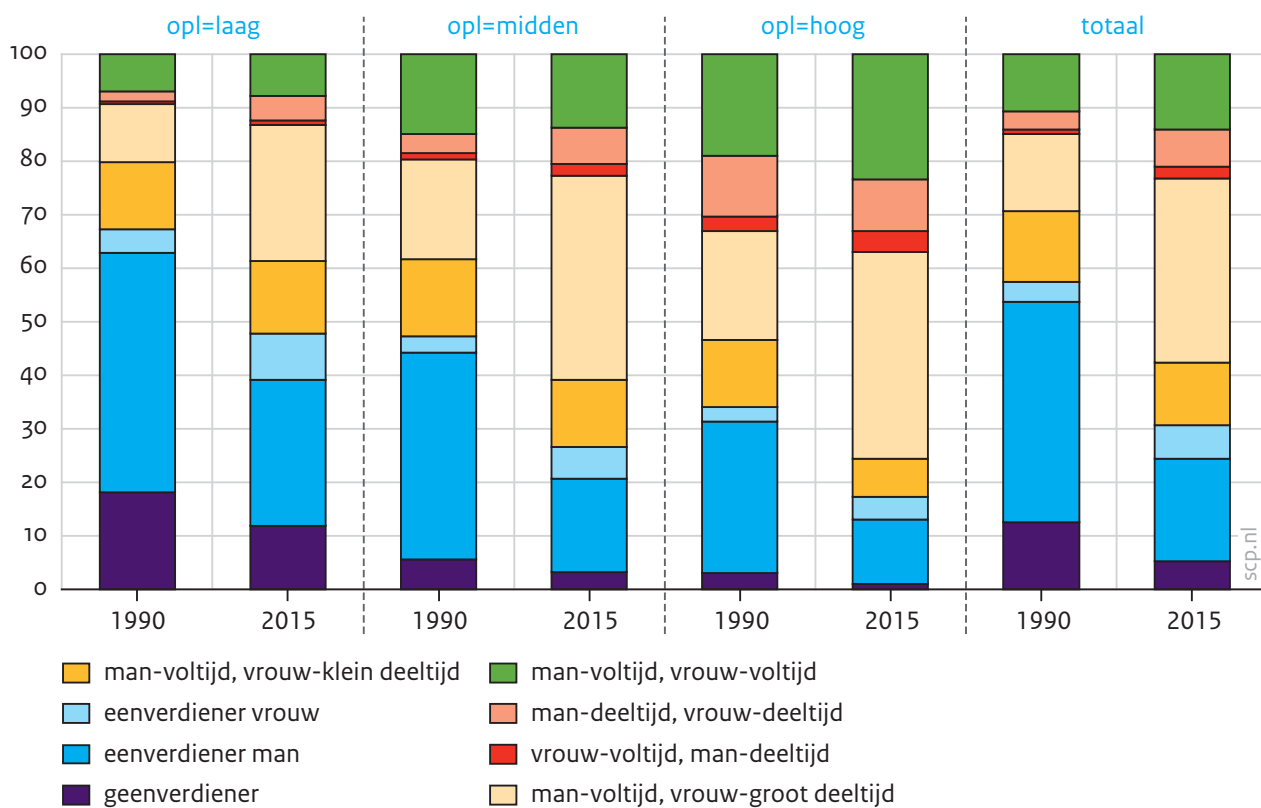
De combinatie van een man met een voltijd baan en een vrouw met een ruime deeltijd baan van drie of vier werkdagen per week, is opvallend sterk in betekenis toegenomen: van 14% in 1990 tot 35% in 2015. Dit ging ten koste van de combinatie waarbij alleen de man een baan heeft: van 41% in 1990 tot 19% in 2015.

Van alle (gehuwd) samenwonenden blijft de man met 79% overwegend in voltijd werken. Het aandeel van voltijds werkende vrouwen onder deze groep stijgt slechts van 15% naar 23%.

Figuur 2.20

Vooral krimp van eenverdieners en aanwas van anderhalfverdieners

Het aandeel een- en tweeverdieners bij (gehuwd) samenwonenden,^a naar arbeidsdeelname, 1990 en 2015 (in procenten)

a Paren waarvan beide partners 25 tot 65 jaar zijn. Geenverdieners zijn huishoudens zonder een partner met betaald werk.

Bron: CBS (EBB '90 en '15) SCP-bewerking

2.5 Overheidsuitgaven

Wet- en regelgeving vormt, evenals de uitvoering van publieke taken, een belangrijke rol in moderne welvaartsstaten en draagt bij aan de verbetering van de levenssituatie van burgers. Vooral aan de uitvoering van publieke taken zijn hoge kosten verbonden. Het beslag dat de overheidsuitgaven leggen op het nationaal inkomen is tussen 1996 en 2016 gedaald. Omdat cijfers tot en met 1994 niet beschikbaar zijn en omdat 1995 geen goed jaar is om een vergelijking op te baseren, vanwege de bruteringsoperatie⁷ van de Nederlandse woningcorporaties, wordt telkens een vergelijking gemaakt met 1996. De daling was 4 procentpunten: van 47% in 1996 naar 43% in 2016. Door de economische crisis daalde het bbp in 2009 en was er daardoor tijdelijk sprake van een stijging van het beslag van de overheid op het bbp (48%). Over de gehele periode 1996-2016 steeg het bbp ongeveer 0,4% per jaar harder dan de overheidsuitgaven.

Het aandeel van de overheidsuitgaven dat ten goede kwam aan directe publieke diensten voor burgers, het zogenaamde profijt van de overheid (gezondheidszorg, onderwijs, veilig-

heid, cultuur en recreatie, en infrastructuur en vervoer), steeg van 30% in 1996 naar 42% in 2016. Aan sociale uitkeringen en voorzieningen samen werd in 1996 38% van de overheidsuitgaven besteed. In 2016 was dat iets gedaald, naar 37%.

Doordat in de door het CBS gehanteerde internationale Cofog-definitie⁸ welzijnszorg valt onder sociale uitkeringen in plaats van onder de gezondheidszorg, is het percentage profijt hier lager en het percentage aan sociale uitkeringen en voorzieningen hoger dan in andere studies van het SCP, zoals Olsthoorn et al. (2017). Het aandeel van de uitgaven aan economie, milieu, defensie, ontwikkelingshulp, overheidsbestuur, rente op overheidsschuld en overige uitgaven daalde van 31% in 1996 naar 21% in 2016.

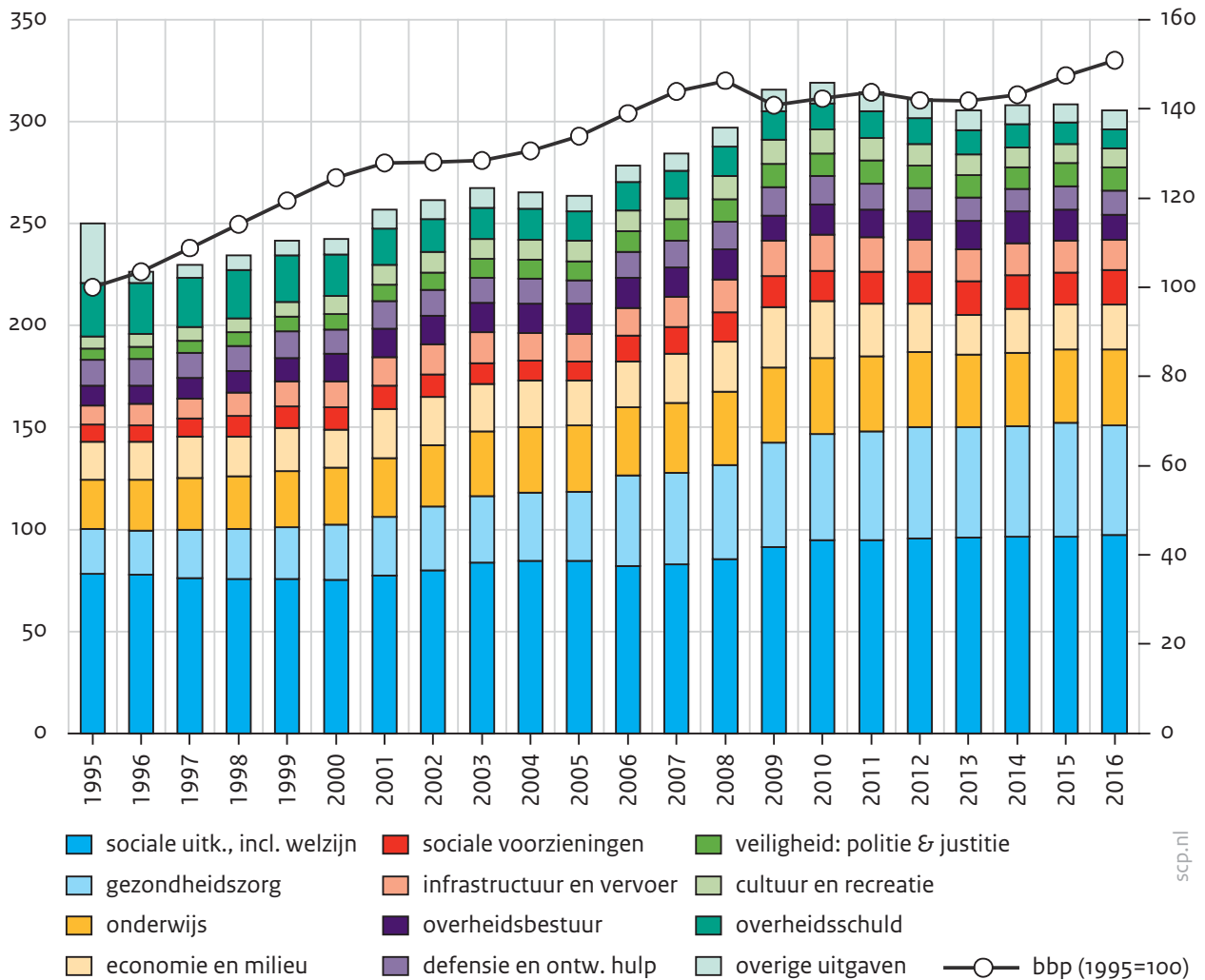
De reële groei van de overheidsuitgaven met 79,1 miljard euro in de periode 1996-2016 is in belangrijke mate het gevolg van de toegenomen uitgaven voor gezondheidszorg (+32,5 miljard euro), sociale uitkeringen inclusief welzijn (+19,2 miljard euro, ook Wmo), onderwijs (+12,5 miljard euro) en sociale voorzieningen (+8,5 miljard euro) (figuur 2.21). De uitgaven voor rente op overheidsschuld daalden met 15,8 miljard euro door de lagere rentestand.

Als we de overheidsuitgaven voor de diverse functies als percentage van de totale uitgaven van de overheid naar grootte rangschikken, staan de sociale uitkeringen, inclusief welzijn, bovenaan met 32%, gevolgd door de gezondheidszorg met 18%, onderwijs met 12%, economie en milieu met 7% en sociale voorzieningen met 5%. De sterke stijging van de zorguitgaven in 2006 is deels kunstmatig, door de invoering van de Zorgverzekeringswet, waardoor de particuliere verzekering (circa een derde van de totale uitgaven) in de collectieve sector is opgenomen.

Figuur 2.21

Overheidsuitgaven stegen tot en met 2010 en daalden daarna^a

Overheidsuitgaven en bbp, 1995-2016 (in prijzen van 2016 (uitgaven) en indexcijfers, 1990 = 100 (bbp))

a Gegevens voor de periode 1990-1994 zijn niet beschikbaar. 1995 is afwijkend door de bruteringsoperatie van de woningcorporaties.

Bron: cbs (StatLine, overheidsuitgaven)

Door de waarnemingsperiode op te knippen in drie gelijke perioden (1995-2002, 2002-2009 en 2009-2016) zien we goed wanneer de diverse verschuivingen in de overheidsuitgaven precies plaatsvonden (figuur 2.22). Het aandeel van de overheid in het bbp daalde het sterkst in de periode 1995-2002 (-2,8%, deels door de bruteringsoperatie), minder sterk in de periode 2009-2016 (-1,5%), maar steeg in de periode 2002-2009 (+1,3%). Het percentage sociale uitkeringen, inclusief welzijn, daalde vooral in de eerste periode, dat van de zorg steeg vooral in de tweede periode en dat van onderwijs steeg sterk in de eerste periode, maar daalde vooral in de derde periode.

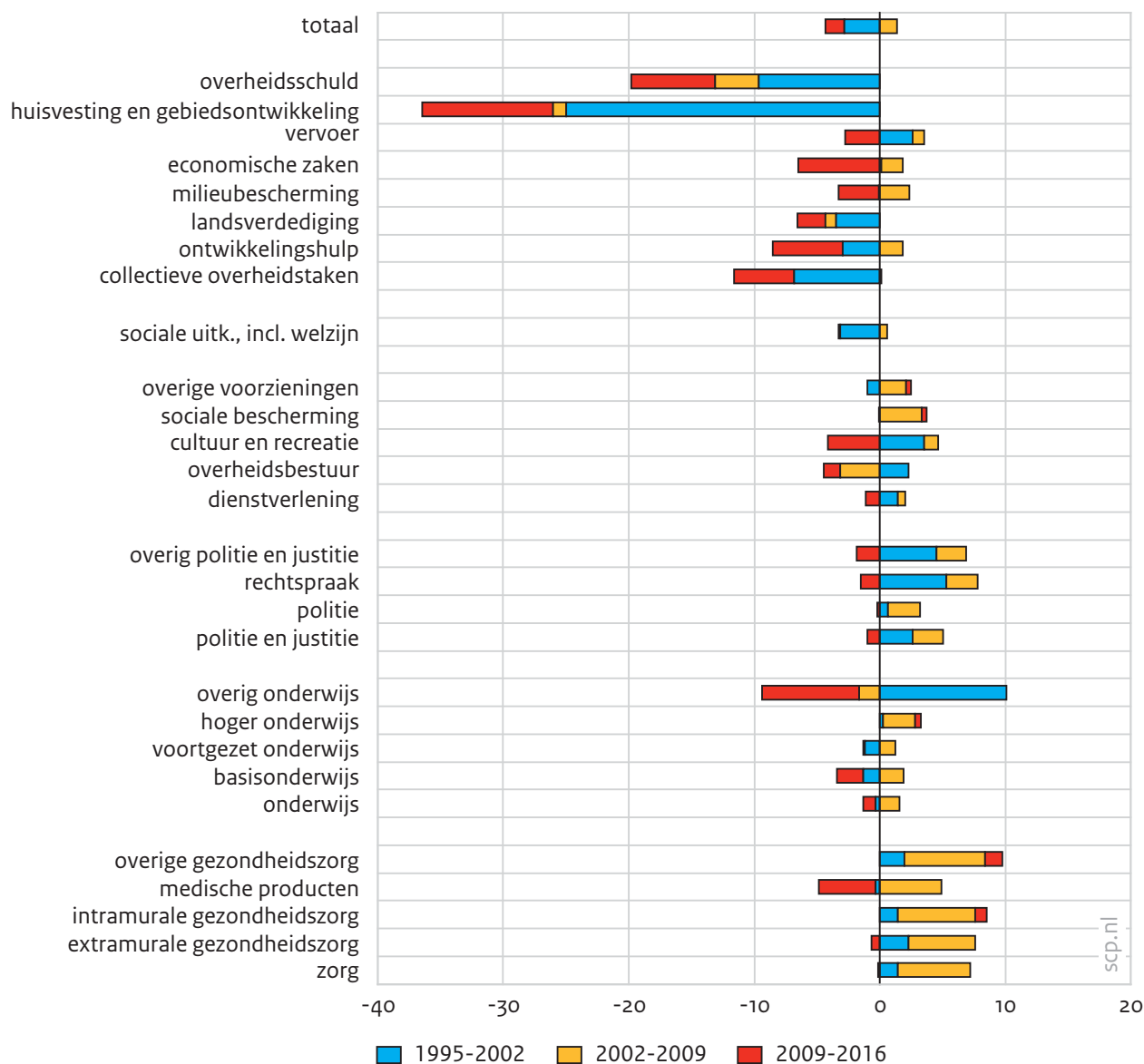
Over de gehele periode 1995-2016 zijn (als percentage van de totale overheidsuitgaven) de uitgaven voor de meeste functies procentueel gedaald, die voor overheidsschuld het meest (-6,6%) per jaar, waarbij huisvesting en gebiedsontwikkeling vanwege de bruterings-

operatie buiten beschouwing zijn gelaten. Die voor de overige gezondheidszorg zijn het meest gestegen (3,2%).

Figuur 2.22

Sterk stijgende zorgkosten

Groei overheidsuitgaven als aandeel van het bbp, 1995-2016 (in procenten)^a

a Het gaat hier om de procentuele groei van een percentage (overheidsuitgaven als percentage van het bbp).

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Als we ons beperken tot de laatste periode, 2009-2016, dan behoren de overige gezondheidszorg en het hoger onderwijs tot de grootste stijgers (0,9% resp. 0,5%) en het overig onderwijs en de rente op overheidsschuld tot de grootste dalers (-7,7% resp. -6,7%). Achter al deze ontwikkelingen gaan niet alleen demografische en economische oorzaken schuil, maar ook veel beleidsontwikkelingen. Het voert te ver om daar hier nader op in te

gaan. Daarvoor verwijzen we naar de andere hoofdstukken in dit rapport, zoals die over onderwijs en zorg.

2.6 Slotbeschouwing

De ontwikkeling van de leefsituatie van burgers wordt mede bepaald door sociale, demografische en economische ontwikkelingen in hun leefomgeving. Zowel lange- als kortetermijnontwikkelingen kunnen daarbij een rol spelen. Bij de eerste kan gedacht worden aan een langlopend maatschappelijk proces als de vergrijzing, bij de tweede aan een economische crisis en migratiestromen.

Er is een aantal demografische ontwikkelingen dat de leefsituatie van burgers beïnvloedt. Ten eerste is er natuurlijk de toenemende vergrijzing (het aantal 65-plussers als percentage van de bevolking van 15-64 jaar is gestegen van 19% naar 28% in de periode 1990-2016). Verder valt te denken aan de verzelfstandiging. Ook blijven steeds meer ouderen thuis wonen (het aandeel 75-plussers dat thuis woont, is gestegen van 80% in 1990 naar 93% in 2014) en verhuizen zij niet of op veel hogere leeftijd naar een instelling (extramuralisering van de zorg). Verder nam de autochtoon Nederlandse bevolking steeds minder snel toe, en nam zij zelfs af in 2015. Door een positief geboorte- en migratieoverschot bij migranten bleef de totale bevolking, ook in 2015, nog steeds toenemen (gemiddeld 0,44% per jaar over 1996-2015). Het aantal huishoudens nam echter sterker toe, doordat steeds meer mensen alleen gingen wonen. Relatief steeds minder mensen besloten tot een huwelijk, maar meer tot een partnerschapsregistratie, hoewel de stijging van de laatste groep de daling van de eerste niet volledig compenseerde. Tot slot nam over de periode 1990-2016 het echtscheidingspercentage toe (van 28% tot 40%).

De economische situatie kunnen we grofweg in twee perioden indelen: de periode tot en met 2001 en de periode erna. In de eerste periode stegen inkomens volgens diverse maatstaven relatief snel, in de tweede periode kwam daar de klad in door enkele economische recessies. Het netto beschikbaar inkomen van huishoudens gecorrigeerd voor de inflatie en de huishoudenssamenstelling steeg in de periode 1990-2000 van 27.600 euro naar 30.600 euro, om vervolgens met enige fluctuaties te dalen naar 29.300 euro in 2016. Niet alleen economische tegenspoed en kleinere huishoudens lagen ten grondslag aan het einde van de groei in het netto beschikbaar huishoudensinkomen, maar ook een verschuiving van inkomen van huishoudens naar bedrijven en, vooral, de overheid. Wel kwam het aan de overheid verloren inkomen (deels) weer terug bij huishoudens via meer publieke voorzieningen, zoals zorg, onderwijs en veiligheid. Als we kijken naar werkloosheid, inflatie en begrotingstekort (misère-index), blijkt dat sinds 1998 de misère in Nederland is gedaald en in 2016 lager was dan gemiddeld in de landen van de eu. De werkloosheid blijft nog aan de hoge kant.

Vergelijken we het levensloopprofiel van mannen tussen 1991 en 2015, dan valt op dat jonge mannen meer in deeltijd zijn gaan werken en dat oudere mannen vaker zijn gaan werken (voltijds of deeltijds). De verschillen tussen 1991 en 2015 waren bij vrouwen groter dan bij mannen. Bij vrouwen is (vooral vóór 2002) een grote toename waar te nemen in de arbeidsdeelname, zowel voltijds als deeltijds. Hoewel de verschillen in dagelijkse bezigheden tussen mannen en vrouwen in de loop der tijd minder groot zijn geworden, waren zij in 2015 nog lang niet verdwenen: de arbeidsdeelname in 2015 was bij mannen hoger dan bij vrouwen (90% tegenover 80% in de piek van het arbeidzame leven) en mannen werkten vaker in voltijd. De combinatie van een man met een voltijd baan en een vrouw met een ruime deeltijd baan (drie of vier dagen per week) heeft een sterke opmars gemaakt: van 14% in 1990 naar 35% in 2015. De eenverdiener maakte de tegenovergestelde beweging.

Dat het netto beschikbaar huishoudensinkomen vooral tot en met 2001 is gestegen, lijkt niet alleen te komen door het gunstige economische tij van die tijd, maar ook door de stijgende arbeidsdeelname van vrouwen. De stagnatie in dit inkomen in de periode na 2001 kan toegeschreven worden aan het slechte economische tij en aan de verschuiving van inkomen van huishoudens naar de overheid, mede veroorzaakt door sterk stijgende zorgkosten.

Noten

- 1 Zie www.europa-nu.nl/id/vicyi6b6duk/verdrag_van_maastricht.
- 2 Het betreft het percentage huwelijken dat door een echtscheiding zal worden ontbonden als de in het verslagjaar waargenomen huwelijksduurspecifieke sterfte- en echtscheidingskansen blijven gelden. Dat verschilt van het percentage van alle huwelijksontbindingen in een jaar dat in dat jaar door echtscheiding wordt beëindigd. Dat laatste percentage was in 2015 36,9%, wat neerkomt op een absoluut aantal van 34.200 (StatLine).
- 3 Het verschil tussen het bbp en het netto beschikbaar nationaal inkomen bestaat uit de afschrijvingen, het saldo van de primaire inkomens uit en naar het buitenland en het saldo van de inkomensoverdrachten (secundair inkomen) uit en aan het buitenland.
- 4 Het permanente inkomen is het gemiddelde inkomen waarover een huishouden over een langere periode verwacht te beschikken. Volgens de econoom Friedman worden de omvang en samenstelling van de consumptie van huishoudens meer bepaald door het permanente inkomen dan door de fluctuerende jaarlijkse inkomens.
- 5 Daartoe zijn de werkloosheid, de inflatie en het overheidstekort genormaliseerd voordat ze worden opgeteld.
- 6 Pas op 1 mei 2004 traden Grieks-Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië toe tot de Europese Unie; in 2007 volgden Bulgarije en Roemenië, en in 2013 Kroatië.
- 7 De bruteringsoperatie van 1995 was een privatiseringsactie, waarbij rijkssubsidies aan de woningcorporaties werden afgeschaft, met als compensatie een bedrag ineens dat verrekend werd met de schulden die de corporaties bij het rijk hadden. Het ging hierbij om bedragen van 36,8 respectievelijk 26,6 miljard gulden. De operatie vergde wel 5% van het bbp.
- 8 Classification of the Functions of Government.

Literatuur

- BiZa (1998). *Paspoortclausules/geregistreerd partnerschap. Circulaire aan de burgemeesters, geldend van 01-01-1998 t/m heden*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken. Te raadplegen via <http://wetten.overheid.nl/BWBR0008932/1998-01-01/0>.
- FD (2016). Groei eenpersoonshuishoudens zet onverminderd sterk door. In: *Het Financieele Dagblad*, 6 september 2016.
- Gradus, R.H.J.M. (2017). *Een verkenning naar de macrodoelmatigheid van decentralisaties. Eindrapport*. Amsterdam: Het Zijlstra Center / Vrije Universiteit Amsterdam.
- Liefbroer, A. en P. Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR-rapport V107).
- Lukkezen, J. en A. Elbourne (2015). *De Nederlandse consumptie. Goede tijden, slechte tijden*. Den Haag: Centraal Planbureau (Policy brief 2015/03).
- Olsthoorn, M., E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017). *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. In: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.

Publieke opinie

3 Publieke opinie

Paul Dekker en Josje den Ridder

- De economische stemming in 2017 is – na een dip tussen 2008 en 2013 – weer positief, maar het aandeel dat vindt dat er welvaart heerst in ons land is lager dan in 1993 (74% versus 81%).
 - Burgers hebben meer vertrouwen in rechters en het bedrijfsleven dan in de regering en de kerken. Het vertrouwen in kerken nam vanaf 2000 sterk af. Het vertrouwen in de politiek is beweeglijk, maar het politiek cynisme nam de laatste 25 jaar niet toe.
 - In tijden van economische crisis staan economie en werk hoog op de publieke agenda. Nu de crisis voorbij is, komen andere zorgen terug. In 2017 maakt men zich zorgen over immigratie, de manier van samenleven en de gezondheidszorg.
 - In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu, de multiculturele samenleving en de Europese Unie, deden zich sinds 1990 grosso modo geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ‘ruk naar rechts’ is geen sprake. Natuurlijk veranderde er wel iets: de steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde, over immigranten werd men iets positiever en de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2016/17 lager dan in 1996.
 - Bevolkingsgroepen verschillen van elkaar in opvattingen. In de afgelopen 25 jaar zien we grote verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden en mensen met en zonder politiek zelfvertrouwen. Er zijn ook verschillen naar leeftijd, sekse en inkomen; deze lijken betrekkelijk stabiel. Er is recent wel een opvallend afgenomen steun voor referenda onder hoogopgeleiden.
 - In vergelijking met andere Europeanen hebben Nederlanders veel vertrouwen in het parlement, zijn ze optimistisch over de richting die het land op gaat en hebben ze een internationale oriëntatie.
-

3.1 1990 en 2017: een wereld van verschil?

Dit hoofdstuk bespreekt ontwikkelingen in de publieke opinie op verschillende niveaus. Allereerst wordt ingegaan op de stemming in de maatschappij, afgemeten aan tevredenheid met het samenleven en de economie; we gaan door op vertrouwen in instituties en houdingen tegenover de politiek en komen dan op prioritering van maatschappelijke waarden en problemen. We sluiten af met veranderingen in opvattingen over een aantal maatschappelijke en politieke strijdpunten, van ethische kwesties via inkomensverdeling en milieu tot opvattingen over de EU. Dat zijn veel onderwerpen, die dan ook niet allemaal uitputtend behandeld kunnen worden. We bespreken de publieke opinie in Nederland dus in vogelvlucht.

Dat doen we, net als in de rest van deze editie van de SSN, waar mogelijk voor de periode 1990-2017, om te schetsen of die periode er een was van verandering of een van continuïteit in de publieke opinie. Het begin van de jaren negentig wordt soms beschouwd als een periode van rustige tevredenheid, toen de Berlijnse muur net was gevallen en alle

ationale en internationale politieke conflicten uitgevochten leken. Een tijd van voorspoed, tevredenheid en politieke consensus. Met die relatieve rust was het echter betrekkelijk snel afgelopen: internationaal met de aanslagen op het WTC op 11 september 2001, en nationaal met de ‘politieke aardverschuiving’ en de moord op Pim Fortuyn in 2002. En ook daarna veranderde het politieke landschap op nationaal en internationaal niveau voortdurend. Die politieke beweeglijkheid (en de bijbehorende mediahypes over een ruk naar rechts, opkomend populisme, boze burgers, een afkeer van Europa, vertrouwenscrises en culturele polarisatie) kunnen de indruk wekken dat ook de publieke opinie sterk veranderde. In dit hoofdstuk gaan we voor een groot aantal onderwerpen na of dat vermoeden gerechtvaardigd is. Dat doen we door te kijken naar de grote veranderingen in steun voor een of enkele opvattingen per onderwerp in de hele bevolking. Paragraaf 3.6 gaat in op verschillen tussen bevolkingsgroepen.¹

3.2 De stemming over samenleving en economie

We beginnen met enkele indicatoren voor de maatschappelijke stemming, met name opvattingen over of het met de samenleving en de economie de goede of verkeerde kant op gaat en maten van tevredenheid en welbehagen.

Kader 3.1 Trendbreuken in Culturele veranderingen in Nederland (cv)

In de hier gepresenteerde tabellen worden gegevens uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland gebruikt. Daarin zijn in 2010/’11 veranderingen aangebracht in vraagformuleringen en antwoordcategorieën (in dat jaar bij de helft van de respondenten, daarna voor iedereen; zie toelichting in Den Ridder en Schyns 2013). Op een enkele uitzondering na worden in dit hoofdstuk uitsluitend de nieuwe formuleringen gebruikt. Als een vergelijking van oude en nieuwe formuleringen in 2010/’11 verschillende uitkomsten oplevert, worden de oude cijfers gestroomlijnd met de nieuwe. Tenzij anders vermeld, worden in de tabellen percentages vermeld van alle respondenten met een antwoord, inclusief het antwoord ‘ik weet het niet’. Voor 2008/’09 is voor begin jaren negentig en rond 2000 het onderzoek geselecteerd waarin de meeste vragen zijn gesteld voor de betreffende tabel.

Over het algemeen is men tussen 1993 en 2016/’17 de eigen situatie en de samenleving niet heel anders gaan evalueren, zo toont tabel 3.1. Steeds vindt rond de 85% dat het eigen gezin in welvaart leeft, vindt bijna de helft van de Nederlanders dat anderen wel te vertrouwen zijn en is meer dan 80% trots om een Nederlander te zijn. De zorgen over normen en waarden, die de laatste jaren veelvuldig gesignaleerd worden (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2015: 75) blijken er in 1993 ook te zijn geweest; toen lag het aandeel dat hierin geen achteruitgang zag zelfs nog iets lager. Maar er zijn ook wat grotere veranderingen. Over de welvaart in ons land was men in 1993 aanzienlijk positiever dan daarna, met 2012/’13 en 2014/’15 als dieptepunten. In 2016/’17 schaamt 36% zich nooit om een Nederlander te zijn. Dat cijfer kunnen we niet vergelijken met dat van de jaren negentig, maar ligt lager dan dat in 2008/’09.

Tabel 3.1

In vergelijking met 1993 minder positief over welvaart in Nederland en meer grip op het eigen leven

Positieve waarderungen en verwachtingen van de eigen situatie, de economie en samenleving, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)^a

	1993	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat er welvaart is in het eigen leven of gezin ^a	86	.	86	82	83	85
vindt dat er welvaart heerst in ons land ^a	81	.	75	69	67	74
vindt dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn ^b	.	47	52	51	47	48
vindt <i>niet</i> dat de normen en waarden achteruitgaan ^c	33	.	36	38	40	38
schaamt zich <i>niet</i> een Nederlander te zijn ^d	.	.	45	43	40	36
is (tamelijk) trots een Nederlander te zijn ^e	.	.	82	81	80	81

- a Keuze voor welvaart in antwoord op 'Leeft (u/uw gezin) in welvaart of niet?' en 'Vindt u dat er in ons land op het ogenblik welvaart heerst of niet?'
- b Keuze voor vertrouwen in antwoord op de vraag 'Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?'
- c Keuze voor 'vooruit' en 'gelijk' in antwoord op de vraag 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?'
- d Oneens met 'Er spelen vandaag de dag dingen in Nederland die maken dat ik mij ervoor schaam een Nederlander te zijn.'
- e Antwoorden op de vraag 'Zou u zeggen dat u er zeer trots, tamelijk trots, niet zo trots of helemaal niet trots op bent om Nederlander te zijn?'

Bron: SCP (cv'93-'16/'17)

De cv-cijfers uit tabel 3.1 geven vanwege de grote tussenpozen geen goed beeld van de impact van de recente economische crisis op de economische evaluaties en percepties. Als we de economische percepties in de afgelopen jaren van kwartaal tot kwartaal volgen, dan zien we die impact beter en is het duidelijk dat de economische stemming in 2017 getypeerd kan worden als behoorlijk positief (zie tabel 3.1). Uit gegevens van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) in het derde kwartaal van 2017 blijkt dat 80% tevreden is met de nationale economie. Die tevredenheid is daarmee – na een langjarige daling, met als dieptepunt 47% tevredenheid in de zomer van 2013 – weer terug op het niveau van vóór de economische en financiële crisis die medio 2008 begon. Ook de economische verwachtingen zijn positief: 86% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering; dat was in januari 2009 en oktober 2011 wel anders, toen slechts 31% respectievelijk 32% geen verslechtering verwachtte. Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek

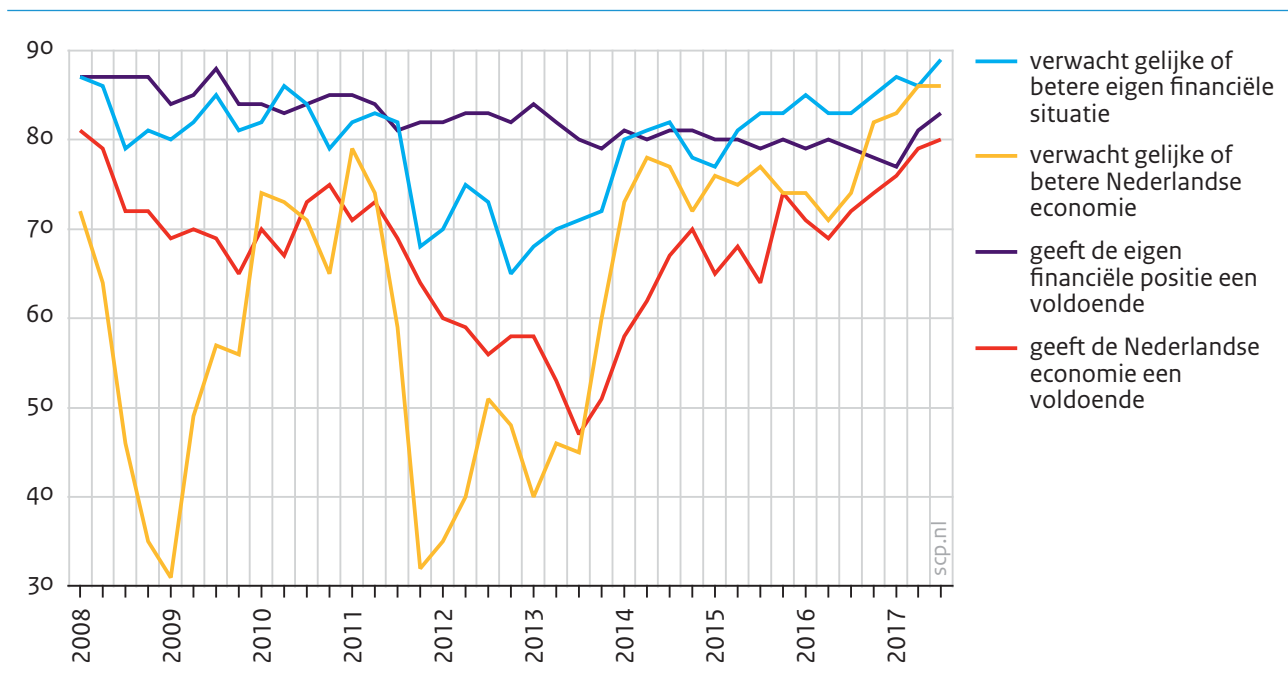
(CBS) laten eveneens zien dat het consumentenvertrouwen in juli 2017 hoog is in vergelijking met het langjarig gemiddelde.²

Over de eigen financiële situatie en toekomst bleven Nederlanders ook tijdens de crisis redelijk positief – althans in vergelijking met hun oordeel over de nationale economie. In juli 2017 geeft 83% zijn eigen financiële situatie een voldoende, waarmee een wat dalende trend in financiële tevredenheid sinds 2008 voorlopig lijkt te zijn gestopt (figuur 3.1). 89% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering van zijn eigen financiële situatie.

Figuur 3.1

Economische crisis voorbij: herstellend vertrouwen in de economie zet ook in 2017 door^a

Economisch optimisme, personen van 18 jaar en ouder, januari 2008 – juli 2017 (in procenten)

a De voldoende scores zijn het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

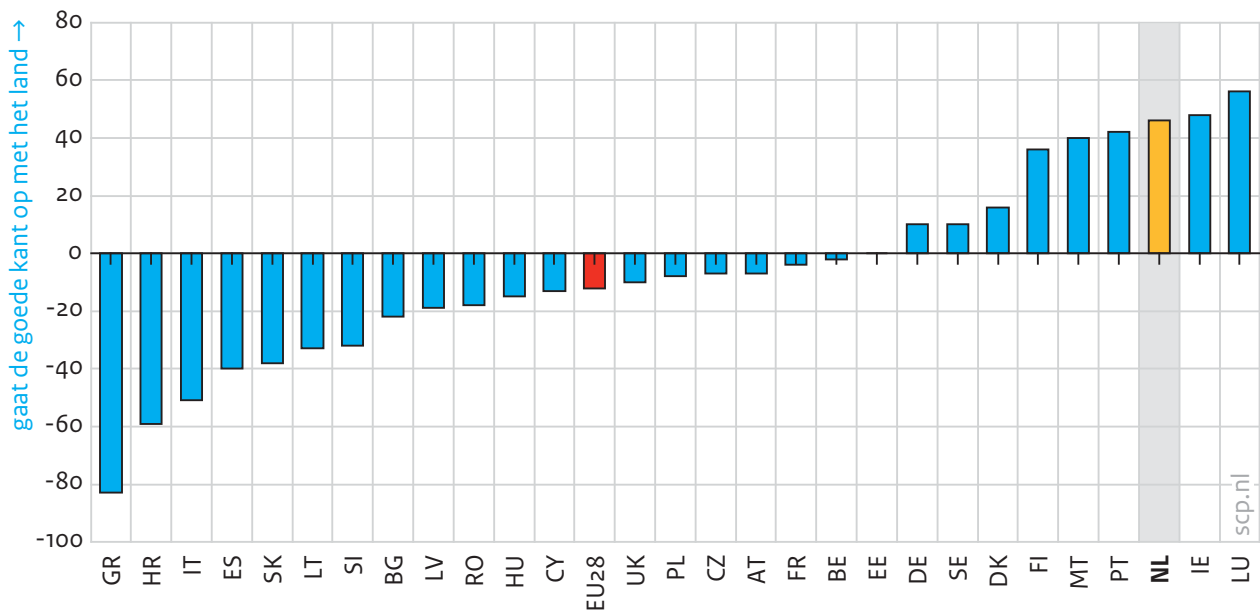
Bron: SCP (COB'08/1-'17/3)

Nederland behoort vaak tot de meer positieve en optimistische EU-landen en dat is ook in 2017 weer het geval. In figuur 3.2 zien we dat de grootste groep Nederlanders het de goede kant op vindt gaan met hun land (67% vindt het de goede kant op gaan, 21% de verkeerde kant = nettoscore 46). Alleen de Ieren en Luxemburgers zijn in het voorjaar van 2017 positiever. De verschillen binnen de EU zijn groot. Naast een groepje optimistische landen is er een groep landen met onder andere Frankrijk, België en het Verenigd Koninkrijk waar de groep pessimisten net in de meerderheid is. In landen als Spanje, Italië, Hongarije en Griekenland hebben de pessimisten duidelijk de overhand. Vooral in Griekenland is er grote consensus dat het land zich in de verkeerde richting ontwikkelt.

Figuur 3.2

Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen positief over toekomst land

Maatschappelijk optimisme, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscores zijn het percentage mensen dat het de goede kant op vindt gaan met het eigen land, verminderd met het percentage dat het de verkeerde kant op vindt gaan.

Bron: EC (EB 87.3)

Een van de zorgen over de samenleving is dat er sprake is van (toenemende) spanningen tussen bevolkingsgroepen. Hoe kijken en keken Nederlanders aan tegen spanningen in de samenleving? Om hier een eerste indruk van te krijgen, gaat tabel 3.2 voor een aantal groepsverschillen in op hoe groot men de tegenstelling tussen groepen vindt. De tegenstellingen tussen arm en rijk, tussen lager- en hogeropgeleiden, tussen allochtonen en autochtonen (in deze woorden voorgelegd in de enquête), en tussen werklozen en mensen die werk hebben, worden in 2017 door de meeste mensen als groot gezien. De afgelopen jaren is er een toename van het aandeel dat de tegenstellingen tussen arm en rijk en tussen de opleidingsniveaus groot vindt. Naar sommige van deze tegenstellingen werd ook al in 1987 gevraagd. Gemiddeld genomen zien in 2017 iets meer mensen grote tegenstellingen tussen deze groepen dan in 1987, maar dat verschil is klein en fluctueert bovendien door de tijd. Het gevoel dat er veel tegenstellingen zijn, wordt wel beschouwd als een aanwijzing voor maatschappelijk onbehagen (Spruyt 2014). Daarin is dus geen trendmatige daling of stijging te signaleren.

Tabel 3.2

Grootste verschillen ziet men in inkomen, opleiding, etniciteit en het hebben van werk

Perceptie van grote of zeer grote sociale tegenstellingen,^a personen van 18 jaar en ouder, 1987-2016 (in procenten)

	1987	2006	2008/'09	2010	2012	2015	2017
arme mensen – rijke mensen	78	79	72	72	64	75	77
lageropgeleiden – hogeropgeleiden	.	.	.	61	65	66	70
allochtonen – autochtonen	.	.	66	67	58	63	66
werklozen – mensen die werk hebben	48	63	63	60	60	66	64
jongeren – ouderen	37	60	59	51	49	48	55
werkgevers – werknemers	68	57	52	48	47	53	53
arbeidersklasse – middenklasse	22	33	32	28	29	36	36
vrouwen – mannen	.	.	.	14	16	18	21
gemiddeld over de vijf steeds gevraagde tegenstellingen	51	58	56	52	50	56	57

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?' Gesorteerd naar grootte in 2017.

Bron: SCP (cv'87, '06, '08/'09; COB'10/1, '12/4, '15/4 en '17/1)

Tabel 3.2 geeft echter weinig zicht op het eventuele problematische karakter van deze tegenstellingen. In de vraagstelling is immers sprake van het 'van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn' van groepen, maar dat betekent niet noodzakelijk dat mensen ook conflicten zien. Om het gepercipieerde conflict in beeld te krijgen, kijken we naar ander onderzoek.

Als mensen expliciet worden gevraagd naar groepen waartussen 'wrijving' of 'conflict' bestaat, dan ziet men de meeste conflicten tussen allochtonen en autochtonen. In 2012 is in het onderzoek uit tabel 3.2 niet alleen gevraagd naar gepercipieerde tegenstellingen, maar ook expliciet naar gepercipieerd conflict. Dan zegt 57% een groot conflict te zien tussen allochtonen en autochtonen (58% ziet een tegenstelling). Ter vergelijking: tussen arm en rijk ziet 34% een conflict, terwijl 64% een tegenstelling ziet (Den Ridder et al. 2012: 21-26).

In 2014 is in een onderzoek naar verschillen in Nederland gevraagd tussen welke groepen men wrijving zag. Ook dan zien de meeste mensen wrijving tussen allochtonen en autochtonen: 60% ziet veel of heel veel wrijving tussen deze groepen (Gijsberts et al. 2014: 22). In de European Quality of Life Survey (EQLS) 2011 wordt gevraagd naar spanningen en ook die zien meer mensen tussen raciale en etnische groepen (48%) of tussen religieuze groepen (36%) dan tussen arm en rijk (20%).

3.3 Vertrouwen in instituties en opvattingen over de politiek

Hoe staat het met het vertrouwen in enkele instituties en de politiek in het bijzonder? In tabel 3.3 staat het aandeel dat (zeer) veel vertrouwen heeft in de rechtspraak, het bedrijfsleven, de regering en kerken.³ In alle weergegeven jaren is het vertrouwen in de rechtspraak het grootst, waarbij echter vooral 1998 opvalt als een jaar met laag vertrouwen in de rechtspraak.⁴ Het vertrouwen in het bedrijfsleven is in 2016/'17 hoger dan in 1991. Het vertrouwen in kerken nam na eind jaren negentig sterk af; in deze institutie heeft men sinds 2012 het minste vertrouwen, vermoedelijk mede door de misbruikschandalen in de katholieke kerk (vgl. De Hart 2014: 31). Ook het aandeel dat veel vertrouwen heeft in de regering is laag: in 2016/'17 is dit 18% van de Nederlanders.

Tabel 3.3

Meer vertrouwen in rechtspraak en bedrijfsleven dan in regering en kerken

Institutioneel vertrouwen, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/'17 (in procenten)^a

	1991	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
de rechtspraak	47	34	44	41	40	44
het bedrijfsleven	28	31	33	32	34	36
de regering	17	26	23	17	15	18
kerken en religieuze organisaties	24	30	19	13	13	12

a Vermeld zijn de percentages '(zeer) veel vertrouwen' als antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u in?'

Bron: SCP (CV'91-'16/'17)

Het aandeel van 18% dat vertrouwen heeft in de regering is weliswaar betrekkelijk laag, maar we moeten hierbij bedenken dat het gaat om het aandeel dat (zeer) veel vertrouwen heeft. Wordt gevraagd om rapportcijfers, dan geeft in juli 2017 49% een voldoende (Den Ridder et al. 2017: 7). Meestal gaat het dan om een zes of zeven.

In het onderzoek Eurobarometer (EB) wordt aan mensen gevraagd of zij een bepaalde institutie 'eerder wel' of 'eerder niet' vertrouwen, en ook dat levert hogere vertrouwenscijfers op (zie figuur 3.3). Hier is echter ook duidelijk dat het rechtssysteem (en de politie) van aanzienlijk meer mensen het vertrouwen genieten dan de politiek, in dit geval de Tweede Kamer, lokale overheden en de Europese Unie (EU). Die rangorde is de laatste vijf jaar redelijk stabiel, maar was daarvoor iets anders: in de periode 1997-2002 had men meer vertrouwen in de Tweede Kamer dan in de regering. Vooral het vertrouwen in politieke instituties is erg beweeglijk. Zo is er in 2001 een piek in het vertrouwen in de Tweede Kamer en de EU, net als begin 2007 (doorgaans toegeschreven aan de positieve ontvangst van de 100-dagentour van de regering-Balkenende IV) en ook in 2017 stijgt het vertrouwen weer. Voor het politieke vertrouwen zijn economische ontwikkelingen en vooruitzichten van belang,

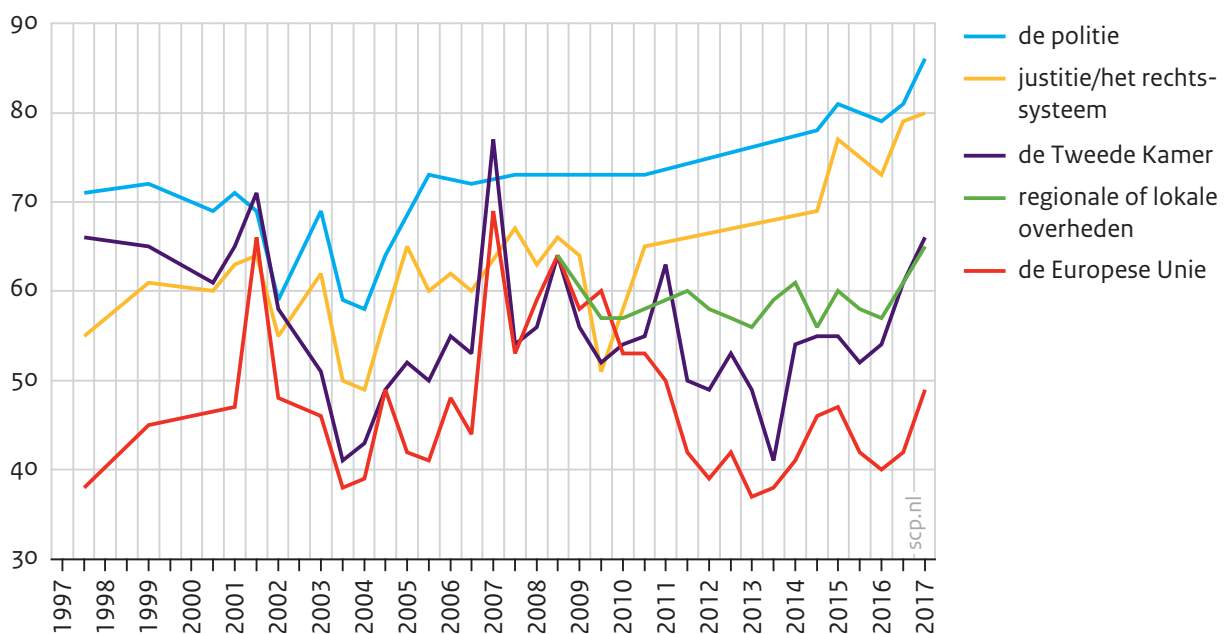
maar ook politieke gebeurtenissen (dalingen bij gedoe en crises, stijgingen bij daadkracht en een nieuw kabinet; vgl. Van der Meer 2017).

Het vertrouwen in politieke partijen ligt lager dan het vertrouwen in de Tweede Kamer (niet in figuur). Sinds eind jaren negentig schommelt het tussen de 30 en 40%, soms duikt het er wat onder en soms wat boven (zie o.a. Den Ridder en Dekker 2015: 16). In het voorjaar van 2017 liet ook het vertrouwen in partijen en stijging zien: van 35% in het najaar van 2016 naar 46%.

Figuur 3.3

Grote beweeglijkheid in politiek vertrouwen

Vertrouwen in Tweede Kamer en overheid, personen van 15 jaar en ouder, 1997-2017 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat aangeeft deze instituties ‘eerder wel’ te vertrouwen. Andere antwoord-categorieën waren ‘eerder geen vertrouwen’ en ‘weet niet’.

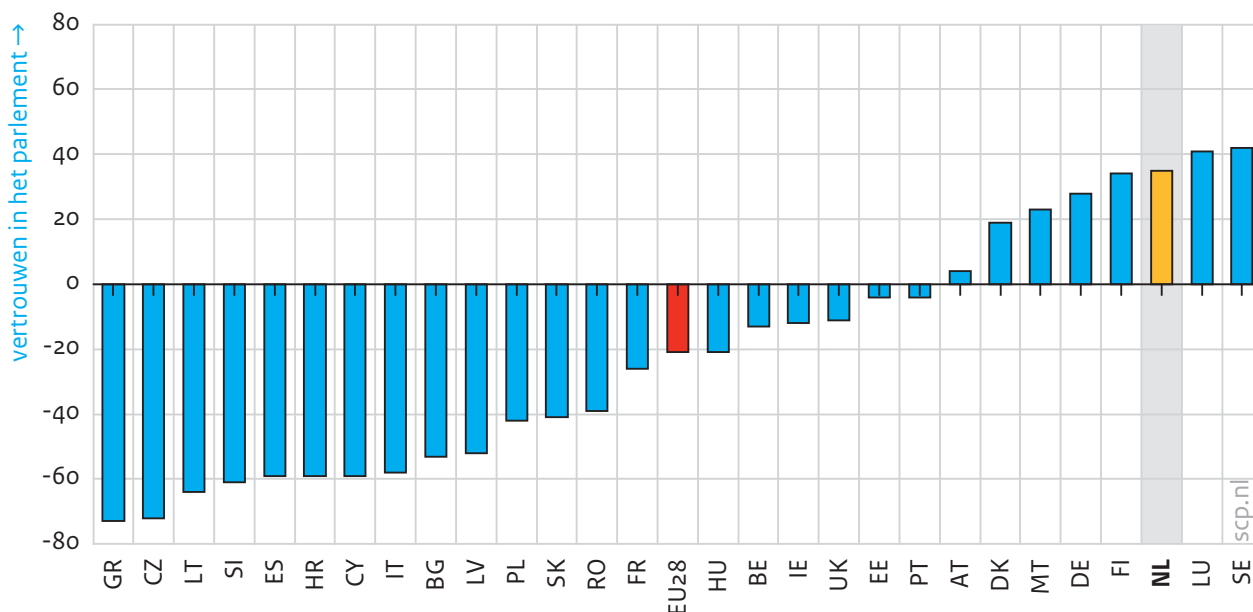
Bron: EC (EB 48.0-87.3)

Als het gaat om het vertrouwen in het parlement scoort Nederland bij de Europese top (met een nettoscore van +35; 66% heeft eerder vertrouwen in het nationale parlement, 31% heeft dat niet, zie figuur 3.4). In Zweden, Luxemburg, Finland, Duitsland, Denemarken en Malta is het politieke vertrouwen eveneens bovengemiddeld hoog. De Grieken (-73) en Tsjechen (-72) hebben het minste vertrouwen in hun parlement. Eind 1997 is voor het eerst gevraagd naar vertrouwen in het nationale parlement, voor de 15 EU-landen van dat moment. Ook dan ligt het vertrouwen in Nederland, met een nettoscore van +36, ruim boven het EU15-gemiddelde van +8. En weer zijn de Luxemburgers het positiefst. In België en Italië is het vertrouwen laag.

Figuur 3.4

Nederlanders hebben in vergelijking met andere Europeanen veel politiek vertrouwen

Vertrouwen in het parlement, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscores tonen het percentage dat (de belangrijkste kamer van) het nationale parlement 'eerder wel' vertrouwt, verminderd met het percentage dat geneigd is het parlement 'eerder niet' te vertrouwen.

Bron: EC (EB 87.3)

Dan bezien we nu de tevredenheid met de democratie in het algemeen. Uit onderzoek blijkt deze tevredenheid niet alleen een evaluatie te zijn van democratische principes en procedures, maar ook een oordeel over de politiek in het algemeen of over de manier waarop de zittende regering het doet (Canache et al. 2001; Linde en Ekman 2003).

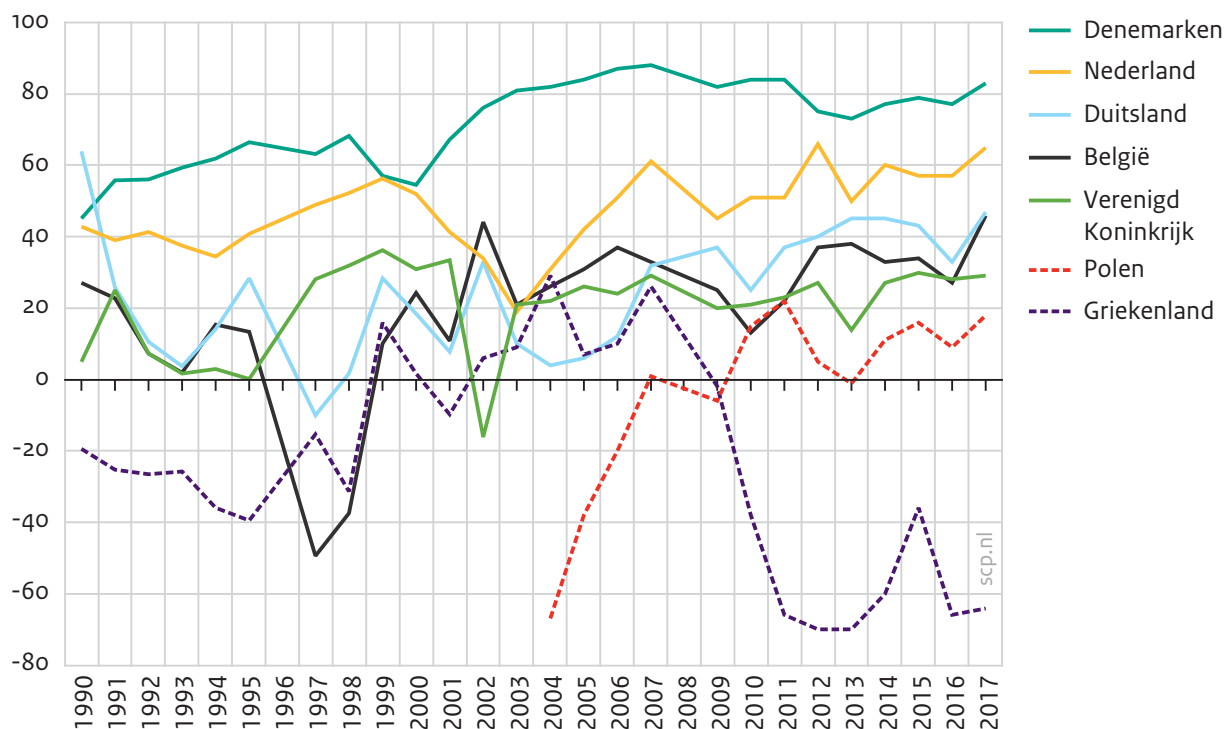
In 2016/'17 is 68% van de Nederlanders tevreden met het functioneren van de democratie. Dat aandeel is lager dan de 79% tevredenheid in 2008/'09 en vergelijkbaar met dat in de jaren 2012/'13 en 2014/'15. Deze daling in democratische tevredenheid na 2008 zien we niet terug in andere gegevens, en is mogelijk te verklaren doordat 2008 een kleine piek vertoonde in democratische tevredenheid en politiek vertrouwen als gevolg van het daadkrachtige politieke optreden in de bankencrisis (vgl. Den Ridder et al. 2017; zie ook tabel 3.4 voor de relatief hoge score voor tevredenheid met de regering in 2008).

Uit gegevens van het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) blijkt dat in het voorjaar van 2017 80% tamelijk of zeer tevreden is met de wijze waarop de Nederlandse democratie functioneert.⁵ Dat aandeel is de afgelopen tien jaar redelijk stabiel.⁶ Ook de Eurobarometer vertoont geen daling van de tevredenheid met de democratie (zie figuur 3.5). Er zijn wel schommelingen: de tevredenheid daalt in de nadagen van de paarse kabinetten en stijgt vanaf 2003. In 2017 ligt de tevredenheid met de democratie boven het niveau van 1990, en ook vergelijkingen met de jaren zeventig laten geen daling zien (o.a. Thomassen et al. 2014). De democratische tevredenheid in Nederland wordt dan ook als relatief hoog beoor-

deeld: door de tijd is er geen structurele daling en ook in vergelijking met andere landen scoort Nederland goed (Van Ham en Thomassen 2017: 25).

Figuur 3.5
Fluctuerende tevredenheid met de democratie

Nettotevredenheid met het functioneren van de democratie in eigen land,^a personen van 15 jaar en ouder, 1976-2013 (in procentpunten)

a 'De wijze waarop de democratie in [het land] functioneert, bent u daarover al met al zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden?' Weergegeven is het percentage 'zeer/tamelijk tevreden' min het percentage 'niet zo / helemaal niet tevreden'.

Bron: EC (EB 33-87.3; jaargemiddelden t/m 2001, najaarsmetingen '02, '03, '07, '09 en '11 en verder voorjaarsmetingen)

Dat laatste zien we ook in figuur 3.5, waar de ontwikkeling in democratische tevredenheid in Nederland vergeleken wordt met die in een aantal andere landen – vier buurlanden (België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en, met wat meer zee ertussen, Denemarken) en als contrasten het economische crisistland Griekenland in het zuiden en de omstreden democratie Polen in het oosten. Nederland heeft na Denemarken de grootste democratische tevredenheid, althans over de hele periode bezien. Duitsland daalt sterk na de eenwording in 1990 door de toevoeging van vaker ontevreden Oost-Duitsers én vooral door ontevredenheid van de veel omvangrijkere groep West-Duitsers over het proces van de eenwording. Vanaf 1993 fluctueert de tevredenheid sterk, de laatste jaren met stijgende tendens, zonder het oude niveau weer te bereiken. Het Verenigd Koninkrijk neemt tussen deze landen een middenpositie in, met doorgaans een beperkt overwicht van tevredenen.

De tevredenheid met de regering is in 2016/'17 iets hoger dan in de jaren hiervoor, maar lager dan in 2000 en 2008/'09 (tabel 3.4). Voor die tevredenheid geldt, net als voor de politiek, dat het vooral een momentopname is. Dat geldt iets minder voor de stellingen over de politiek die daaronder staan. Daarin doen zich wel kleine verschuivingen voor, maar grosso modo zijn Nederlanders in 2016/'17 niet cynischer over de politiek dan in 1992. Ongeveer de helft van de Nederlanders denkt dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op de regering, dat politici weinig om hun mening geven en een ruime meerderheid vindt dat kamerleden meer bezig zijn met machtige groepen dan met het algemeen belang. Een minderheid vindt dat wat de regering doet weinig nut heeft voor het dagelijks leven.

Tabel 3.4

Niet cynischer over de politiek dan in de jaren negentig

Houdingen tegenover politiek, personen van 18 jaar en ouder, 1992-2016/'17 (in procenten)^a

	1992	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
tevreden met het functioneren van de democratie	.	.	79	71	69	68
tevreden over de regering eens met de volgende stellingen	.	77	75	63	61	65
wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut	24		30	27	30	29
mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet	47	52	52	51	53	50
ik denk niet dat kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken	46	49	42	44	48	46
kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang	58	58	56	60	65	62

a Tevredenheidsvragen: 'zeer' en 'tamelijk' tevreden in antwoord op de vraag 'In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert?' en 'zeer' en 'min of meer' tevreden in antwoord op de vraag 'Hoe tevreden bent u over het algemeen met wat de Nederlandse regering doet?'

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

De afgelopen 25 jaar vindt voortdurend bijna de helft of meer dat de inspraak van burgers op het bestuur van gemeente en provincie groter moet worden (zie tabel 3.5). Vanaf 2000 is steeds meer dan 70% voorstander van een gekozen burgemeester, en meer dan de helft van een gekozen minister-president. De steun voor meer directe invloed op inspraak is daarmee behoorlijk stabiel, op één indicator na die in 2016/'17 opeens een sterke daling vertoont: de steun voor het referendum daalt van 82% in 2014/'15 naar 69% in 2016/'17. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het Oekraïne-referendum van 2016. Ook in het Nationaal kiezersonderzoek zien we deze daling: was in 2012 nog 66% voorstander van

referenda over belangrijke kwesties, in 2017 is dat gedaald naar 57%. We komen er in paragraaf 3.6 nog op terug.

Tabel 3.5

Steeds veel steun voor meer lokale inspraak, maar steun voor referendum in 2017 gedaald

Instemming met stellingen over politiek, personen van 18 jaar en ouder, 2004-2016/'07 (in procenten)

	1992	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat inspraak groter moet worden ^a	49	57	48	49	53	47
instemming met de volgende stellingen						
wat we nodig hebben zijn minder wet-	37	32	54	.	.	.
ten en instellingen en meer moedige,						
onvermoeibare en toegewijde						
leiders waar het volk vertrouwen						
in kan hebben ^b						
het zou goed zijn als het bestuur van	.	.	.	33	30	28
het land werd overgelaten aan enkele						
krachtige leiders ^b						
over sommige, voor ons land		(81) ^c	79	79	82	69
belangrijke beslissingen moet door						
de kiezers zelf worden gestemd,						
het zogenaamde referendum						
de burgemeester moet worden ge-		(72) ^c	71	71	74	71
kozen door de inwoners van de						
gemeente						
de minister-president moet		(54) ^c	.	54	57	.
rechtstreeks door de kiezer						
gekozen worden						

a Percentage 'groter' in antwoord op de vraag 'Wat vindt u van de mate van inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie? Moet deze inspraak groter worden, kleiner worden of gelijk blijven?' (tot 2010 anders gevraagd; de antwoorden zijn aangepast aan die op de nieuwe vraag).

b Deze stellingen beschouwen we als te verschillend om de antwoorden te standaardiseren. In 2010/'11 werden beide voorgelegd aan twee helften. Toen kregen ze instemming van respectievelijk 55% en 34%.

c In 2000 niet gevraagd, maar wel in 1998 en 2002; toen waren de percentages respectievelijk 81/81, 71/72 en 53/54.

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

Rond de 30% van de Nederlanders zou het bestuur graag overlaten aan krachtige leiders. De stelling zoals die tot 2010 werd verwoord, kreeg meer steun, omdat daarin krachtiger leiderschap werd gekoppeld aan minder bureaucratie. Die stelling kreeg in de vorige eeuw steeds minder steun, maar werd in het begin van deze eeuw plotseling populairder, waarschijnlijk onder invloed van het optreden van Pim Fortuyn.⁷

3.4 Publieke agenda's

Wat mensen zien als grootste maatschappelijke problemen en uitdagingen, fluctueert behoorlijk door de tijd, zo zien we in figuur 3.6. De stand van de economie blijkt van belang te zijn voor die fluctuaties: tijdens de economische crisis betreffen die de economische situatie en later werkloosheid. Nu de economie verbetert, nemen de zorgen over economie en werk af en komen daar andere problemen voor in de plaats, zoals gezondheidszorg en sociale zekerheid. Sinds de vluchtelingencrisis van eind 2015 staat ook het thema immigratie hoog op de agenda. Deze fluctuaties zijn ook terug te zien in kwartaalonderzoek van het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB), waarin mensen, anders dan in figuur 3.6, in hun eigen woorden mogen aangeven wat zij de grootste maatschappelijke problemen vinden. Ook daar zien we sinds 2014 de zorgen over de economie afnemen, maar wel is er grote ongerustheid over immigratie en integratie (de komst van vluchtelingen, de zorg dat hun opvang ten koste gaat van Nederlanders die het moeilijk hebben, de integratie van minderheden). Een thema dat spontaan veel wordt genoemd, maar niet in het rijtje van figuur 3.6 werd opgenomen, is de manier van samenleven. De afgelopen tien jaar zeggen mensen voortdurend zich zorgen te maken over verharding, groeiende intolerantie, slechte omgangsvormen, asociaal gedrag en de ik-cultuur (zie o.a. Den Ridder et al. 2017: 9).

Kader 3.2 Zorgen over de internationale situatie

Als er in enquêtes wordt gevraagd naar maatschappelijke problemen of agendapunten, dan scoren internationale kwesties doorgaans niet hoog. Dat komt mede doordat er vaak expliciet wordt gevraagd naar problemen in Nederland. Internationale thema's die wel worden genoemd, zijn de vluchtelingencrisis, de terreurdreiging (in Nederland en elders) en de Europese Unie. Desgevraagd zegt in juli 2017 39% zich (tamelijk) veel zorgen te maken over de internationale politieke situatie, 45% zegt een beetje bezorgd te zijn en 5% maakt zich geen zorgen (Den Ridder et al. 2017: 18).

Die zorgen gaan over de situatie in Syrië en het Midden-Oosten, over de terreurdreiging, de relatie tussen Rusland en het Westen en over politieke leiders als Trump, Poetin en Erdogan.

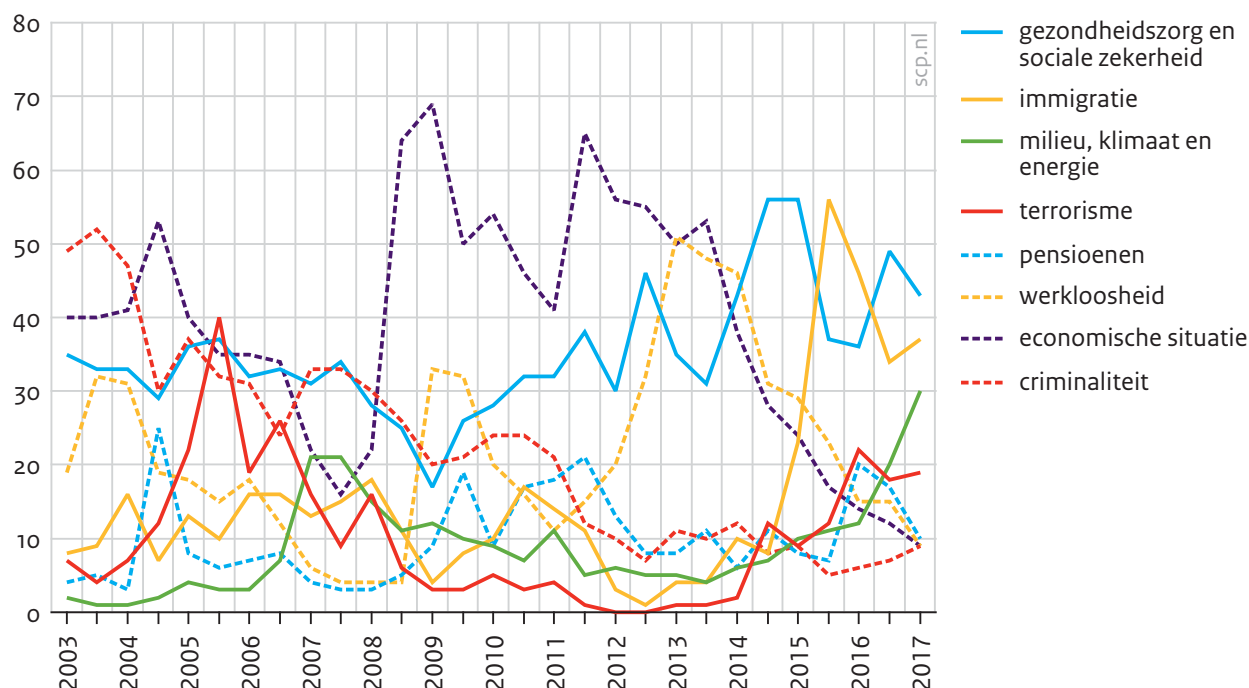
We stellen deze vraag sinds 2015 in het COB omdat we – op basis van de ontwikkelingen op het wereldtoneel – de indruk hebben dat de internationale politieke situatie nu of in de nabije toekomst van grotere invloed zou kunnen zijn op de Nederlandse publieke opinie dan in het verleden.

We hebben helaas geen goede indicatoren om na te gaan of de zorgen over de internationale situatie op dit moment echt groter zijn dan in 1990.

Figuur 3.6

Na economische crisis zijn zorg en immigratie weer van belang

Belangrijkste problemen in het eigen land, personen van 15 jaar en ouder, 2003-voorjaar 2017 (in procenten)^a

a 'Wat zijn volgens u momenteel de twee belangrijkste zaken die in Nederland spelen?' Respondenten kunnen op een lijst maximaal twee problemen aankruisen. De lijst met opgenomen problemen wordt soms aangepast. Tot en met voorjaar 2012 (EB 76.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg', vanaf najaar 2012 (EB 77.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg en sociale zekerheid'.

Bron: EC (EB 59.1-87.3)

3.5 Maatschappelijke kwesties

In deze paragraaf behandelen we kort enkele politieke en maatschappelijke vraagstukken. De keuze is enigszins arbitrair en afhankelijk van beschikbaar materiaal, maar het zijn onderwerpen die thans politieke en maatschappelijke aandacht krijgen omdat ze omstreden zijn. De kwestie van inkomensverschillen ontbreekt hier, omdat die wordt behandeld in hoofdstuk 5.

1 Morele kwesties

Afgaande op de twee algemene stellingen over goed en kwaad in tabel 3.6 is er in de afgelopen tien jaar wat meer morele onzekerheid dan in het begin van de jaren negentig, maar we zien recent geen trend. Die is er wel bij de doodstraf. Die was begin jaren negentig voor vier op de tien Nederlanders een optie en nu nog maar voor een kwart. De keuzevrijheid van de vrouw aangaande abortus krijgt steun van ongeveer driekwart en dat is meer dan in de jaren negentig. De steun voor de mogelijkheid van euthanasie is groter; ongeveer negen op de tien Nederlanders stemt daarmee in, eenzelfde aandeel als in de jaren negentig. Meer recent gepeilde steun voor 'het recht'⁸ op zelfdoding is wat minder massaal. Als

laatste morele kwestie is het ‘homohuwelijk’ opgenomen, dat wil zeggen het in Nederland sinds 2001 voor paren van gelijk geslacht opengestelde reguliere huwelijk. De acceptatie daarvan ligt op een zeer hoog niveau en is de afgelopen tien jaar ook nog toegenomen tot boven de 90% (zie voor meer cijfers en nadere beschouwingen Kuyper 2016).

Tabel 3.6

Voortdurende zeer ruime meerderheid vóór euthanasie en homohuwelijk

Houdingen tegenover morele kwesties, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/'17 (in procenten)^a

	1992	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
eens met volgende stellingen						
er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat slecht is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent	39	.	44	43	42	45
alles verandert tegenwoordig zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is	34	.	41	39	39	41
het zou goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd	42	(39) ^b	30	27	26	23
als een vrouw dat wenst, moet het voor haar mogelijk zijn om een abortus uit te laten voeren	60	57	74	71	71	74
acceptatie euthanasie ^a	91	88	93	92	92	92
acceptatie zelfdoding ^a	.	.	.	74	76	78
acceptatie homohuwelijk ^a	.	.	87	91	92	94

a Acceptatie euthanasie: ‘wel geven’ en ‘hangt ervan af’ in antwoord op de vraag ‘Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een injectie, moet hij dat dan volgens u wel geven, niet geven of hangt dat ervan af?’; en acceptatie zelfdoding: ‘altijd en ‘in sommige situaties’ in antwoord op de vraag ‘Vindt u dat mensen het recht moeten hebben om zichzelf te doden als ze dat willen?’; acceptatie homohuwelijk: ‘goede zaak’ en ‘maakt me niet uit’ in antwoord op de vraag ‘Wat vindt u ervan dat homoseksuelen officieel met elkaar kunnen trouwen. Vindt u dat een goede zaak, een slechte zaak of maakt het u niet uit?’

b Niet voorgelegd in 1998, maar wel in 1996 en 2000; in die jaren was er 39% en 38% instemming.

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

2 Vrijheid van meningsuiting

De steun voor de vrijheid om kritiek te hebben op het koningshuis is sinds 1992 gestegen van 64% naar 77% (tabel 3.7). Voor het bezetten van gebouwen is de steun met 30% gering, en niet anders dan in 1992. Opmerkelijk is dat de steun voor de vrijheid om in het openbaar te schrijven en zeggen wat men wil in 2016/'17 lager is dan in 1992 en 2008/'09. In 1992 steunde respectievelijk 73% en 81% deze vrijheden, in 2016/'17 was dat nog respectievelijk 65% en 66%. Als we iets verder teruggaan in de tijd en de steun voor deze vrijheden sinds de jaren zeventig bekijken (niet in de tabel), dan zien we dat de steun ver-

gelijkbaar is met toen. Tussen 1970 en 1990 steeg de steun voor de vrijheid van spreken en schrijven. Wat recent ook veranderde, is wie de vrijheid van meningsuiting steunen.

Waren dat in 1970 en 1990 vooral mensen aan de linkerkant van het politieke spectrum, sinds 2008 vinden ook mensen die zichzelf rechts noemen deze vrijheid van groot belang. Dat lijkt onder andere een gevolg van de ontwikkeling dat de discussie over deze vrijheid steeds vaker wordt gevoerd in de context van de multiculturele samenleving (zie verder Den Ridder et al. 2014: 25-26).

De afgelopen tien jaar veranderde er niets in de steun voor de opvatting dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Steeds vond tussen de 66% en 68% dat kwetsen te ver gaat. Uit toelichtingen bij deze stelling in het COB (Dekker en Den Ridder 2014a: 16-18) weten we dat mensen die deze stelling steunen, vinden dat de vrijheid van meningsuiting te vaak wordt ingezet om mensen moedwillig te kwetsen. Mensen die het met de stelling oneens zijn, vinden dat religieuze mensen zich nogal snel gekwetst voelen en dat dat geen beperking mag opleveren.

Tabel 3.7

Steun voor de vrijheid van meningsuiting lager dan 25 en tien jaar geleden

Houdingen tegenover politiek, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/'17 (in procenten)

	1992	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat iedereen vrij moet zijn om						
kritiek te leveren op het koningshuis	64	71	76	.	.	77
gebouwen te bezetten (bv. scholen of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten	31	37	.	.	.	30
in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil	73	71	75	.	.	65
in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil	81	81	74	.	.	66
eens met 'de vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'	.	.	67	67	66	68

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

3 Milieu

In vergelijking met 1993 is er sinds 2000 minder steun om burgers en bedrijven met wetten te dwingen het milieu te sparen (tabel 3.8). In 1993 vond 70% dat de overheid wetten moest aannemen om burgers te dwingen dat te doen, en vond 91% dat de overheid bedrijven hiertoe moest dwingen. In 2016/'17 is dat nog respectievelijk 57% en 78%. Daarmee is er overigens nog wel een ruime meerderheid voor het dwingen van bedrijven. Deze toegenomen dwangaversie zagen we ook terug in eerder onderzoek, waaruit blijkt dat mensen de noodzaak van milieubesparende maatregelen niet zo voelen en ze niet gedwongen

willen worden door de overheid. Liever gaan ze uit van eigen initiatief, maar dat moet niet meer tijd of moeite kosten (Van den Broek 2015; Dekker et al. 2016: 35 e.v.).

Tabel 3.8

Sinds 1993 minder steun voor wetten om bevolking of bedrijven te dwingen milieu te sparen

Voorkeuren voor milieubeleid van de overheid, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)

	1993	2000	2014/'15	2016/'17
1 gewenst beleid voor burgers				
– de overheid moet de mensen zelf laten beslissen hoe het milieu te sparen, zelfs als dat betekent dat zij niet altijd het juiste doen	17	27	29	27
– geen oordeel	13	14	17	17
– de overheid moet wetten aannemen om de mensen te dwingen het milieu te sparen, zelfs als dat indruist tegen het recht van mensen om zelf te beslissen	70	59	54	57
2 gewenst beleid voor bedrijven				
– de overheid moet de bedrijven zelf laten beslissen hoe het milieu te sparen, zelfs als dat betekent dat zij niet altijd het juiste doen	5	6	13	12
– geen oordeel	4	6	10	10
– de overheid moet wetten aannemen om de bedrijven te dwingen het milieu te sparen, zelfs als dat indruist tegen het recht van bedrijven om zelf te beslissen	91	88	76	78

Bron: SCP (cv'93-'16/'17)

4 Multiculturele samenleving en vluchtelingen

Nederlanders zijn thans niet negatiever over immigranten dan in de jaren negentig. Dat is misschien contra-intuïtief, vooral omdat er in het publieke en politieke debat na 2002 veel meer aandacht is voor dit thema, waarbij het ‘multiculturele taboe’ van de jaren negentig als negatief ankerpunt wordt gebruikt. Het thema staat sinds het succes van de LPF van Pim Fortuyn inderdaad hoger op de politieke agenda, maar uit eerdere studies is al gebleken dat burgers tussen 1994 en 2002 geen ‘ruk naar rechts’ hebben gemaakt in hun opvattingen over immigratie en integratie (Van Holsteyn et al. 2003).⁹

In het onderzoek Culturele veranderingen (cv) blijken Nederlanders in vergelijking met de jaren negentig iets positiever over immigranten (zie tabel 3.9). Waar in 1994 49% vond dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen, is dat in 2016/17 31%. 85% wil soepel zijn voor politieke vluchtelingen (was 75% in 1994). Het aandeel dat soepel wil zijn voor huwelijksmigratie of economische vluchtelingen is veel lager (resp. 53% en 45%), maar die minderheid is wel groter dan in 1994.

Sinds de vluchtelingen crisis van 2015 is er veel discussie over het al dan niet opvangen van vluchtelingen. In vergelijking met 1994 is de reactie op een hypothetische vestiging van een asielzoekerscentrum in de eigen buurt onveranderd: 34% vindt dat geen enkel bezwaar, 50% zou het accepteren maar minder prettig vinden en 16% zou protesteren. De meeste Nederlanders (59%) vinden niet dat Nederland méér vluchtelingen moet opnemen dan het nu doet, 13% vindt van wel (niet in de tabel; zie Den Ridder et al. 2017: 13).

In vergelijking met andere EU-landen is de steun voor ondersteuning van vluchtelingen groot (zie figuur 3.7). Het gaat hier om de mate waarin er per saldo steun is voor de stelling dat het eigen land vluchtelingen zou moeten helpen. Dat helpen is algemener en vrijblijvender dan het toelaten van meer vluchtelingen, maar de steun voor hulp zegt wel iets over de mate waarin de publieke opinie nationale medeverantwoordelijkheid voor (politieke) vluchtelingen ziet. Waar in een aantal Centraal- en Oost-Europese landen de afwijzing van die verantwoordelijkheid overheerst, is in Nederland en andere noordwestelijke lidstaten, maar ook in Spanje, Malta en Cyprus, de acceptatie ervan massaal. De posities van de landen sluiten goed aan op die in eerdere metingen. Ook in 2015 en 2016 was de acceptatie het grootst in Zweden en daarna in Nederland (en eind 2016 ook Duitsland; Dekker et al. 2017: 22).

Tabel 3.9

Positiever over immigratie en over de tolerantie van moslims dan in de jaren negentig

Instemming met stellingen over immigratie en integratie, personen van 18 jaar en ouder, 1994-2016/'17 (in procenten)

	1994	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt u over het algemeen dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen	49	52 ^b	39	32	36	31
reacties op hypothetische vestiging van een azc in de buurt ^a						
zou dat geen enkel bezwaar vinden	32	34
zou dat accepteren, maar minder prettig vinden	48	50
zou daartegen protesteren	17	16
voorkeur voor soepelheid bij het afgeven van verblijfsvergunningen ^c aan						
iemand die door de politieke situatie in zijn land persoonlijk bedreigd wordt	75	79	85	85	86	85
een zoon van een hier legaal verblijvende buitenlander die zijn toekomstige vrouw naar Nederland wil laten overkomen.	44	56	44	48	52	53
iemand die door de economische situatie in zijn land geen of nauwelijks middelen van bestaan heeft	25	32	46	45	47	45
instemming met de volgende stellingen						
de meeste moslims in Nederland hebben respect voor de cultuur en leefwijze van anderen	.	.	41	52	55	56
de West-Europese leefwijze en die van moslims zijn onverenigbaar	.	.	39	44	43	45
moslimmannen overheersen hun vrouwen	.	.	75	76	73	71
moslims in Nederland voeden hun kinderen op een autoritaire manier op	.	.	55	58	56	55

a 'Stel dat de gemeente in uw buurt een asielzoekerscentrum zou willen vestigen. Zou u ...?'

b De cijfers zijn van 1999.

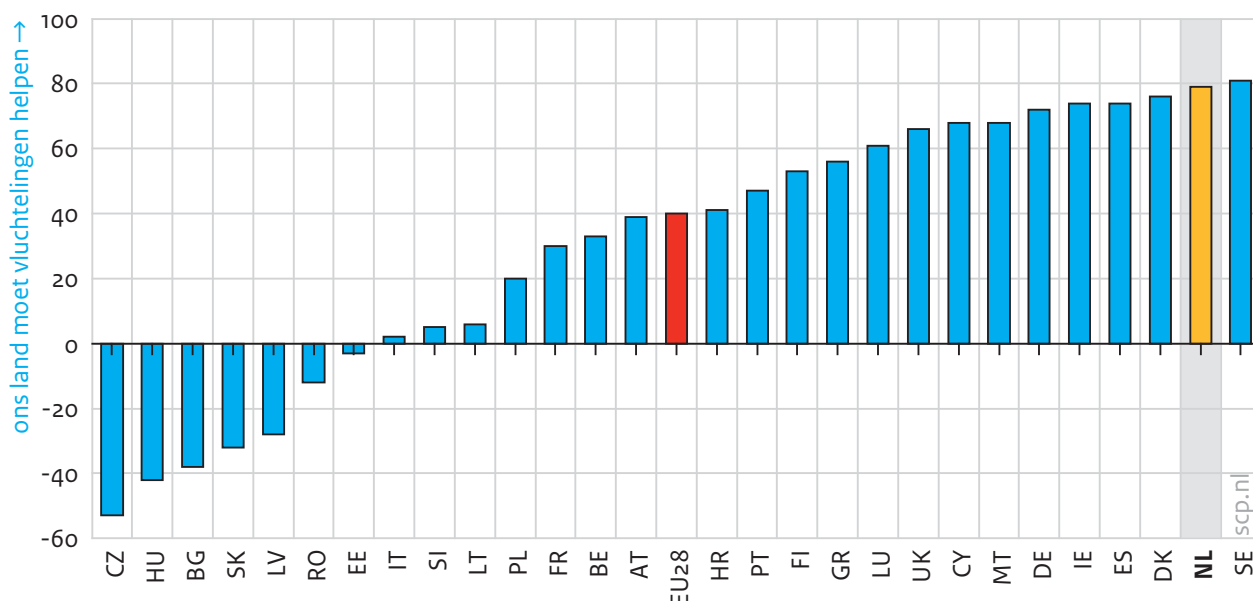
c 'Ik noem u nu een aantal redenen waarom mensen uit andere landen in ons land willen komen wonen of werken. Wilt u aan de hand van deze kaart aangeven in welke mate u vindt dat de Nederlandse overheid al dan niet soepel moet zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan deze mensen uit andere landen?' Vermeld zijn de percentages 'zeer' en 'enigszins' soepel (in plaats van 'niet zo soepel', 'helemaal niet afgeven' en 'weet niet').

Bron: SCP (cv'94-'16/'17)

Figuur 3.7

Nederlanders vinden vaker dan andere Europeanen dat het eigen land vluchtelingen moet helpen

Opvatting over het helpen van vluchtelingen, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscore is het percentage dat instemt de stelling ‘[eigen land] zou vluchtelingen moeten helpen’, verminderd met het percentage dat die stelling afwijst.

Bron: EC (EB 87.3)

Sinds 2008/’09 wordt in de cv ook gevraagd naar opvattingen over moslims. 56% vindt dat de meeste moslims respect hebben voor de leefwijze van anderen, dat is meer dan in 2008/’09 (41%). Tegelijkertijd vindt men vaker dat de West-Europese leefwijze en die van moslims onverenigbaar zijn. In 2008/’09 vond 39% dat, in 2016/’17 is dat 45%. 71% vindt dat moslimmannen vrouwen overheersen, 55% vindt dat moslims hun kinderen autoritair opvoeden. Daarin veranderde weinig.

5 De Europese Unie

In 2016/’17 vindt 58% het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak, 14% vindt het een slechte zaak (tabel 3.10). Dat aandeel ligt aanzienlijk lager dan in 1996, toen 75% het EU-lidmaatschap een goede zaak vond. Ook in de Eurobarometer zien we na begin jaren negentig een daling van de steun: van 82% in 1990 en 75% in 1996, naar 62% in 2013. Daarna klimt het aandeel dat het lidmaatschap een goede zaak vindt, weer omhoog: eind 2016 vindt 72% dat. Dat herstel van steun is in de cv (na een daling in 2014/’15) veel minder aanwezig: ruim 60% vindt dat Nederland voordeel heeft van het EU-lidmaatschap en dat aandeel is sinds 1996 niet afgenomen. De gegevens van het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) laten eveneens zien dat de Europese stemming in vergelijking met de jaren negentig negatiever is. Waar de voor- en tegenstanders van verdere eenwording elkaar tussen 1994 en 2002 redelijk in evenwicht hielden, is de groep tegenstanders vanaf 2006 duidelijk groter dan de groep voorstanders – waarbij het verschil in 2006 het grootst is (zie ook Rosema

et al. 2007: 176). In 2017 vindt 45% dat de Europese eenwording te ver gaat, 33% vindt dat het verder moet. Verschil met de jaren negentig is ook dat de neutrale middengroep kleiner is en het vraagstuk dus meer gepolariseerd raakt.

Tabel 3.10

Nederland heeft volgens burgers vooral voordeel van EU, steun voor lidmaatschap lager dan in 1996

Opvattingen over het EU-lidmaatschap, personen van 18 jaar en ouder, 1996-2016/'17 (in procenten)

	1996	2006	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt in het algemeen gesproken het EU-lidmaatschap van Nederland een						
goede zaak	75	65	65	57	56	58
slechte zaak	4	13	8	15	18	14
heeft het idee dat Nederland van zijn EU-lidmaatschap alles wel beschouwd						
voordeel heeft	64	58	68	63	62	66
geen voordeel heeft	15	28	22	29	31	26

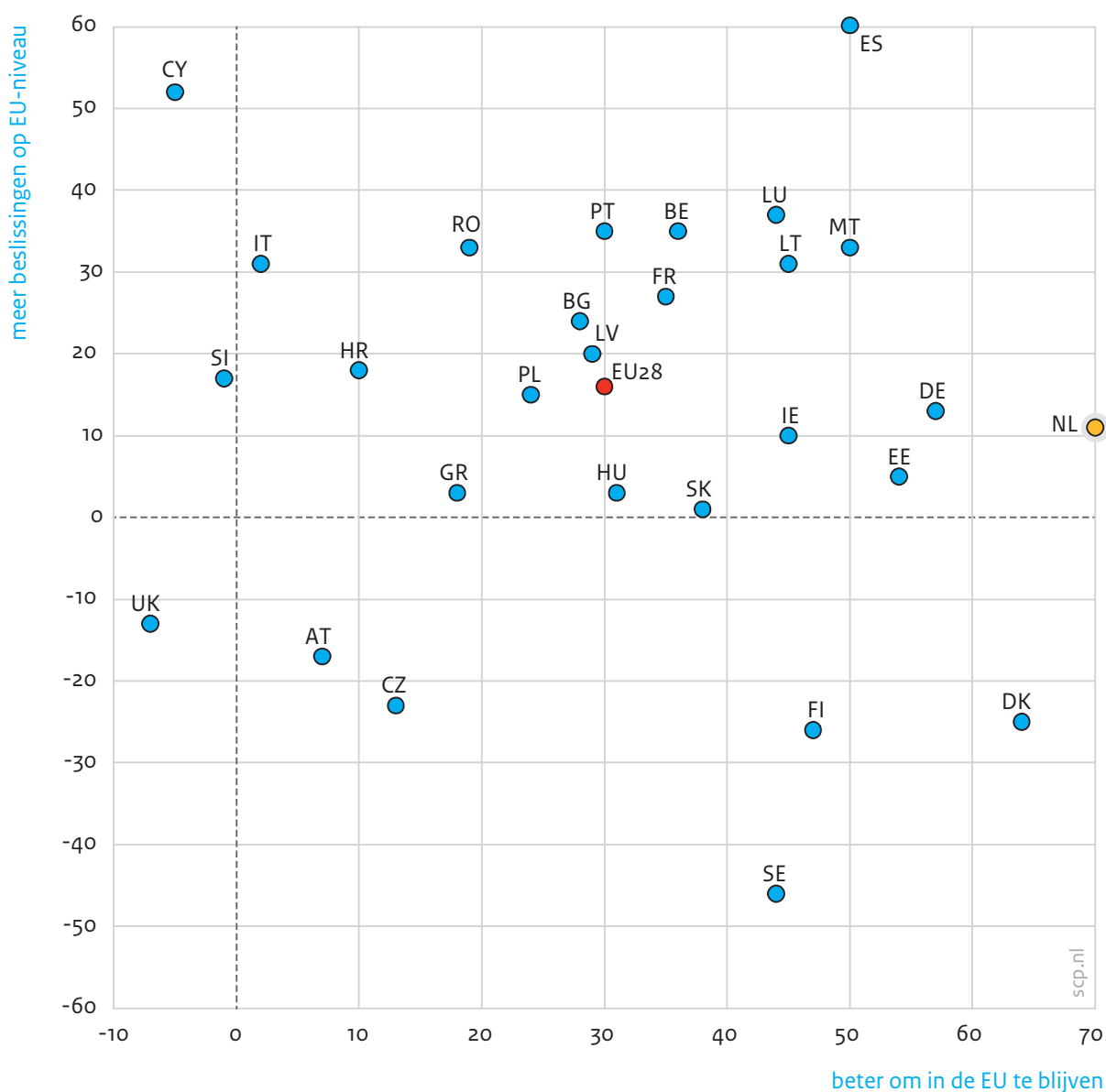
Bron: SCP (cv'96-'16/'17)

In vergelijking met andere EU-landen is de steun voor het lidmaatschap in Nederland het grootst, een positie die Nederland al langer inneemt (Dekker et al. 2016: 24). In het Verenigd Koninkrijk en Cyprus overheerst de steun voor uittreding, en in Italië en Slovenië houden voor- en tegenstander elkaar in evenwicht. De sterke Nederlandse voorkeur om in de EU te blijven komt echter niet voort uit enthousiasme voor de EU. Figuur 3.8 laat zien dat de steun voor meer beslissingen op EU-niveau in ons land iets onder het niveau van de hele EU ligt. De figuur laat zien dat er op landenniveau sowieso geen relatie is tussen de steun voor het lidmaatschap en de steun voor meer EU-besluitvorming. Er zijn landen die weinig steun voor het lidmaatschap combineren met weinig animo voor meer EU-besluitvorming (het Verenigd Koninkrijk, Tsjechië en Oostenrijk), landen waar bovengemiddelde steun voor beide is (het meest uitgesproken in Spanje), maar ook landen waar scepsis over het lidmaatschap gepaard gaat met bovengemiddelde steun voor meer EU-beslissingen (Cyprus en Italië) en omgekeerd (naast Nederland de noordse landen). Eind 1986 was er in Nederland ook de meeste steun voor het EU-lidmaatschap van alle lidstaten, die gepaard ging met een relatief groot pessimisme in ons land over de EU (Dekker et al. 2017: 19).¹⁰ De Nederlandse publieke opinie lijkt het lidmaatschap vooral onvermijdelijk te vinden: men is er bepaald niet enthousiast over, maar er is geen reëel alternatief. Het gevoel dat men niet anders kan, is waarschijnlijk een belangrijke bron van gemor en irritaties over 'Europa' (Dekker 2017).

Figuur 3.8

Nederlanders het meest voor het EU-lidmaatschap, maar nauwelijks gemiddelde steun voor meer EU

Opvattingen over EU-lidmaatschap en EU-besluitvorming, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

- a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.
- b De nettoscores zijn het saldo van het percentage oneens minus het percentage eens met de stelling '[eigen land] zou de toekomst beter aankunnen buiten de Europese Unie' (horizontaal) en het saldo van het percentage eens minus het percentage oneens met de stelling 'Er moeten meer besluiten op EU-niveau komen' (verticaal).

Bron: EC (EB 87.3)

3.6 Verschillen tussen groepen

In de voorgaande paragrafen hebben we ons strikt beperkt tot ontwikkelingen in de hele bevolking. Dat kon niet anders gezien de veelheid aan onderwerpen en de lange termijn die we dit keer wilden belichten. Deze paragraaf gaat voor een selectie van opvattingen alsnog kort in op verschillen van mening tussen groepen en op eventuele veranderingen daarin. We kijken in tabel 3.11 naar zes opvattingen waarnaar tussen 1993 en 2016/17 in de cv ongewijzigd is gevraagd. De bovenste cijferrij vermeldt sec de trend: is de opvatting trendmatig meer (+) of minder (-) populair geworden? Daaronder staat de trend gecorrigeerd voor veranderingen op een aantal eronder vermelde kenmerken. Voor die kenmerken staan vervolgens de netto-effecten vermeld, dat wil zeggen de over- (+) of ondervertegenwoordiging (-) van de opvatting in de vermelde bevolkingscategorie, na correctie voor de andere kenmerken. Daarbij moet worden aangetekend dat we voor het opleidingsniveau en het (huishoudens)inkomen elk jaar de hoogste en laagste 50% hebben onderscheiden. Dat gebeurde omdat er voor de hele periode geen goede absolute tweedeling was. Naast deze twee opdelingen onderscheiden we de beide seksen, twee leeftijdsgroepen, het al of niet betaald werken, wel of niet naar de kerk gaan, en wel of niet blijk geven van politiek zelfvertrouwen.

Over de afgelopen kwart eeuw is er een zwakke neerwaartse trend in sociaal vertrouwen en een iets sterkere neerwaartse trend in steun voor de vrijheid van meningsuiting en voor het lidmaatschap van de EU (tabel 3.11). Er is een zwakke opwaartse trend in de acceptatie van migranten (minder steun voor de opvatting dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen en meer steun voor het toelaten van politieke vluchtelingen). De steun voor referenda vertoont geen trendmatige verandering. De trends veranderen niet als we rekening houden met de genoemde kenmerken. De trendcijfers betreffen veranderingen per jaar en kunnen niet vergeleken worden met de cijfers voor de andere kenmerken, die steeds een tweedeling van de bevolking betreffen. Die laatste cijfers kunnen wel onderling worden vergeleken.

Het al of niet blijk geven van politiek zelfvertrouwen maakt over de hele linie het meest verschil. Zelfvertrouwen gaat samen met meer vertrouwen in andere mensen, minder steun voor referenda en een positievere houding tegenover migranten en de EU. Voor steun voor de vrijheid van meningsuiting maakt zelfvertrouwen minder uit. Voor de vrijheid van meningsuiting maakt kerkgang het meest uit: kerkgangers zijn duidelijk terughoudender. Bij de andere opvattingen maakt kerkgang weinig of geen verschil. Opleidingsniveau maakt na politiek zelfvertrouwen over de hele linie het grootste verschil. Behoren tot de beter opgeleide helft van de bevolking vertoont ongeveer hetzelfde patroon als politiek zelfvertrouwen. Jong en oud, en rijk en arm maken daarnaast ook nog verschil, sekse iets minder en het al of niet betaald werken het minst.¹¹

Tabel 3.11

Politiek zelfvertrouwen van belang bij maatschappelijke opvattingen en percepties

Steun voor opvattingen naar diverse achtergrondkenmerken, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/17 (logistische-regressiecoëfficiënten)^a

	vertrouwen in de meeste mensen (tabel 3.1) 1996-2017	steun voor referenda (tabel 3.5) 1998-2017	vrijheid te zeggen wat je wilt (tabel 3.7) 1993-2017	te veel an- dere natio- naliteiten (tabel 3.9) 1993-2017	soepel voor politieke vluchte- lingen (tabel 3.9) 1993-2017	EU-lidmaat- schap goede zaak (tabel 3.10) 1996-2017
jaar (ongecorrigeerd trend)	-0,02***	-0,01	-0,05***	-0,02***	0,03***	-0,06***
jaar (trend rekening houdend met ver- anderingen in de volgende kenmerken)	-0,02***	-0,01	-0,04***	-0,03***	0,03***	-0,06***
vrouw i.p.v. man	-0,03	0,22***	-0,08	-0,03	0,28***	-0,20***
≥ 45 jaar i.p.v. 18-44 jaar	0,30***	-0,29***	-0,26**	0,28***	0,04	-0,15***
hoog- i.p.v. laagopgeleid ^b	0,79***	-0,22***	0,38***	-0,74***	0,68***	0,65***
hoog i.p.v. laag inkomen ^b	0,33***	0,04	0,29***	-0,16***	0,22***	0,24***
werkt 16 uur of meer i.p.v. doet dit niet	0,18***	0,24***	0,13	-0,14	-0,04	-0,02
gaat (soms) naar de kerk i.p.v. nooit	0,06	-0,17***	-0,67***	-0,03	0,01	0,10**
wel i.p.v. geen politiek zelfvertrouwen ^c	0,81***	-0,44***	0,18*	-0,79***	0,67***	0,83***

a Een waarde groter dan 0 betekent meer, en kleiner dan 0 betekent minder steun voor de betreffende opvatting dan in de vermelde referentiecategorie. Significantie: *** p < 0,001, ** p < 0,01, * p < 0,05.

b Opdeling per jaar van opleidingsniveau en brutohuishoudensinkomen in twee gelijke helften. Respondenten in categorieën die doorsneden worden door de 50%-grens zijn willekeurig toegedeeld.

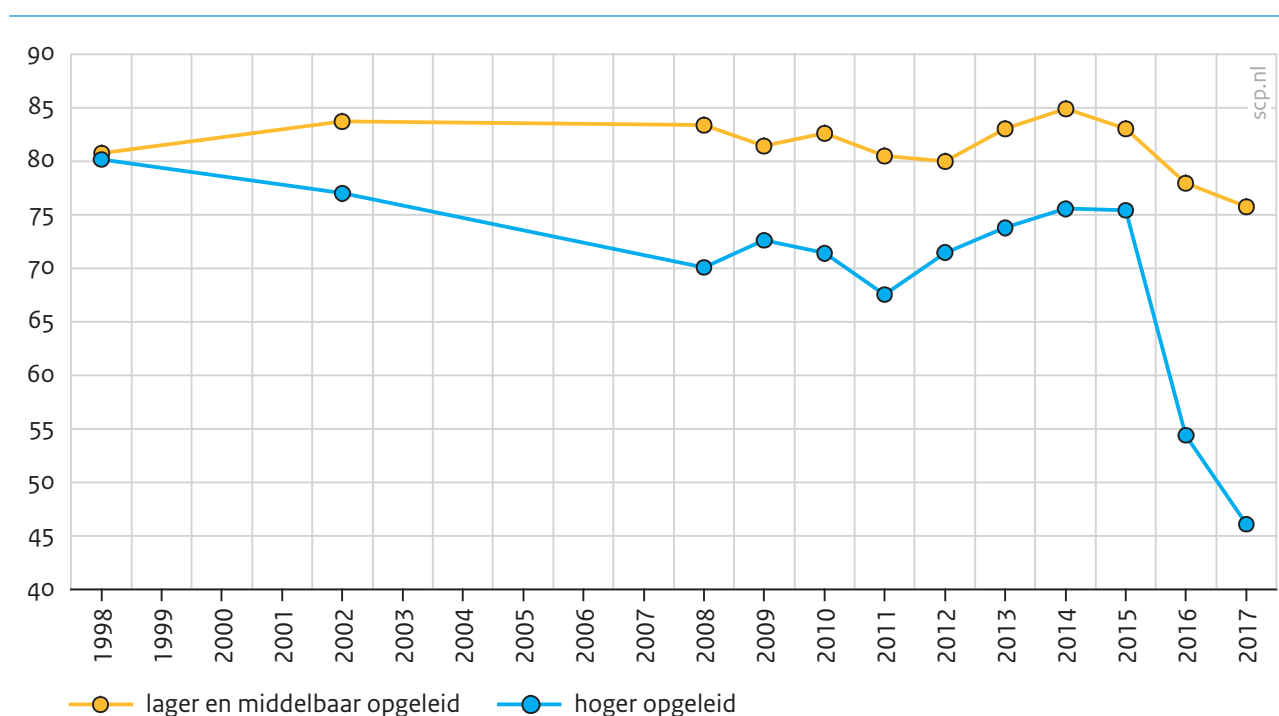
c Is het oneens met de stelling 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet' i.p.v. 'eens' en 'geen mening' (tabel 3.4).

Bron: scp (cv'93-'16/'17)

De cijfers voor de kenmerken betreffen de hele periode en het is mogelijk dat er veranderingen zijn opgetreden in de relaties met de opvattingen. Dat zijn we nagegaan door te toetsen of er verschillen zijn in de relaties voor en na 2004 (ongeveer het midden van de 25-jarige periode die gezien wordt). Dat blijkt zelden het geval. Voor sociaal vertrouwen en de opvang van politieke vluchtelingen vinden we geen enkele aanwijzing voor veranderingen in de achtergronden van opvattingen. Bij de andere opvattingen zijn er wel enkele, doorgaans zwakke aanwijzingen (niet weergegeven in de tabel). Het duidelijkst lijkt een verandering van het opleidingseffect: hogeropgeleiden onderscheiden zich na 2004 wat minder van lageropgeleiden door een sterkere afwijzing van het idee dat er te veel mensen zijn van buitenlandse komaf, wat meer door grotere steun voor het EU-lidmaatschap en meer door geringere steun voor de invoering van een bindend referendum. Nadere inspectie van de ontwikkelingen laat vooral op het laatste punt een duidelijk verschil zien. Dat tonen we afsluitend in figuur 3.9. De grafiek laat zien dat het verschil tussen hogeropgeleiden en lager- en middelbaar opgeleiden pas in 2016 en 2017 aanzienlijk is. Het is waarschijnlijk vooral veroorzaakt door de verschillende waarderingen van recente referenda.¹²

Figuur 3.9
Hogeropgeleiden keren zich af van het referendum

Steun voor de invoering van een bindend referendum, personen van 18 jaar en ouder, 1998-2017 (in procenten)^a

a (Zeer) eens met de stelling ‘over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum’; zie tabel 3.5 voor de bevolkingscijfers; opleidingsniveaus: lager en midden = t/m mbo en vwo, hoger = hbo en wo.

Bron: scp (cv'98-'16/'17)

Afgezien van dit bijzonder sterke verschil in verandering van houding tegenover het referendum, is de belangrijkste bevinding van deze paragraaf dat het al of niet hebben van politiek zelfvertrouwen *naast* opleidingsverschillen veel uitmaakt voor houdingen tegenover maatschappelijke en politieke kwesties. De twee achtergronden zijn gelieerd (hogeropgeleiden hebben meer zelfvertrouwen), maar ook als rekening wordt gehouden met verschillen in opleidingsniveau blijven mensen verschillen in hun visie op politiek en samenleving, afhankelijk van hun politieke zelfvertrouwen, dat waarschijnlijk is ingebed in een algemener gevoel van *mastery*.

3.7 Slotbeschouwing

Wie de afgelopen vijftien jaar het nieuws volgde, kan gemakkelijk de indruk krijgen dat er sprake is geweest van een grote verandering. Vooral sinds het ‘lange politieke jaar 2002’ (vgl. Brants en Van Praag 2005) wordt er veel geschreven over een ruk naar rechts en kiezers op drift (vgl. Van Holsteyn et al. 2003). Meer recent – na de brexit en de verkiezingsoverwinning van Trump – gaat het nog meer dan voorheen over het opkomende populisme en de boze burger. Veranderde de publieke opinie inderdaad zo drastisch van rustig en vertrouwensvol in de jaren negentig in boos en achterdochtig begin jaren 2000 en daarna? En veranderden de opvattingen over maatschappelijke kwesties mee?

In dit hoofdstuk hebben we aan de hand van een grote verscheidenheid aan indicatoren de publieke opinie in kaart gebracht, vooral – maar niet alleen – op basis van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv), en zoveel mogelijk sinds begin jaren negentig. Er is natuurlijk nog veel meer opinieonderzoek beschikbaar dat iets zou kunnen zeggen over veranderingen in de publieke opinie, maar het langlopende cv-onderzoek is een van de meer geschikte bronnen om iets te zeggen over ontwikkelingen door de tijd. Voordat we een antwoord geven op de overkoepelende vraag van dit hoofdstuk, is het goed om nog eens te benadrukken dat hier de publieke opinie als geheel van opvattingen van de totale bevolking centraal stond. Verschillen tussen groepen en de ontwikkelingen daarin behandelden we slechts kort, en ook de achterliggende zorgen en drijfveren bleven buiten beschouwing. De waarde van deze schets ligt vooral in het presenteren van ontwikkelingen door de tijd en het plaatsen van die ontwikkelingen tegen de achtergrond van wat men zoal denkt en schrijft over de opvattingen van Nederlanders.

Dit hoofdstuk laat zien dat de publieke opinie op sommige punten inderdaad veranderlijk is – al gaat het dan veel vaker om fluctuaties dan om structurele of trendmatige ontwikkelingen in een bepaalde richting. Veranderlijk is bijvoorbeeld de perceptie van wat de belangrijkste maatschappelijke kwesties zijn; die perceptie is in grote mate afhankelijk van wat er op dat moment speelt. Zo zijn in tijden van crisis economische zorgen dominant, en maakt men zich in andere tijden meer zorgen over criminaliteit of, zoals in 2017, over gezondheidszorg en immigratie. Ook veranderlijk is het vertrouwen in of de tevredenheid met de politiek, de Tweede Kamer of de regering. Afhankelijk van economische ontwikke-

lingen en politieke gebeurtenissen heeft men daarin meer of minder vertrouwen. Ook economische percepties en waarderingen zijn beweeglijk, wederom afhankelijk van de conjunctuur.

De wat meer algemene houdingen van politiek cynisme of politiek zelfvertrouwen zijn stabiel: een groot deel van de burgers is behoorlijk cynisch over de politiek, maar het is niet zo dat Nederlanders na 2002 substantieel cynischer zijn dan daarvoor. Ook de steun voor meer inspraak door burgers is van alle tijden, hoewel na het Oekraïne-referendum onder hogeropgeleiden het enthousiasme voor het instrument van referenda afnam. In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu en de multiculturele samenleving deden zich sinds 1990 grosso modo geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ruk naar rechts is geen sprake. Er waren wel verschuivingen in opvattingen: de steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde, over immigranten werd men iets positiever en de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2016/'17 lager dan in 1996. Kortom, Nederlanders kijken anno 2017 niet totaal anders naar politiek en maatschappij dan in de jaren negentig – al zijn er wel degelijk golfbewegingen, verschuivingen en accentverschillen.

Veranderde er verder dan niets? Jawel. Politicologen wijzen er vaak op dat het niet zozeer de opvattingen van kiezers zijn die totaal anders zijn dan voorheen, maar dat er – vooral sinds 1994 – in hun politieke gedrag veranderingen zijn opgetreden, alsook in de *aanbodkant* van de politiek. Burgers zijn beweeglijker geworden en kiezen bij elke verkiezing uit een vaste set van partijen (Van der Meer et al. 2012). Sinds 2002 zijn er bovendien nieuwe partijen bij gekomen, die een nieuwe combinatie van thema's aanboren en zo nieuwe groepen kiezers aanspreken. Daarnaast veranderde er iets in het politieke speelveld: daarin is niet langer de economische dimensie dominant, maar gaat het veel vaker ook om culturele kwesties, zoals immigratie, integratie en Europese eenwording (zie o.a. Andeweg en Irwin 2014; Tillie et al. 2016). Door dit veranderende speelveld én de opkomst van nieuwe partijen, komen opvattingen die er voorheen ook al waren, nu nadrukkelijker op de voorgrond. Ze worden nu officieel vertegenwoordigd.

Iets anders wat waarschijnlijk ook veranderde, is de toon van het publieke debat. We formuleren het hier wat voorzichtig, omdat de antwoorden op de gesloten enquêtevragen die de bron van dit hoofdstuk zijn, daar nauwelijks of geen informatie over kunnen geven. Op basis van kwalitatief onderzoek in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; focusgroepen en antwoorden op open enquêtevragen) vermoeden we echter dat een aantal taboes uit de jaren negentig wel verdwenen is. Zeker bij reacties op enquêtevragen via internet nemen mensen vaak geen blad voor de mond en geven ze hun ongezouten mening.¹³ Ook buiten de onderzoekswereld is het internet een belangrijk forum voor het publieke debat geworden, wat het in 1990 nog niet was. De hardere toon wordt ook beter gehoord. In face-to-facegroeps gesprekken zijn mensen beleefder en terughoudender, zeker als die groepen niet in Amsterdam worden gehouden, maar ook daar zien we dat

mensen gemakkelijker dan voorheen uitkomen voor hun stemgedrag en hun opvattingen. Maar niet alleen laten mensen via internet gemakkelijker van zich horen, ook zijn onderzoekers en media sinds 2002 nadrukkelijk gericht op de publieke opinie. Ons eigen onderzoek is daar een voorbeeld van, maar ook media zijn sinds 2002 veel vaker op straat te vinden uit angst om ‘de stem van het volk’ te missen. Dus ook als de publieke opinie zelf relatief stabiel is, dan kan de manier waarop die tot uiting komt in de politiek en in de publiciteit wel heel anders zijn dan begin jaren negentig.

Noten

- 1 Vanwege de beperkte ruimte gaan we hier niet in op de verscheidenheid van opvattingen achter het samenvattende gegeven voor de hele bevolking of op de beweeglijkheid van opvattingen op de korte termijn. Zie voor veranderingen in diversiteit en polarisatie Dekker en Den Ridder (2014b) en voor veranderingen op korte termijn de kwartaalberichten van het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB; beschikbaar via www.scp.nl).
- 2 Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/34/consumentenvertrouwen-stijgt-een-fractie-in-augustus.
- 3 De criteria op basis waarvan mensen voor zichzelf bepalen of ze deze instellingen wel of niet vertrouwen, kunnen overigens per instelling verschillen. Bij het oordeel over vertrouwen in de regering of de Tweede Kamer speelt bijvoorbeeld ook de samenstelling van het kabinet een rol, bij het vertrouwen in bedrijven maakt het verschil of iemand primair aan grote of kleine bedrijven denkt (kleine genieten meer vertrouwen dan grote).
- 4 Een verklaring hiervoor hebben we niet, maar een substantiële daling van vertrouwen in de rechtspraak tussen 1990 en 1999 werd ook gemeten in de European Values Study (Dekker en Van der Meer 2007: 12).
- 5 We gebruiken hier en verderop in het hoofdstuk de gewogen gegevens van het hoofdonderzoek van het nko (dat wil zeggen de gegevens van de respondenten die via onderzoeksbureau Kantar een face to face of webbased vragenlijst invulden).
- 6 In 1998 was 84% tevreden.
- 7 De oude stelling kreeg in 2010/11 steun van 55%, de gelijktijdig voorgelegde nieuwe stelling van 34%. De daling van de populariteit van de oude stelling van 1970 tot het einde van de eeuw was deels te verklaren uit een stijgend opleidingsniveau. Tussen 2000 en 2004 (geen meting in 2002) steeg de steun van 32% naar 59%, waarschijnlijk omdat de stelling minder werd geassocieerd met bedenkelijk autoritarisme en meer met krachtdadig optreden.
- 8 In de vraag (vermeld in noot a bij tabel 3.6) is sprake van een recht. We nemen aan dat dit moreel wordt opgevat (mag iemand dat doen?) en niet juridisch (zelfdoding is niet wettelijk verboden). Verwarrend is echter wel dat er discussie is over het juridisch recht *op hulp bij zelfdoding* (het hulp mogen geven en hulp mogen verlangen).
- 9 Al sinds 1994 vindt de grootste groep dat Nederland niet meer asielzoekers moet toelaten; de uitkomsten voor 2017 waren nog niet beschikbaar bij het schrijven van deze publicatie. Kijken we naar een verwant vraagstuk, namelijk dat van integratie, dan zien we eveneens dat al sinds de jaren negentig een meerderheid vindt dat minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (zie ook Rosema et al. 2007: 174). Ook in 2017 vindt een meerderheid (54%) dat, maar die is aanzienlijk kleiner dan in 2002 en 2006, en ook iets kleiner dan in de jaren negentig.
- 10 Dat is begin 2017 ook weer het geval. Net zo min als steun voor het lidmaatschap een relatie heeft met het niveau van steun voor EU-besluitvorming, is er op landenniveau een relatie met pessimisme. Op basis van individuele data van de voorafgaande Eurobarometer (EB 86.2 van november 2016) kan wel worden geconstateerd dat burgers in het algemeen meer zien in een toekomst van het land buiten

- de EU naarmate ze minder voor besluitvorming op EU-niveau zijn. In Nederland en 21 van de andere 27 EU-lidstaten is dat het geval (in vier landen is er geen relatie en in Polen en Slovenië is er een zwak tegengesteld verband). In alle 27 van de 28 lidstaten geldt dat mensen meer voor een toekomst buiten de EU zijn naarmate ze pessimistischer over de EU zijn (in het Verenigd Koninkrijk is er geen relatie).
- 11 Bedenk dat het hierbij gaat om netto-effecten. We vinden dus niet ongeveer dezelfde afwijkingen van hogeropgeleiden en mensen met zelfvertrouwen, omdat die groepen elkaar overlappen. De verschillen kunnen worden ‘opgeteld’. Omgekeerd betekent het grotere sociale vertrouwen op hogere leeftijd niet dat ouderen meer vertrouwen hebben: het positieve effect van leeftijd wordt met name gecompenseerd door het negatieve effect van hun gemiddeld lagere opleidingsniveau (ouderen en jongeren komen in de hele periode op ongeveer hetzelfde niveau van sociaal vertrouwen uit).
- 12 In 2016 het Oekraïne-referendum in Nederland en het brexitreferendum in het Verenigd Koninkrijk. Partijpolitiek gezien is er al eerder een omslag te constateren. Waren in de jaren zeventig van de vorige eeuw vooral de aanhangers van de voorlopers van GroenLinks en van D66 enthousiast over het referendum, in 2010/12 waren dat de aanhangers van SP en PVV, en was de aanhang van GroenLinks al een stuk minder positief (maar nog wel in meerderheid voor; Den Ridder et al. 2016: 34 e.v.). Zie Hendriks et al. (2017) voor uitvoeriger analyses.
- 13 Esther Schrijver (2016: 50) constateerde in een analyse van boze antwoorden op de open COB-vraag waarom mensen het meer de verkeerde dan goede kant op vonden gaan in Nederland, tussen 2008 en 2016 een verruwing in de antwoorden:
- ‘Whereas there is no strong in- or decreasing trend perceivable in how often feelings of anger have been expressed in the period 2008-2016 [...] there are striking differences in the manner in which anger is expressed. Overall, the expression of anger becomes more intense, “rough” and direct. [...] Changes in the intensity level of civic anger become apparent on the level of words, as more swearing words (such as “fuck”) and coarse words (such as “ass”, “ignorant rabble”, and “political bozos”) were used. On the level of sentences, these changes became mainly apparent in two ways: through the use of metaphors and sarcasm. Interestingly, in the answers containing a high level of intensity these tropes were used more often. In addition, anger was more often expressed in capital letters and the use of multiple punctuation marks.’*

Literatuur

- Andeweg, R. en G. Irwin (2014). *Governance and politics in the Netherlands*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Brants, K. en Ph. van Praag (2005). *Politiek en media in verwarring: de verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.
- Broek, A. van den (2015). *Groen denken, groen doen en het ‘groene gat’*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Working paper 4).
- Canache, D., J.J. Mondak en M.A. Seligson (2001). Meaning and measurement in cross-national research on satisfaction with democracy. In: *Public Opinion Quarterly* 65/4: 506-528.
- Dekker, P. (2017). Niet van harte en onzeker: de publieke stemming over de EU. In: *Internationale Spectator*, jg. 71, nr. 2, item 4 van 8.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014a). *Burgerperspectieven 2014|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014b). Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele verschillen in Nederland* (p. 103-129). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2015). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 61-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en A. van den Broek (2016). *Burgerperspectieven 2016*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., C. Vrooman en J. Boelhouwer (2014). Verschil in Nederland: een introductie. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ham, C. van en J. Thomassen (2017). The myth of legitimacy decline: an empirical investigation in trends in political support in established democracies. In: C. van Ham, J. Thomassen, K. Aarts en R. Andeweg (red.), *Myths and reality of the legitimacy crisis. Explaining trends and cross-national differences in established democracies* (p. 17-34). Oxford: Oxford University Press.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hendriks, F., K. van der Krieken en C. Wagenaar (2017). *Democratische zegen of vloek? Aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Holsteyn, J. van, G. Irwin en J. den Ridder (2003). In the eye of the beholder. The perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 69-87.
- Kuyper, L. (2016). *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Linde, J. en J. Ekman (2003). Satisfaction with democracy. A note on a frequently used indicator in comparative politics In: *European Journal of Political Research*, jg. 42, nr. 3, p. 391-408.
- Meer, T. van der (2017). Democratic input, macroeconomic output and political trust. In: S. Zmerli en T. van der Meer (red.), *Handbook on political trust* (p. 270-284). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Meer, T. van der, E. van Elsas, R. Lubbe en W. van der Brug (2012). *Kieskeurige kiezers: een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Schyns (2013). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Burgerperspectieven 2012*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen, m.m.v. E. Schrijver (2016). *Burgerperspectieven 2016*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rosema, M., K. Aarts en H. van der Kolk (2007). De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 165-188). Utrecht: Spectrum.
- Schrijver, E. (2016). *Beyond the angry citizen. Civic anger discourses in Dutch society*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (ongepubliceerde master's thesis).
- Spruyt, B. (2014). Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 79-100). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *Wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus.
- Tillie, J., J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Onderwijs

4 Onderwijs

Ria Vogels en Ralf Maslowski

- De Nederlandse bevolking is steeds hoger opgeleid; vrouwen halen vaker een diploma hoger onderwijs dan mannen (56% resp. 44%).
 - Tussen 1990 en 2016 is de bevolking in de leeftijd van 25-64 jaar met een laag opleidingsniveau bijna gehalveerd (van 45% naar 23%).
 - De Nederlandse bevolking neemt meer dan die in de meeste Europese landen deel aan een leven lang leren.
 - Reken- en wiskundevaardigheden in basis- en voortgezet onderwijs lopen terug, en zijn ook in het mbo voor verbetering vatbaar.
 - Passend onderwijs is niet voor alle kinderen even toegankelijk.
-

4.1 Kwaliteit en toegankelijkheid

Focus op onderwijskwaliteit

Het onderwijsbeleid staat de laatste tien jaar sterk in het teken van prestaties en rendementen. Vanaf 2007 zijn door de overheid en het onderwijsveld gezamenlijk afspraken gemaakt om de kwaliteit van het onderwijs en van onderwijsgeevenden te verbeteren. De kwaliteitsagenda's en prestatieafspraken waarin deze werden vastgelegd, betekenden een hernieuwde aandacht voor de doelen en inrichting van het onderwijs (Bronneman-Helmers 2011). Deze volgden op een periode, vanaf het begin van de jaren negentig in de vorige eeuw, waarin de aandacht vooral uitging naar stelselwijzigingen, het overhevelen van verantwoordelijkheden vanuit de landelijke overheid naar gemeenten en schoolbesturen, en bestuurlijke vernieuwing.

De aandacht voor onderwijsprestaties komt voort uit zorgen over het niveau van kennis en vaardigheden van leerlingen en studenten. Hoewel het niveau van het onderwijs in ons land relatief hoog is, laten internationaal vergelijkende studies als PISA, TIMSS en PIRLS zien dat er sprake is van een dalende trend over de afgelopen twintig jaar (zie § 4.3). Een specifiek punt van zorg voor het beleid vormt het relatief geringe aantal leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs dat in ons land een excellent niveau weet te bereiken.

De afgelopen jaren is om die reden juist hierop sterk ingezet. Door een werkwijze te stimuleren waarin het verbeteren van leerresultaten van leerlingen centraal staat (opbrengstgericht werken), is geprobeerd de kwaliteit van het funderend onderwijs te verbeteren. Uit het toezicht van de onderwijsinspectie blijkt dat opbrengstgericht werken voor veel leraren lastig is (Inspectie van het onderwijs 2017). De nadruk op het verbeteren van de opbrengsten in taal en rekenen riep discussie op over de vraag of andere vaardigheden daardoor niet te veel in het gedrang kwamen. Daarbij gaat het om sociale competenties en

burgerschap, maar ook om de digitale geletterdheid van leerlingen (Platform Onderwijs2032 2016).

Het beroep van de leraar verbeteren

In de afgelopen kabinetsperiode is het beleid ook gericht geweest op het verbeteren van de kwaliteit van leraren, en op het verhogen van de status van de leraar. Dat is gedaan door de vorming van een lerarenregister en door het verbeteren van de toegankelijkheid tot professionaliseringsactiviteiten via de lerarenbeurs en andere stimulerende maatregelen. Om leraren beter toe te rusten voor de uitoefening van hun beroep is de kwaliteit van de lerarenopleidingen verbeterd, zijn hogere toegangseisen gesteld en zijn hogescholen en universiteiten samen een academische lerarenopleiding primair onderwijs gestart. Tegelijkertijd zijn er zorgen om de werkdruk die leraren ervaren. Leraren moeten naast hun lessen een groot aantal administratieve taken vervullen, terwijl het lesgeven zelf door grotere niveauverschillen en de roep om maatwerk steeds complexer is geworden (Turkenburg en Herweijer 2016). Het gevoel dat er veel van hen wordt gevraagd, is in het primair en voortgezet onderwijs en in het mbo versterkt door de invoering van passend onderwijs. Docenten en scholen lijken nog niet goed toegerust voor de begeleiding van kinderen die extra of specifieke ondersteuning nodig hebben, en ervaren het lesgeven aan deze kinderen om die reden als een aanvullende belasting.

Toegankelijkheid onder druk

Nederland heeft een van de meer egalitaire onderwijssystemen; verschillen tussen begaafde en minder begaafde leerlingen zijn kleiner dan in de meeste andere Europese landen. Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat dit egalitaire karakter onder druk staat (OECD 2016a). De inspectie meldde in haar Onderwijsverslag dat niet alle leerlingen en studenten de kans krijgen het onderwijs te volgen dat past bij hun niveau (Inspectie van het onderwijs 2016b).

Terugblik over 25 jaar

Beleid richt zich op de problemen die zich in het veld voordoen, of naar verwachting gaan voordoen. Dat kortetermijnperspectief ontnemt vaak het zicht op de verworvenheden. Hier bespreken we de ontwikkelingen in de afgelopen 25 jaar. We doen dat aan de hand van het gemiddelde opleidingsniveau van burgers, de mate waarin iedereen in staat is een startkwalificatie te behalen, en de mate waarin burgers na hun initiële opleiding aan scholing blijven deelnemen. Binnen dat kader leggen we de focus op meer recente vraagstukken van kwaliteit en toegankelijkheid. Het zwaartepunt ligt daarbij op de afgelopen paar jaren, maar waar mogelijk worden de ontwikkelingen in een langer tijdsperspectief geplaatst.

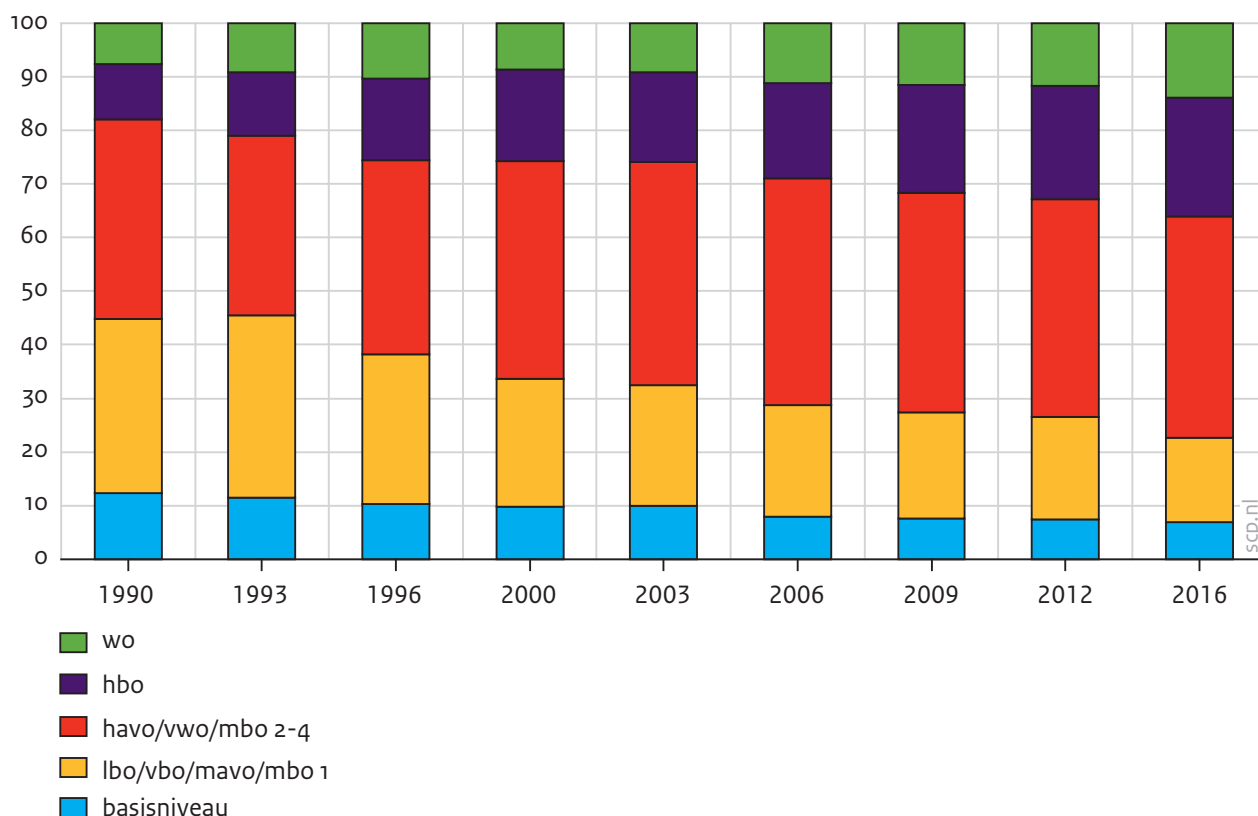
4.2 Bevolking steeds hoger opgeleid

Onderwijs is een belangrijke hulpbron van burgers voor (succesvolle) deelname aan de samenleving. Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking zit al heel lang in de lift, maar ten opzichte van de onderwijsexpansie in de tweede helft van de vorige eeuw zijn de verschuivingen in de afgelopen 25 jaar minder groot. Niettemin stijgt het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking nog altijd gestaag (figuur 4.1).

Figuur 4.1

Bevolking Nederland steeds hoger opgeleid

Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, 1990-2016 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'90-'00); CBS (StatLine Onderwijsstatistieken 2017: '03-'16) SCP-bewerking

Was in 1990 nog 45% van de bevolking in de leeftijd van 25-64 jaar laag opgeleid (basisniveau of maximaal lbo/vbo/mavo/mbo-1), in 2016 was dat afgenomen tot 23%. Dit betekent dat een steeds kleiner deel van de bevolking het zonder startkwalificatie moet stellen. Een startkwalificatie, ofwel een diploma op havo/vwo- of minimaal mbo-2-niveau, is van groot belang voor de kans op een baan.

In 1990 had 37% van de bevolking een diploma op middelbaar niveau (havo/vwo/mbo-2-4). Dit aandeel is sindsdien gestegen en schommelt sinds de eeuwwisseling rond de 40%-42%. Het overgrote deel hiervan zijn mbo'ers: 19% heeft mbo-2 of -3 en 16% mbo-4. Het aandeel met een hoog opleidingsniveau is in de afgelopen 25 jaar eveneens toegenomen. In 1990 had 10% van de bevolking van 25-64 jaar een hbo-diploma en bijna 8%

een universitaire graad. Het percentage hoogopgeleiden is sindsdien verdubbeld: in 2016 had 22% een hbo- en 14% een wo-diploma.

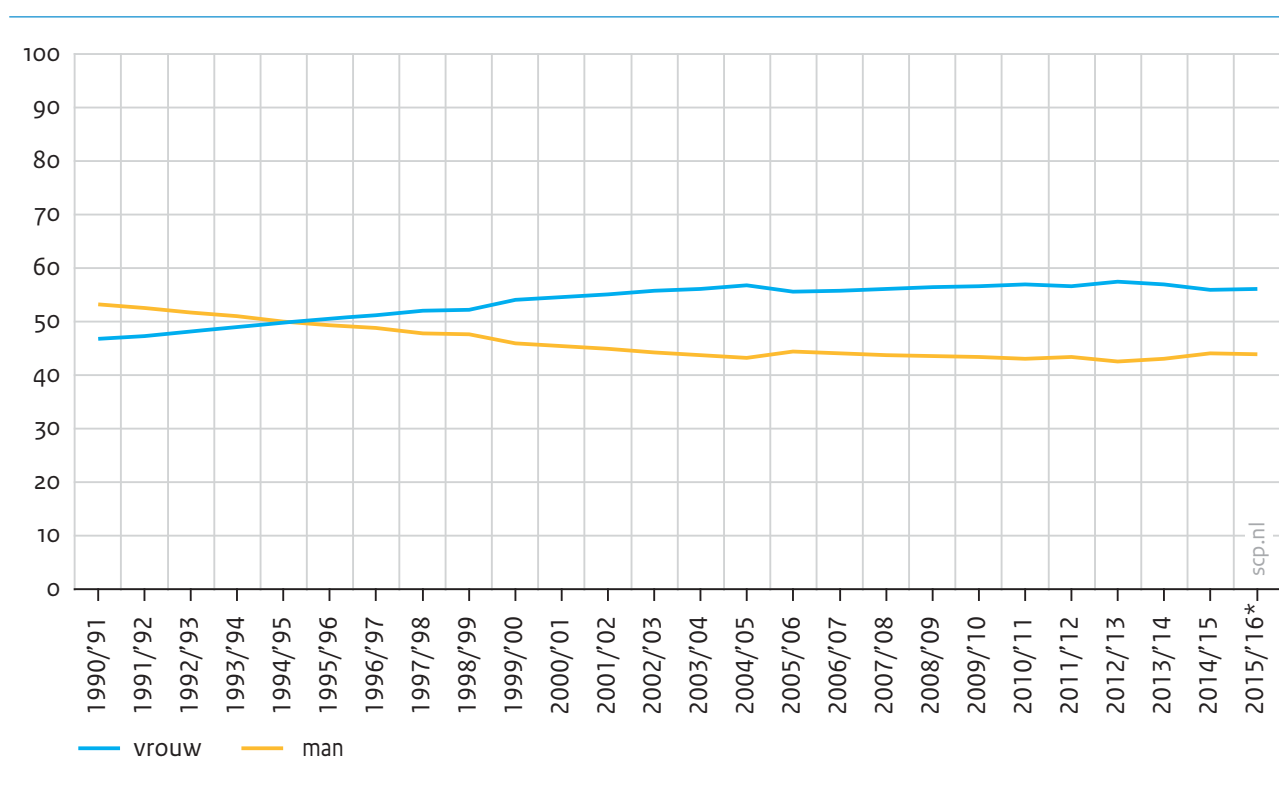
Vrouwen halen vaker een diploma in het hoger onderwijs dan mannen

Opvallend is de ontwikkeling van het opleidingsniveau van vrouwen. In 1990/'91 was de verhouding man/vrouw in de groep die een (eerste) diploma in het hoger onderwijs behaalde nog 53%/47% (figuur 4.2). In 1994/'95 studeerden evenveel mannen als vrouwen af in hbo/wo, maar daarna liep het verschil snel op in het voordeel van vrouwen tot 44% man/56% vrouw. Vervolgens bleef de man-vrouwverhouding na de eeuwwisseling min of meer constant op dat niveau.

Figuur 4.2

Vrouwen halen vaker diploma hoger onderwijs dan mannen

Gediplomeerden hoger onderwijs^{a, b} naar geslacht, 1990/'91-2015/'16 (in procenten)

a Benadering van eerste diploma hoger onderwijs, maar inclusief dubbeltelling van hbo-gediplomeerden die daarna een diploma in een universitaire opleiding hebben behaald.

b Omvat tot de invoering van de bachelor-masterstructuur (BaMa) in studiejaar 2002/'03 alle hbo-afgestudeerden (excl. vervolgopleiding) en daarna hbo-bachelorgediplomeerden. Vanaf 2006/'07 ook inclusief gediplomeerden Associate degree (tweejarige programma's binnen hbo-bachelor). In het wetenschappelijk onderwijs alle voltooide universitaire opleidingen 'oude stijl' (doctoraal) en vanaf 2002/'03 wo-bachelorgediplomeerden.

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine Onderwijsstatistieken 2017) SCP-bewerking

Nederlanders met een migratieachtergrond hebben nog steeds een onderwijsachterstand

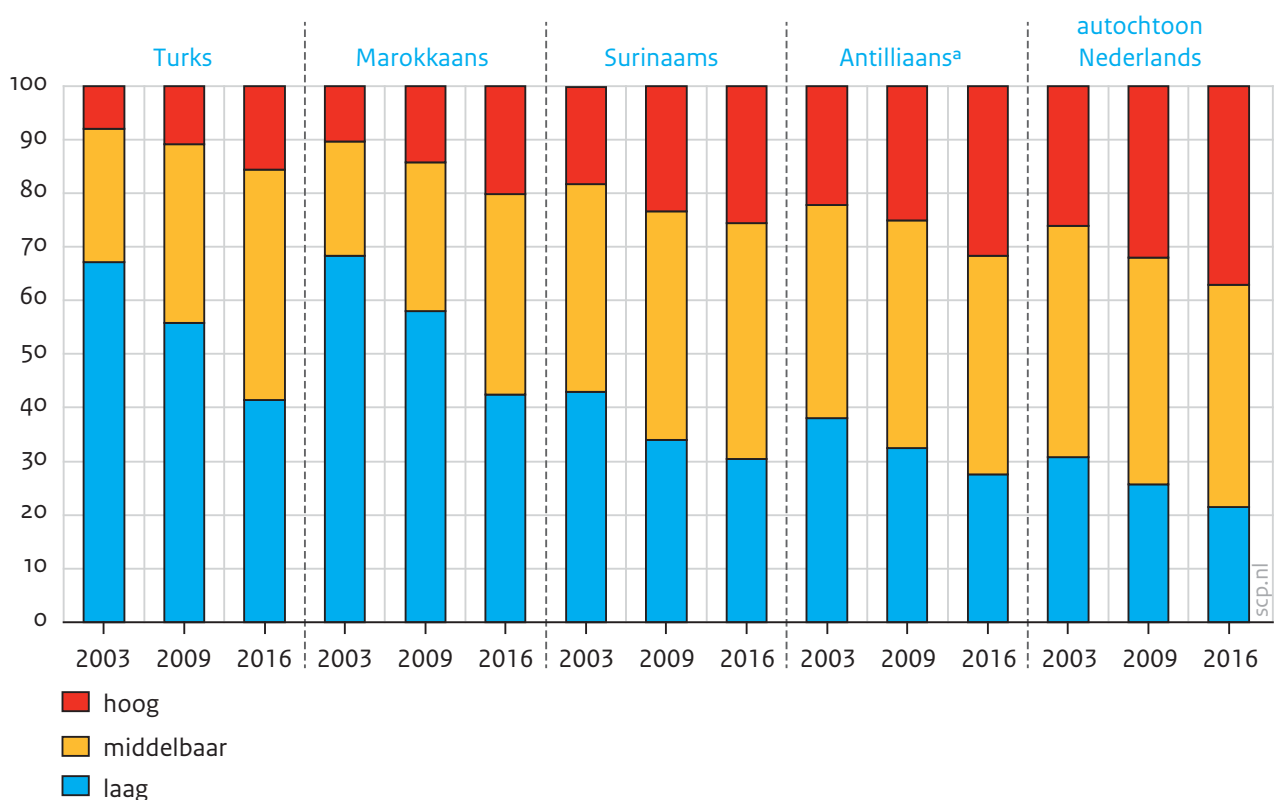
Ondanks dat het opleidingsniveau van de bevolking in zijn geheel stijgt, zijn er wel verschil-

len tussen bevolkingsgroepen. Al jaren kampen de vier grootste groepen Nederlanders met een migratieachtergrond, te weten migranten afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen, met onderwijsachterstanden (figuur 4.3). Dankzij de onderwijsdeelname van de in Nederland geboren tweede generatie stijgt ook hun opleidingsniveau. Echter, doordat ook het opleidingsniveau van autochtone Nederlanders is gestegen, is de achterstand nog niet ingelopen. Vooral het opleidingsniveau van de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen blijft, ondanks de sprong voorwaarts sinds 2003, op achterstand.

Figuur 4.3

Niet-westerse migranten, vooral degenen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, hebben nog steeds een onderwijsachterstand

Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, naar herkomst, 2003-2016 (in procenten)

a 'Antilliaans' staat voor de (voormalige) Nederlandse Antillen en Aruba.

Bron: CBS (StatLine Onderwijsstatistieken 2017)

Ook ten opzichte van sommige andere migrantengroepen (niet in de figuur) hebben de vier genoemde groepen een achterstand. Het opleidingsniveau van migranten en hun nakomelingen afkomstig uit overige niet-westerse landen verschilt enorm. Het varieert van bijzonder hoogopgeleide groepen, ook ten opzichte van autochtone Nederlanders (migrantengroepen uit China, vluchtelingen uit Iran) tot bijzonder laagopgeleide groepen (vluchtelingen uit Somalië). Van een aantal groepen die recent naar Nederland zijn gekomen, is nog niet bekend wat het opleidingsniveau is of hoe dat zich ontwikkelt. Vanaf 2014 tot 2017 zijn vooral vluchtelingen uit Syrië en Eritrea naar Nederland gekomen (CBS 2017). De verwachting is dat

Syrische vluchtelingen lageropgeleid zijn dan de eerder gearriveerde en hoogopgeleide Iraanse vluchtelingen, en dat de Eritrese vluchtelingen meer overeen zullen komen met de laagopgeleide vluchtelingen uit Somalië (CBS 2017).

Verdere afname voortijdig schoolverlaters

Dat het goed gaat met het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking blijkt ook uit de verdere afname van het aantal voortijdig schoolverlaters (vsv'ers). Vsv'ers zijn jongeren die het funderend onderwijs verlaten zonder diploma van minimaal havo of vwo, of van mbo-2, het al eerder genoemde startkwalificatieniveau (commissie-Rauwenhoff 1990). In het schooljaar 2015/'16 telde men 23.000 nieuwe vsv'ers, dat is ruim 1400 minder dan het jaar ervoor (TK 2016/2017a) en circa 5000 minder dan in 2012/'13 (het jaar dat de vsv'ers volgens een nieuwe meetmethode werden geteld) (ocw 2017). In Europees verband streeft de Nederlandse overheid ernaar dat in 2020 ten hoogste 8% van de jongeren van 18-24 jaar de school zonder startkwalificatie verlaat. Dit doel was in 2016 met 8,2% al bijna bereikt (Eurostat 2017a). De minister wil daarom doorgaan met de aanpak en heeft een nieuw doel gesteld van ten hoogste 20.000 nieuwe vsv'ers in 2021 (TK 2016/2017a). Volledig tegengaan van de uitval is waarschijnlijk onmogelijk. Er zullen altijd jongeren blijven die om wat voor reden dan ook de opleiding niet willen afmaken, of voor wie het behalen van een startkwalificatie ondanks hun eigen of maatschappelijke inspanningen een brug te ver is.

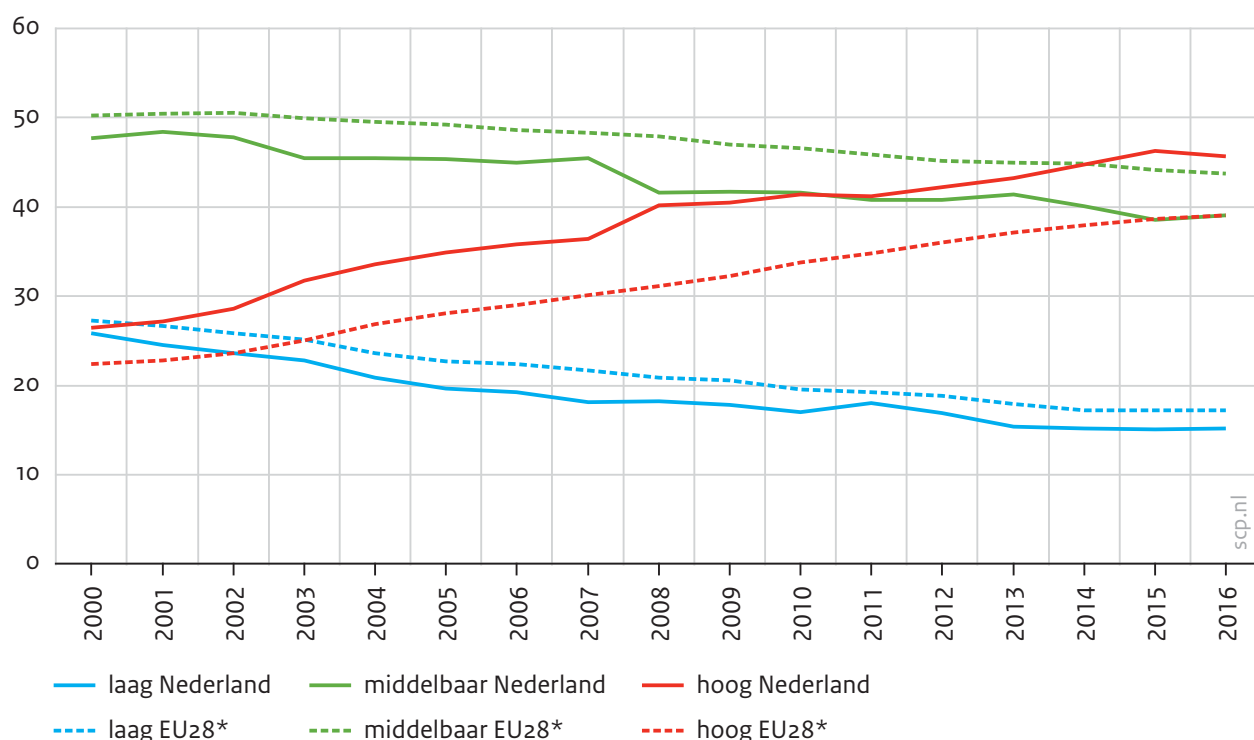
Overall in Europa stijgt het opleidingsniveau van de bevolking; Nederland ligt boven het Europese gemiddelde

Ook in de andere landen van de Europese Unie stijgt het opleidingsniveau van de bevolking. In Europa is het aandeel jongvolwassenen (30-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau tussen 2000 en 2016 gestegen van 22% naar 39% (in Nederland van 27% naar 46%; figuur 4.4). Het aandeel jongvolwassenen met een laag opleidingsniveau is in de Europese Unie gedaald van 27% naar 17%. In Nederland was deze daling nog iets groter (van 27% naar 15%). Vergelijkbaar hiermee is ook het aandeel van de middelbaar opgeleiden in Nederland sterker gedaald (van 48% naar 39%) dan in de Europese Unie als geheel (van 50% naar 44%).

In enkele Europese landen is inmiddels meer dan de helft van de 30-34-jarigen hoog opgeleid. Dit betreft vooral Noord-Europese landen. Litouwen gaat aan kop met 59% hoogopgeleiden, gevolgd door onder andere Zweden, Noorwegen, maar ook Luxemburg en Ierland. Daarentegen is in vooral Zuid- en Oost-Europese landen het aandeel hoogopgeleiden in die leeftijdscategorie veel lager. Roemenië en Italië vormen de achterhoede met 26% hoogopgeleide jongvolwassenen.

Figuur 4.4

Opleidingsniveau van jongvolwassenen in heel Europa stijgt, Nederland doet het beter dan EU-gemiddelde
Hoogst gerealiseerde opleidingsniveau, personen van 30-34 jaar in Nederland en gemiddelde in Europa, 2000-2016 (in procenten)

* In 2000 en 2001 betreft het 27 landen van de EU.

Bron: Eurostat (2017b) SCP-bewerking

Deelname aan een leven lang leren stijgt licht

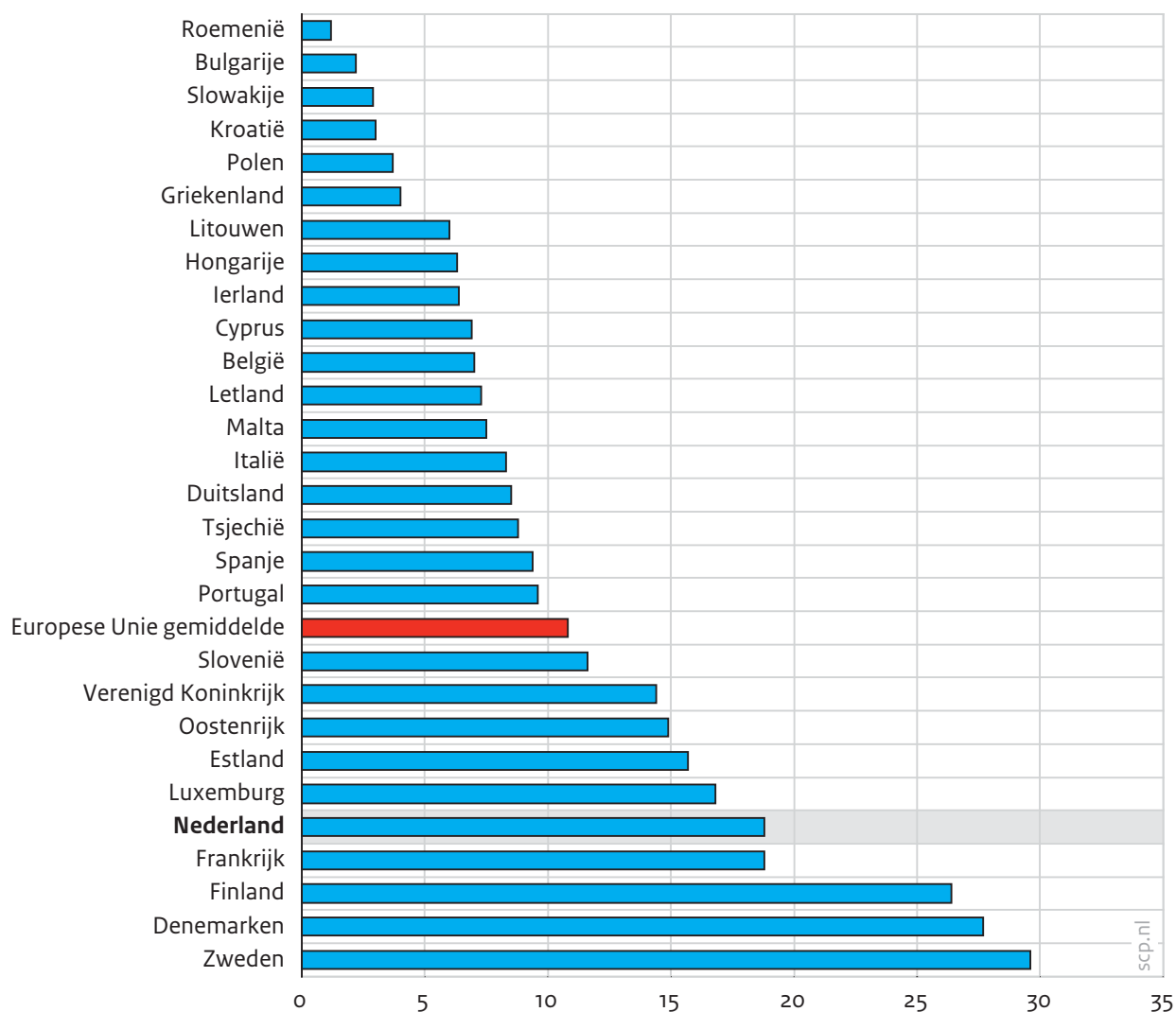
Naast een goede initiële opleiding vragen ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving erom dat burgers hun kennis en vaardigheden blijven ontwikkelen. Het kabinet heeft om die reden leven lang leren tot een van zijn speerpunten gemaakt (TK 2014/2015). In zowel het mbo als het hoger onderwijs zijn in het afgelopen jaar maatregelen genomen om flexibiliteit te bevorderen. Deze maatregelen beogen enerzijds de toegang tot het mbo en hoger onderwijs voor werkenden te vergemakkelijken door hen in staat te stellen gefaseerd deel te nemen aan afzonderlijke opleidingsonderdelen, en anderzijds meer maatwerk te bieden. De overheid heeft daarnaast recent het Levenlanglerenkrediet ingesteld. Dit krediet stelt mensen tot 55 jaar die geen recht meer hebben op studiefinanciering, in staat om een lening af te sluiten voor les- of collegegeld, wanneer zij een opleiding in het mbo of het hoger onderwijs willen volgen.

De voorgestelde maatregelen volgen op de bevinding dat het percentage van de beroepsbevolking dat deelneemt aan opleidingsactiviteiten al enkele jaren min of meer stabiel blijft, en dat maatregelen om de scholingsparticipatie te verhogen niet tot een duidelijke toename hiervan hebben geleid (Pleijers en Hartgers 2016).

Figuur 4.5

Deelname aan opleidingen en trainingen in Nederland relatief hoog (peilingsjaar 2016)

Deelname^a aan formele en niet-formele opleidingsactiviteiten,^b personen van 25-64 jaar, 2016 (in procenten)

a Deelname in de periode van vier weken voorafgaande aan het afnemen van de vragenlijst.

b Formele en niet-formele opleidingsactiviteiten betreffen in principe alle onderwijsactiviteiten (met uitzondering van informeel leren op de werkplek) waar door personen van 25 tot 65 jaar aan wordt deelgenomen. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om korte werkgerelateerde opleidingen of workshops, maar ook initiële opleidingen in het mbo, hbo of wetenschappelijk onderwijs, of taalcursussen gevolgd in de vrije tijd.

Bron: Eurostat (2017c)

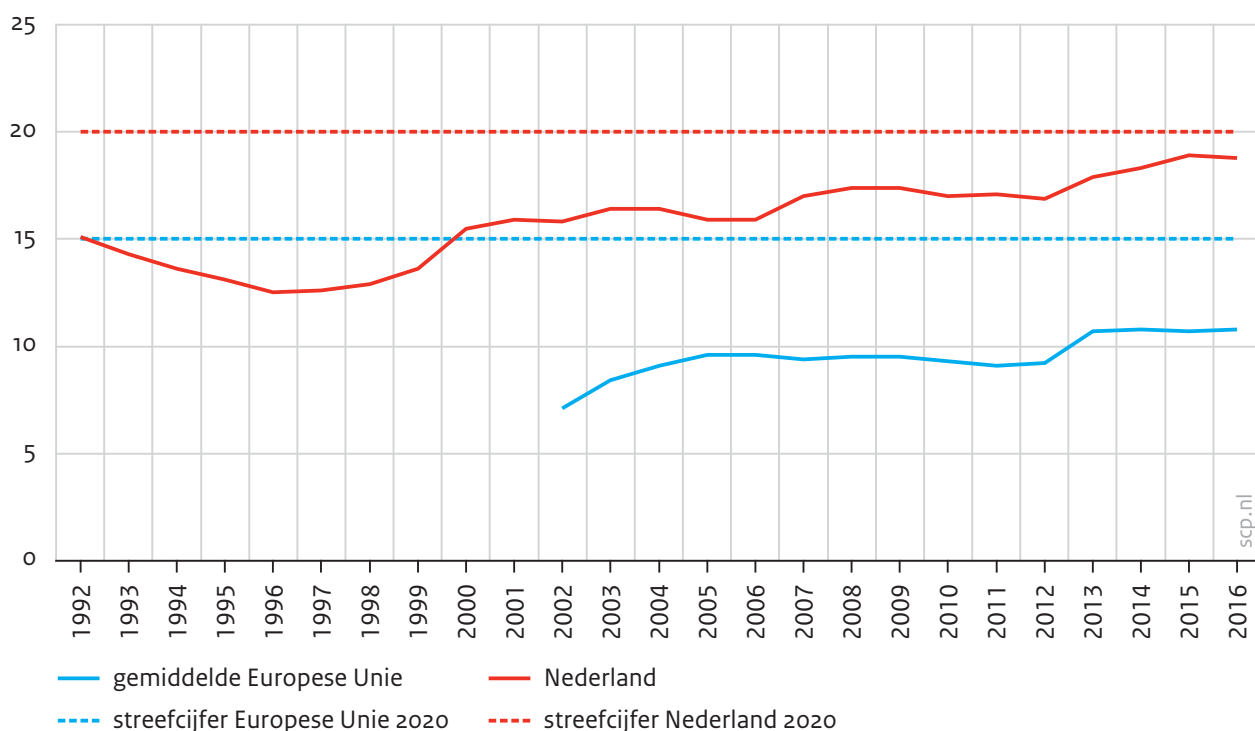
In Nederland nam in 2016 bijna 19% van de volwassenen recent (de afgelopen vier weken) deel aan een opleiding of training (figuur 4.5). Dat aantal ligt hoger dan in de meeste andere landen van de EU (gemiddeld bijna 11%), waaronder onze buurlanden België (7%) en Duitsland (9%). Binnen de Europese Unie ligt de deelname aan een leven lang leren alleen in de Scandinavische landen hoger dan in Nederland. In Finland, Denemarken en Zweden neemt tussen de 25% en 30% van de beroepsbevolking deel aan opleidings- en trainingsactiviteiten.

Nederland voldoet daarmee ruimschoots aan de doelstelling van 15% voor 2020 die door de Europese Unie voor de lidstaten is geformuleerd. Nederland heeft zichzelf de hogere doelstelling van 20% deelname per 2020 gesteld, dat met het huidige deelnamepercentage binnen bereik lijkt.

Figuur 4.6

Deelname aan een leven lang leren in Nederland neemt in afgelopen jaren licht toe

Ontwikkeling in deelname^a aan formele en niet-formele^b opleidingsactiviteiten, personen van 25-64 jaar, 1992-2016^{c, d} (in procenten)

- a Deelname in de periode van vier weken voorafgaande aan het afnemen van de vragenlijst.
- b Formele en niet-formele opleidingsactiviteiten betreffen in principe alle onderwijsactiviteiten (met uitzondering van informeel leren op de werkplek) waar door personen van 25 tot 65 jaar aan wordt deelgenomen.
- c 2003 en 2004 exclusief Zweden.
- d Trendbreuk in 2013 door wijziging meting.

Bron: Eurostat (2017c) SCP-bewerking

Vanaf 2002 zijn voor alle EU-landen eveneens gegevens bekend over de deelname aan een leven lang leren. Figuur 4.6 laat zien dat in vergelijking met andere Europese landen de

trend voor Nederland niet sterk afwijkt. Weliswaar is de groei in deelnamepercentages in andere landen (+3,8 procentpunten) gedurende de periode 2002-2016 iets groter dan in ons land (+3,0 procentpunten), maar Nederland laat over de afgelopen vijf jaar juist een sterkere groei in deelname zien (+1,7 procentpunten) dan gemiddeld in de EU als geheel (+0,7 procentpunten).

De ontwikkeling in deelnamecijfers over de jaren verschilt echter sterk tussen landen van de Europese Unie. Waar in sommige EU-landen al jaren sprake is van een stabilisering van het aandeel volwassenen dat aan opleidingsactiviteiten deelneemt (of zelfs van een achteruitgang), is in Estland, Denemarken, Finland, Luxemburg en Zweden sprake van een min of meer geleidelijke groei. In Finland, Denemarken en Zweden, waar aan het begin van deze eeuw al relatief meer werd deelgenomen aan een leven lang leren dan in andere EU-landen, is de deelname tussen 2002 en 2016 nog verder toegenomen met respectievelijk 9, 10 en 11 procentpunten (Eurostat 2017c).

4.3 Zorg om de kwaliteit van het funderend onderwijs

Van Nederlandse leerlingen in het voortgezet onderwijs zijn de leesvaardigheid en de vaardigheden in wiskunde en natuurwetenschappen beter dan in de meeste andere Europese landen. Leerlingen in ons land presteren daarmee in vergelijking met leerlingen uit andere landen nog steeds bovengemiddeld. Aan het eind van de basisschool beschikken de meeste leerlingen over voldoende lees- en rekenvaardigheden om goed het vervolgonderwijs te kunnen volgen. Dat neemt niet weg dat in zowel het basis- als het voortgezet onderwijs over de afgelopen vijftien tot twintig jaar sprake is van een lichte daling in vaardigheden, vooral waar het om rekenen en wiskunde gaat.

Teruglopende reken- en natuurwetenschappelijke kennis bij basisschoolleerlingen

In 2015 is in het TIMSS-onderzoek (Trends in International Mathematics and Science Study) de kennis van leerlingen in groep 6 van het basisonderwijs op het gebied van rekenen en natuuronderwijs (biologie, natuur- en scheikunde en fysische aardrijkskunde) in kaart gebracht (Mullis et al. 2016). Hoewel de prestaties boven het internationaal gemiddelde liggen, blijven Nederlandse leerlingen achter bij hun leeftijdgenoten in een groot aantal andere EU-landen (Meelissen en Punter 2016). Ten opzichte van 2011 zijn de prestaties van leerlingen in groep 6 op rekenen en natuuronderwijs bovendien gedaald. Deze daling in de afgelopen vier jaar weerspiegelt de ontwikkeling in prestaties over de afgelopen twintig jaar (Meelissen en Punter 2016). Van de 17 landen waarvoor deze ontwikkeling kan worden beschreven, is voor rekenen alleen in Nederland en Tsjechië sprake van een dergelijke dalende trend. In 14 van de 17 landen is er sprake van een stijging, waaronder Engeland, Ierland, Portugal en Slovenië (Mullis et al. 2016). Een vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor bij de kennis en vaardigheden van leerlingen in groep 6 op het gebied van natuuronderwijs.

Nederlandse leerlingen in het voortgezet onderwijs behoren tot de Europese subtop

Ook in het voortgezet onderwijs is een licht neergaande trend zichtbaar. In het driejaarlijkse internationale PISA-onderzoek (Programme for International Student Assessment) onder 15-jarige scholieren blijkt dat Nederlandse scholieren ten opzichte van scholieren uit andere EU-landen nog steeds relatief goed presteren (Feskens et al. 2016). Van de 27 EU-landen die aan PISA'15 hebben meegedaan, neemt Nederland bij natuurwetenschappen een zesde positie in. Alleen Estse en Finse leerlingen doen het significant beter dan Nederlandse. In Ierland, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Slovenië hebben leerlingen vergelijkbare prestaties als in Nederland. In de overige 20 EU-landen zijn de prestaties van 15-jarigen op dit gebied lager dan in ons land; tot deze landen behoren onder meer België, Denemarken, Zweden, Oostenrijk, Frankrijk en Spanje.

Dalende trend in kennis en vaardigheden in het voortgezet onderwijs

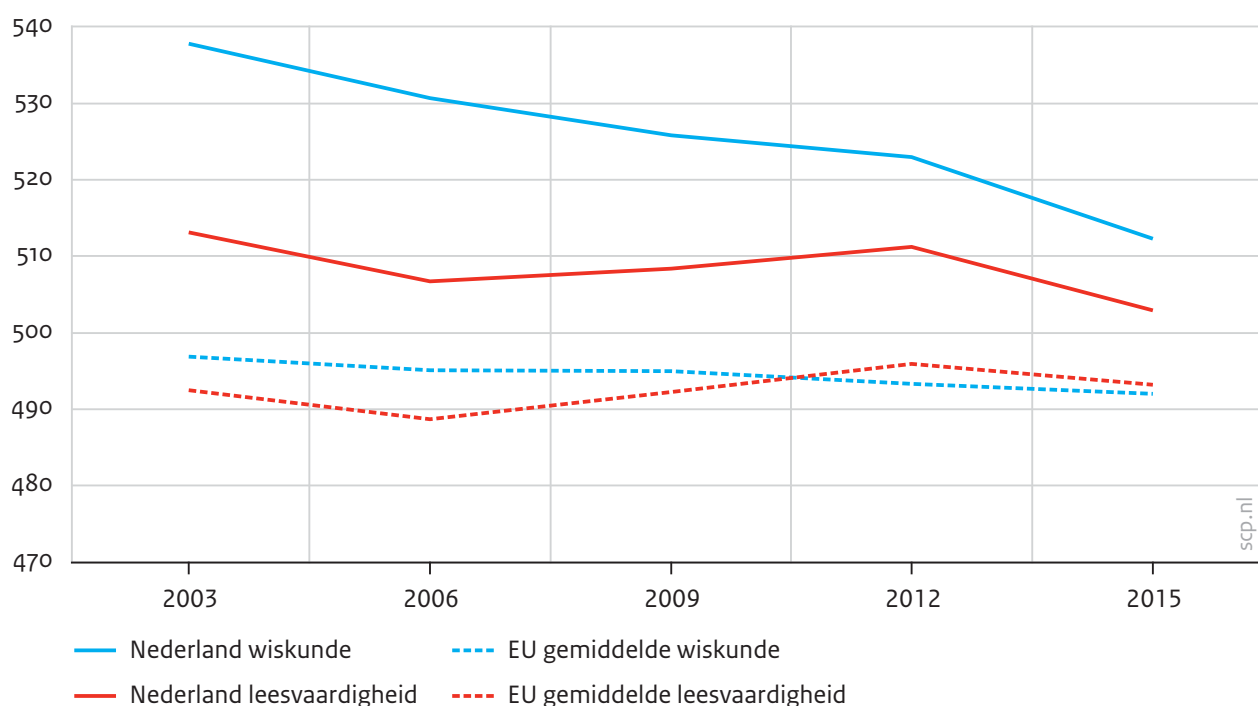
Uit het PISA-onderzoek komt echter ook naar voren dat er sprake lijkt van een daling van de kennis en vaardigheden over de afgelopen vijftien jaar. Voor natuurwetenschappen is dit, vanwege veranderingen in de inhoud, niet eenduidig vast te stellen, maar voor de leesvaardigheid en wiskundevaardigheden is er sprake van een licht dalende trend (Feskens et al. 2016). Voor leesvaardigheid wordt door de OESO weliswaar geen significante daling tussen 2003 en 2015 gerapporteerd, maar lag het gemiddelde in 2015 wel 10 scorepunten lager dan in 2003 (figuur 4.7). Dit vertaalt zich in de lagere positie die Nederland in 2015 ten opzichte van andere EU-landen inneemt. In 2003 en 2006 stond Nederland in EU-verband nog vierde achter Finland, Ierland en Polen en in 2009 zelfs tweede achter Finland. In 2015 was Nederland gezakt naar de zevende positie op de lijst met EU-landen, achter Slovenië, Polen, Duitsland, Estland, Ierland en EU-koploper Finland.

Ten aanzien van de leesvaardigheid zijn er bovendien verschillen tussen de schooltypen zichtbaar. Zo is de leesvaardigheid van havo- en vwo-leerlingen sinds 2006 op peil gebleven (Feskens et al. 2016), maar laat het vmbo een gelijkmatige daling zien. Vanaf 2006 is de leesvaardigheid van 15-jarigen in vmbo-gemengde/theoretische, vmbo-kaderberoepsgerichte en vmbo-basisberoepsgerichte leerweg met respectievelijk 21, 27 en 18 scorepunten achteruitgegaan. Deze ontwikkeling lijkt zich ook voor te doen bij de natuurwetenschappelijke kennis van leerlingen in het vmbo, waar de achterstand op havo en vwo groeit. Bij wiskunde is een tegengestelde trend zichtbaar. Hier zijn het juist de havo- en vwo-leerlingen van wie de prestaties achteruitgegaan zijn. De consistent neerwaartse trend in het gemiddelde vaardigheidsniveau van wiskunde sinds 2003 is hier voor een belangrijk deel aan toe te schrijven. De geleidelijke niveaudaling manifesteert zich ook bij de leerlingen die excelleren in wiskunde (van 7,3% in 2003 naar 3,2% in 2015).

Figuur 4.7

Lees- en rekenprestaties van Nederlandse 15-jarigen dalen sinds 2003

Ontwikkeling van de gemiddelde leesvaardigheids- en wiskundescores, Nederlandse 15-jarige leerlingen, afgezet tegen het EU-gemiddelde,^a 2003-2015 (in gestandaardiseerde scores)^b

a Het EU-gemiddelde is berekend op basis van de 17 EU-landen (excl. Nederland) die tussen 2003 en 2015 aan alle metingen van PISA hebben deelgenomen (België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Letland, Luxemburg, Polen, Portugal, Spanje, Slowakije, Tsjechië, Zweden).

b Het internationaal gemiddelde voor zowel de leesvaardigheids- als wiskundescores is 500, met een standaardafwijking van 100.

Bron: OESO (2016b, 2016c) SCP-bewerking

Ook in het mbo toegenomen aandacht voor prestaties taal en rekenen

In het middelbaar beroepsonderwijs is de laatste jaren veel veranderd. Het mbo leidt niet alleen op voor de arbeidsmarkt, maar ook voor doorstroming naar het hbo. Zowel de aansluiting van de opleidingen met de arbeidsmarkt als die met vervolgoopleidingen in het hbo verliep niet vlekkeloos en leidde tot hervormingen in het mbo. Er kwam een bindend studietoeladvies, de drempelloze instroom in mbo-2 verdween, opleidingen werden geïntensifieerd en verkort, landelijke examinering werd geïntroduceerd en er worden hogere eisen gesteld aan taal en rekenen (referentieniveaus) (TK 2010/2011).

Binnen het mbo is veel discussie over de referentieniveaus voor de basisvaardigheden.

Het zou het vakonderwijs, dat toch al in minder tijd moet worden onderwezen, onder druk zetten, en onvoldoendes voor deze algemene basisvaardigheden zouden jongeren belemmeren bij het halen van een beroepsdiploma (Turkenburg en Vogels 2017). De referentieniveaus taal en rekenen in het mbo zijn mede door deze kritiek (nog) niet voor alle niveaus verplicht. Nederlandse taal telt vanaf 2015/16 voor alle niveaus mee in de slaag-zakbeslis-

sing. Rekenen is weliswaar verplicht voor mbo-4, maar telt niet mee in de slaag-zakbeslissing. Engels voor mbo-4 is nog een vrijwillige pilot. Het grootste deel van de gediplomeerde mbo-studenten haalde in 2015/'16 een voldoende voor Nederlands, maar nog niet de helft van de gediplomeerde mbo-4-studenten haalde een voldoende voor rekenen (CvTE 2016).

Maatschappelijke toerusting van leerlingen

De beleidsaandacht voor prestaties en rendementen heeft geleid tot een sterke gerichtheid op de basisvakken. Daarnaast was er in de afgelopen jaren ook steeds aandacht voor het bevorderen van actief burgerschap en sociale cohesie. Scholen hebben tot taak leerlingen vertrouwd te maken met de waarden en vaardigheden die nodig zijn om verantwoordelijkheid te nemen voor en bij te dragen aan de kwaliteit van de samenleving. Centraal daarin staan democratische beginselen, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid (Inspectie van het onderwijs 2016a). Uit eerder nationaal en internationaal onderzoek naar burgerschapscompetenties bleek dat relatief veel leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs over onvoldoende kennis en vaardigheden aangaande burgerschap beschikken (Maslowski et al. 2012; Wagenaar et al. 2011). Dit was terug te voeren op de onduidelijke opdracht die scholen dienden uit te voeren, waardoor zij geen duidelijke visie op burgerschap ontwikkeld hadden. In het primair en voortgezet onderwijs is dit sindsdien nauwelijks veranderd (Inspectie van het onderwijs 2016a); op de meeste scholen is het onderwijs over burgerschap nog steeds weinig planmatig en doelgericht. Daardoor is er ook weinig inzicht in de resultaten die scholen op dit terrein boeken. Alleen in het mbo hebben docenten een duidelijker beeld van burgerschap, en biedt het wettelijk verplichte kwalificatiedossier een structuur voor het formuleren van leerdoelen en de invulling van het curriculum rondom burgerschap (Elfering et al. 2017; Inspectie van het onderwijs 2016a).

Recent heeft de discussie over burgerschap in het primair en voortgezet onderwijs een nieuwe impuls gekregen door de plannen voor een toekomstbestendig curriculum, onder de noemer Onderwijs2032. Volgend op het brede maatschappelijke debat dat in 2014 is gevoerd over de vraag welke kennis en vaardigheden kinderen moeten leren om in 2032 zo goed mogelijk op hun toekomst voorbereid te zijn, is de commissie-Schnabel aan de slag gegaan om deze nader uit te werken. In januari 2016 presenteerde de commissie haar advies *Ons onderwijs2032*, waarin wordt gepleit voor een beter evenwicht tussen kennisontwikkeling, persoonsvorming en maatschappelijke toerusting in het onderwijs. In het advies wordt, naast het belang van burgerschap en de vakken Nederlands, wiskunde en Engels, gewezen op de noodzaak van digitale geletterdheid van leerlingen (Platform Onderwijs2032 2016). Om digitaal geletterd te worden, moeten leerlingen naast basis-kennis van ICT ook vaardigheden ontwikkelen om de betrouwbaarheid van informatie te beoordelen, de impact van media op hun eigen gedrag en dat van anderen te begrijpen, en moeten zij in staat zijn om ICT te gebruiken voor het oplossen van nieuwe problemen.

Onderwijs in een veranderende samenleving

De plannen van het platform voor een ingrijpende wijziging van de vakkenstructuur in het voortgezet onderwijs kunnen – in ieder geval vooralsnog – op weinig bijval rekenen van leerlingen, ouders en instellingen, hoewel een aanpassing van de huidige vakken aan veranderingen in de samenleving wel door hen wordt ondersteund (Tholen et al. 2016).

Het vergroten van de mogelijkheid voor maatwerk wordt wel breed gedeeld, maar er is weerstand tegen het loslaten van de bestaande vakken (Vereniging Hogescholen et al. 2016). Het is de vraag op welke wijze de plannen voor Onderwijs2032 een vervolg krijgen, en op welke termijn een curriculumherziening geëffectueerd zal worden.

De besproken structurele en inhoudelijke veranderingen in het mbo beogen eveneens de studenten beter toe te rusten voor een toekomst in een ongewisse, veranderende arbeidsmarkt (Turkenburg en Vogels 2017). De invoering van het competentiegericht leren (rond 2010) in het mbo riep aanvankelijk ook discussie op. Intussen zijn betrokkenen in het mbo (docenten, schoolleiders, studenten en oud-studenten) het erover eens dat – naast vak-kennis en vakvaardigheden – generieke vaardigheden zoals samenwerken, communiceren, probleemoplossend vermogen en kritisch denken van groot belang zijn voor mbo'ers om in de snel veranderende arbeidsmarkt werk te vinden en te behouden.

4.4 Zorg om de toegankelijkheid van het onderwijs

Leerprestaties zijn in de afgelopen 25 jaar steeds belangrijker geworden. Hoogopgeleide ouders blijken vaker bij de keuze voor een basisschool rekening te houden met de prestaties van de school, en in gesprek te gaan met de leerkracht van groep 8 om een zo hoog mogelijk advies voor hun kind te krijgen (Korpershoek et al. 2016a). Zij maken ook vaker gebruik van private aanbieders om hun kind bijles te geven of het te ondersteunen bij het maken van het huiswerk. Laagopgeleide ouders maken hiervan niet alleen minder gebruik, maar hebben doorgaans ook lagere verwachtingen van hun kinderen (De Boer 2009). Zij remmen de ambitie van hun kind soms af door eerder te kiezen voor een kleine plattelandschool in een naburig dorp dan voor een school in 'de grote stad'. Kinderen van laagopgeleide ouders beginnen daardoor vaker op een lager niveau in het voortgezet onderwijs dan kinderen van hogeropgeleide ouders. Leerlingen uit hogere sociaal-economische milieus stromen bovendien in de loop van het voortgezet onderwijs vaker op naar een hoger niveau dan leerlingen uit lagere milieus (TK 2016/2017g). Dit heeft op zijn beurt gevolgen voor de doorstroom naar het middelbaar en hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs. Korthals (2015) laat zien dat leerlingen van hogeropgeleide ouders, bij gelijke prestaties, een beduidend grotere kans hebben om door te stromen naar het hoger onderwijs dan leerlingen van lageropgeleide ouders. Deze ontwikkelingen perken de toegankelijkheid in voor met name leerlingen uit sociaal-economisch zwakkere milieus (zie ook OESO 2016a; Onderwijsraad 2017).

Trend naar meer selectieve toewijzing voortgezet onderwijs

De laatste jaren neemt de heterogeniteit van brugklassen in het voortgezet onderwijs af. In het onderwijsverslag over het schooljaar 2014/15 meldde de inspectie dat leerlingen steeds vaker in homogene brugklassen worden geplaatst (Inspectie van het onderwijs 2016b). Waar aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw nog, als gevolg van de Mammoetwet, op veel brede scholengemeenschappen een brede brugklas werd aangeboden (brugklassen met meer dan twee schooltypen), nam dat in de loop van de jaren negentig af ten gunste van dakpanklassen (brugklassen met twee aangrenzende schooltypen). Hoewel exacte gegevens ontbreken, is duidelijk dat het aantal dakpanklassen in de afgelopen tien jaar gedaald is. De inspectie geeft aan dat in 2005 rond twee vijfde van de brugklassen uit dakpanklassen bestond, terwijl dat in 2015 nog ongeveer een derde was (Inspectie van het onderwijs 2016b). Het aantal brede brugklassen is in dezelfde periode zelfs scherper gedaald, naar ongeveer een vijfde van alle brugklassen nu. Het aantal homogene brugklassen is daarentegen sterk gestegen in de afgelopen tien jaar. Besturen van scholen maken deze keuzes om zowel praktische als inhoudelijke redenen. Ouders geven, zeker in het geval van een gymnasium, vaak de voorkeur aan een homogene brugklas, omdat leerlingen daarmee direct onderwijs op hun eigen niveau krijgen aangeboden. Scholen sluiten daarop aan om te voorkomen dat ouders voor een andere school kiezen waar leerlingen wel in een homogene brugklas kunnen instromen (Korpershoek et al. 2016b). Een andere reden is dat veel scholengemeenschappen dusdanig groot zijn dat leerlingen verdeeld worden over verschillende locaties. Het is dan vaak praktisch, mede door verschillen in curricula tussen vmbo en havo/vwo, om dit langs de lijnen van schooltypen te organiseren (Inspectie van het Onderwijs 2015).

De vraag die hiermee samenhangt, is in hoeverre een verdergaande homogenisering de onderwijsloopbanen beïnvloedt, en daarmee het uiteindelijke opleidingsniveau dat behaald wordt, en of dat mogelijk anders uitwerkt voor specifieke groepen leerlingen. Homogene brugklassen lijken voor sommige leerlingen beter dan heterogene. Vooral vwo-leerlingen die moeite moeten doen om het vwo succesvol af te ronden, zijn gebaat bij plaatsing in een homogene brugklas (Kuyper en Van der Werf 2012; Van der Steeg 2011). Leerlingen met een migratieachtergrond en leerlingen met een lagere sociaal-economische achtergrond zijn daarentegen meer gebaat bij bredere klassen. Daarnaast laat onderzoek zien dat de betere mavo-leerlingen uit dakpanklassen vaker een hoger onderwijsdiploma weten te behalen dan leerlingen uit een categorale mavo-brugklas (Van Elk et al. 2011).

Aannemelijk is dat het toenemende aantal enkelvoudige adviezen (advies voor één specifiek schooltype) aan het eind van de basisschool de vorming van homogene brugklassen in het voortgezet onderwijs eerder bevordert dan belemmert. Hetzelfde geldt voor de scheiding van schooltypen over verschillende locaties. De consequentie daarvan is dat de selectie voor een schooltype in de praktijk nog vroeger plaatsvindt en de overgang naar een hoger schooltype bemoeilijkt wordt. Het gevaar is dat leerlingen uit lagere sociaal-

economische milieus en leerlingen met een migratieachtergrond zo minder kansen krijgen om door te stromen naar hogere vormen van onderwijs (Van Rooijen et al. 2016).

Toegankelijkheid staat door krimp onder druk

Hoewel ouders in hun regio bijna altijd een school kunnen vinden met een heterogene brugklas, geldt dit niet voor alle regio's even sterk (DUO 2017). Met name in Friesland, Drenthe en Groningen, maar ook in Noordwest-Limburg is het aantal scholen met een vmbo-t/havo-brugklas bijvoorbeeld zeer beperkt, waardoor betere vmbo-t leerlingen een grotere kans hebben om in een vmbo-gt-brugklas of een brede vmbo-brugklas terecht te komen (DUO 2017).

Dit heeft voor een belangrijk deel te maken met de teruglopende instroom van leerlingen. Landelijk heeft ongeveer 40% van de middelbare scholen de afgelopen jaren te maken met leerlingendaling. De verwachting is dat in 2019 rond 80% van de scholen in het voortgezet onderwijs met een teruglopende instroom te maken heeft. De leerlingendaling is vooral in het vmbo merkbaar, doordat naast de demografische krimp in de afgelopen jaren ook relatief meer leerlingen naar het havo zijn gegaan. Om het opleidingsaanbod overeind te houden zijn in het vmbo met ingang van het schooljaar 2016/'17 bredere profielen ingevoerd. De teruglopende leerlingenaantallen hebben voorsnog niet geleid tot een vermindering van het aantal profielen, maar het gevaar bestaat dat door de afname van het aantal leerlingen per vestiging het aantal profielen waaruit leerlingen in de krimpregio's kunnen kiezen ingeperkt wordt (TK 2016/2017b).

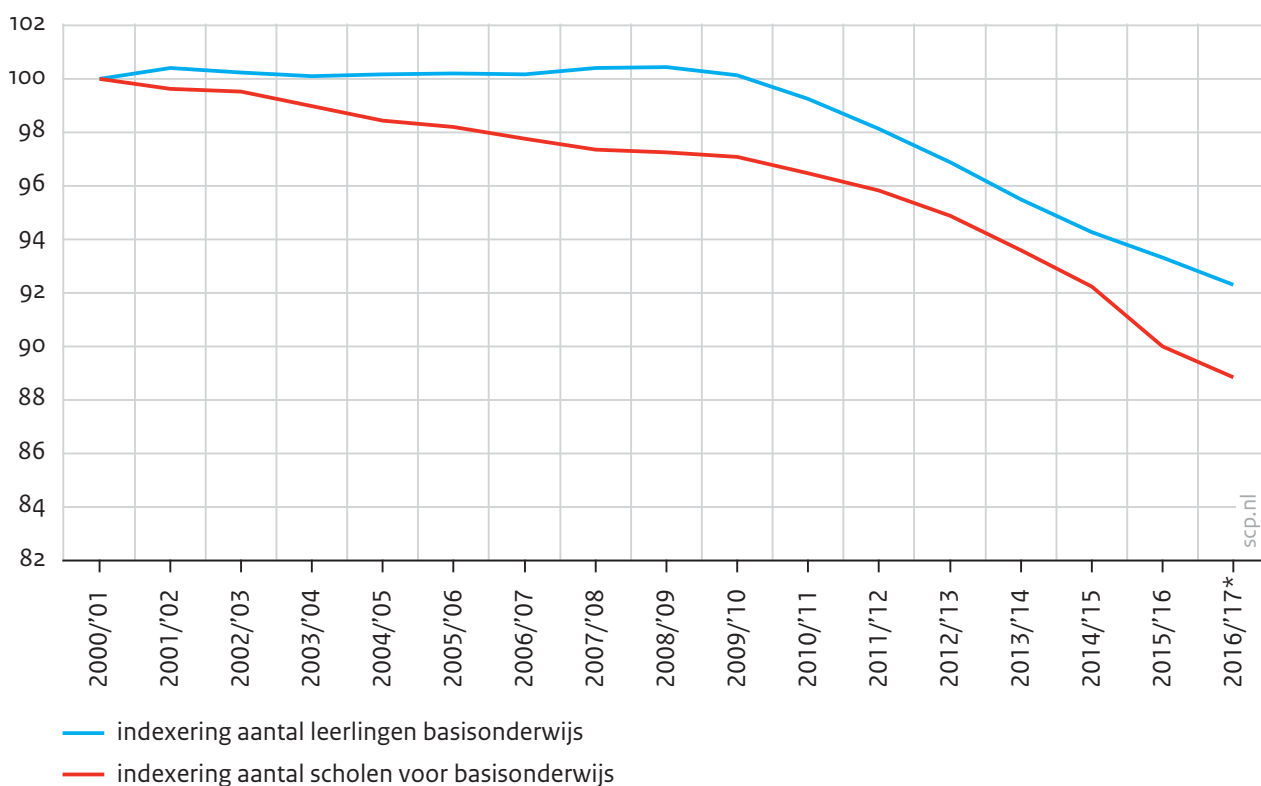
Ook in het mbo is de krimp in sommige regio's merkbaar, al zullen de studentenaantallen sectorbreed pas vanaf 2021 dalen (Inspectie van het onderwijs 2017). De verwachting is dat dit in het mbo, net als in het vmbo, gevolgen heeft voor de keuzevrijheid in het onderwijsaanbod op scholen. Studenten zullen daardoor niet altijd de opleiding kunnen volgen waarnaar hun voorkeur uitgaat, of zij zullen genoodzaakt zijn om verder te reizen voor de opleiding die zij graag willen volgen.

In het basisonderwijs is de krimp al sinds 2008 merkbaar (figuur 4.8). Waar in 2008/'09 nog iets meer dan 1.553.000 leerlingen naar het basisonderwijs gingen, is dat met 8,1% gedaald tot minder dan 1.428.000 leerlingen in schooljaar 2016/'17. De verwachting is dat dit aantal tot 2023 met rond 55.000 leerlingen verder daalt, waarna de instroom weer zal toenemen (ocw 2016). De teruglopende instroom raakt een groot deel van de gemeenten. Volgens prognoses krijgt ongeveer negen op de tien gemeenten de komende tien jaar te maken met een daling van het aantal leerlingen. Voor sommige gemeenten zijn dat drastische veranderingen, met verwachte dalingen van rond de 40%-50%. De krimp raakt vooral het platteland. In de vier grote steden is het aantal 4-12-jarigen de afgelopen jaren juist blijven groeien.

Figuur 4.8

Aantal leerlingen in basisonderwijs loopt sinds 2008/'09 terug

Veranderingen in aantallen leerlingen en scholen voor basisonderwijs, 2000-2016 (in procenten, schooljaar 2000/'01 = 100)

* Cijfers voor 2016/'17 zijn nog voorlopig.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

De teruglopende leerlingenaantallen hebben gevolgen voor het scholenaanbod in de krimpregio's. Tussen 2008 en 2016 zijn in het primair onderwijs 669 scholen gesloten (TK 2016/2017c). Hoewel sluiting niet altijd het gevolg is van krimp, speelt een teruglopende leerlinginstroom bij de meeste sluitingen wel een rol. In Groningen, Limburg en Zeeland zijn daardoor scholen in sommige dorpen verdwenen. Het verdwijnen van 'de' school uit hun dorp houdt de gemoederen van ouders sterk bezig. Voorstanders van het behoud van scholen beroepen zich met name op de gevolgen voor de leefbaarheid in het dorp (Steenbekkers et al. 2017). Voorstanders van sluiting menen dat kleine scholen onvoldoende kwaliteit kunnen bieden en dat gering contact met leeftijdgenoten sociale competenties en burgerschap onvoldoende stimuleren. Volgens de Inspectie van het onderwijs (2016b) bestaat op kleine scholen een groter risico dat de kwaliteit onder druk komt te staan. Kleine basisscholen hebben vaak combinatieklassen met twee of meer jaargroepen. Het vraagt het nodige van leerkrachten om goed te differentiëren naar alle leerlingen in de klas. Ook is er op kleinere scholen vaak maar een beperkt aantal uren voor de schoolleider beschikbaar en is er weinig ruimte om een intern begeleider of ondersteunend personeel in te zetten.

Passend onderwijs, maatwerk dat nog niet goed past

De Wet passend onderwijs die in 2014 operationeel werd, beoogt dat alle kinderen een plek krijgen in het funderend onderwijs en het mbo die past bij hun kwaliteiten en hun mogelijkheden. Passend onderwijs houdt in dat kinderen die extra ondersteuning nodig hebben, bijvoorbeeld vanwege leer-, gedrags- of fysieke problemen, die ondersteuning daadwerkelijk krijgen, bij voorkeur in het reguliere onderwijs, maar als intensievere begeleiding nodig is, in het speciaal onderwijs (TK 2012/2013). In het mbo, waar geen speciaal onderwijs bestaat, richt passend onderwijs zich op versterking van de ondersteuning in de klas en is het doel het mbo toegankelijker te maken en de uitval te verminderen (Eimers en Kennis 2017). Scholen zijn verplicht om ervoor te zorgen dat het kind een passende plaats krijgt. De behoeften en mogelijkheden van het kind moeten daarbij leidend zijn, niet de (beperkingen van de) school. Evaluatie en monitoring van passend onderwijs in de praktijk laat zien dat nog niet alles goed gaat (Inspectie van het onderwijs 2017; Onderwijsraad 2016; TK 2012/2013, 2016/2017d en 2016/2017e).

Kans op toenemende ongelijkheid door passend onderwijs

De Onderwijsraad (2016) waarschuwt voor een toename van ongelijke kansen voor kinderen. In regio's die nu naar verhouding minder geld krijgen voor specialistische ondersteuning dan voorheen, lopen kinderen een grotere kans in het reguliere onderwijs geplaatst te worden dan in regio's die nu meer geld krijgen. Financiën, en niet zozeer de behoeften van het kind, zijn soms bepalend voor de plaatsing in speciaal of regulier onderwijs. Ook het ondersteuningsaanbod verschilt per school, en hoewel maatwerk om verschillen vraagt, bestaat er volgens de Onderwijsraad om die reden eveneens een risico op ongelijkheid.

De middelen voor passend onderwijs gaan niet naar de begeleiding van het individuele kind, zoals voorheen gebeurde met de leerlinggebonden financiering (rugzakje), maar lopen via de regionale samenwerkingsverbanden van regulier en speciaal onderwijs en het bestuur naar de school, en worden bijvoorbeeld besteed aan scholing voor docenten. Daarmee is de invloed van de ouders afgenomen (Van der Meer 2016). Welke individuele arrangementen er nu naast de basisvoorziening wel mogelijk zijn voor het kind – bijvoorbeeld voorzieningen die betaald worden via de Wet jeugdzorg – is voor ouders én scholen nog vaak onduidelijk (Eimers et al. 2016).

Dat brengt ons op het punt van verschillen tussen ouders. Passend onderwijs realiseren voor hun kind vraagt van ouders allereerst om kennis van de problemen en behoeften van het kind en van de geschiktheid en beschikbaarheid van scholen. Echter, ouders kijken bij de keuze voor een passende school in de eerste plaats niet zozeer naar specifieke voorzieningen of kennis in de school, als wel naar een open houding, belangstelling voor hun kind en de wil om hun kind op te nemen (Van der Meer 2016). In de beleving van ouders staan de school en de klas nog te veel centraal, niet de specifieke behoeften en begeleiding van hun kind. Ouders die over assertieve en diplomatieke vaardigheden beschikken en kunnen netwerken, lukt het beter om invloed uit te oefenen op de plaatsing van hun kind

dan ouders die daar minder over beschikken. Ook daardoor is passend onderwijs niet voor ieder kind even toegankelijk (Van Eck en Rietdijk 2017; Ledoux 2017; Van der Meer 2016).

Ondanks passend onderwijs nog veel thuiszitters

Er blijkt ruimte te zitten tussen wat de school volgens de docenten aankan (passend en werkbaar in de klas) en wat ouders verwachten (passend voor mijn kind). Dat vormt een potentiële bron van conflict tussen scholen en ouders. Het gevolg van de verschillende belangen kan zijn dat kinderen niet op de juiste plek terechtkomen of zelfs thuiszitten. Passend onderwijs moet ook het aantal kinderen dat thuiszit terugdringen. Thuiszitters zijn kinderen die langdurig niet naar hun school gaan en kinderen die niet op een school staan ingeschreven (al of niet met een vrijstelling van het volgen van onderwijs). De overheid streeft ernaar dat vanaf 2020 geen kind meer langer dan drie maanden thuiszit (TK 2015/2016). In het schooljaar 2014/'15 – het eerste jaar dat inzicht gaf in de omvang van deze groep – zaten bijna 4000 leerplichtige kinderen al langer dan drie maanden ongeoorloofd thuis. In het schooljaar 2016/'17 waren dat er 4200. Daarnaast is er een groep kinderen met vrijstelling voor het volgen van onderwijs (geoorloofd verzuim). Deze groep is de laatste jaren sterk toegenomen, tot 16.000 in het schooljaar 2015/'16 (Ingrado 2017). Vaak gaat het hier om kinderen met complexe (psychische en/of fysieke) problemen, waarbij het de vraag is of zij aan onderwijs deel kunnen nemen, maar passend onderwijs is ook voor hen bedoeld. Of het met de extra inspanningen zal lukken om ongeoorloofd en geoorloofd thuiszitten geheel uit te bannen, wordt evenwel betwijfeld (Eimers et al. 2016).

Ongewenste effecten van de studievoorschotregeling in het hoger onderwijs?

Vanaf het studiejaar 2015/'16 is een nieuwe studiefinancieringsregeling in werking getreden. Een belangrijke wijziging was dat de studiebeurs voor studenten in het hoger onderwijs werd vervangen door een studievoorschot in de vorm van een lening. Al direct bij de introductie van de plannen (kabinet-Rutte II 2012) ontstond er discussie over mogelijk ongewenste effecten van deze regeling voor de toegankelijkheid van het onderwijs (Turkenburg et al. 2013). Gevreesd werd dat vooral jongeren met minder draagkrachtige ouders zouden afzien van een studie in het hoger onderwijs, vanwege hogere studiekosten en schulden, en de geringere mogelijkheden van hun ouders om financieel bij te springen. Ook werd als gedragsreactie verwacht dat jongeren meer zouden gaan bijverdienen om hun studie te betalen, met als mogelijk nadeel dat zij minder of te weinig tijd aan hun studie besteedden. De minister heeft de Kamer toegezegd de effecten van invoering te monitoren, om bij ongewenste ontwikkelingen het beleid te kunnen bijstellen. De monitor laat een hogere instroom dan normaal zien in de twee jaren voorafgaand aan de invoering van de nieuwe regeling (Van den Broek et al. 2017; TK 2016/2017f). Jongeren die anders wellicht een tussenjaar zouden hebben overwogen, begonnen in 2013/'14 en 2014/'15 aan een studie in het hoger onderwijs om nog van de basisbeurs gebruik te kunnen maken. Dit had tot gevolg dat in het eerste jaar van de nieuwe regeling, 2015/'16, de instroom van studenten daalde, om in het daaropvolgende jaar weer aan te trekken (het zgn. boeggolfeffect). De mbo-instroom in het hbo, die vóór de invoering van de

nieuwe regeling al daalde (Herweijer en Turkenburg 2016), ligt echter nog niet op het niveau van dat van eerdere studie jaren (Van den Broek et al. 2017). Dat lijkt voor een deel het gevolg van een grotere leenaversie onder mbo'ers. Zij geven vaker dan vwo'ers aan uit financiële motieven te overwegen af te zien van een vervolgopleiding in het hoger onderwijs (Van den Broek et al. 2017).

4.5 Slotbeschouwing: verleden, heden en toekomst

Een terugblik op 25 jaar onderwijsbeleid laat zien dat het Nederlandse onderwijssysteem gedurende die periode voor een solide fundament onder de samenleving heeft gezorgd. Het opleidingsniveau van de bevolking is hoger dan dat in de meeste andere Europese landen; een groter deel van de bevolking haalt het niveau van de startkwalificatie en er is een sterkere gerichtheid om ook na de initiële opleiding door te blijven leren. Doordat het gemiddelde opleidingsniveau van de jongvolwassenen die nu op de arbeidsmarkt komen hoger is dan dat van degenen die met pensioen gaan, zal in de komende jaren het opleidingsniveau van de beroepsbevolking verder stijgen.

Tegelijkertijd zijn er zorgen over de kwaliteit van die niveaus. Prestaties van de huidige generatie scholieren in het basis- en voortgezet onderwijs zijn lager voor met name wiskunde en rekenen dan vijftien tot twintig jaar geleden. En dat terwijl er juist sterk is ingezet op verbetering van prestaties en excellentie. De toekomstige eisen die aan burgers gesteld worden in de veranderende samenleving, vragen bovendien eerder om meer dan om minder vaardigheden en vragen dus om verdere investeringen in de onderwijskwaliteit.

Om deze uitdagingen het hoofd te kunnen bieden, is het van belang dat het potentieel van iedereen benut wordt. Er zijn aanwijzingen dat het onderwijssysteem hierin de laatste jaren minder goed slaagt. Ondanks het gevoerde onderwijsachterstandenbeleid worden de laatste jaren de verschillen in kansen groter. Door de vroege selectie in het Nederlandse onderwijssysteem bepaalt het instroomniveau in het voortgezet onderwijs in belangrijke mate de route van de mogelijke vervolgopleidingen. Daarom proberen vooral hoogopgeleide ouders hun kinderen direct na de basisschool in een zo hoog mogelijk schooltype geplaatst te krijgen, hoger ook dan het door de basisschool afgegeven advies. De onderwijsinspectie constateert dat kinderen van hoogopgeleide ouders een drie keer zo grote kans maken om in het hoger onderwijs terecht te komen als kinderen van laagopgeleide ouders (Inspectie van het onderwijs 2016b).

Vooraf kwetsbare groepen in de samenleving (lage sociaal-economische milieus) blijken nadeel te ondervinden van een opeenstapeling van drempels bij de overgangen in de onderwijsloopbaan. Kinderen uit hogere sociaal-economische milieus zijn beter in staat de drempels te omzeilen en hun ouders zijn beter in staat voor de belangen van hun kinderen op te komen. Daarmee neemt het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden, na de geleidelijke emancipatie van kinderen van laagopgeleide ouders in het onderwijs, weer toe.

In het rapport *De toekomst tegemoet* (Van den Broek et al. 2016) schetst het scp een aantal trends in de samenleving en trekt die lijnen door naar de toekomst. Het leven wordt meer dan nu getypeerd door dynamiek, door minder vaste kaders en dus meer maatwerk, en doet een groot beroep op de eigen regie. Het is een veel complexer leven geworden, dat eisen stelt aan individuen om zich staande te houden. Winnaars zullen naar verwachting degenen zijn die mee kunnen met de nieuwe vereisten en die verandering eerder als uitdaging dan als bedreiging zien. Winnaars (de *cans*) zijn toegerust met kwalificaties die in de toekomst (nog) belangrijker zullen zijn dan nu. Het gaat om leervermogen en intelligentie, om talent, vakmanschap, creativiteit en innovatievermogen. Het cognitieve aspect is zeker van belang, maar toch iets minder bepalend voor actieve participatie en maatschappelijk succes dan nu het geval is. Meer dan opleidingsniveau zal talent het onderscheidend vermogen worden. Zorgen zijn er om degenen die de slag lijken te verliezen (de *cannots*): de 'mindervaardigen', de laaggetalenteerden en de niet-leerbaren; voor hen ligt de lat mogelijk te hoog. Een mogelijke scheidslijn in de toekomst ligt dan ook niet zozeer tussen de *haves* en de *havenots*, maar tussen de *cans* en *cannots*.

Literatuur

- Boer, H. de (2009). *Schoolsucces van Friese leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, F. Wartenbergh, J. Bendig-Jacobs, R. Tholen, S. Duysak en J. Nooij (2017). *Monitor beleidsmaatregelen 2016-2017. Studiekeuze, studiegedrag en leengedrag in relatie tot beleidsmaatregelen in het hoger onderwijs, 2006-2016*. Nijmegen: ResearchNed.
- Bronneman-Helmers, R. (2011). *Overheid en onderwijsbestel. Beleidsvorming rond het Nederlandse onderwijsstel (1990-2010)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- cbs (2017). *Van opvang naar integratie. Cohortstudie van recente asielmigranten*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Commissie-Rauwenhoff (1990). *Onderwijs-arbeidsmarkt: naar een werkzaam traject; advies van de tijdelijke adviescommissie Onderwijs-arbeidsmarkt*. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- CvTE (2016). *Rapportage referentieniveaus 2015-2016. Invoering centrale toetsing en examinering referentieniveaus Nederlandse taal en rekenen en Engels mbo*. Geraadpleegd op 27 juli 2017 via www.hetcvte.nl (College voor toetsen en examens).
- duo (2017). *Aanbod brede brugklassen*. Zoetermeer: Dienst Uitvoering Onderwijs.
- Eck, P. van en S. Rietdijk (2017). *Keuzevrijheid van ouders van kinderen met een extra ondersteuningsbehoefte binnen passend onderwijs*. Utrecht/Rotterdam: Oberon/CEB-Groep (Evaluatie Passend Onderwijs 26).
- Eimers, T. en R. Kennis (2017). *Passend onderwijs in het mbo: tussenbalans. Tweede meting monitor*. Nijmegen: KBA Nijmegen (Evaluatie Passend Onderwijs 29).
- Eimers, T., G. Ledoux en E. Smeets (2016). *Passend onderwijs in de praktijk. Casestudies in het primair en voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*. Nijmegen: KBA Nijmegen (Evaluatie Passend Onderwijs 8).
- Elfering, S., K. den Boer en R. Tholen (2017). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. Nijmegen: Kenniscentrum Beroepsonderwijs Arbeidsmarkt/ResearchNed.
- Elk, R. van, M. van der Steeg en D. Webbink (2011). Does the timing of tracking affect higher education completion? In: *Economics of Education Review*, jg. 30, nr. 5, p. 1009-1021.

- Eurostat (2017a). *Early leavers from education and training by sex and labour status*. Geraadpleegd op 22 juni 2017 via <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>.
- Eurostat (2017b). *Population by educational attainment level*. Geraadpleegd op 9 juni 2017 via <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>.
- Eurostat (2017c). *Adult participation in learning*. Geraadpleegd op 28 maart 2017 via http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do;jsessionid=ajodaaqofkygajfthvwd4y1hxxelsjriy8_ltcgzydpohbg4vlo!-43650121?tab=table&plugin=1&language=en&rcode=tsdsc440.
- Feskens, R., H. Kuhlemeier en G. Limpens (2016). *Resultaten PISA 2015. Praktische kennis en vaardigheden van 15-jarigen*. Arnhem: Cito.
- Herweijer, L. en M. Turkenburg (2016). *Wikken en wegen in het hoger onderwijs. Over studieloopbanen en instellingsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ingrado (2017). *Informatie over thuiszitten*. Geraadpleegd op 30 juni 2017 via www.vsvkompas.nl.
- Inspectie van het onderwijs (2015). *Staat van het onderwijs 2013/2014*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2016a). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2016b). *Staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2014/2015*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2017). *Staat van het onderwijs 2015/2016*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Kabinet-Rutte II (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord vvd-PvdA 2012*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Korpershoek, H., C. Beijer, M. Spithoff, H.M. Naayer, A.C. Timmermans, M. van Rooijen, J. Vugteveen en M.-C. Opendakker (2016a). *Overgangen en aansluitingen in het onderwijs. Deelrapportage 1: reviewstudie naar de po-vo en de vmbo-mbo overgang*. Groningen: GION Onderwijs/Onderzoek.
- Korpershoek, H., H.M. Naayer en R.J. Bosker (2016b). *De inrichting van de onderbouw. Onderzoek naar de motieven en beweegredenen van vo-scholen naar soort brugklas*. Groningen: GION Onderwijs/Onderzoek.
- Korthals, R.A. (2015). *Tracking students in secondary education. Consequences for student performance and inequality* (proefschrift). Maastricht: ROA.
- Kuyper, H. en M.P.C. van der Werf (2012). *Excellente leerlingen in het voortgezet onderwijs. Schoolloopbanen, risicofactoren en keuzen*. Groningen: Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs, GION.
- Ledoux, G. (2017). *Stand van zaken Evaluatie Passend Onderwijs. Deel 3: Wat betekent passend onderwijs tot nu toe voor leraren en ouders?* Amsterdam: Kohnstamm Instituut (Evaluatie Passend Onderwijs 30).
- Maslowski, R., M.P.C. van der Werf, G.H. Oonk, H.M. Naayer en M.M. Isac (2012). *Burgerschapscompetenties van leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Eindrapport van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) in Nederland*. Groningen: GION.
- Meelissen, M.R.M. en R.A. Punter (2016). *Twintig jaar TIMSS. Ontwikkelingen in leerprestaties in de exacte vakken in het basisonderwijs 1995-2015*. Enschede: Universiteit Twente.
- Meer, J. van der (2016). *De bomen en het bos. Leraren en ouders over passend onderwijs*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut (Evaluatie Passend Onderwijs 5).
- Mullis, I.V.S., M.O. Martin en T. Loveless (2016). *20 years of TIMSS. International trends in mathematics and science achievement, curriculum, and instruction*. Chestnut Hill (MA): TIMSS & PIRLS International Study Center/IEA.
- ocw (2016). *Referentieraming 2016*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- ocw (2017). *Landelijke vsv cijfers*. Geraadpleegd op 22 juni 2017 via www.onderwijsincijfers.nl.
- OECD (2016a). *Netherlands 2016. Foundations for the future, reviews of national policies for education*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2016b). *Table B1.4 – Results (tables): Reading performance among 15-year-olds* (dx.doi.org/10.1787/9789264266490-table122-en).
- OECD (2016c). *Table B1.5 – Results (tables): Mathematics performance among 15-year-olds* (dx.doi.org/10.1787/9789264266490-table123-en).

- Onderwijsraad (2016). *Advies passend onderwijs*. Brief aan de staatssecretaris van ocv d.d. 5 december 2016. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2017). *Het bevorderen van gelijke onderwijskansen en sociale samenhang. Notitie gebaseerd op de adviezen van de Onderwijsraad (2007-2017) ten behoeve van het ministerie van ocv*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons onderwijs2032. Eindadvies*. Den Haag: Platform Onderwijs2032.
- Pleijers, A., en M. Hartgers (2016). *Een leven lang leren in Nederland: een overzicht*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Rooijen, M. van, H. Korpershoek, J. Vugteveen, A. Timmermans en M.-C. Opdenakker (2016). *Overgangen en aansluitingen in het onderwijs. Deelrapportage 2: empirische studie naar de cognitieve en niet-cognitieve ontwikkeling van leerlingen rondom de po-vo overgang*. Groningen: GION Onderwijs/Onderzoek.
- Steeg, M. van der (2011). *Invloed vroege selectie op bovenkant vaardigheidsverdeling. Achtergronddocument bij CPB Policy brief 05. Nederlandse onderwijsprestaties in perspectief*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Steenbekkers, A., L. Vermeij en P. van Houwelingen (2017). *Dorpsleven tussen stad en land*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tholen, R., F. Wartenbergh-Cras en N. Raaijmakers (2016). *Peiling Onderwijs2032. Peiling onder leerlingen, ouders en lerarenopleiders ten behoeve van de verdiepingsfase Onderwijs2032*. Nijmegen: ResearchNed.
- TK (2010/2011). *Beroepsonderwijs en volwassenen educatie*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 16 februari 2011. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 31524, nr. 88.
- TK (2012/2013). *Passend onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 25 februari 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 31497, nr. 93.
- TK (2014/2015). *Leven lang leren*. Brief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 4 november 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 30012, nr. 41.
- TK (2015/2016). *Cijfers leerplicht en aanpak thuiszitters*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 3 februari 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 26695, nr. 108.
- TK (2016/2017a). *Voortijdig schoolverlaten*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 21 februari 2017. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 26695, nr. 118.
- TK (2016/2017b). *Voortgezet onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 5 juli 2017. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 31289, nr. 351.
- TK (2016/2017c). *Primair onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 28 oktober 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 31293, nr. 336.
- TK (2016/2017d). *Tiende voortgangsrapportage passend onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 6 december 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 31497, nr. 221.
- TK (2016/2017e). *Elfde voortgangsrapportage passend onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 20 juni 2017. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 31497, nr. 242.
- TK (2016/2017f). *Studiefinanciering*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 1 juni 2017. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 24724, nr. 164.
- TK (2016/2017g). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2017*. Brief van de minister en staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 31 oktober 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 43550 VII, nr. 16.
- Turkenburg, M. en L. Herweijer (2016). *Leren*. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016* (p. 49-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Turkenburg, M. en R. Vogels (2017). *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Turkenburg, M., L. Herweijer en J. Dagevos (2013). *De studie waard. Een verkenning van mogelijke gedragsreacties bij de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vereniging Hogescholen, vsnu en mbo Raad (2016). Brief aan de bewindslieden van ocw over Onderwijs2032, 8 april 2016. Te raadplegen via www.vereniginghogescholen.nl/actueel/actualiteiten/mbo-raad-vsnu-en-vereniging-hogescholen-reageren-op-advies-onderwijs2032.

Wagenaar, H., F. van der Schoot en B. Hemker (2011). *Balans Actief burgerschap en sociale integratie. Uitkomsten van de peiling in 2009*. Arnhem: Cito.

Inkomen en sociale zekerheid

5 Inkomen en sociale zekerheid

Jean Marie Wildeboer Schut, Michiel Ras

- De koopkracht van de meeste groepen Nederlanders was in 2014 nog niet helemaal hersteld na de crisis. Wel was zij hoger dan aan het begin van de eeuw.
 - De sterke toename van de negatieve vermogens is tot staan gekomen.
 - Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen lijkt zich te stabiliseren. Het beroep op de werkloosheidsuitkeringen weerspiegelt de crisis.
 - Een op de negen zelfstandigen (11%) bevond zich in 2014 onder de armoedegrens.
 - De tevredenheid met het eigen inkomen is, na een kleine daling bij de meesten weer terug op het niveau van 2010. Maar steeds meer mensen vinden wel dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden.
-

5.1 Inleiding

Voor een goed begrip van de ontwikkelingen gedurende de laatste 25 jaar op het gebied van inkomen en sociale zekerheid, dient men ook de periode van 15 jaar daarvoor in ogenschouw te nemen. Rond 1975 begon het voor het eerst door te dringen dat de bomen van de verzorgingsstaat niet tot in de hemel konden groeien. In de voorbije decennia waren belangrijke socialezekerheidswetten – de Algemene Bijstandswet (ABW, 1965) en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO, 1967) waren hiervan de laatste – tot stand gekomen en leek de verzorgingsstaat volbracht. De eerste oliecrisis van 1973 verstoorde deze illusie echter ruw. Zij luidde het einde in van ‘de kleine gouden eeuw’, zoals de periode 1945-1975 wel is genoemd (Becker 1992). De jaren met een economische groei van een slordige 5% waren voorbij. Langzaamaan vatte de mening post dat deze ook nooit meer zouden terugkomen (Den Uyl 1978). In de zomer van 1975 voorzag het Centraal Planbureau een lagere economische groei voor de komende vijf jaar, een verdubbeling van de werkloosheid en een sterke stijging van de collectieve lastendruk (SCP 1998; Van Zanden 1998). Er moest worden ‘omgebogen’ en de sociale zekerheid was hiervoor een van de belangrijkste kandidaten. Dit ombuigingsparadigma duurt tot op de dag van vandaag voort, en heeft in de invoering van de Participatiewet in 2015 haar voorlopig sluitstuk gevonden.

Aanvankelijk werden er maatregelen op ad-hocbasis getroffen. Deze waren vooral gericht op de financiering van het socialezekerheidsstelsel (o.a. premieverhoging, vgl. SCP 1998). In 1982 werd echter duidelijk dat het roer drastischer om moest. Dat jaar markeerde het hoogte- of, zo men wil, dieptepunt van *the Dutch disease*. Het land kende een schamele economische groei van 1,2%, de werkloosheid besloeg 12% van de beroepsbevolking, bedrijven gingen aan de lopende band failliet (De Rooy 2002). In de nasleep van het akkoord van Wassenaar (1982) volgde een jarenlange loonmatiging. Deze werkte via de

koppeling door op de uitkeringen en zorgde zo voor bezuinigingen. Daarnaast achtte men de tijd rijp voor een stelselherziening. De belangrijkste maatregelen betroffen het verkorten van de duur van de werkloosheidsregeling en het aanscherpen van de toetredingsvoorwaarden van de wao.

Dan, in 1990, begint de periode waar het in deze editie van *De sociale staat van Nederland* om draait. De laatste 25 jaar van een tijdvak waarin het voortdurende schaven en beitelen aan het socialezekerheidsstelsel gemeengoed zal worden, nemen dan een aanvang. In 1990 ziet het advies *Een werkend perspectief* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 1990; vgl. Vrooman (2010)) het licht. Met dit rapport breekt de WRR een lans voor wat de daaropvolgende decennia het belangrijkste adagium van het socialezekerheids- en inkomensbeleid zal worden: ‘werk boven inkomen’, enkele jaren later vrij vertaald met ‘werk, werk, werk’.

Vanaf deze periode komen er ook wat andere accenten op het inkomensbeleid te liggen. Op het terrein van de inkomens stelt het beleid zich van oudsher ten doel de bestaande verhoudingen niet al te zeer te vergroten of verkleinen. Hoewel te grote inkomensverschillen als ongewenst worden gezien, worden ze tot op zekere hoogte gerechtvaardigd geacht, mits ze de economische groei bevorderden. De Wet Koppeling met Afwijkmogelijkheid (wka) die in 1991 van kracht werd en de koppeling van het minimumloon aan de regelingslonen regelde, wordt daartoe vrijwel direct voor enige jaren buiten werking gesteld. De consequentie daarvan is dat ook, vanwege de netto-nettokoppeling, de minimumuitkeringen achterblijven. Overigens wordt de koppeling enige jaren later weer hersteld en tot en met 2003 onverkort doorgevoerd. Ook vanaf 2006 is er niet meer ontkoppeld. Thans, na vele jaren de nadruk op het economisch herstel gelegd te hebben, lijkt het beleid ook van zins niet-werkenden, met name gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden, weer wat meer te ondersteunen (TK 2016/2017; CPB 2017a).

In 1992 werd het land als ziek gediagnostiseerd door de toenmalige minister-president Lubbers. Nederland kende in dat jaar meer dan 800.000 arbeidsongeschikten. Deze uitspraak zou de opmaat vormen voor de tweede grote stelselwijziging. De toegang tot en duur van de arbeidsongeschiktheidsregelingen (in 1993, maar vooral in 2004 en 2006), de Werkloosheidswet (in 1995) en de bijstand (1996, 2004) werden verder bemoeilijkt en bekort. Aan de andere kant voerde de overheid in 1996 de ouderenkorting in de Inkomstenbelasting in. Hierdoor steeg de (netto-)AOW-uitkering tot het nettominimumloon en kwam daarmee boven het niveau van het sociaal minimum zoals dat in de bijstand werd gehanteerd. De invoering van de Participatiewet in 2015 markeert het einde van de periode die hier besproken en geanalyseerd wordt. Thans dienen ook mensen met een arbeidshandicap zich op de arbeidsmarkt te begeven. Van mensen met een uitkering wordt in veel gevallen een tegenprestatie verwacht.

Al met al lijken zich de laatste decennia grote veranderingen te hebben voltrokken in het socialezekerheidsstelsel (en daarmee ook in de inkomenspolitiek). Echter, men kan erover

twisten of deze wijzigingen echt fundamenteel zijn (Vrooman 2010). Daarenboven is een aantal relativeringen op zijn plaats. Want zeker zo belangrijk voor de resultaten van overheidsbeleid zijn de dynamische processen die zich in de maatschappij afspelen. Echtscheiding, huishoudensvorming, met pensioen gaan en werkloos worden hebben een grote invloed op het inkomen en daarmee op de welvaart van het individu. Op de achtergrond hiervan voltrekken zich demografische ontwikkelingen als vergrijzing en immigratie en speelt de economische conjunctuur een rol. In dit hoofdstuk wordt daarom niet alleen aandacht geschonken aan de gevolgen van het inzetten van het beleidsinstrumentarium, maar komt ook de invloed van bovenstaande ontwikkelingen aan bod.

5.2 Het besteedbare inkomen¹

Inkomens na de crisis nog niet geheel hersteld, wel hoger dan begin deze eeuw

Tussen 1990 en 2000 zijn vrijwel alle groepen er in koopkracht op vooruitgegaan (tabel 5.1²). Die van de 65-plussers steeg het meest: 13% voor de alleenstaanden en 11% voor de samenwonenden. Deze toename vindt zijn oorzaak wellicht deels in de invoering van de ouderenkorting in 1996. Daarentegen daalde de koopkracht van zelfstandigen (winstinkomens) met 5%. Waarschijnlijk heeft de conjuncturele neergang begin jaren negentig deze groep parten gespeeld. De koopkracht van niet-westerse migranten daalde tussen 1995 en 2000 met 6%.

De periode 2000-2014 laat zich goed in tweeën splitsen in twee tijdvakken. De jaren voor het begin van de crisis (2008 en de jaren daarna. In het tijdvak 2000-2007 gingen bijna alle groepen er fors op vooruit: de koopkracht van het eerste en vierde kwartiel steeg met 15%. Die van paren met kinderen nam zelfs nog meer toe: de eenverdieners onder hen zagen hun reële inkomen met 17% toenemen, de tweeverdieners met kinderen zelfs met 19%. De toename bij de eenverdieners zonder kinderen (1%) steekt daarbij wat karig af, evenals, in mindere mate, die bij uitkeringsgerechtigden (7%).

Na het hoogtepunt in 2007 worden de effecten van de economische crisis voelbaar. Vrijwel alle groepen moeten ten opzichte van 2007 koopkracht inleveren. Uitschieters vormen de zelfstandigen en eenverdieners met kinderen: beide groepen kampen met een verlies van 14% na het topjaar 2007. Uitzonderingen op de groepen die met verlies te maken krijgen, vormen de werknemers, wier koopkracht gelijk blijft, de uitkeringsgerechtigden, met een koopkrachtstijging van 6%, en de gepensioneerden jonger dan 65 jaar. Deze laatste groep gaat er tussen 2007 en 2014 zelfs 8% op vooruit.

Tabel 5.1

Gevolgen van crisis nog steeds voelbaar. Koopkracht van de meeste groepen nog niet geheel hersteld
Gemiddelde koopkracht naar enkele achtergrondkenmerken, 1990-2017^a (in euro's x 1000 per jaar; prijzen 2016)^b

	gestandaardiseerd besteedbaar inkomen gemiddelden							inkomensmutaties (%)			
	1990	2000	2000 ^c	2007	2014	2017 ^a	'90/'00	'00/'07	'07/'14	'00/'14	'14/'17 ^a
1 ^e kwartiel	12,0	12,5	12,4	14,3	13,5	14,0	5	15	-5	9	3
2 ^e kwartiel	17,7	19,6	19,1	21,4	20,1	21,4	11	12	-4	7	5
3 ^e kwartiel	23,5	25,7	25,1	27,9	26,9	28,4	10	11	-3	7	5
4 ^e kwartiel	36,7	40,0	41,8	48,0	44,1	46,6	8	15	-8	6	6
alleenstaande < 65 jaar	20,6	21,6	21,1	23,3	22,1	23,1	5	11	-5	5	5
alleenstaande ≥ 65 jaar	18,3	20,7	20,1	22,4	21,2	21,3	13	11	-5	5	0
eenoudergezin	14,4	15,4	15,5	17,6	17,3	18,1	7	14	-2	12	5
paar < 65 jaar, zonder kinderen, eenverdiener	25,0	27,6	25,1	25,4	23,0	23,9	10	1	-9	-8	4
paar < 65 jaar, zonder kinderen, tweeverdieners	29,6	31,7	30,8	35,1	32,7	34,5	7	14	-7	6	6
paar < 65 jaar, met kinderen, eenverdiener	18,2	19,4	18,5	21,6	18,6	19,3	7	17	-14	0	4
paar < 65 jaar, met kinderen, tweeverdieners	21,9	23,7	23,3	27,8	26,9	28,9	8	19	-3	16	7
paar ≥ 65 jaar	21,0	23,3	23,0	26,6	25,8	25,9	11	15	-3	12	1
inkomen uit winst	31,0	29,5	30,6	34,3	29,5	31,4	-5	12	-14	-4	7
loon	23,1	25,4	24,7	27,6	27,5	29,4	10	12	0	11	7
pensioen < 65 jaar	23,2	24,9	23,0	26,0	28,0	28,8	7	13	8	22	3
uitkering	14,3	15,0	15,0	16,1	15,1	15,5	5	7	-6	1	2
pensioen ≥ 65 jaar	19,5	22,0	20,7	23,2	23,0	22,9	13	12	-1	10	0
autochtone Nederlanders	24,9	24,9	25,2	28,7	27,1	28,6	8 ^d	14	-6	8	5

Tabel 5.1
(Vervolg)

	gestandaardiseerd besteedbaar inkomen gemiddelden						inkomensmutaties (%)				
	1990	2000	2000 ^c	2007	2014	2017 ^a	'90/'00	'00/'07	'07/'14	'00/'14	'14/'17 ^a
migranten westers	24,8	24,8	25,0	28,2	26,4	27,8	8 ^d	13	-6	6	5
migranten niet-westers	19,1	19,1	18,5	21,0	20,2	21,3	-6 ^d	13	-4	9	6
alle huishoudens	22,4	24,4	24,6	27,9	26,3	27,7	9	13	-6	7	5

a De cijfers over 2017 betreffen ramingen.

b Exclusief huishoudens in tehuizen en inrichtingen; inclusief woonsubsidies.

c Voorlopige cijfers. In het jaar 2000 is er sprake van een trendbreuk. De resultaten voor en na dat jaar zijn niet geheel vergelijkbaar.

d '95/'00.

Bron: CBS (IPO'90-'14) scp-bewerking

Per saldo genieten de meeste groepen echter vanaf het begin van deze eeuw een koopkrachttoename. Een stijging van 10% of meer zit erin voor de eenoudergezinnen (12%), de tweeverdieners met kinderen (16%), de gepensioneerden (10%; de stellen onder hen krijgen 12% meer) en de werknemers (11%). De vroeggepensioneerden spannen de kroon met een toename van 22% sinds 2000. Voor de zelfstandigen lijken de effecten van de crisis nog na te werken: de winstinkomens bevinden zich in 2014 gemiddeld 4% onder het niveau van 2000. Ook de eenverdieners zonder kinderen bevinden zich nog onder het niveau van 2000 (-8%). De geringe toename in koopkracht in de jaren voor de crisis (1%) is bij lange na niet genoeg om het verlies vanaf 2008 op te vangen.

Met behulp van ramingen³ is getracht de koopkracht voor 2017 te voorspellen. De meeste groepen blijken er vanaf 2014 dan enkele procenten op vooruit te gaan.

De inkomensongelijkheid in Nederland bevindt zich al jaren op een stabiel peil (tabel 5.2; vgl. bv. Vrooman et al. 2014). Wel is te zien dat de herziening van het Inkomenspanel-onderzoek (IPO) de waargenomen ongelijkheid in opwaartse zin heeft beïnvloed. Uit analyses van Vrooman en Wildeboer Schut (2015) blijkt dat een aantal maatschappelijke veranderingen vanaf 1990 maar een beperkt effect heeft gehad op de ontwikkeling van de inkomensspreiding. Zo hebben wijzigingen in het opleidingsniveau en in de beloning daarvan nauwelijks doorgewerkt in verschillen in inkomens. Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen in de omvang en in de inkomens van verschillende etnische groepen. De ongelijkheid wordt iets groter door de toename van het aantal tweeverdieners en alleenstaanden, ten koste van het aantal eenverdieners. Aan de ene kant zorgt de toename van het aantal gepensioneerden en zelfstandigen vanaf 2000 t voor een grotere inkomensongelijkheid; aan de andere kant hebben de dalende inkomens van de eerste groep en de stijgende inkomens van de tweede groep hierop een mitigerend effect.

De armoede loopt de laatste paar jaar op.⁴ Bevond in 2010 nog 6% van de bevolking zich onder de niet-veel-maar-toereikendgrens, in 2014 is dit aandeel gestegen naar bijna 8%. Bij alle groepen is de kans op armoede in 2014 weer op het peil van 2000. Uitkeringsgerechtigden blijven de groep met het hoogste armoederisico: 35% van deze groep is, volgens dit criterium, in dat jaar arm. Andere risicovolle bevolkingscategorieën zijn eenoudergezinnen en niet-westerse immigranten. Van de eerste moet in 2014 een kwart het doen met een inkomen onder de armoedegrens. Van de tweede categorie bevindt ruim een op de vijf huishoudens zich onder het gehanteerde armoedecriterium.

In tabel 5.2 zijn ook de werknemers en zelfstandigen opgenomen. De arme groep hieronder wordt ook wel de *working poor* genoemd. Er blijkt een aanzienlijk verschil te bestaan tussen beide groepen. Het aandeel arme werknemers schommelt na 1990 rond de 3%, dat van de zelfstandigen bedraagt 10% à 11%. De ontwikkeling hierin is, ondanks de economische golfbewegingen, tamelijk stabiel te noemen.

Op grond van de gehanteerde ramingen lijkt de relatieve omvang van de meeste groepen in 2017 enkele procentpunten te dalen. De rijkste 10% van de bevolking ontvangt ruim 20%

van het totale inkomen. Dit aandeel is al jaren gelijk. De rijkste 1% is daarentegen qua inkomensaandeel duidelijk in opmars. Ontvangt in de jaren negentig deze groep ruim 3% van alle inkomens, in 2014 bedraagt dit aandeel bijna 5%.⁵

Tabel 5.2

Ongelijkheid stabiel, armoede stijgt in 2014⁶

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom, 1990-2017 (in waardes en procenten)^a

	1990	1995	2000	2000 ^b	2005	2010	2014	2017 ^a
inkomensongelijkheid								
Gini ^c	0,235	0,232	0,233	0,255	0,249	0,248	0,253	0,257
Theil ^d	0,095	0,087	0,090	0,161	0,122	0,115	0,121	0,124
armoede (in %)								
niet-veel-maar-toereikendcriterium ^e	5,7	8,0	6,8	7,0	6,8	6,0	7,6	6,6
eenoudergezinnen	27,8	41,7	29,05	26,8	26,7	22,1	24,7	21,8
uitkeringsgerechtigden	28,5	39,0	32,6	31,0	31,1	28,8	34,8	31,1
niet-westerse migranten		22,9	21,1	20,2	19,7	16,9	21,3	18,3
kinderen (0-17 jaar)	8,1	12,1	10,1	10,6	10,2	8,9	11,4	9,5
alleenstaanden	11,7	13,9	10,7	10,6	10,7	9,7	11,0	10,2
65-plussers	4,6	6,1	4,0	3,6	3,3	2,6	3,0	3,0
werknemers	1,9	2,6	3,6	3,5	3,1	2,7	3,6	2,7
zelfstandigen	7,4	10,2	10,2	11,3	11,3	10,5	11,0	10,0
rijkdom (aandeel (%) van het totaal verdiende inkomen)								
rijkste 10%	20,4	20,0	20,3	22,8	22,1	21,8	22,0	22,1
rijkste 1%	3,5	3,3	3,6	6,2	4,8	4,6	4,8	4,7

a De cijfers over 2017 betreffen ramingen.

b Voorlopige cijfers.

c De Gini-coëfficiënt is een maat voor de inkomensongelijkheid. De Gini bereikt de waarde 1 als één persoon/huishouden al het inkomen in het land krijgt en heeft de waarde 0 als iedereen precies evenveel inkomen heeft. Door de wijze waarop de Gini wordt berekend, is deze maat vooral gevoelig voor verschillen in het midden van de inkomensverdeling.

d De Theil-coëfficiënt is ook een maat voor de inkomensongelijkheid. De Theil heeft eveneens een waarde van 0 bij totale gelijkheid, maar het maximum is gelijk aan de logaritme van het aantal waarnemingen en in principe dus onbegrensd. Door de wijze van berekenen is de Theil-coëfficiënt vooral gevoelig voor verschillen tussen de hogere inkomens.

e Het niet-veel-maar-toereikendcriterium geeft het budget weer dat minimaal nodig is om onvermijdbare uitgaven aan voedsel, kleding en wonen te kunnen betalen, en daarbovenop de uitgaven aan basale vormen van ontspanning en sociale participatie.

Bron: CBS (IPO'90-'14) SCP-bewerking

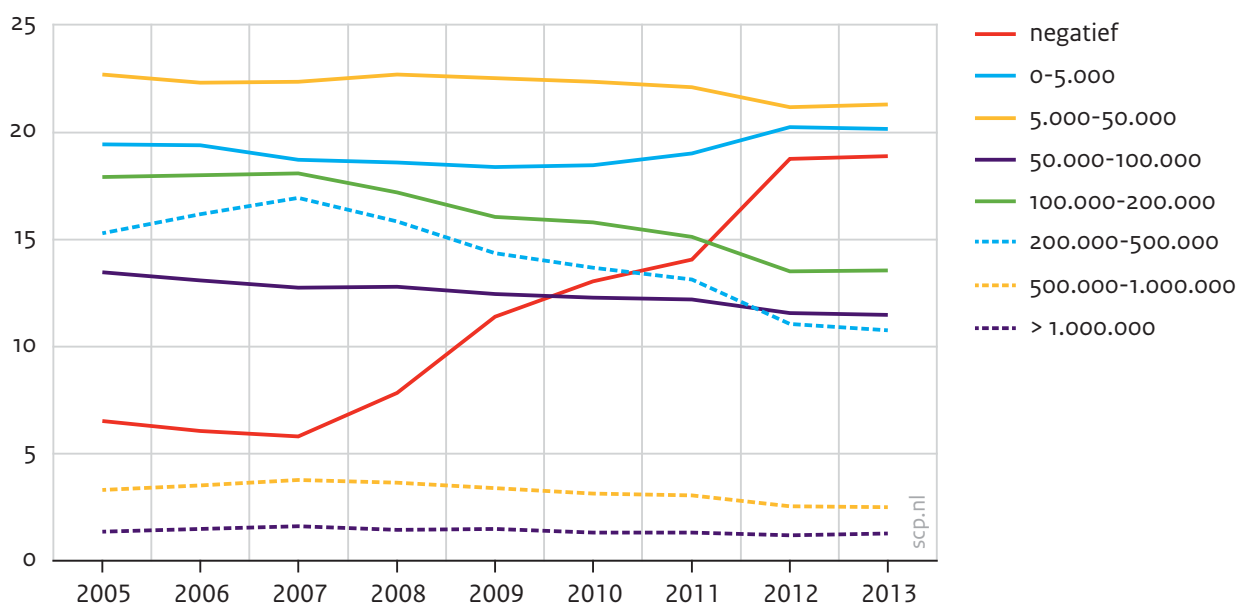
De weerslag van de economische crisis op de vermogensverdeling, inclusief het saldo van de eigen woning, lijkt tot staan te zijn gekomen; de omvang van vrijwel alle vermogensklassen heeft zich gestabiliseerd (figuur 5.1). Een uitzondering vormen de vermogens van 200.000 tot 500.000 euro en, in mindere mate, die van 50.000 tot 100.000 euro.

De grootte van de eerste groep bedraagt thans ruim 10%, die van de laatste een kleine procentpunt meer. Opvallend is de stabilisering van het aantal negatieve vermogens tot ongeveer 19%, nadat die de afgelopen jaren, onder invloed van de dalende huizenprijzen, flink was toegenomen.

Figuur 5.1

Sterke toename negatieve vermogens tot staan gekomen,^a omvang meeste vermogensklassen gestabiliseerd

Ontwikkeling vermogensklassen, 2005-2013^b (in procenten)

a De vermogens zijn incl. de woz-waarde van het huis en de daartegenover staande hypothecaire schuld.

b De vermogensklassen zijn weergegeven in prijzen van 2016.

Bron: CBS (IPO-vermogen'05-'13) SCP-bewerking

5.3 Analyse armoedeontwikkelingen

De risicogroepen die in paragraaf 5.2 zijn geïdentificeerd, overlappen elkaar gedeeltelijk. Daardoor ontstaat geen duidelijk beeld van de invloed van veranderingen in de omvang van deze groepen en van het effect van de wijzigingen in hun armoederisico. In deze paragraaf proberen we hier zicht op te krijgen via een decompositieanalyse. Daarbij wordt de verandering in het totale armoedepercentage herleid tot:

- wijzigingen in het aandeel van iedere groep (de relatieve omvang); en
- veranderingen in het armoederisico van iedere groep (het aandeel met een inkomen beneden het niet-veel-maar-toereikendcriterium), ook wel armoedeprevalentie genoemd.

De twee tijdvakken die geanalyseerd worden, zijn de periodes 1995-2000 en 2007-2013.

De laatste jaren van de vorige eeuw vormden een periode van economische bloei.

De armoede nam toen af met 1,2 procentpunt (van 8% naar 6,8%). De periode 2007-2013 bestaat uit de jaren van en na de crisis. De armoede bereikte een toppunt in 2013 met 7,9% en was daarmee sinds 2007 met 2,5 procentpunten gestegen (was 5,4%).

In de analyse zijn de groepen hiërarchisch geordend. De inhoudelijk belangrijkste determinanten (bv. wel of geen betaald werk) gaan hierbij vooraf aan minder zwaarwegende factoren (bv. type werk/uitkering of herkomst). De gebruikte techniek is uitgebreider toegelicht in Vrooman en Wildeboer Schut (2013), die de verandering in het armoedepercentage over een periode van 25 jaar decomponeerden. Figuur 5.2 geeft de uitkomsten voor het tijdvak 1995-2000 beknopt weer.

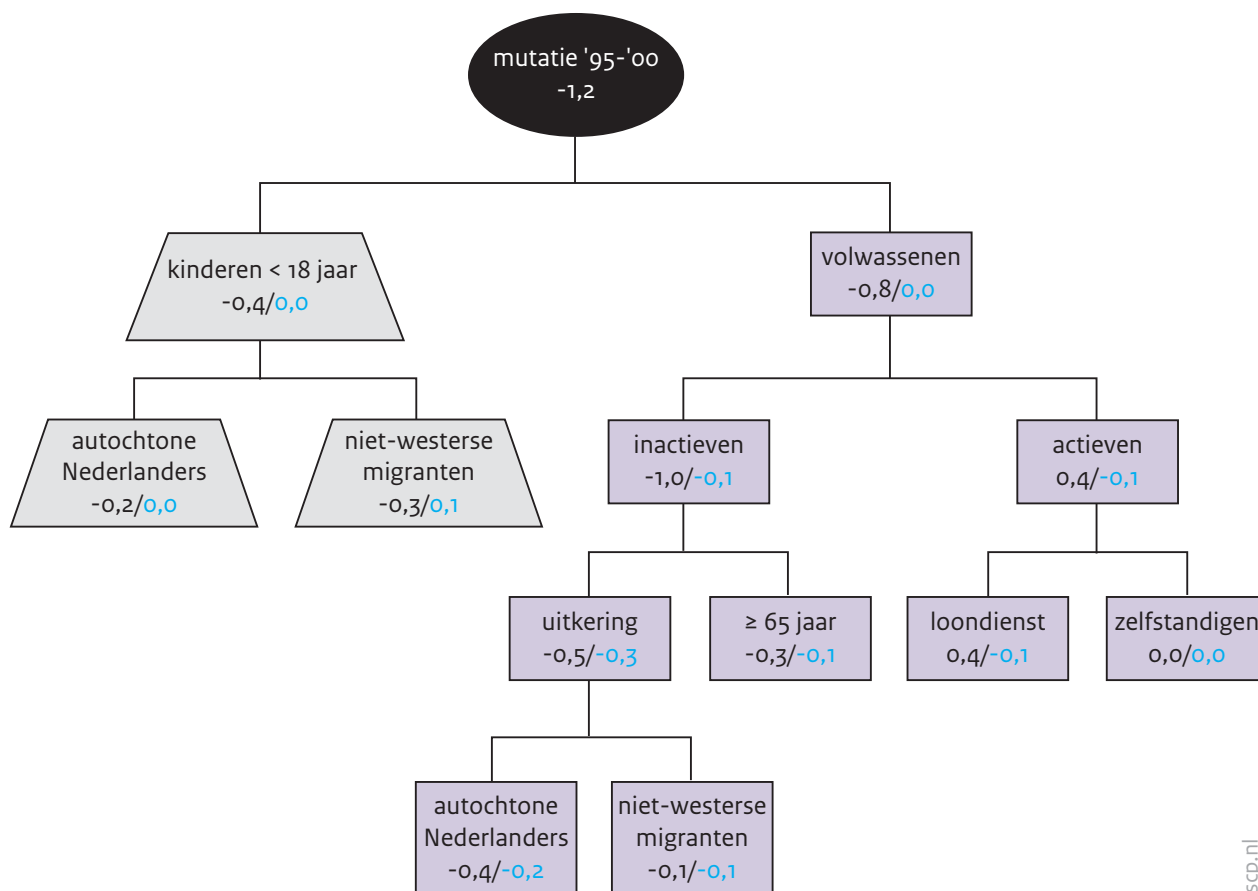
De afname van het aandeel armen tussen 1995 en 2000 van 8% naar 6,8% is niet eenduidig te verklaren. De verandering in het percentage armen kan grotendeels worden toegeschreven aan de zich wijzigende armoedeprevalenties van de groepen, waarbij er slechts enkele lichte effecten van de gewijzigde bevolkingsaandelen optreden. Hierbij springt de invloed van de afname van het aandeel uitkeringsgerechtigden in het oog.

De economische opleving in die jaren heeft het aantal werklozen drastisch doen afnemen (tabel 5.3). Doordat het hier om een relatief arme groep gaat, heeft deze afname een reducerend effect op het totale armoedecijfer gehad. De toename van de gepensioneerden heeft dat ook, zij het dat het effect hiervan iets geringer is. Bij de gepensioneerden gaat het echter om een relatief rijke groep, met een inkomen veelal boven de armoedegrens (tabel 5.2). Neemt deze in omvang toe, dan zal de armoede in de gehele bevolking juist afnemen.

Figuur 5.2

Afname van het aandeel armen tussen 1995 en 2000

Hiërarchische decompositie van de armoedemutatie, 1995-2000^a (in procentpunten)

scp.nl

a Verandering in het totale aandeel arme personen op basis van het niet-veel-maar-toereikendcriterium.

zwart: Δ totale armoedeprevalentie door Δ groepsprevalentie

blauw: Δ totale armoedeprevalentie door Δ groepsaandeel

Leeswijzer: De verandering in het armoedepercentage (-1,2) in de gehele bevolking is uiteen te leggen in effecten die de afname van de armoede onder kinderen en onder volwassenen weergeven. Deze effecten zijn gelijk aan -0,4 respectievelijk -0,8. Eventuele wijzigingen tussen 1995 en 2000 in de proporties kinderen en volwassenen hebben geen effect op de armoede gehad (beide effecten zijn 0,0). De totale armoedemutatie van -1,2 is tevens gelijk aan de effecten op elk onderliggend niveau. Er zijn kleine afrondingsverschillen.

Bron: CBS (IPO'95 en '00) SCP-bewerking

Het effect van de dalende kans op armoede bij kinderen (van 12,1% naar 10%) werkt voor 0,4 procentpunt door op de totale armoedereductie. Bij volwassenen gaat het om 0,8 procentpunt. Opmerkelijk is dat de economische voorspoed wel de kans op armoede bij de uitkeringsgerechtigden heeft verkleind (van 39% naar 32,6%; vgl. tabel 5.2), maar die bij werknemers heeft verhoogd (met 1 procentpunt, van 2,6% naar 3,6%). Hoewel hier nog steeds sprake is van een gering armoederisico, zorgt de grote omvang van deze groep (ruim bijna 1 miljoen in beide jaren) toch voor een substantieel effect (0,4 procentpunt) op het totale armoedecijfer.

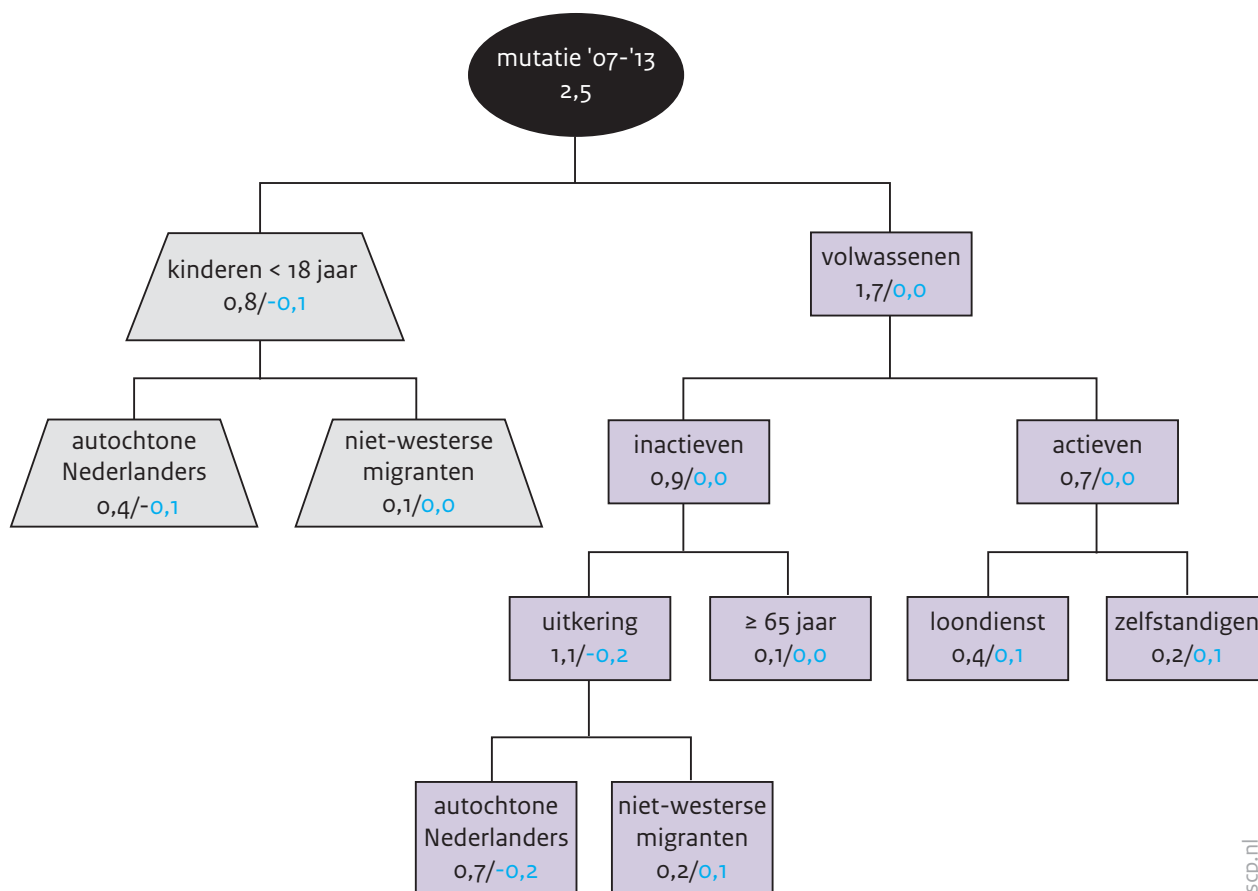
De tweede periode waarvan de armoedeontwikkelingen uiteen worden gelegd, betreft die van 2007 tot 2013. In het economische topjaar 2007 bevond het armoedepercentage zich met 5,4% op het laagste punt van deze eeuw. Dit liep gestaag op naar 7,9% in 2013. Nederland kende in dat jaar voorlopig het hoogste aantal armen. Het verschil, 2,5 procentpunten, is weer ontleed (figuur 5.3).

De verhoging van het armoedepercentage van 5,4% naar 7,9% wordt vrijwel volledig veroorzaakt door de stijging van het risico op armoede bij de verschillende groepen. Die bij de uitkeringsgerechtigden draagt het meeste bij (1,1 procentpunt), maar ook de bijdrage van de werknemers (0,4 procentpunt) moet worden genoemd. Opvallend is de geringe bijdrage van de gepensioneerden. Hun armoederisico steeg 'slechts' met 0,6 procentpunt (van 2,7% in 2007 naar 3,3% in 2013). De bijdrage daarvan aan de verhoging van de armoedeomvang in de gehele bevolking bedraagt 0,1 procentpunt.

Figuur 5.3

Armoedepercentage loopt op van het laagste punt in 2007 tot het hoogste in 2013

Hiërarchische decompositie van de armoedemutatie, 2007-2013^a (in procentpunten)

scp.nl

a Verandering in het totale aandeel arme personen op basis van het niet-veel-maar-toereikendcriterium.

zwart: Δ totale armoedeprevalentie door Δ groepsprevalentie

blauw: Δ totale armoedeprevalentie door Δ groepsaandeel

Leeswijzer: De verandering in het armoedepercentage (2,5) in de gehele bevolking is uiteen te leggen in effecten die de afname van de armoede onder kinderen en onder volwassenen weergeven. Deze effecten zijn gelijk aan 0,8 respectievelijk 1,7. Eventuele wijzigingen tussen 1995 en 2000 in de proporties kinderen en volwassenen hebben nauwelijks effect gehad op de armoede. De kleine afname van de proportie kinderen had een gering verkleinend effect op de armoede onder de gehele bevolking (-0,1). De totale armoedemutatie van 2,5 is tevens gelijk aan de effecten op elk onderliggend niveau. Er zijn kleine afrondingsverschillen.

Bron: CBS (IPO'95 en '00) scp-bewerking

5.3 Voorzieningen op het terrein van inkomens en werk

Beleid, maar ook externe factoren bepalen de ontwikkeling van het aantal uitkeringen

Tot begin jaren negentig van de vorige eeuw was inkomensbescherming de belangrijkste doelstelling van het verstrekken van uitkeringen. Vanaf dat tijdvak zijn verschillende kabinetten ook sterk de nadruk gaan leggen op de bevordering van arbeidsparticipatie van uitkeringsgerechtigden. Een groot aantal uitkeringen is daartoe beknot en aangescherpt. Door alle beleidsintenties heen spelen echter ook maatschappelijke ontwikkelingen. Het beleid kan de effecten hiervan maar ten dele beïnvloeden. Voor het tijdvak 1990-2016 geeft tabel 5.3 het aantal verstrekkingen weer van de belangrijkste inkomensvervangende regelingen.

Het uitkeringsvolume (gemeten naar het aantal uitkeringen) is sinds 1990 fors verhoogd. Werden in 1990 ruim 3,8 miljoen uitkeringen verstrekt, in 2016 is dit aantal opgelopen tot bijna 5,1 miljoen. Het ligt voor de hand deze toename toe te schrijven aan een viertal ontwikkelingen, die elk op hun eigen manier van invloed zijn op het beroep dat op de verschillende regelingen wordt gedaan. Bedoeld worden de vergrijzing, de toename van de potentiële beroepsbevolking (15-64-jarigen), ontwikkelingen in het beleid (zie § 5.1) en de conjuncturele golfbewegingen in de economie.

Tabel 5.3

Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen lijken zich te stabiliseren, beroep op werkloosheidsvoorzieningen weer spiegelt economische crisis

Ontwikkeling in het gebruik van de sociale zekerheid, 1990-2016 (aantallen uitkeringen x 1000 en in procenten)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016
arbeidsongeschiktheid							
WAO/WIA	731	702	769	703	596	545	546
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	21	28	30,4	34	29	25	24
instroom	101	64	100	20	40	37	41
uitstroom	72	97	76	82	48	45	40
Wajong ^a	91	102	127	147	195	249	247
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%) ^b	1	2	2	2		1	1
instroom	5	4	10	10	8	4	
uitstroom	2	2	4	6	5	5	
Waz	59	56	57	53	34	15	14
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	42	47	40	40			
instroom	10	5	7	5	0	0	0
uitstroom	6	7	7	7	4	2	2
totaal arbeidsongeschiktheid	881	860	953	903	825	809	807

Tabel 5.3
(Vervolg)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016
werkloosheid en bijstand							
ww ^c	177	395	194	307	264	446	412
instroom	332	579	275	376	415	584	491
uitstroom	330	590	302	392	421	579	525
ABW/Wwb/Participatiewet	550	512	381	371	339	454	437
totaal werkloosheid/bijstand ouderdom/nabestaanden	727	907	575	678	603	900	849
AOW ^d	2040	2186	2334	2554	2881	3371	3398
Anw	193	196	168	138	98	36	34
totaal aantal uitkeringen idem, zonder AOW	3841	4149	4030	4273	4407	5116	5088
i/a-ratio ^e idem, excl. AOW	77	77	62	64	63	71	71
	39	38	29	28	25	26	26

- a De cijfers betreffen de oude en nieuwe Wajong-regeling tezamen. De nieuwe regeling, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten, is van kracht sinds 1 januari 2010. Vanaf 1 januari 2015 behoort de Wajong tot de Participatiewet.
- b Bij de nieuwe Wajong-regeling tellen we iedereen met een zogenoemde werkregeling als gedeeltelijk arbeidsongeschikt.
- c Exclusief deeltijd-ww.
- d Alleen binnenlandse uitkeringen.
- e Aantal inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

Bron: (CBS 2017a); (CPB 2017b); (UWV '13, '14, '16)

De stijging in het aantal uitkeringen lijkt vooral op het conto van de vergrijzing te moeten worden geschreven. Hoe groot de directe invloed daarvan is op het totale aantal uitkeringen, valt op te maken als men het aantal AOW-uitkeringen van het totaal aftrekt.

Dan treedt er een forse vermindering op. Afhankelijk van het jaar varieert in dat geval het aantal uitkeringen van ruwweg 1,5 miljoen (in 2005) tot bijna 2 miljoen (1995). Tegenover deze ontwikkeling dient meegenomen te worden dat de bevolking van 20-65 jaar vanaf 1990 met ruim een miljoen is gegroeid (CBS 2017c).

Indirect, en veel moeilijker precies te duiden, doet de vergrijzing zijn invloed gelden op het verloop van, met name, de arbeidsongeschiktheidsregelingen. Een oudere beroepsbevolking is immers minder gezond. En een minder gezonde bevolking zal, bij gelijkblijvende overige omstandigheden, een groter beroep op deze regelingen doen.

Echter, er lijkt een remmende invloed uit te gaan op een toename van het gebruik ervan van de tweede ontwikkeling die de afgelopen decennia van groot belang was voor het verloop van het aantal verstrekkingen: de toenemende nadruk op het financieel prikkelen van

de (potentiële) uitkeringsgerechtigde. Want terwijl de aanwas van het aantal ouderen zich automatisch omzet in een toename van het beroep op de AOW, is het verband met bevolkingsgroei veel minder eenduidig voor de groep die tot de potentiële beroepsbevolking (het aantal 15-65-jarigen) behoort.

Diende een uitkering in de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat (en ook nog wel in de jaren kort daarna) vooral als inkomensbescherming, na 1990 heeft er een omslag plaatsgevonden (zie § 5.1) en hebben uitkeringen vooral ook een reïntegratieve functie. Met name de ziekte- en arbeidsongeschiktheidsregelingen hebben te kampen gehad met een aantal beleidsmatige ingrepen. Belangrijke regelingen die er doorkwamen waren de Wet uitbreiding loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (Wulbz; verlenging doorbetaling van het loon door de werkgever tot maximaal een jaar) in 1996 en de Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (Wvlz; doorbetaling tot maximaal twee jaar) in 2003. Daarnaast is na jarenlange discussie de WAO op de schop genomen en per 1 januari 2006 vervangen door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (Wet WIA). Deze geldt voor nieuwe gevallen. Voor bestaande gevallen (tot 45 jaar) in de WAO is in 2004 het Schattingsbesluit aanzienlijk aangescherpt. De WIA omvat twee regelingen: de werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA) en de Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten (IVA). Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is vanaf het hoogtepunt in 2002 (993.000) gedaald en bevindt zich thans, in de jaren na 2010, op een tamelijk stabiel niveau (ruim 800.000). Deze daling lag vooral aan de gestage afname van het aantal WAO/WIA-uitkeringen (van 803.000 in 2002 naar 546.000 in 2016). Ontwikkelingen met betrekking tot deze regeling, met veruit het grootste aantal verstrekkingen, hebben de grootste impact op het verloop van het totaal. Op haar beurt lijkt de daling van het aantal WAO/WIA-verstrekkingen vooral het resultaat te zijn van de geringere instroom die vanaf het begin van deze eeuw heeft plaatsgevonden. Enerzijds kwam dit doordat de toegang strenger werd (door de Wet verbetering poortwachter (Wvp) uit 2002). Aan de andere kant zorgde de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte van een naar twee jaar voor de scherpe daling van de instroom in 2005. Thans stromen er jaarlijks ongeveer 40.000 gevallen in de WAO/WIA in. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen voor zelfstandigen (WAZ) daalde de afgelopen tien jaar gestaag en bedroeg in 2016 nog slechts 14.000 (was 50.000 à 60.000 vóór 2005). De toegang van deze regeling is sinds 2006 afgesloten en dat heeft uiteraard invloed op het dalende totaal.

De daling van het volume van de arbeidsongeschiktheidsregelingen gaat nog steeds door, maar vlakt wel af. Deze afvlakking komt vooral door de toename van het aantal Wajong-uitkeringen voor arbeidsongeschikte jonggehandicapten, dat sinds 1990 verdrievoudigde. De Wajong is in 2010 overgegaan in een nieuwe regeling, de nWajong. In deze wet werd nog meer de nadruk gelegd op deelname aan de arbeidsmarkt (onder andere door periodieke herkeuringen). Dit had overigens geen merkbare invloed op de instroom. Oorzaken die voor de stijgende instroom zijn genoemd, zijn onder meer een verbeterde diagnostiek van bepaalde stoornissen, een complexere samenleving en de effecten van de invoering

van de nieuwe bijstandswet (Wet werk bijstand, Wwb) (Suijker 2007; CPB 2011). Door de Wwb werden gemeenten geprikkeld om zo min mogelijk mensen tot de bijstand toe te laten. Dit resulteerde zeer waarschijnlijk in doorverwijzing naar de Wajong, die niet onder de gemeenten valt. De rol van de economische golfbeweging (een andere belangrijke factor van invloed op het verloop van het aantal uitkeringen) uit zich vooral in de ontwikkeling van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. Dit is zeer duidelijk te zien aan de toename van deze verstrekkingen tot ruim 900.000 sinds de economische crisis.

Op 1 januari 2015 werd de Participatiewet van kracht. Deze wordt geheel uitgevoerd door de gemeente. De Wwb werd in zijn geheel hiertoe omgezet (417.000 personen); gedeeltelijk arbeidsongeschikte jongeren die voorheen onder de nWajong vielen, behoren hierthans ook toe. Hierdoor zal, in ieder geval gedeeltelijk, de prikkel bij gemeenten verminderen om deze groep niet onder haar hoede te nemen. Tot slot vallen ook degenen die op de wachtlijst staan voor de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) hieronder.

Als een soort samenvattende maat voor de uitkeringsafhankelijkheid fungeert de i/a-ratio. Dat is de verhouding tussen economisch inactieven en actieven. Deze ratio geeft het financiële draagvlak van de uitkeringsafhankelijkheid aan en dient als input voor de Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid (wka). De i/a-ratio is ten gevolge van de crisis weer opgelopen tot 71, wat betekent dat tegenover 100 werkenden er 71 niet-werkenden staan. Rond de eeuwwisseling bedroeg de ratio 62; het financiële draagvlak is sindsdien duidelijk verslechterd. Een groot deel van de i/a-ratio komt door de leeftijdsopbouw van de bevolking. Worden de 65-plussers niet meegenomen, dan dienden in 2016 100 actieven slechts 26 inactieven te onderhouden.

Beperkt succes re-integratievoorzieningen

Als consequentie van het beleidsadagium 'werk, werk, werk' kwam er in de loop der tijd meer aandacht – lees: werd er meer geld uitgetrokken – voor voorzieningen die de terugkeer naar de arbeidsmarkt zouden bevorderen. Deze voorzieningen omvatten onder meer loonkostensubsidies, participatieplaatsen, scholing en training, en worden vooral door gemeenten ingezet. Ondanks deze inspanningen bleek het effect ervan beperkt. Wellicht mede daarom is er de laatste jaren vervolgens sterk op bezuinigd (Vrooman 2016). Gemeenten proberen nu met het geslonken budget toch meer mensen te ondersteunen (TK 2015/2016).

Het beperkte succes van re-integratie hangt ermee samen dat marktkrachten en de inrichting van de sociale zekerheid nu eenmaal sterke(re) spelers zijn. Processen zoals de economische conjunctuur, de toename van de arbeidsdeelname van vrouwen en het beperken van (toegang en niveau van) allerlei socialezekerheidsregelingen spelen in het algemeen een grotere rol (Vrooman 2010).

Daarnaast kunnen opgelegde doelstellingen van re-integratie een averechtse uitwerking hebben. Het kan voor het behalen van een doelstelling immers de moeite waard zijn om te

selecteren op mensen die toch al een goede kans op betaald werk maken. In de Participatiewet worden daarom nu ook de prikkels verbeterd, waardoor gemeenten meer belang hebben bij het daadwerkelijk verkleinen van het aantal bijstandsontvangers. Maar er kleven ook inherente nadelen aan de re-integratievoorziening: de trajecten bevatten bureaucratie en sommige betrokkenen worden afwachtender als ze weten dat er een traject voor ze gaat lopen (Vrooman 2010). Naast deze kritiek mag echter niet worden vergeten dat re-integratie voor veel mensen net het gewenste zetje naar de arbeidsmarkt kan betekenen.

In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* (Wildeboer Schut en Olsthoorn 2015) was al te zien dat er bij het starten van betaald werk vanuit de ww-ondersteuning (van het uww) was bij een kleine, krimpende groep van 3% in 2013 (CBS 2014). Strikt genomen kan overigens niet worden aangetoond dat de ondersteuning doorslaggevend was bij het vinden van het werk. In de bijstand lag het aandeel veel hoger: in 2011 had 73% van degenen die betaald werk vonden ondersteuning (van de gemeente) en in 2013 61%. De *Monitor arbeidsmarkt april 2017* (TK 2017/2018) laat cijfers zien voor mensen vanuit bijstand en niet-uitkeringsgerechtigden samen. Als we deze naast de overeenkomende groepen uit 2011 en 2013 leggen, blijkt er sprake te zijn van een snel dalende reeks: van 54% via 40% naar 26%. Betaald werk wordt dus in toenemende mate gevonden zonder ondersteuning. Van de groep die geen ondersteuning ontvangt, ontvangt ruim 30% nog wel een (gedeeltelijke) uitkering na het aanvaarden van het betaalde werk.

De groep personen met een re-integratievoorziening van de gemeente groeide (ongeacht het uiteindelijke resultaat) in aantal van 159.000 naar 174.000 eind 2016 (TK 2017/2018). De groei betrof vooral personen van niet-westerse herkomst. Bezien naar type ondersteuning valt de loonkostensubsidie van de Participatiewet op. Deze is er voor mensen die niet op eigen kracht het wettelijk minimumloon kunnen verdienen. De subsidie lijkt aan belang te winnen: het aantal gebruikers steeg van 180 eind 2014 naar 4450 eind 2016. Een veel kleinere groei (tot 200 eind 2016) is er bij personen met beschermt werk. Beide kunnen nog aan belang winnen nu de sociale werkvoorziening sinds 2015 geen instroom meer toe mag laten.

5.4 Beleving eigen inkomen

Lichte toename tevredenheid met het eigen inkomen

In 2016/17 is het deel van de mensen dat aangeeft (zeer) tevreden te zijn met het inkomen ongeveer weer terug op het niveau van 2010 (tabel 5.4). In de tussenliggende jaren lag de tevredenheid iets lager. Hiermee volgt die de ontwikkeling van het reëel besteedbaar inkomen. Hoogopgeleiden zijn aanzienlijk vaker tevreden (84%) dan laag- (67%) en middelbaar (73%) opgeleiden. Bij de laatste twee groepen lijkt de tendens te zijn dat laagopgeleiden langzaam relatief minder tevreden raken.

Tabel 5.4

Lichte toename tevredenheid eigen inkomen

Aandeel personen dat (zeer) tevreden is met het eigen huishoudensinkomen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2010-2016 (in procenten)

	2010/'11	2012/'13	2014/'15	2016/'17
totaal	74	72	72	75
opleidingsniveau				
laag	72	66	69	67
midden	68	69	69	73
hoog	84	83	79	84
arbeidsmarktpositie				
werkzaam	75	77		
werk (nieuw) ^a			75	78
uitkeringsontvanger	38	30		
uitkering (nieuw) ^a			29	40
gepensioneerd	86	80		
pensioen (nieuw) ^a			76	79
anders	70	68		
anders (nieuw)			55	55
huishoudensamenstelling				
alleenstaand	69	70	65	73
eenoudergezin	49	49	52	53
paar zonder kinderen	81	79	78	80
paar met kinderen	73	72	75	76

a In 2014 is de arbeidsmarktpositie bepaald door de belangrijkste inkomstenbron van het huishouden, waar dit voorheen op de zelfgedefinieerde positie in de werkkring gebeurde. Dit veroorzaakt een trendbreuk in de betreffende cijfers.

Bron: SCP (CV'10/'11-'16/'17) SCP-bewerking

Uit onderzoek van het CBS blijkt iets soortgelijks: tussen 2013 en 2016 werden van de vier onderscheiden inkomensgroepen de hoogste drie duidelijk tevredener, maar de laagste inkomensgroep veranderde per saldo niet (CBS 2017b). Hun inkomen ontwikkelde zich iets, maar niet veel ongunstiger dan dat van de andere inkomensgroepen. Het is mogelijk dat ook inkomens- en baanonzekerheid een rol speelden bij hun (on)tevredenheid. De verschillen in tevredenheid tussen inkomensgroepen zijn overigens veel groter dan die tussen opleidingsniveaus: in de eerste inkomensgroep is 46% tevreden, tegenover 90% in de vierde (hoogste) groep.

Dergelijke verschillen zijn ook bij de arbeidsmarktpositie te zien, als we uitkeringsgerechtigden onder de 65 jaar vergelijken met werkenden en gepensioneerden. Bij alle huishoudentypen is per saldo een lichte toename in de tevredenheid te zien, behalve bij paren zonder kinderen. Zij blijven desondanks de meest tevreden groep. Eenoudergezinnen bleven duidelijk minder tevreden dan de rest, ondanks verbeteringen in het kindgebonden budget vanaf 2015.

Omvang groep die moeite heeft met rondkomen klein, maar opvallend constant

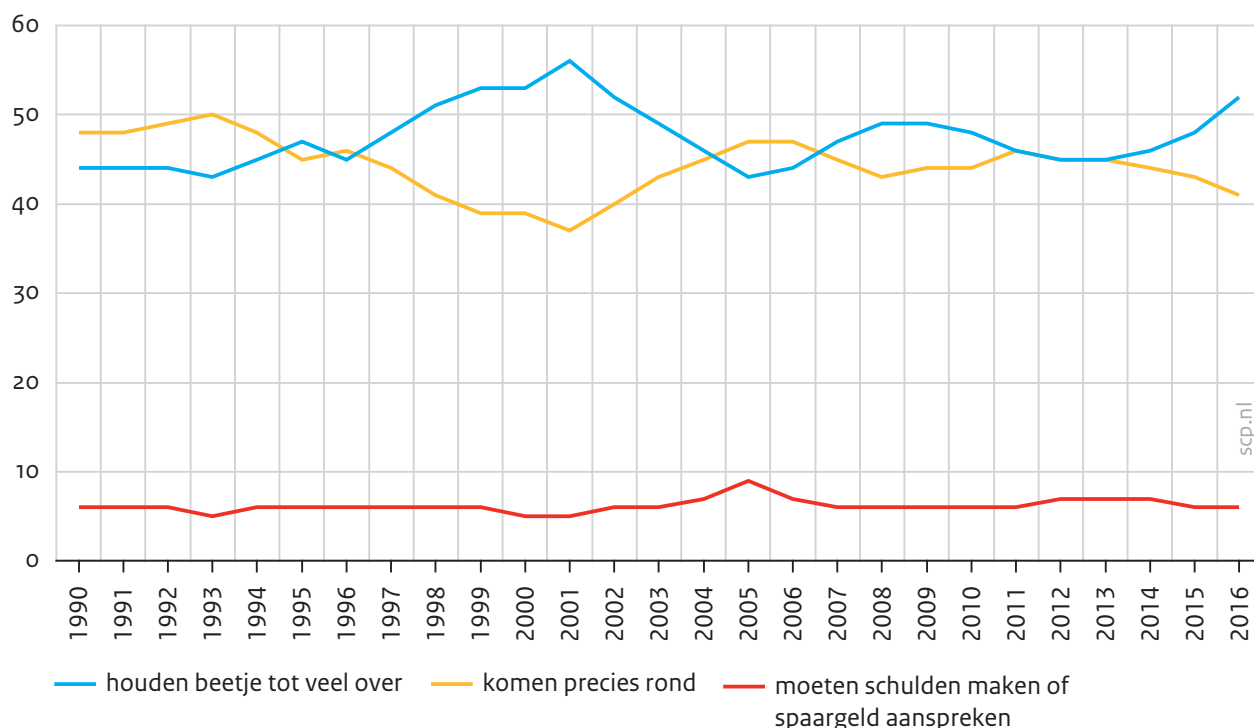
Het aandeel huishoudens dat zegt schulden te moeten maken of spaargeld te moeten aanspreken om rond te kunnen komen, ligt vanaf 2015 op 6% (zie figuur 5.4). Dit is (afgerond) iets lager dan in 2012-2014 (7%). Bezien over de langere periode 1990-2016 is de omvang van deze groep opvallend constant en schommelt tussen de 5% en 7%, met als enige uitzondering 2005 (9%). Dat is, wellicht niet geheel toevallig, precies op het moment dat de armoede in Nederland op een tijdelijke piek lag (Wildeboer Schut en Olsthoorn 2015). De crisis vanaf 2008 had blijkbaar een beperkte invloed op de ervaren financiële situatie van huishoudens.

Naar kenmerken van huishoudens bekeken zijn er wel duidelijke verschillen in de moeite met rondkomen (tabel 5.5). Bij niet-werkzame kostwinners tot 65 jaar klom het aandeel huishoudens langzaam naar 22% in 2015, nadat het voor de crisis van 2008 hooguit 15% was geweest (namelijk in 2005). In 2016 volgde wel weer een lichte daling (19%). Eenoudergezinnen hadden wat eerder een piek, in 2012-2014 (20%). Het ziet er naar uit dat de maatregelen in 2015 die specifiek bedoeld waren voor eenoudergezinnen (verhoging kindgebonden budget) hier hun vruchten afwierpen: in 2015 had nog 16% en in 2016 13% moeite met rondkomen. Maar ook de economische ontwikkelingen zullen hier een handje hebben geholpen.

Figuur 5.4

Aandeel huishoudens dat schulden maakt of spaargeld aanspreekt constant door de tijd

Huishoudens naar hun zelf gerapporteerde mogelijkheden om rond te komen, 1990-2016^a (in procenten)

a De verschillen in percentages zijn niet getoetst op significantie. Dit gebiedt enige voorzichtigheid bij het interpreteren van kleinere veranderingen in de tijd.

Bron: CBS (2017e)

De groep die geen moeite heeft met rondkomen, maar juist geld overhoudt, varieert meer in de tijd (figuur 5.4). De omvang bedroeg 44% in begin jaren negentig, beleefde een piek van 56% in 2001 en bevindt zich inmiddels in 2016 alweer op 52%.

De groepen die geld overhouden zijn vooral de hoogopgeleiden, de werkzame personen en paren zonder kinderen, tot aan 66% bij hoogopgeleiden in 2016 (niet in de figuur). Tussen 2015 en 2016 groeide bij alle groepen het aandeel huishoudens dat geld overhoudt.

Tabel 5.5

Niet-werkzame personen jonger dan 65 jaar en eenoudergezinnen kunnen het moeilijkste rondkomen

Huishoudens die schulden moeten maken of spaargeld moeten aanspreken om rond te komen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2002-2016 (in procenten)

	2002	2005	2008	2012	2014	2015	2016
totaal	6	9	6	7	7	7	6
opleidingsniveau							
laag	6	9	7	9	9	8	7
midden	6	8	7	7	9	7	6
hoog	4	6	5	5	5	5	4
arbeidsmarktpositie							
werkzaam	5	9	6	7	7	6	4
niet-werkzaam < 65 jaar	10	15	12	18	20	22	19
niet-werkzaam ≥ 65 jaar	3	5	3	4	5	4	5
huishoudensamenstelling							
alleenstaand	6	9	7	9	9	9	7
eenoudergezin	14	20	17	20	20	16	13
paar zonder kinderen	3	4	4	4	4	4	4
paar met kinderen	6	10	7	7	7	6	6

Bron: CBS (2017f; 2017g)

Meningen over hoogte van uitkeringen verschillen per regeling

In 2016 was men gemiddeld genomen redelijk tevreden met de hoogte van een aantal belangrijke uitkeringen in Nederland (figuur 5.5). Het gaat om uitkeringsontvangers en niet-uitkeringsontvangers samen. De meningen zijn de afgelopen 25 jaar in een reeks gemeten, zij het dat de metingen niet op precies dezelfde manier zijn uitgevoerd. Toch zijn er patronen in te zien.

De Ziektewet (zw) wordt het vaakst als voldoende beoordeeld (74% vindt deze voldoende), gevolgd door de Werkloosheidswet (ww) op een afgebakende tweede plaats (67%).

Al sinds 1992 worden deze uitkeringen veelal als voldoende beoordeeld. Tot aan 2004 zijn wel flinke schommelingen te zien, die bij deze en de andere uitkeringen op ongeveer dezelfde manier optreden. Hier spelen waarschijnlijk reacties op bezuinigingen die als onrechtvaardig werden beschouwd (Becker 2003).

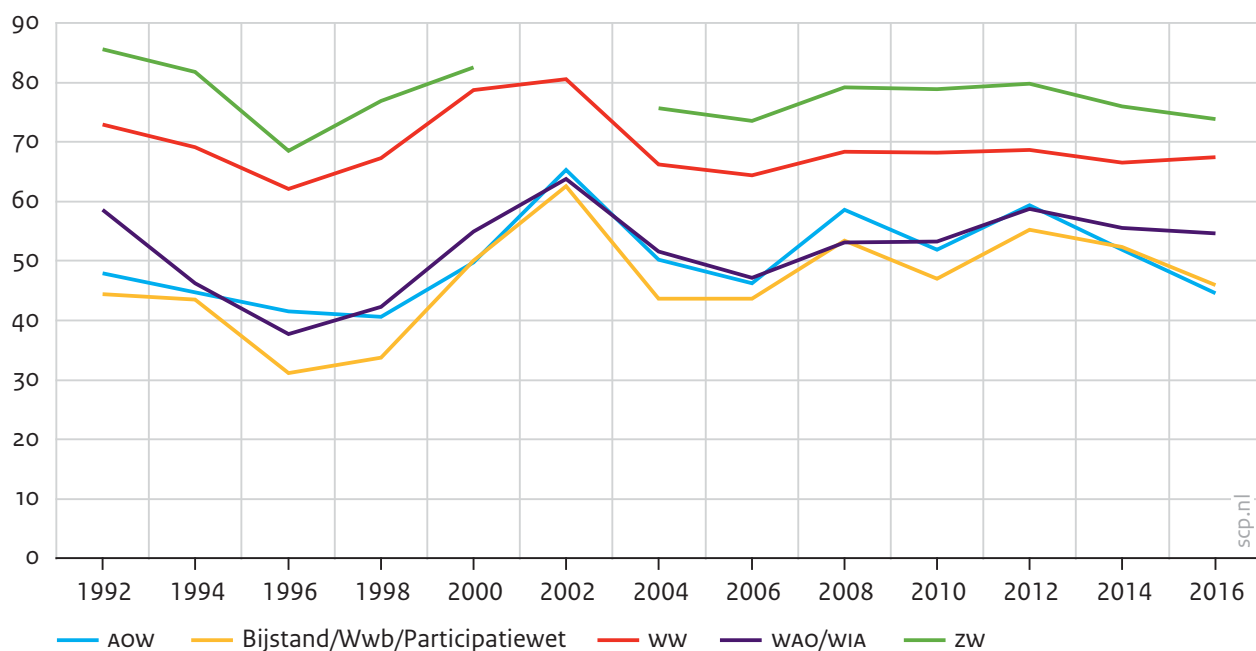
De meningen over de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen (wao/wia), inkomensondersteuning via bijstand/Wwb/Participatiewet en de Ouderdomswet (aow) liggen op een lager niveau en variëren meer in de tijd. Ook hier is er vanaf 2004 een zekere stabilisatie. Aan het eind van de analyseperiode vindt 55% van de ondervraagden de wia voldoende, maar voor de Participatiewet en de aow ligt dit cijfer duidelijk lager (ruim 45%). Opvallend is de recente daling bij de aow. Deze heeft mogelijk te maken met de problemen bij pensioenfondsen en de pensioendiscussie. Eigenlijk gaat het daar niet om de aow, maar om de

aanvullende pensioenen, die de laatste jaren niet steeds konden worden geïndexeerd als gevolg van problemen met de dekkinggraad. Maar niet iedereen kent dit onderscheid. Daarnaast kan het recent verhogen van de AOW-leeftijd een rol spelen.

Figuur 5.5

Nederlanders zijn redelijk tevreden met de hoogte van de belangrijkste uitkeringen

Aandeel personen dat aangeeft de gevraagde uitkering voldoende te vinden, ^{a, b, c} 1992-2016 (in procenten)

- a De groep mensen die geen mening gaf, doorgaans ongeveer 10%, is niet meegeteld.
- b In 2002 is de methodologische aanpak enigszins afwijkend geweest, wat de resultaten kan hebben beïnvloed (Verhagen 2007).
- c Tot en met 2008 werd respondenten gevraagd of ze de genoemde uitkering voldoende vonden, vanaf 2008 werd dit gespecificeerd door te vragen of ze de hoogte van de uitkering voldoende vonden. Dit heeft mogelijk tot een trendbreuk geleid, al is het aannemelijk dat mensen ook voor 2010 aan de hoogte van de uitkering dachten bij het beantwoorden van de vraag (al kunnen ze ook de duur mee hebben laten wegen in hun antwoord).

Bron: SCP (cv'92-'16/'17) SCP-bewerking

De recente daling van de gemiddelde tevredenheid over de hoogte van de uitkeringen vindt ongeveer even snel plaats bij werkzame personen als bij personen met een uitkering en gepensioneerden (niet in de figuur). In 2016 is nog steeds 60% van de werkzame personen tevreden. Mensen met een uitkering zijn met 39% het minst tevreden. Bij de AOW zijn de gepensioneerden zelf daarover het meest tevreden (52% in 2016). Onder mensen met een (andere) uitkering vindt maar 22% de hoogte van de AOW-uitkering toereikend. Het is opmerkelijk te noemen dat de ontevredenheid over de AOW zich concentreert bij groepen voor wie de hoogte van deze uitkering op dit moment geen rol speelt. Deze uitkomst is conform eerdere edities van in *De sociale staat van Nederland*.

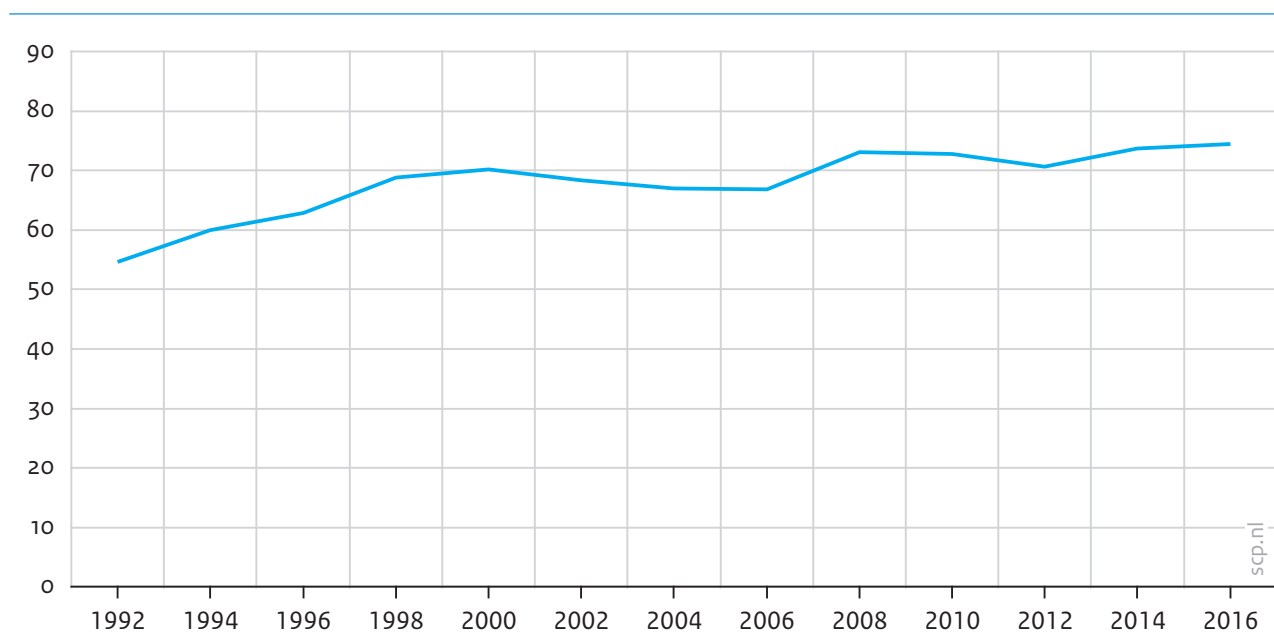
Drie op de vier Nederlanders vinden inkomensverschillen te groot

In 2016/'17 is bijna driekwart van de Nederlanders van mening dat de inkomensverschillen in Nederland kleiner moeten worden (figuur 5.6). Dit betreft de vraag naar de verschillen tussen hoge en lage inkomens. Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen zijn niet apart bevestigd, zodat niet geheel valt uit te sluiten dat respondenten die alleen deze verschillen willen verkleinen, deze mening hebben laten doorklinken bij de algemenere vraag naar verschillen. Over 1992-2016 bezien vinden steeds meer mensen dat de verschillen kleiner moeten worden; het aandeel steeg van 55% naar 74%. In 2016/'17 heeft ook binnen groepen naar opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie en huishoudenssamenstelling meer dan 70% deze mening. De stijging volgt voor een deel de conjunctuur: als het economisch beter gaat, lijkt de wens om verschillen te verkleinen toe te nemen, en vice versa. De meningen houden veel minder verband met de werkelijk gemeten ongelijkheid, die in deze periode vrijwel onveranderd is gebleven.

Figuur 5.6

Driekwart van de Nederlanders vindt de inkomensverschillen te groot

Aandeel huishoudens dat vindt dat de inkomensverschillen in Nederland (veel) kleiner moeten worden,^a 1992-2016 (in procenten)

a In 2008 is er mogelijk een trendbreuk door de overgang naar een ander veldwerkbureau.

Bron: SCP (cv'92-'16/'17) SCP-bewerking

De groep die verschillen zou willen verkleinen, is duidelijk groter en sneller gegroeid dan de groep die de uitkeringen onvoldoende vindt (figuur 5.5). Een mogelijke verklaring is de toename van minder goed betaalde kleine banen en van zelfstandigen zonder personeel. Ook de discussie over topinkomens kan hier een rol spelen. Deze wordt in *De sociale staat van Nederland 2009* genoemd als mogelijke oorzaak van de stijging na 2004.

5.5 Slotbeschouwing

In de zomer van 1975 wist de top van het ministerie van Financiën de eigen minister er na veel vijven en zessen van te overtuigen dat het roer om moest (van Zanden en Griffiths 1989). Er volgde een periode van niet aflatend ingrijpen door de overheid om de verzorgingsstaat beheersbaar te houden. Vrooman (2016) analyseert voor de periode 1980-2015 de veranderingen in bijna zestig regelingen die betrekking hebben op werkloosheid, ouderdom, ziekteverzuim, enzovoort. Hij komt tot de conclusie dat de ouderen het qua inkomensprotectie beter dan ooit hebben. Daarentegen is de groep 18-64-jarigen er sinds 1990 sterk op achteruitgegaan. Voor grote groepen beneden de ongeveer 50 jaar heeft de daling in inkomensbescherming waarschijnlijk al veel eerder ingezet. Een aantal maatregelen in de jaren tachtig (wijziging van de arbeidsverledeneis in de ww, de uitbreiding van de Algemene Weduwen- en Wezenwet (aww) naar mannelijke nabestaanden en de vervroegde pensioenregelingen) kwam vooral de 50-plussers ten goede. Per saldo hieven zij de effecten op van de beperkingen die de bijstandsgerechtigden en arbeidsongeschikten in deze periode ervoeren.

Is de situatie de iure voor grote groepen verslechterd sinds 1975 (of zo men wil: sinds 1990), de facto blijkt dat er geen een-op-eenrelatie bestaat tussen het gevoerde beleid en de hoogte van de koopkracht, de armoede, de inkomensongelijkheid, het beroep op de werkloosheidsuitkeringen en de AOW, de tevredenheid met het eigen inkomen, enzovoort. Immers, zoals uit de analyses in dit hoofdstuk naar voren komt, lijken de vergrijzing en het economische tij minstens zo belangrijk voor de ontwikkelingen van deze grootheden. Daarnaast kan het effect van het beleid indirect zijn. Zo nam de groep 20-64-jarigen tussen 1995 en 2016 toe met ruim 440.000 mensen (CBS 2017c), terwijl het aantal werkzame personen met bijna het viervoudige vermeerderde (1,6 miljoen) (CBS 2017d). Het lijkt er daarmee op dat de bevolking de gevolgen van de verslechtering van de sociale zekerheid althans ten dele op eigen kracht gerepareerd heeft door meer te gaan werken. Aan de andere kant kan men beweren dat het voortdurend hameren op het verrichten van arbeid van overheidswege zijn uitwerking niet heeft gemist.

Hoewel de invoering van de Participatiewet het sluitstuk vormt van een tijdvak waarin de sociale zekerheid voortdurend op de schop werd genomen en zij dientengevolge kariger is dan zij de afgelopen 25 jaar is geweest, lijken de vooruitzichten voor de burger voor de komende jaren gunstig te zijn. De economie groeit weer, de armoede neemt af, de tevredenheid over het eigen inkomen neemt weer toe.

Noten

- 1 De termen 'inkomen', 'besteedbaar inkomen', 'gestandaardiseerd inkomen' en 'koopkracht' worden in dit hoofdstuk door elkaar gebruikt. In alle gevallen gaat het om het besteedbare huishoudensinkomen dat gecorrigeerd is voor inflatie en voor de samenstelling van het huishouden.
- 2 Het betreft hier deels overlappende groepen waarvan de koopkrachtontwikkeling is weergegeven.
- 3 De ramingsmethodiek bestaat uit drie stappen.

- De bevolking wordt opgesplitst in enkele tientallen sociaaleconomische groepen. De belangrijkste hiervan zijn werknemers en zelfstandigen, gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. Deze groepen zijn verder verfijnd naar huishoudentype, aantal verdieners en inkomensniveau. Het Centraal Planbureau heeft de mediane koopkrachtmutaties van deze groepen voor 2017 berekend.
 - Deze mutaties zijn toegekend aan dezelfde groepen in het IPO'14. Dat resulteerde in de verwachte inkomens per groep in 2017.
 - Vervolgens zijn ook de veranderingen op demografisch en sociaaleconomisch gebied meegenomen, zoals vergrijzing en werkloosheid. Het IPO'14 is herwogen met de voorspelde aantallen voor 2017.
- 4 In dit hoofdstuk wordt als armoedegrens het 'niet-veel-maar-toereikendcriterium' gehanteerd. Dit bedroeg in 2014 1063 euro per maand voor een alleenstaande.
- 5 Tabel 5.2 geeft een aandeel van 6,2% in 2000. Hier doet zich naar alle waarschijnlijkheid het voorlopige karakter van dit bestand gelden.
- 6 Het armoede-aandeel bereikte een piek in 2013 met 7,9% en daalde met 7,6% derhalve licht in 2014. De verwachting is dat deze lichte daling zich zal blijken te hebben voortgezet in de jaren na 2014 (Hoff et al. 2017).

Literatuur

- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, J. (2003). *Het sociale draagvlak voor de quataire sector, 1970-2000* (Vol. 91). Den Haag Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2014). *Aan het werk met re-integratieondersteuning, zsmeting, fase 3*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2017a). *Tijdreeksen Sociale Zekerheid*. Geraadpleegd 21 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=03763&VW=T>.
- CBS (2017b). *Welzijn in relatie met financiën; kenmerken financiën*. Geraadpleegd 21 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82636ned&D1=11&D2=0,3-6&D3=a&D4=a&HDR=T,G3&STB=G1,G2&VW=T>.
- CBS (2017c). *Bevolking; kerncijfers*. Geraadpleegd 26 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=0,10-11&D2=45,1&HDR=G1&STB=T&VW=T>.
- CBS (2017d). *Arbeidsvolume en werkzame personen, kwartalen; nationale rekeningen*. Geraadpleegd 26 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82575ned&D1=0,2-5&D2=a&D3=0,2&D4=4,102-112&HDR=T&STB=G2,G1,G3&VW=T>.
- CBS (2017e). *Consumentenvertrouwen, economisch klimaat en koopbereidheid*. Geraadpleegd 24 oktober 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=7388PCR&D1=0,6,12,15,18,22&D2=138,155,172,189,206,223,240,257,274,291,308,325,342,359,376,393,410,427,444,461,478,495,512,529,546,563,567-584&HDR=T&STB=G1&VW=T>.
- CBS (2017f). *Consumentenvertrouwen naar kenmerken ondervraagde persoon/hoofdkostwinner*. Geraadpleegd 24 oktober 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71698ned&D1=68-69&D2=0&D3=12-14,20,22-23&D4=4,19,34,54,64,69,74&HDR=G1,G3&STB=G2,T&VW=T>.
- CBS (2017g). *Consumentenvertrouwen naar kenmerken van het huishouden*. Geraadpleegd 24 oktober 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71696ned&D1=68-69&D2=6-9&D3=4%2c19%2c34%2c54%2c64%2c69%2c74&HDR=G2&STB=T%2cG1&VW=T>.
- CPB (2017a). *CPB-Kerngegevens-tabel-raming-Augustus 2017*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2017b). *Overschot op de begroting. Inflatie stijgt. Centraal Economisch Plan 2017*. Den Haag: Centraal Planbureau.

- Hoff, S., J.M. Wildeboer Schut, B. Goderis en C. Vrooman (2017). *Armoede in Kaart 2016*. Te raadplegen via <http://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2016>.
- Rooy, P. de (2002). *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets en Schilt.
- SCP (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Suijker, F.W. (2007). *Verdubbeling van de instroom van de Wajong. Oorzaken en beleidsopties* (Vol. 156). Den Haag: Centraal Planbureau.
- TK (2015/2016). *Rijksbegroting 2016 XV Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34 3000 XV, nr. 1.
- TK (2016/2017). *Rijksbegroting 2017 XV Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 34 550 XV, nr. 1.
- TK (2017/2018). *Monitor arbeidsmarkt april 2017*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, kamerbrief 29554, nr. 781.
- uwv (2013). *Statistische tijdreeksen 2012*. Amsterdam: Uitvoering Werknemersverzekeringen.
- uwv (2014). *Kwantitatieve informatie 2014*. Amsterdam: Kenniscentrum uwv.
- Uyl, J.M. den (1978). Die tijd komt nooit meer terug. In: J.M. den Uyl (red.), *Inzicht en uitzicht. Opstellen over politiek en economie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Verhagen, J. (2007). *Robuuste metingen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. (2010). Een succesvolle gedaantewisseling? De hervorming van de sociale zekerheid, 1985-2010. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 26, nr. 4, p. 358-377.
- Vrooman, C. (2016). Institutionele verandering, sociale opdeling en het ongenoegen van de Nederlanders. In: *TPedigitaal*, jg. 10, nr. 3, p. 49-73.
- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2013). Het karige bestaan; een kwart eeuw armoede in Nederland. In: *TPedigitaal*, jg. 7, nr. 1, p. 27-50.
- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015). Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 90, nr. 4, p. 343-378.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wildeboer Schut, J.M. en M. Olsthoorn (2015). Inkomen en sociale zekerheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zanden, J.L. van (1998). *The Economic History of the Netherlands 1914-1995. A small open economy in the 'long' twentieth century*. London: Routledge.
- Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths (1989). *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht: Het Spectrum.

Betaald werk en zorgtaken

6 Betaald werk en zorgtaken

Bart van Hulst, Martin Olsthoorn, Anne Roeters

- De dominante ontwikkelingen op de arbeidsmarkt van de afgelopen 25 jaar zijn de groei van het parttime werken, veelal door vrouwen, en van het aandeel zelfstandigen, hoofdzakelijk zzp'ers.
 - De afgelopen 25 jaar is de arbeidsparticipatie fors toegenomen, vooral onder ouderen en vrouwen.
 - Met 18% van de werknemers kent het onderwijs het meest serieuze burn-outklachten, maar toch zijn werknemers in het onderwijs niet vaak ontevreden over hun werk.
 - Met serieuze burn-outklachten bij 17% van de zzp'ers die in deze sector werken scoort de financiële dienstverlening in deze groep het slechtst. Dit komt wel terug in de ontevredenheid met het werk.
 - Nederlanders houden nog maar beperkt rekening met pensioenleeftijden van boven de 67 jaar, die het gevolg zullen zijn van de koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting.
 - Mannen besteden gemiddeld 46 uur en vrouwen gemiddeld 45 uur per week aan de som van de zogenaamde verplichte activiteiten.
 - De totale tijd die wordt besteed aan betaald werk, zorgtaken en onderwijs ligt in 1990 ongeveer even hoog als in 2016. In de tussentijd schommelde de tijdsbesteding wel wat.
 - Ongeveer een op de drie Nederlanders ervaart tijdsdruk. Vrouwen ervaren meer tijdsdruk dan mannen.
-

6.1 Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken

Sinds het begin van de jaren negentig zijn er grofweg drie trends bepalend voor het aanzicht van de Nederlandse arbeidsmarkt en het daarmee gemoeide beleid. De eerste is demografisch: Nederland vergrijst, waardoor het vergroten van de arbeidsparticipatie al langere tijd op de agenda staat. De tweede trend is economisch: de Nederlandse arbeidsmarkt is in de afgelopen 25 jaar gekenmerkt door een sterke groei aan flexibele contractvormen. Deze flexibilisering begon in de eerste helft van de jaren negentig met een groei van het aandeel tijdelijke contracten en werd rond de eeuwwisseling versterkt door een toename van het aandeel zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) (Euwals et al. 2016). De derde trend is beleidsmatig. Sinds het begin van de jaren negentig is het zwaartepunt in het arbeidsmarktbeleid verschoven van passief arbeidsmarktbeleid gericht op inkomensondersteuning, naar meer actief arbeidsmarktbeleid dat zich concentreert op de activering van mensen die niet participeren, maar wel een beroep doen op de sociale zekerheid (zie hoofdstuk 5 en Wielers en De Beer 2016).

Al deze trends hebben op enige wijze beleidsontwikkelingen in de laatste twee jaar gedreven. Sinds 1 januari 2015 is de Participatiewet van kracht, als onderdeel van de decentralisaties in het sociaal domein. Onder deze wet valt een aantal inkomensvoorzieningen (zie hoofdstuk 5), maar de wet is ook gekoppeld aan activerende maatregelen om de arbeidsparticipatie te bevorderen van groepen met een achterstand. Hiermee sluit de wet dus aan bij de beleidsmatige trend richting meer activering. De belangrijkste maatregelen in dit kader zijn de banenafpraak (de afspraak dat zowel markt als overheid banen creëert voor herintreders die geen minimumloon kunnen verdienen) en het instrument ‘beschut werk’ (werkplekken voor mensen die niet bij een reguliere werkgever aan de slag kunnen). Sinds 1 januari 2015 wordt het aantal te creëren banen conform de banenafpraak door de markt ruimschoots gehaald, maar de overheid blijft achter¹ en er worden niet altijd kandidaten gevonden om de gecreëerde posities te vullen. Het aantal gecreëerde beschutte werkplekken blijft vooralsnog achter bij de verwachtingen (TK 2016/2017b). Het moeizaam tot stand komen van deze werkplekken wordt in een aanpassing van de Participatiewet van eind 2016 aangepakt door middel van een verplichting aan gemeenten (TK 2016/2017b).

De groei van het aantal flexibele contractvormen bracht een nieuwe vorm van ongelijkheid met zich mee: die tussen enerzijds werknemers met een vast contract en een behoorlijke mate van baanzekerheid, en anderzijds werknemers met een flexibel contract en zelfstandigen zonder personeel (zzp’ers) (Euwals et al. 2016). De overheid heeft zich in de afgelopen periode ingespannen om de ongelijkheid tussen deze groepen tegen te gaan. Op 1 januari 2016 is de Wet werk en zekerheid (Wwz) volledig in werking getreden, die in een aantal wetten wijzigingen aanbrengt, waaronder aanpassingen in de opbouw en de duur van uitkering bij de Werkloosheidswet (ww). Sinds 1 januari 2015 zijn hiermee onder andere de ketenbepaling bij tijdelijke arbeid verkort, het ontslagrecht gestroomlijnd, de transitievergoeding ingevoerd en de Werkloosheidswet versoerd² (TK 2015/2016a, 2015/2016b). De ontstane commotie rond het dagloonbesluit, waarbij flexibele werknemers door toepassing van rekenregels een te lage ww-uitkering kregen, is met een aangepast besluit per 1 december 2016 aangepakt (TK 2016/2017a). Om de rechtspositie van de groeiende groep zzp’ers zekerder te maken is per 1 mei 2016 de Wet deregulering beoordeling arbeidsrelaties (Wet DBA) van kracht (TK 2014/2015c). De Wet DBA legt de verantwoordelijkheid voor het goed definiëren van de arbeidsrelatie bij opdrachtgever en opdrachtnemer, waar deze eerst nog volledig bij de opdrachtnemer lag (i.e. bij de zzp’er). Met de Wet DBA poogt de overheid te voorkomen dat een zzp’er – intentioneel of niet-intentioneel – de facto als werknemer wordt ingezet, de zogeheten schijnconstructie. Door onduidelijkheid omtrent de vraag hoe de Wet DBA zich verhoudt tot de Arbeidswet van 1907 (art. 10:610 BW), werd handhaving van de wet uitgesteld tot 2018. In het regeerakkoord is inmiddels besloten de Wet DBA in zijn geheel te vervangen door een nog op te stellen wet met een vergelijkbaar doel (TK 2017/2018).

Als reactie op de vergrijzing is, in navolging van de wijziging van de Algemene Ouderdomswet in 2012 (TK 2011/2012b), in de afgelopen twee jaar de pensioenleeftijd verder doorge-stegen. In 2018 ligt de pensioenleeftijd op 66 jaar, waarna deze doorstijgt naar 67 jaar in 2021 en daarna gekoppeld wordt aan de levensverwachting (zie ook hoofdstuk 7). Hierdoor stijgt de pensioenleeftijd naar verwachting door naar circa 71,5 jaar in 2060 (CBS 2014a). Ook is op 1 januari 2016 de Wet werken na de AOW-gerechtigde leeftijd aangenomen, waar-mee het voor werkgevers aantrekkelijker wordt gemaakt om mensen van AOW-gerechtigde leeftijd in dienst te nemen (Olsthoorn en Cloin 2015; TK 2014/2015a).

6.2 Arbeidsmarktontwikkelingen

De arbeidsmarkt is weer op stoom

In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland (SSN)* constateerden we dat de economie een voorzichtig herstel liet zien, na het diepe dal in de nasleep van de economische crisis en de recessie van 2009. In 2016 is dat herstel robuust gebleken: het bbp groeide in 2015 en 2016 met circa 2% en zowel het arbeidsvolume als het aantal banen en het aantal openstaande vacatures steeg (tabel 6.1). Het Centraal Planbureau (CPB) verwacht ook voor 2017 en 2018 een degelijke groei van het bbp en de werkgelegenheid, en een daling van de werkloosheid (CPB 2017).

Om een idee te krijgen van de vordering van het herstel, kunnen we een zogeheten Beveridge-curve tekenen (figuur 6.1). Hierin staan het werkloosheidspercentage en de vacaturegraad tegen elkaar uitgezet. De theorie achter deze grafiek is dat de arbeidsmarkt vaak dezelfde bewegingen laat zien. Eerst is tijdens hoogconjunctuur de werkloosheid laag en staan er veel vacatures open: er zijn weinig werklozen en werkgevers kunnen vacatures moeilijk vullen (linksboven). Vervolgens daalt als gevolg van slechte economische omstandigheden het aantal openstaande vacatures: werkgevers zien de resultaten dalen en stoppen met uitbreiden of krimpen in (linksboven tot linksonder). Als gevolg hiervan begint de werkloosheid te stijgen (linksonder tot rechtsonder). Tot slot trekt bij economisch herstel eerst het aantal vacatures aan, gevolgd door een vermindering van de werkloosheid (rechtsonder tot linksboven).

Tabel 6.1

De economie groeit en de arbeidsmarkt trekt aan

Ontwikkeling van de economische groei en van de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 1990-2016 (in procenten en absolute aantallen x 1000)

	1990	1996	2000	2008	2012	2014 ^a	2016 ^b	Q2 2017 ^b
groeï bbp t.o.v. voorgaande periode	.	3,6	4,2	1,7	-1,1	1,4	2,2	1,5
arbeidsvolume werknemers in arbeidsjaren ^d	4832	5108	5766	6095	5901	5775	5930	.
banen van werknemers ^e	5896	6486	7377	8025	7908	7742	7920	8130
arbeidsvolume zelfstandigen in arbeidsjaren ^d	863	990	962	1086	1154	1190	1202	.
banen van zelfstandigen ^f	1654	1766	1691	1889	2015	2093	2079	2087
openstaande vacatures	.	.	203,7	240	112	108	155,9	212,8

a Voorlopige cijfers voor arbeidsvolume en banen werknemers en zelfstandigen.

b Voorlopige cijfers.

c . geeft aan dat de betreffende cijfers niet meer op StatLine beschikbaar zijn.

d Het aantal banen van werknemers en zelfstandigen in een jaar, omgerekend naar voltijdequivalenten: twee halve banen die een jaar bestaan gelden dus als één arbeidsjaar.

e Banen voor maar een of enkele uren per week tellen ook mee.

f Naast banen van werknemers zijn er ook banen van zelfstandigen. In dat geval is de zelfstandige dus zowel werkgever als werknemer en valt de baan samen met het bedrijf.

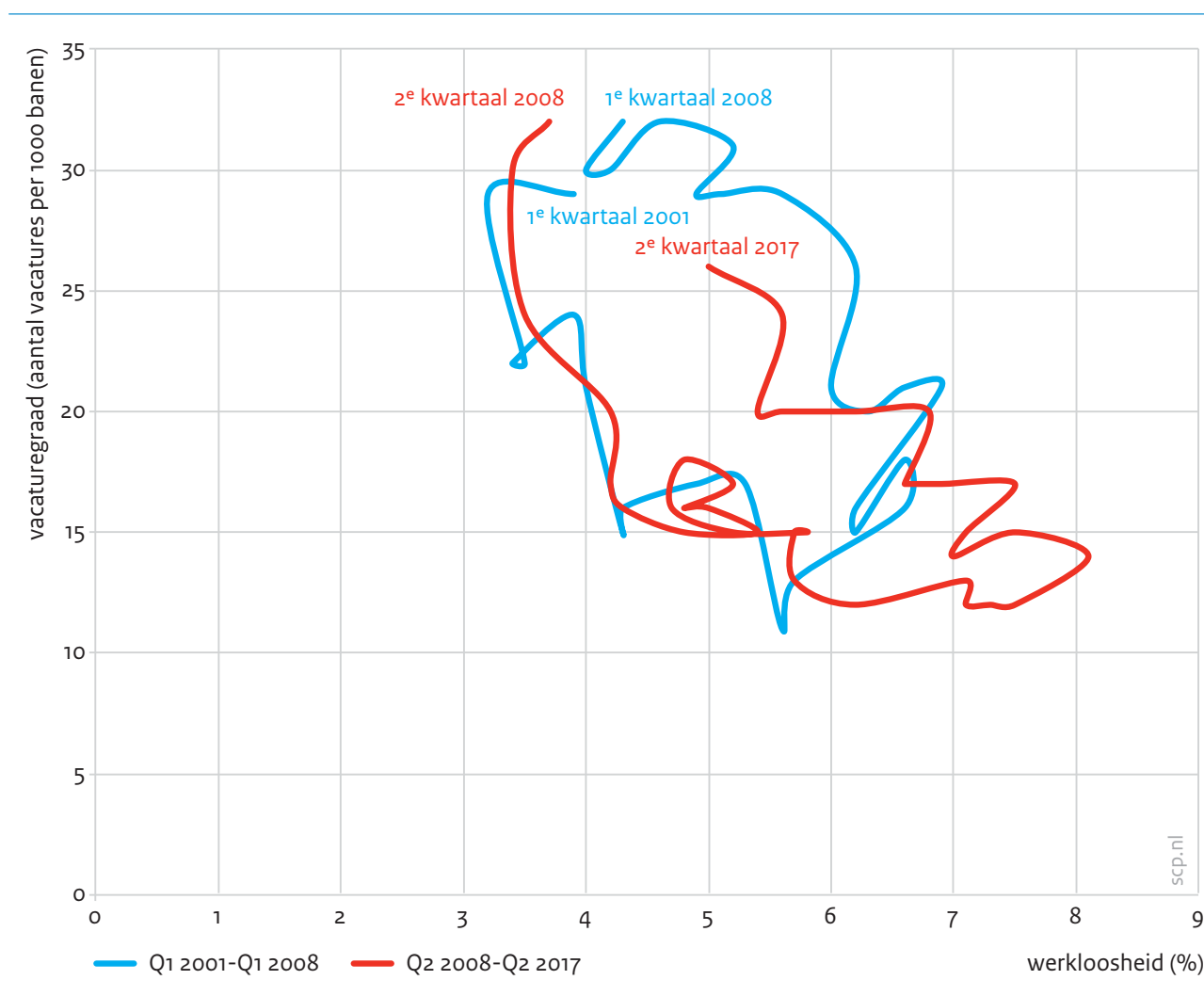
Bron: (CBS 2017c, 2017d, 2017e, 2017i)

In figuur 6.1 zijn voor twee periodes Beveridge-curves weergegeven. De eerste lijn (blauw) beschrijft de periode van de piek voor het knappen van de internetzeepbel tot en met de piek voor het instorten van de Amerikaanse huizenmarkt en de daaropvolgende financiële crisis (kw 1 2001 t/m kw 1 2008). De tweede lijn (rood) beschrijft de periode van de piek vóór het knappen van de Amerikaanse huizenmarkt tot en met het heden (kw 2 2008 t/m kw 1 2017). Ten eerste valt op dat het herstel van de arbeidsmarkt inderdaad goed op weg is: als de curve het gebruikelijke verloop laat zien, is zowel de vacaturegraad als de werkloosheid het dieptepunt respectievelijk hoogtepunt ruim gepasseerd. Ten tweede begint de werkloosheid weer goeddeels in de richting van de 4% te dalen, wat historisch gezien voor Nederland als de natuurlijke werkloosheid³ gezien kan worden.

Figuur 6.1

Het herstel van de arbeidsmarkt lijkt goed op weg

Vacaturegraad en werkloosheidspercentage 15-75-jarigen, 2001-2017 (in procenten en aantallen per 1000 banen)

Bron: (CBS 2017b, 2017h) SCP-bewerking

De arbeidsmarkt van de afgelopen 25 jaar: meer parttimers en meer zelfstandigen

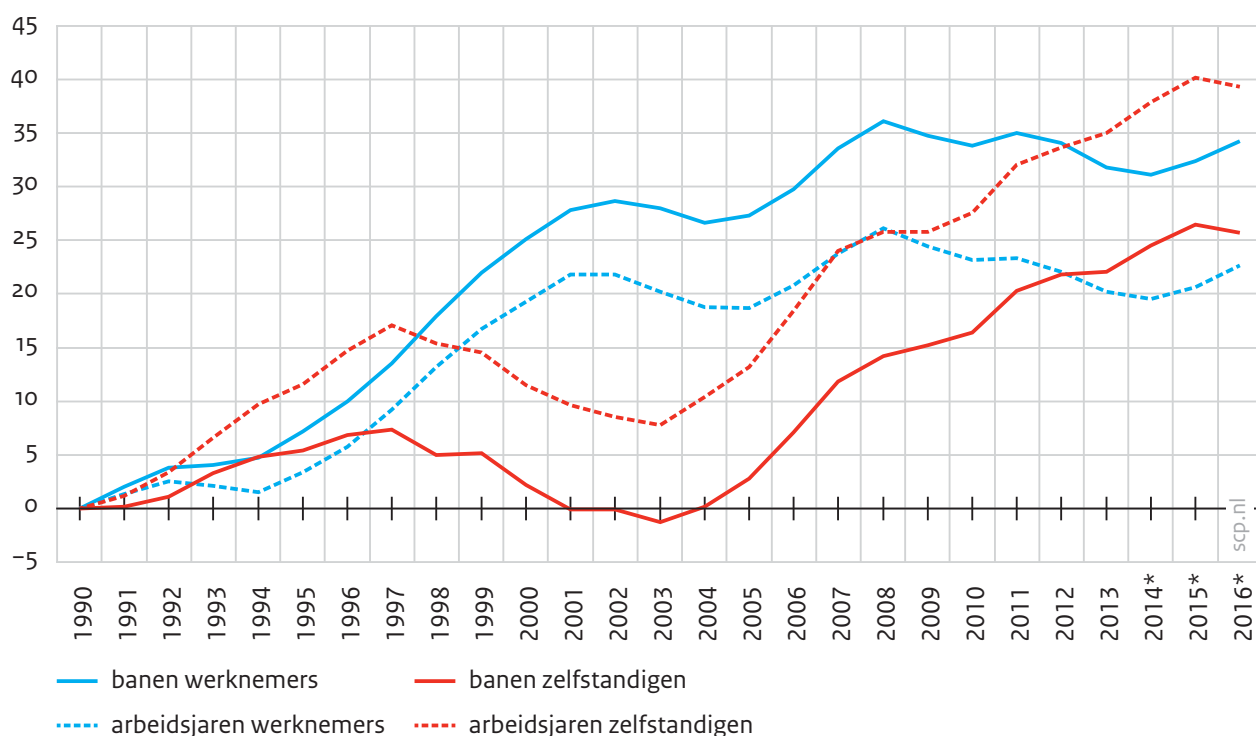
Wanneer we terugkijken vanaf 1990, valt een aantal verschuivingen op de arbeidsmarkt op (zie tabel 6.1 en figuur 6.2). Hierbij kunnen we grofweg drie perioden onderscheiden. Tijdens de gunstige conjunctuur in de eerste periode (t/m 1997) groeide het aantal banen van zowel werknemers als zelfstandigen gestaag. In de tweede periode (1997-2002) steeg het aantal banen van werknemers sterk door, terwijl het aantal banen van zelfstandigen juist afnam. In de derde periode (vanaf 2002) is deze verhouding duidelijk gekeerd en is juist het aantal banen van zelfstandigen gegroeid, terwijl het aantal banen van werknemers achterbleef. Zoals we later in het hoofdstuk ook nog zullen zien, en zoals is aangegeven door Euwals et al. (2016), komt dit laatste voor een belangrijk deel door de sterke groei van het aantal zelfstandigen zonder personeel. Ook valt op dat het arbeidsvolume van werknemers in de afgelopen 25 jaar langzamer groeide dan het aantal banen van werknemers. Dit weerspiegelt de sterke groei van het aantal mensen dat parttime werkt, en daarmee deels de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen sinds de jaren tachtig. Het arbeidsvolume van zelfstandigen groeide daarentegen juist sterker dan het aantal banen van zelfstandigen, wat betekent dat zelfstandigen sinds 1990 meer uren per week zijn gaan werken.

De oorzaken van deze sterke opkomst van het zzp-schap zijn veelvoudig, maar onderzoek wijst op een aantal factoren. Zo lijken werkgevers op de loondoorbetaling bij ziekte te reageren door meer flexibele krachten aan te nemen, waaronder zzp'ers. Daarnaast kan de zelfstandigenaftrek ingezet worden om de tarieven van de zzp'er te stellen op een niveau waarop de werkgever lagere kosten heeft en de zzp'er nog steeds een hoger netto-inkomen ontvangt dan hij als werknemer gehad zou hebben (zij het dat de zzp'er dan nog een aantal belangrijke verzekeringen moet inkopen). Ook is het waarschijnlijk dat de concurrentie op kosten die de exportsector voert in een globaliserende wereld, leidt tot een hang naar lagere werkgeverslasten en dus wellicht tot meer gebruik van zzp'ers. Tot slot zou de groei van het segment zzp'ers gedreven kunnen worden door toenemende individualisering en de behoefte van mensen om eigen baas te zijn, en door technologische ontwikkelingen die het mogelijk maken om snel een goede en geschikte zzp'er voor een benodigde klus te vinden (bv. op onlineplatformen) (Kremer et al. 2017; Roeters et al. 2016).

Figuur 6.2

Sterke groei in banen van zelfstandigen sinds 2003

Ontwikkeling van de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 1990-2016 (in procenten cumulatieve groei t.o.v. 1990)^a

a De cijfers voor 2014, 2015 en 2016 zijn voorlopig.

Bron: (CBS 2017d)

Het aanbod van arbeid in de afgelopen 25 jaar: groei werkzame beroepsbevolking vooral door toename aantal zelfstandigen

Ten opzichte van *De sociale staat van Nederland 2015* zien we over de gehele linie een omslag in het arbeidsaanbod. De werkzame beroepsbevolking en het aantal werknemers nemen na een aantal jaren van krimp weer toe. Dit herstel tekent zich al in 2015 af en zet verder en sterker door in 2016. Ook de totale bevolking van 15 tot 65 jaar (potentiële beroepsbevolking) neemt weer toe, zij het dat hier de groei zich pas in 2016 laat zien en dat de groei, zeker relatief gezien, klein is. Sommige zaken blijven gewoon bij het oude: de jarenlange groei van het aantal zelfstandigen zette zich de afgelopen jaren onverminderd voort.

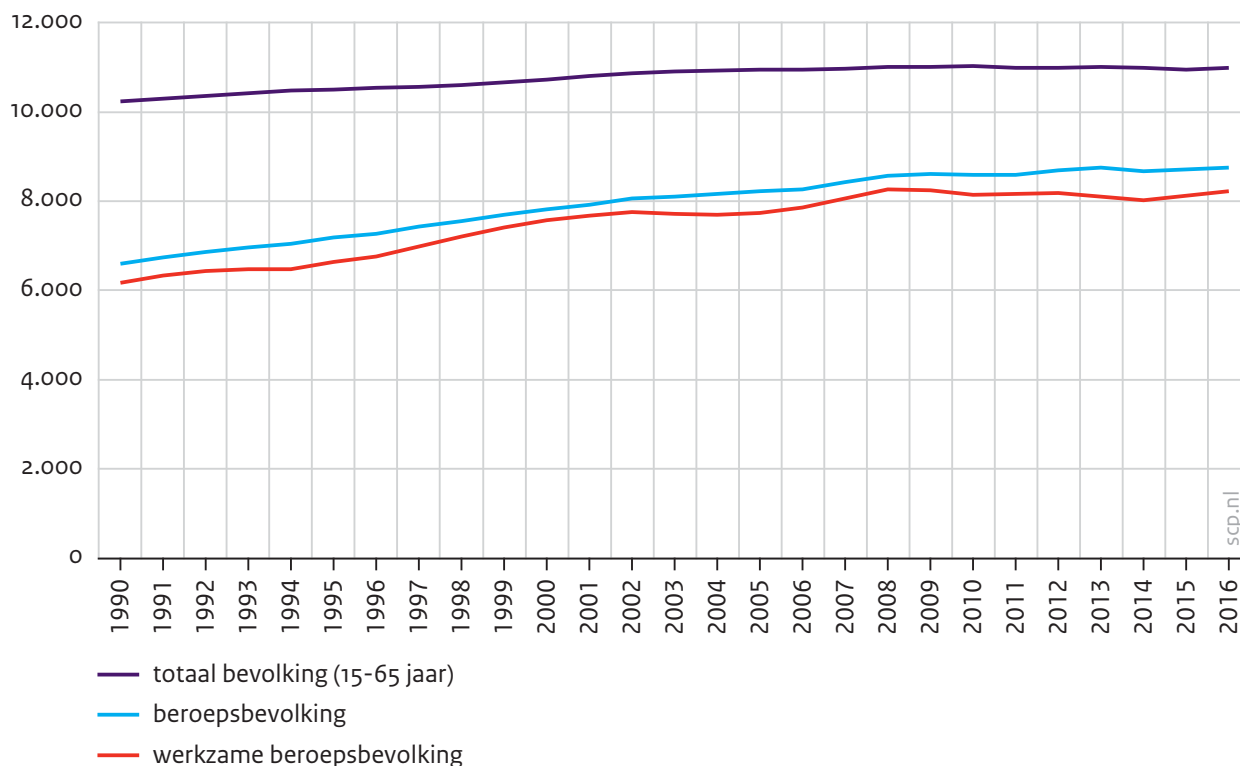
Wanneer we de arbeidsmarkt over een langere periode bekijken, dan is er een aantal trends zichtbaar. In de eerste plaats valt op dat de beroepsbevolking aanzienlijk sneller is toegenomen dan de totale bevolking van 15 tot 65 jaar (figuur 6.3). De laatste is sinds 1990 met ruim 7% toegenomen, en dan met name tot aan 2000; na 2000 is er nauwelijks sprake van een structurele ontwikkeling. De beroepsbevolking groeide daarentegen aanzienlijk sneller, met een toename van 33% sinds 1990. Ook voor de beroepsbevolking heeft een groot deel van de groei plaatsgevonden voor 2000; de groei heeft hier echter langer doorgezet en vlakt pas rond 2009 af. De groei van de beroepsbevolking en die van de werkzame

beroepsbevolking verlopen vrijwel synchroon, al zijn er uiteraard jaarlijks kleine verschillen door schommelingen in het werkloosheidspercentage.

Figuur 6.3

Beroepsbevolking neemt sneller toe dan de totale bevolking van 15-64 jaar

Ontwikkeling beroepsbevolking, 1990-2016^a (in absolute aantallen x 1000)

a In 2001 en 2003 is er sprake van een trendbreuk in de gegevensverzameling. Voor deze breuken is gecorrigeerd door in overlappende jaren oude reeksen te koppelen aan nieuwe. De waarden van de jaren voor 2003 betreffen hierdoor gecorrigeerde gegevens.

Bron: CBS (2017a, 2017g) SCP-bewerking

In lijn met figuur 6.2 valt op dat vanaf 2003 het aantal zelfstandigen snel toeneemt, terwijl het aantal werknemers nauwelijks groeit. Sinds 2003 is het aantal zelfstandigen met 36% gegroeid, tegenover een groei van 2% van het aantal werknemers. Wel is het nog steeds zo dat het overgrote deel (83%) van de werkzame beroepsbevolking werknemer is; dit betekent dan ook dat in absolute aantallen de verschillen in ontwikkeling een stuk kleiner zijn. De groei van het aantal zelfstandigen is voor een groot deel toe te schrijven aan de al eerder geconstateerde sterke groei van het aantal zzp'ers.

Geleidelijk neemt de gemiddelde arbeidsduur af: sinds 1996 is de gemiddelde arbeidsduur met meer dan 2 uur afgenomen. Dat komt enerzijds door een afname van de arbeidsduur over de gehele linie, anderzijds door een samenstellingseffect: het aandeel vrouwen, een groep met een arbeidsuur onder het gemiddelde, in de werkzame beroepsbevolking neemt toe (tabel 6.2).

Tabel 6.2

Nettoarbeidsparticipatie neemt toe, vooral onder vrouwen en ouderen

Ontwikkeling arbeidsaanbod, participatie en werkloosheid, personen van 15-64 jaar, 2006-2017Q2^b (in aantallen x 1000, uren en procenten)

	2006	2008	2010	2012	2014	2016	Q2 2017
totaal bevolking (15-64 jaar)	10.952	10.997	11.017	10.992	10.980	10.988	11.039
beroepsbevolking	8.272	8.571	8.583	8.684	8.677	8.754	8.802
werkzame beroepsbevolking	7.856	8.257	8.151	8.174	8.028	8.223	8.360
totaal werknemers	6.812	7.118	6.973	6.984	6.774	6.910	7.032
zelfstandigen	1.043	1.139	1.177	1.191	1.255	1.313	1.328
arbeidsduur ^a							
mannen	31,6	31,8	31,5	31,2	31,4	31	31
vrouwen	37,4	37,3	37,0	36,5	36,4	36	36
vrouwen	24,7	25,5	25,4	25,2	25,2	26	26
nettoarbeidsparticipatie, totaal (%)	71,7	75,1	74,0	74,4	73,1	74,8	75,7
mannen	79,0	81,8	79,5	79,3	78,1	79,6	80,2
vrouwen	64,4	68,3	68,4	69,4	68,1	70,1	71,2
15-24 jaar	60,5	64,3	60,7	61,1	58,8	60,8	61,9
55-64 jaar	44,9	50,7	53,2	57,6	59,9	63,5	65,5
niet-westerse migranten	54,3	61,1	57,5	57,7	55,2	56,3	55,8
werkloosheidspercentage, totaal (%)	5,0	3,7	5,0	5,9	7,5	6,1	5,0
mannen	4,1	3,0	4,6	5,5	7,2	5,6	4,6
vrouwen	6,1	4,5	5,5	6,3	7,8	6,5	5,5
15-24 jaar	10,0	8,6	11,1	11,7	12,7	10,8	9,0
55-64 jaar	4,8	3,9	4,4	5,3	7,7	7,2	6,1
niet-westerse migranten	12,6	8,4	11,7	14,1	16,5	13,2	11,9
laagopgeleid	8,0	6,2	8,4	9,4	12,3	10,0	9,2
middelbaar opgeleid	4,5	3,2	4,5	5,6	7,6	6,1	4,9
hoogopgeleid	2,9	2,1	3,0	3,4	4,0	3,5	2,7
nettoarbeidsparticipatie 65-69 jaar	8,3	10,4	12,1	12,7	14,7	13,1	13,8
nettoarbeidsparticipatie 70-74 jaar	4,3	4,3	5,4	6,3	5,7	6,0	6,8

a Vanaf 2016 publiceert het CBS op hele uren afgeronde gegevens.

b Tweede kwartaal.

Bron: CBS (2017a, 2017j)

Toename arbeidsparticipatie, vooral van ouderen en vrouwen

De ontwikkelingen bij de arbeidsparticipatie zijn in lijn met de eerder geconstateerde ontwikkeling van het arbeidsaanbod. Na een aantal jaren van een afnemende arbeidsparticipatie is er sinds 2015 een omslag en neemt de arbeidsparticipatie weer toe; zij bedraagt in 2016 bijna 75%. Met de toename van de arbeidsparticipatie in de afgelopen

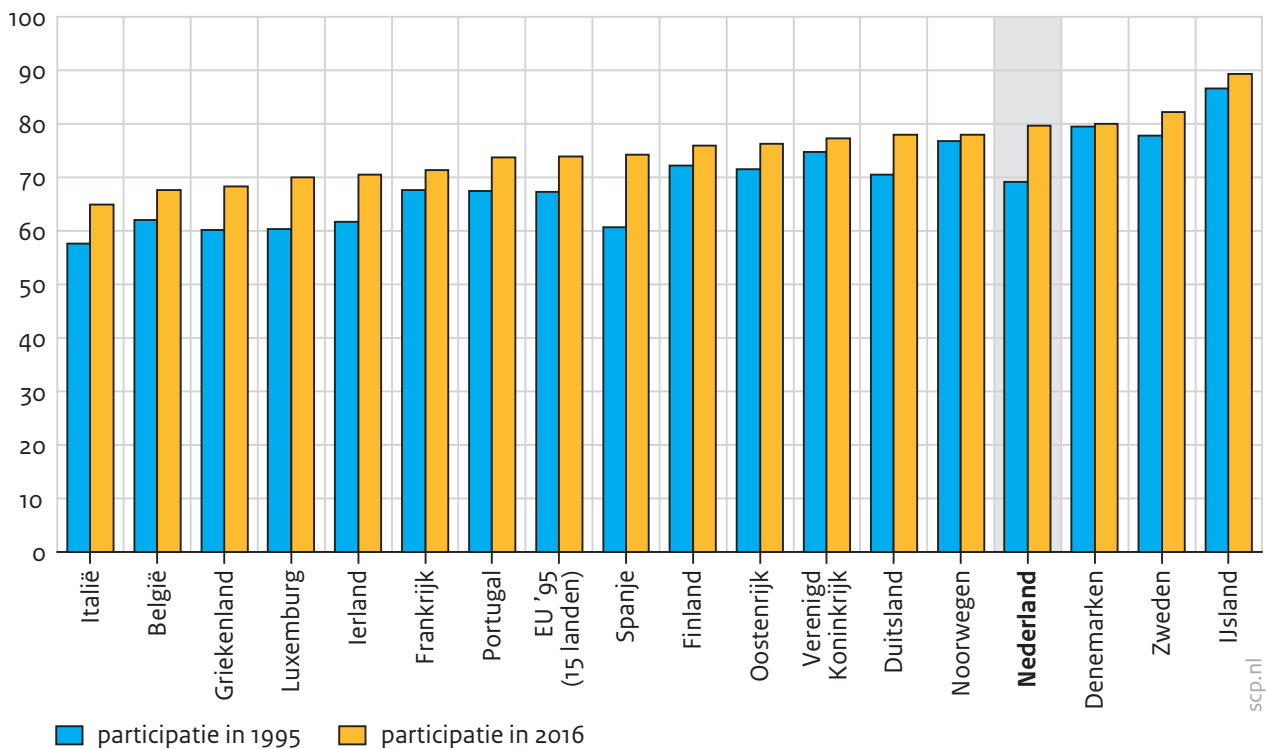
twee jaar is er per saldo in de afgelopen vijf jaar sprake van een lichte toename van de arbeidsparticipatie. Hoewel voor alle groepen de arbeidsparticipatie de afgelopen twee jaar toeneemt, geldt een toename over de afgelopen vijf jaar zeker niet voor alle groepen. Onder jongeren (15 tot 25 jaar) en niet-westerse migranten is de arbeidsparticipatie de afgelopen vijf jaar afgenomen. Voor ouderen (55-64 jaar) is er juist sprake van een forse toename van de arbeidsparticipatie, van ongeveer 55% tot bijna 64%. Deze toename sluit aan bij het beeld over een langere periode: sinds 1990 is de arbeidsparticipatie van ouderen bijna 2,3 keer zo groot geworden. Daarbij moet worden aangetekend dat de arbeidsparticipatie van deze groep begin jaren negentig erg laag was. Ook voor vrouwen is de arbeidsparticipatie, met een toename van meer dan 26 procentpunten, sinds 1990 sterk toegenomen. Het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen is een centraal doel geweest in het emancipatiebeleid (Portegijs en Van den Brakel 2016).

Eerder in dit hoofdstuk is opgemerkt dat verhoging van de arbeidsdeelname uitgangspunt van het beleid is geweest. Met de forse en langdurige toename van de arbeidsparticipatie lijkt het erop dat dit beleid zijn vruchten heeft afgeworpen. Ook in internationaal perspectief doet Nederland het goed; op het gebied van arbeidsdeelname is Nederland vanuit de middenmoot opgeklommen naar de kopgroep van Europa (Chkalova et al. 2017). Figuur 6.4 illustreert dit aan de hand van de brutoparticipatiegraad in 15 EU-landen in 1995 en 2016; daar is te zien dat Nederland is opgeklommen van de negende plaats in 1995 naar de vierde plaats in 2016.

Figuur 6.4

Arbeidsdeelname in Nederland is toegenomen en plaatst Nederland in de kopgroep

Brutoparticipatiegraad in 15 EU-landen, 1995 en 2016 (in procenten)

Bron: Eurostat (2017)

Aanzienlijke verschillen in werkloosheid tussen groepen

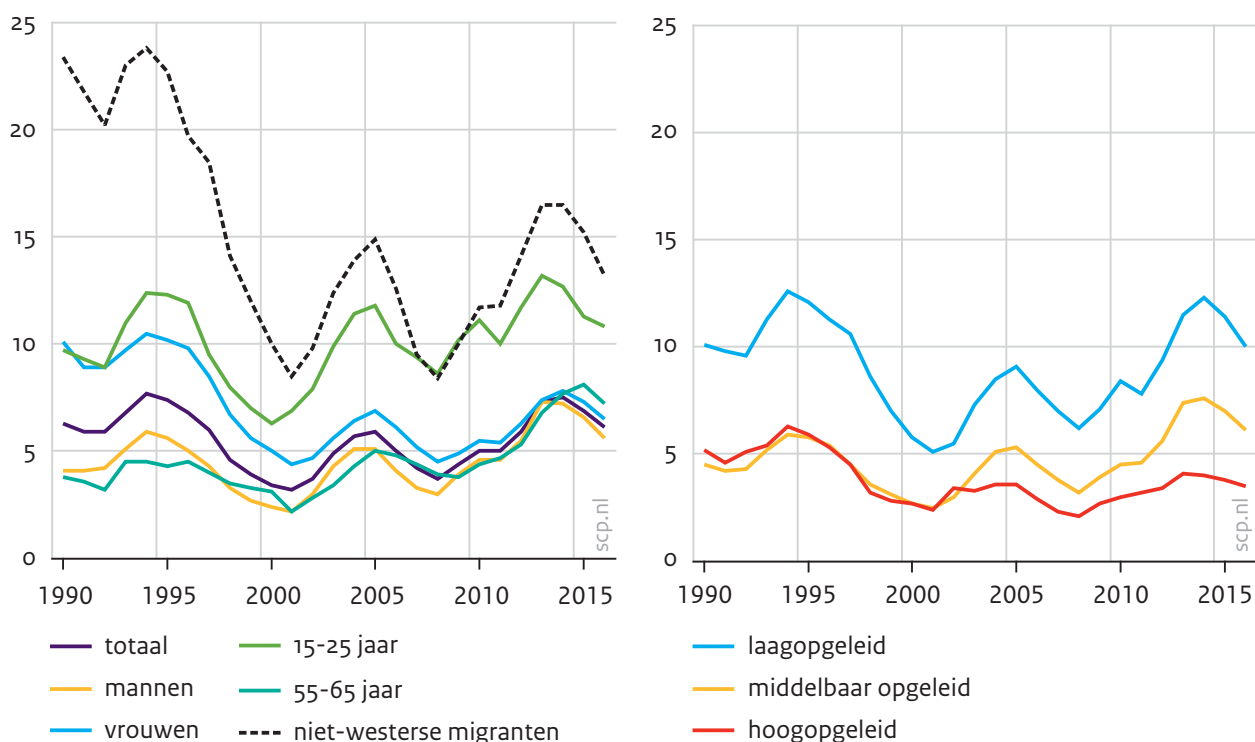
Eerder in deze paragraaf is al geconstateerd dat de werkloosheid daalt. Tussen groepen bestaan echter aanzienlijke verschillen in het niveau en de ontwikkeling van de werkloosheid. Vooral onder laagopgeleiden, niet-westerse migranten en jongeren is de werkloosheid aanzienlijk hoger dan gemiddeld. Tegelijkertijd zijn dit groepen waarvoor, in de huidige periode van economisch herstel, de werkloosheid in procentpunten het meest afneemt. Zo daalt bijvoorbeeld de werkloosheid onder niet-westerse migranten met ruim 3 procentpunten in een periode van twee jaar.

Over een langere periode kent de ontwikkeling van de werkloosheid golfbewegingen, met pieken in 1994, 2005 en 2014. De werkloosheid voor verschillende groepen beweegt mee met de totale werkloosheid. De geconstateerde verschillen in werkloosheidsniveaus in 2016 zijn ook zichtbaar in de meerjarige ontwikkelingen. Daarbij lijkt het zo te zijn dat de eerdergenoemde groepen met een hoge werkloosheid extra gevoelig zijn voor economische ontwikkelingen, zowel positieve als negatieve. Ten tijde van de laatste twee perioden van economisch herstel profiteerde een drietal groepen net iets eerder. Zo daalde de werkloosheid onder mannen, hoogopgeleiden en jongeren in 2005 en 2014, terwijl deze voor de gehele economie nog aan het toenemen was. Voor de andere groepen volgde de werkloosheidsdaling een jaar later (figuur 6.5).

Figuur 6.5

Werkloosheid piekt in 1994, 2005 en 2014

Werkloosheid naar achtergrondkenmerken, personen van 15-64 jaar, 1990-2016^a (in procenten)

a In 2001 en 2003 is er sprake van een trendbreuk in de gegevensverzameling. Voor deze breuken is gecorrigeerd door in overlappende jaren oude reeksen te koppelen aan nieuwe. De waarden van de jaren voor 2003 betreffen hierdoor gecorrigeerde gegevens.

Bron: CBS (2017a, 2017g) SCP-bewerking

6.3 Flexibilisering en arbeidsomstandigheden

Ruim 83% van de werkenden is werknemer, waarvan het merendeel een vaste arbeidsrelatie heeft (tabel 6.3). Wel bestaat er al jaren een trend waarbij het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie afneemt, ten gunste van het aandeel flexibele arbeidsrelaties. Zo is het aandeel werkenden met een vaste arbeidsrelatie gedaald van zeven naar zes op de tien werkenden. De daling van het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie zet zich in 2016 voort, zij het dat die iets minder snel gaat dan in de voorgaande jaren. Binnen de flexibele arbeidsrelaties zijn er verschillende soorten te onderscheiden. In 2016 hebben oproep- of invalkrachten het grootste aandeel binnen de flexibele arbeidsrelaties; ongeveer 6% van de arbeidsrelaties valt onder dit type contract. Het aandeel oproep- of invalkrachten is mede zo groot door de sterke groei in de afgelopen tien jaar. Opvallend is dat in 2016 voor het eerst sinds jaren sprake is van een (geringe) afname van dit aandeel. Een andere veelvoorkomende flexibele arbeidsrelatie is het tijdelijk dienstverband met uitzicht op een vast contract. Met name de laatste twee jaar is er een toename van het aandeel tijdelijke contracten met uitzicht op vast; in 2016 gaat het om een aandeel van ongeveer 4% van de arbeidsrelaties. Uitzendkrachten zijn, met een aandeel van 3% in de

arbeidsrelaties, een groep van vergelijkbare omvang. Hun aandeel kent een vrij vlak verloop. Wel is bekend dat bij herstel van de economie na een crisis het aantal uitzendkrachten als eerste toeneemt (Reitsma en Hilbers 2017); ook in recente jaren zien we dit effect optreden.

Tabel 6.3

Steeds meer werknemers met een flexibele arbeidsrelatie

Verdeling arbeidspositie, personen van 15-64 jaar, 2006-2017 Q2^a (in procenten)

	2006	2008	2010	2012	2014	2016	Q2 2017
werknemers	86,3	85,7	85,0	84,7	83,5	83,3	83,4
met vaste arbeidsrelatie	70,7	68,4	67,5	66,0	63,0	61,4	60,5
met flexibele arbeidsrelatie	15,5	17,3	17,5	18,7	20,6	21,9	22,9
tijdelijk met uitzicht op vast	2,3	2,9	2,7	3,0	2,8	3,5	3,9
tijdelijk ≥ 1 jaar	1,6	1,7	2,0	1,9	2,4	2,1	2,0
tijdelijk < 1 jaar	2,1	2,3	2,3	2,1	2,0	2,2	2,5
oproep- of invalkrachten	3,8	4,1	4,7	5,5	6,5	6,4	6,4
uitzendkrachten	3,0	2,9	2,4	2,4	2,8	3,3	3,3
vast contract, geen vaste uren	1,0	1,2	1,2	1,3	1,5	1,5	1,7
tijdelijk contract, geen vaste uren	1,7	2,1	2,1	2,4	2,5	2,8	3,1
zelfstandigen	13,7	14,3	15,0	15,3	16,5	16,7	16,6
zelfstandigen zonder personeel	9,0	9,7	10,4	10,9	12,0	12,2	12,4
zelfstandigen met personeel	4,2	4,1	4,0	3,9	4,0	4,0	3,9
meewerkend gezinslid	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,4	0,3

a Tweede kwartaal.

Bron: CBS (2017k)

Kijken we over een periode van twintig jaar, dan is het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie sterk afgenomen (figuur 6.6). Deze afname begint overigens pas in 2003 met een kleine daling en versnelt vanaf 2005. Het aandeel verschuift vooral richting flexibele arbeidsrelaties en zzp'ers. Bij de flexcontracten zien we na 1998 een forse daling van het aandeel oproep- en invalkrachten. Deze valt samen met de in 1999 ingevoerde Wet flexibiliteit en zekerheid (Flexwet 1999), die door een negatief sentiment onder werkgevers de aantrekkelijkheid van oproepwerk verminderde (Knecht et al. 2007). In 2003 is er een kentering en neemt het aandeel oproep- en invalkrachten weer toe.

Zoals gezegd zit het aandeel zelfstandigen, met name zzp'ers, al een aantal jaren in de lift en neemt het toe, ten koste van het aandeel werknemers. In 2016 komt de groei van het aandeel zelfstandigen tot stilstand, en neemt het zelfs iets af ten opzichte van 2015.

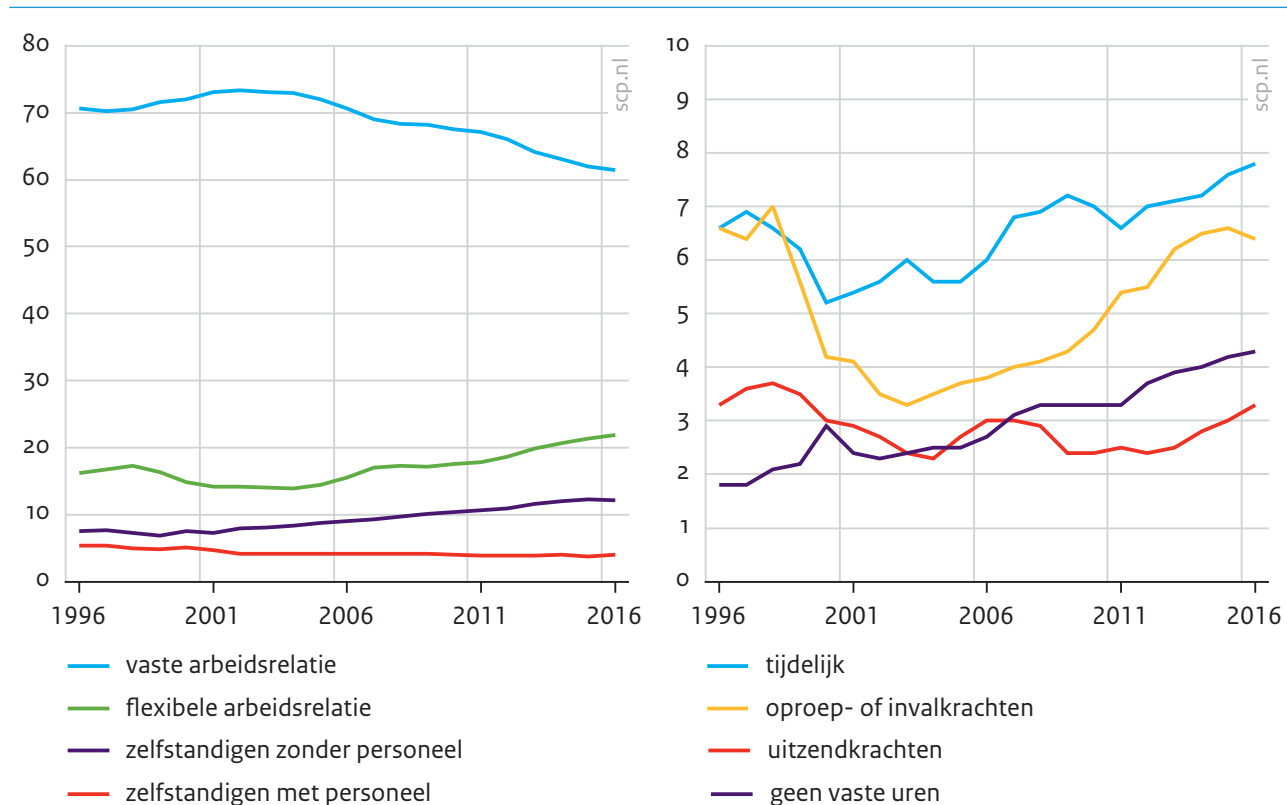
Hiervoor zijn twee voor de hand liggende verklaringen. Allereerst is het goed mogelijk dat door een aantrekkende arbeidsmarkt personen minder vaak noodgedwongen als zelfstandigen aan de slag gaan. Een tweede mogelijke verklaring is de invoering in 2016 van de Wet deregulering beoordeling arbeidsrelaties (Wet DBA), die de in de inleiding geschetste

schijnzelfstandigheid tegengaat. Echter, zoals in de inleiding aangegeven, is handhaving van deze wet tot 2018 uitgesteld; het effect zou vooral een gevolg kunnen zijn van een signaalfunctie.

Figuur 6.6

Vanaf 2005 versnelde afname van vaste arbeidsrelaties

Verdeling over verschillende arbeidsrelaties en binnen flexibele vormen, personen van 15-64 jaar, 1996-2016^a (in procenten)

a In 2001 en 2003 is er sprake van een trendbreuk in de gegevensverzameling. Voor deze breuken is gecorrigeerd door in overlappende jaren oude reeksen te koppelen aan nieuwe. De waarden van de jaren voor 2003 betreffen hierdoor gecorrigeerde gegevens.

Bron: CBS (2017f, 2017k, 2017l) SCP-bewerking

Zijn zzp'ers de nieuwe werkers?⁴

Met de verbetering van de mogelijkheden op het gebied van ICT en de veranderende inhoud van werk, wordt er sinds het begin van deze eeuw veel verwacht van het zogeheten nieuwe werken. Dit nieuwe werken zou mensen in staat moeten stellen plaats- en tijds-onafhankelijk te werken en zo hun werk, en hun privéleven daaromheen, meer naar de eigen voorkeuren vorm te geven. In *De sociale staat van Nederland* (SSN) hanteren we doorgaans twee indicatoren voor dit nieuwe werken: telewerken en autonomie. We zien dat de eerste indicator voor werknemers een gestage groei laat zien (tabel 6.4) (zie ook Van Echelt et al. 2016). In de afgelopen tien jaar bedroeg deze groei vrij consistent circa 1 procentpunt per jaar, al bemoeilijkt de trendbreuk in de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) een goede vergelijking (zie noten a en b bij tabel 6.4). De tweede indicator, de mate van autonomie die werknemers genieten, laat echter geen groei zien. Aangezien we in de vorige editie van de SSN al opmerkten dat telewerkers wel degelijk meer autonomie genieten dan niet-telewerkers, is de meest waarschijnlijke conclusie dat de werknemers die telewerken vaak die werknemers zijn die al vrij autonoom waren (zie ook Olsthoorn en Cloin 2015). Mensen worden dus niet autonomer door de toenemende mogelijkheden tot telewerken, maar werknemers die al autonoom waren, krijgen hier ook nog eens de mogelijkheid tot telewerken bij.

Een andere oorzaak dat de autonomie van werknemers niet toeneemt, is wellicht de sterke groei van het aantal zzp'ers in de afgelopen tien jaren. Deze groei wordt niet gedreven door de klassieke zzp'ers die in hun eigen bedrijf producten verkopen, zoals de boer of de winkeleigenaar, maar door zzp'ers die hun eigen arbeid verkopen aan een opdrachtgever. Denk hierbij aan adviseurs die een bedrijfsadvies formuleren, maar ook bouwvakkers die op de bouwplaats werkzaamheden verrichten. Deze nieuwe zzp'ers genieten, net als hun klassieke tegenhangers, een grote mate van autonomie: zij scoorden in 2017 gemiddeld circa 2,80 op een 3-puntsschaal, vergeleken met 2,46 voor werknemers. Ook werken zij vaak op andere locaties dan bij de klant of op een eigen kantoor. Hoewel we de indicatoren voor werknemers en zzp'ers niet goed met elkaar kunnen vergelijken, doet het grote verschil in aandeel sterk vermoeden dat dit voor zzp'ers gebruikelijker is dan voor werknemers (van de werknemers telewerkte 15,5% resp. 16,4% in 2015 en 2016, tegenover 63,5% van de nieuwe zzp'ers die in 2015 ook op alternatieve locaties werkten). Zo bezien is het niet ondenkbaar dat een deel van de mensen die in de laatste jaren zzp'er geworden zijn, werk verricht dat anders door een vrij autonome werknemer verricht zou zijn. Aldus wordt wellicht de bulk van het nieuwe werken gedaan door de nieuwe cohorten zzp'ers.

Tabel 6.4

Werknemers telewerken vaker, maar hun autonomie blijft gelijk en is lager dan die van zzp'ers

Telewerken en autonomie voor werknemers en zzp'ers, 2008-2017 (in procenten en schaalscores)

	2008	2010	2014 ^a	2015	2016	2017
telewerken ^b (%)						
werknemer (voor trendbreuk)	12,2	15,2	14,8	15,5	16,4	
werkt ook op andere locaties dan eigen kantoor of bij de klant						
klassieke zzp'er				52,2		. ^c
nieuwe zzp'er				63,5		. ^c
autonomie ^{d, e} (vrijheid om zelf aspecten van het werk te regelen)						
werknemer	2,52	2,50	2,46	2,46	2,46 ^f	
klassieke zzp'er				2,80		2,79 ^f
nieuwe zzp'er				2,81		2,82 ^f

a De onderzoeksopzet van de NEA is in 2014 veranderd (zie bv. Hooftman et al. 2015).

b Tot en met 2013 werd aan respondenten gevraagd 'bent u telewerker?' Per 2014 wordt gevraagd naar het aantal uren dat men telewerkt en kwalificeert men pas als telewerker wanneer het meer dan een halve dag betreft. Aangezien dit een strengere vraagstelling en conceptualisering is, mag verwacht worden dat per 2014 het percentage telewerkers structureel lager ligt dan t/m 2013.

c In de Zelfstandigen enquête arbeid 2017 (ZEA'17) werd niet gevraagd naar de locaties waarop zzp'ers doorgaans werken.

d De variabele 'autonomie' is geconstrueerd als het gemiddelde van vijf vragen: 'Kunt u beslissen hoe u uw werk uitvoert?', 'Bepaalt u zelf de volgorde van uw werkzaamheden?', 'Kunt u zelf uw werktempo bepalen?', 'Kunt u zelf verlof opnemen wanneer u dat wilt?', en 'Moet u in uw werk zelf oplossingen bedenken om bepaalde dingen te doen?' Een zesde vraag richt zich op autonomie met betrekking tot werktijden. Deze hebben we voor de vergelijkbaarheid tussen werknemers en zelfstandigen, en over de tijd, buiten de schaal gelaten. Hierdoor komen de gepresenteerde resultaten voor autonomie van werknemers niet overeen met de methodische rapporten van de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) (zie bv. Hooftman et al. 2016).

e 1 = geen autonomie, 3 = regelmatig vrijheid (gemiddelde score).

f Deze cijfers zijn als maatwerk door TNO geleverd.

Bron: Hooftman et al. (2016); Lautenbach et al. (2017); Maatwerk TNO (NEA'16 en ZEA'17); TNO/CBS (NEA'08-'15; ZEA'15) SCP-bewerking

6.4 Taakeisen en percepties op werk en pensioen

Werk in het onderwijs, financiële dienstverlening en ICT is op meerdere facetten het meest veeleisend

De vaardigheden die het werk vereist en de mate waarin werk op verschillende gebieden veeleisend is, zijn van belang voor een aantal maatschappelijke discussies die nu en in de toekomst een rol zullen spelen. Zo laaide onlangs de discussie over een lagere pensioen-

leeftijd voor mensen met zwaar werk weer op: mensen in fysiek zware beroepen zouden in veel gevallen het risico lopen arbeidsongeschikt te raken voordat zij pensioengerechtigd zijn, wat aanpassingen in de sociale zekerheid zou behoeven. In 2015 gaf 14,6% van de werknemers aan 'vaker dan soms' fysiek veeleisend werk te doen (zie tabel 6.5; weliswaar staan er recentere cijfers dan 2015 in de tabel, maar 2015 is het laatste jaar waarvoor we werknemers en zzp'ers kunnen vergelijken). Een groter deel van de zzp'ers gaf hetzelfde aan, te weten 23,5% van de klassieke zzp'ers en 17,3% van de nieuwe zzp'ers. Het percentage werkenden met fysiek veeleisend werk was in 2015, niet geheel verassend, hoog in de landbouw (werknemers 31,9%, zzp'ers 42,9%⁵), nijverheid en energie (werknemers 26,3%, zzp'ers 35,6%), en de bouw (werknemers 37,9%, zzp'ers 59,5%) (niet in de tabel). Mochten er in zwaardere beroepen inderdaad problemen ontstaan met voortijdige uitval door de verhoogde pensioenleeftijd, dan zal het vermoedelijk vaak om werkenden in deze sectoren gaan. Dat zzp'ers in deze sectoren vanuit kostenoverwegingen vaak niet of onderverzekerd zijn tegen arbeidsongeschiktheid, vormt een potentieel toekomstig risico voor deze werkenden en voor het beroep op de sociale zekerheid (Van der Linden en De Vries 2014).

Ook bestaat de verwachting dat met een toenemende robotisering routineus werk zal worden overgenomen door robots, terwijl het werk waarin creatieve, sociale en empathische vaardigheden een rol spelen door mensen uitgevoerd blijft worden (Roeters et al. 2016; WRR 2017). Het belang van deze vaardigheden kunnen we niet direct meten, maar wel kunnen we kijken of werkenden aangeven of hun werk creatief of emotioneel veeleisend is. Werk waarvan werkenden aangeven dat het creatief veeleisend en gevarieerd is, vinden we vooral in het onderwijs (67,4% van de werknemers in deze sector vond dit in 2015 vaak/altijd creatief veeleisend, tegenover 81,6% van de zzp'ers) en de gezondheidszorg (werknemers 52,9%, zzp'ers 71,4%), maar ook bij werkenden in de informatie en communicatie (werknemers 57,7%, zzp'ers 73,6%). Het aandeel werkenden dat aangeeft dat zijn werk emotioneel veeleisend is, is laag, maar nog het hoogst in het onderwijs (werknemers 9,1%, zzp'er 5,6%) en de gezondheidszorg (werknemers 9,3%, zzp'ers 8,1%). Al kan de combinatie van creatieve en emotionele veeleisendheid negatieve kanten hebben, zij maakt het wel onwaarschijnlijk dat de sectoren onderwijs en gezondheidszorg erg vatbaar zijn voor automatisering (zie ook Autor 2015).

Wanneer we tot slot een indicator construeren voor veeleisendheid op meerdere aspecten, blijkt dat in 2014 14,4% van de werknemers werk had dat op vier van de vijf indicatoren uit tabel 6.5 veeleisend was. Hetzelfde gold in 2015 voor 9,6% van de klassieke zzp'ers en 12,6% van de nieuwe zzp'ers. De cumulatief meest veeleisende sector voor werknemers was in 2014 het onderwijs (24,2%), met informatie en communicatie op een tweede plaats (21,1%) en de financiële dienstverlening op de derde plaats (19,7%). Voor zzp'ers is de financiële dienstverlening de meest veeleisende sector om te werken (23,8%), op afstand gevolgd door de nijverheid en energie (15,7%). Overigens is het niet geheel eenduidig of veeleisendheid altijd negatief geïnterpreteerd moet worden. Zo is creatief veeleisend werk

doorgaans gevarieerd, wat vaak gewaardeerd wordt, en is werk dat cognitief veeleisend is voor de een zwaar en voor de ander uitdagend, of beide tegelijk.

Tabel 6.5

Circa een op de zeven werknemers en een op de acht zzp'ers rapporteert op meerdere fronten veeleisend werk

Kwalitatieve en kwantitatieve taakeisen van werknemers en zzp'ers, 2008-2017 (in procenten)

	2008	2010	2012	2014 ^a	2015	2016	2017
vaker dan soms fysiek veeleisend werk ^b							
werknemers	15,5	15,7	14,8	14,4	14,6	14,8	.
klassieke zzp'ers					23,5		25,4
nieuwe zzp'ers					17,3		17,7
vaak/altijd een hoog werktempo ^c							
werknemers	21,4	22,1	20,6	25,2	25,2	24,9	.
klassieke zzp'ers					15,7		15,8
nieuwe zzp'ers					17,1		16,0
vaak/altijd cognitief veeleisend werk ^d							
werknemers	65,3	64,1	62,0	61,8	63,1	62,2	.
klassieke zzp'ers					54,8		54,8
nieuwe zzp'ers					69,1		72,2
vaak/altijd emotioneel veeleisend werk ^e							
werknemers	4,4	4,7	3,9	4,8	4,7	4,8	
klassieke zzp'ers					2,3		. ^f
nieuwe zzp'ers					3,6		. ^f
vaak/altijd creatief veeleisend werk ^g							
werknemers	48,8	47,7	46,0	43,8	.	43,3	.
klassieke zzp'ers					47,3		49,6
nieuwe zzp'ers					61,7		62,9

Tabel 6.5
(Vervolg)

	2008	2010	2012	2014 ^a	2015	2016	2017
cumulatief veeleisend werk (4 van 5 bovenstaande)							
werknemers	13,6	13,7	12,2	14,4	.	.	.
klassieke zzp'ers					9,6		.
nieuwe zzp'ers					12,6		.

- a De onderzoeksopzet van de NEA is in 2014 veranderd (zie bv. Hooftman et al. 2015).
- b Een respondent heeft 'vaker dan soms fysiek veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld hoger dan 2 scoort op de vragen 'Doet u werk waarbij u veel kracht moet zetten?', 'Maakt u bij uw werk gebruik van een gereedschap, apparaat of voertuig dat trillingen veroorzaakt?', 'Doet u werk in een ongemakkelijke werkhouding?', 'Doet u werk waarbij u herhalende bewegingen moet maken?' en 'Is er op uw werkplek zoveel lawaai dat u hard moet praten om u verstaanbaar te maken?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nee, 2 = ja, soms, en 3 = ja, regelmatig.
- c Een respondent heeft 'vaak/altijd een hoog werktempo' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Moet u erg snel werken?', 'Moet u heel veel werk doen?' en 'Moet u extra hard werken?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.
- d Een respondent heeft 'vaak/altijd cognitief veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Vereist uw werk intensief nadenken?', 'Vergt uw werk dat u er uw gedachten bij houdt?' en 'Vergt uw werk veel aandacht van u?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.
- e Een respondent heeft 'vaak/altijd emotioneel veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Brengt uw werk u in emotioneel moeilijke situaties?', 'Is uw werk emotioneel veeleisend?' en 'Raakt u emotioneel betrokken bij uw werk?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.
- f Niet beschikbaar in ZEA'17.
- g Een respondent heeft 'vaak/altijd creatief veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Is uw werk gevarieerd?', 'Vereist uw baan dat u nieuwe dingen leert?' en 'Vereist uw baan creativiteit?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.

Bron: TNO/CBS (NEA'08-'15; ZEA'15) SCP-bewerking; Maatwerk TNO (NEA'16 en ZEA'17).

Tevredenheid van zzp'ers blijft gelijk of daalt, burn-outrisico neemt toe

In de vorige ssn viel op dat de tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden sinds het hoogtepunt in 2010 afnam. Deze daling heeft niet verder doorgezet, maar er is ook geen herstel opgetreden. Waar op het hoogtepunt in 2010 nog 77,2% van de werknemers aangaf (zeer) tevreden te zijn met de arbeidsomstandigheden, daalde dit naar 73,2% in 2015, waarna het in 2016 weer voorzichtig steeg naar 73,5% (tabel 6.6). En waar in 2010 nog 78,8% van de werknemers aangaf (zeer) tevreden te zijn met het werk, nam dit af tot 76,4% in 2015, waarna ook deze indicator in 2016 weer licht steeg naar 77,0%. Opvallend is dat de tevredenheid met het werk en de tevredenheid met de arbeidsomstandigheden van klassieke zzp'ers tussen 2015 en 2017 beide met circa 2 procentpunten gedaald zijn. Deze daling gaat gepaard met een vrij grote stijging van de incidentie van serieuze burn-outklachten – van 6,2% in 2015 naar 9,0% in 2017 – en een verbetering

van de financiële situatie van de bedrijven van de klassieke zzp'ers; het aandeel waarmee het (zeer) goed gaat, ging van 37,9% naar 39,4% (Janssen et al. 2015; Lautenbach et al. 2017). Hoewel dit doet vermoeden dat klassieke zzp'ers het met een verbeterende conjunctuur drukker krijgen en dat mogelijk hun tevredenheid daaronder lijdt, is het wel vreemd dat het werktempo van deze groep tussen 2015 en 2017 constant blijft. Een alternatieve verklaring zou zijn dat klassieke zzp'ers te lijden hebben onder het feit dat de detailhandel door de opkomst van online shoppen onder druk staat, maar dit strookt weer niet goed met de verbeterende bedrijfsresultaten.

Tabel 6.6

Tevredenheid met werk en arbeidsomstandig van werknemers lijkt in de lift te zitten, terwijl die van zzp'ers stagneert

Tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden, en burn-outklachten, van werknemers en zzp'ers, 2008-2017 (in procenten)

	2008	2010	2014	2015	2016	2017
(zeer) tevreden met arbeidsomstandigheden ^a						
werknemers	76,1	77,2	73,1	73,2	73,5	
klassieke zzp'ers				78,8		76,8
nieuwe zzp'ers				78,9		78,5
(zeer) tevreden met werk (bij zzp '... als zelfstandige') ^a						
werknemers	78,4	78,8	76,5	76,4	77,0	
klassieke zzp'ers				82,0		79,7
nieuwe zzp'ers				81,8		81,3
serieuze burn-outklachten ^b						
werknemers	12,7	13,1	14,4	13,4	14,6	
klassieke zzp'ers				6,2		9,0
nieuwe zzp'ers				7,4		8,1

a De tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden kennen dezelfde trendbreuk die de overige variabelen in de NEA ook kennen. Van tevredenheid met arbeidsomstandigheden en tevredenheid met werk heeft vervolgonderzoek echter uitgewezen dat het zeer waarschijnlijk is dat deze trendbreuk verwaarloosbaar klein is geweest (Mars et al. 2016). Om deze reden presenteren we deze variabelen als een ononderbroken reeks.

b Respondenten van de NEA en ZEA lijdten aan serieuze burn-outklachten wanneer zij hoger dan 3,20 scoren op de 7-puntsschaal waarop de intensiteit van symptomen van burn-out gescoord wordt. Dit betekent in de praktijk dat zij zich vaker dan eens per maand emotioneel uitgeput voelen door hun werk, zich leeg voelen aan het einde van de werkdag, zich moe voelen als ze 's ochtends opstaan en geconfronteerd worden met hun werk, stellen dat het heel veel van ze vergt om de hele dag met mensen te werken en zich compleet uitgeput voelen door hun werk.

Bron: Hooftman et al. (2016); Lautenbach et al. (2017); TNO/CBS (NEA'08-'15; ZEA'15) SCP-bewerking

Sectoren met veel burn-outklachten zijn niet noodzakelijk de sectoren met veel onvrede

In 2017 ontstond er in een aantal sectoren commotie over werkdruk en onvrede onder werknemers. Met name in het (primair) onderwijs zou de werkdruk sterk toegenomen zijn, alsmede het risico op burn-out. 'Door de toenemende werkdruk neemt het werkplezier voor een groot deel van het onderwijspersoneel af' (cnv Onderwijs 2016) (zie ook hoofdstuk 4). En beroepsvereniging Verpleegkundigen & Verzorgenden Nederland (v&vn) peilde onder medewerkers in de zorg dat 'meer dan de helft van de mensen in deze groep [erover]denkt te stoppen met het werk omdat de stress door de werkdruk te hoog wordt en ook privé z'n sporen trekt' (v&vn 2017).

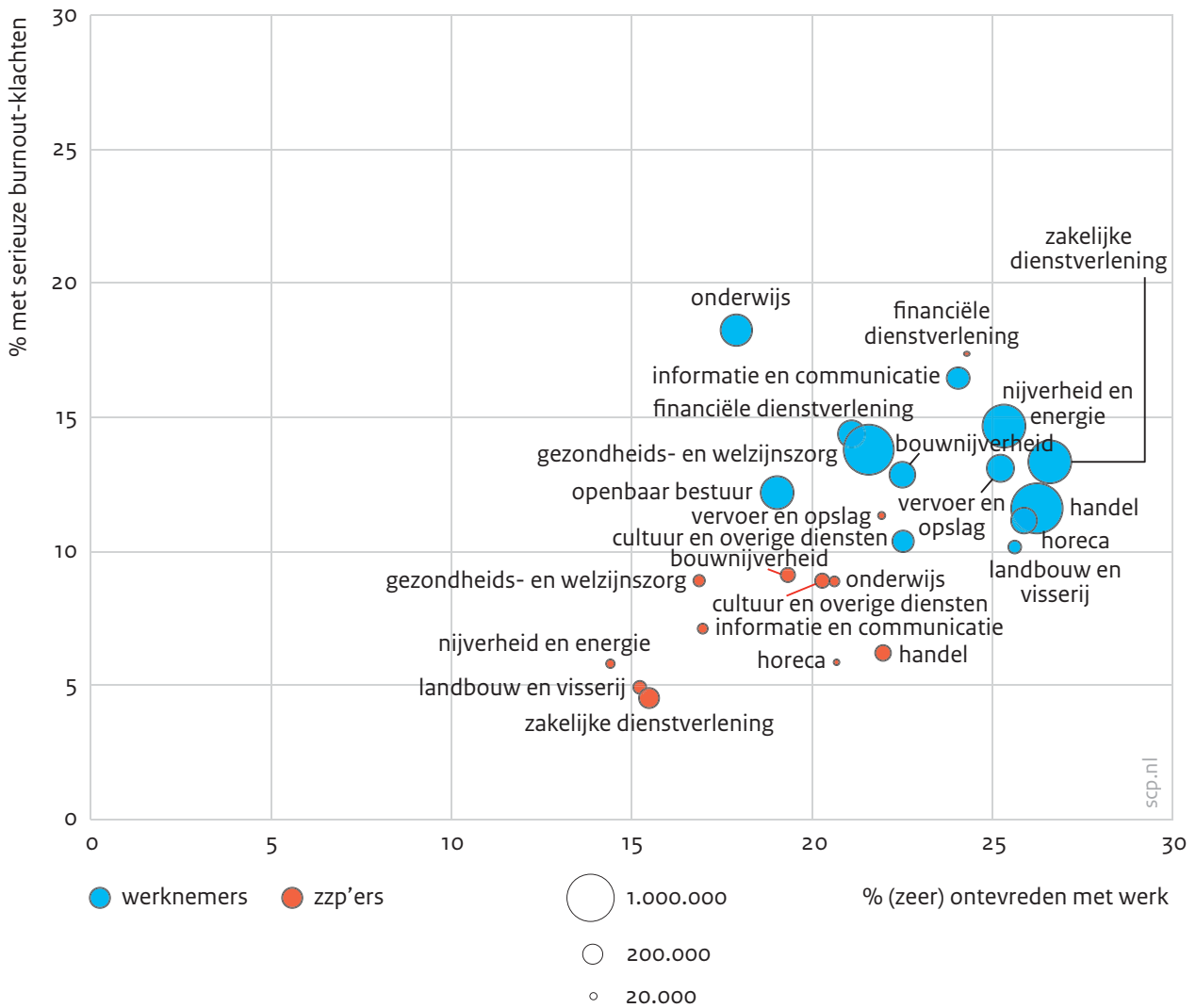
In figuur 6.7 staat voor werknemers en zzp'ers weergegeven hoe zij in verschillende sectoren scoren op indicatoren voor tevredenheid met werk en voor serieuze burn-outklachten (zie noot b bij tabel 6.6 voor een definitie van 'serieuze').⁶ Inderdaad is het onderwijs voor werknemers de sector met het hoogste risico op burn-outklachten: 18% van de werknemers in het onderwijs had in 2015 last van serieuze burn-outklachten, tegenover bijvoorbeeld 10% in de culturele sector. In de gezondheids- en de welzijnszorg ligt de incidentie van serieuze burn-outklachten met 14% dichterbij de buurt van het gemiddelde, terwijl deze in het openbare bestuur (e.g. het rijk en gemeenten) met 12% relatief laag ligt. De ontevredenheid met het werk is in de genoemde voornamelijk (semi)publieke sectoren relatief laag. Dit is anders in een groot deel van de marktsectoren, zoals de zakelijke dienstverlening, de handel en de horeca, waar de incidentie van serieuze burn-outklachten niet opvallend hoog is, maar de ontevredenheid met het werk wel bovengemiddeld is.

In het algemeen valt ook op, in lijn met tabel 6.6, dat zzp'ers in bijna alle sectoren minder vaak serieuze burn-outklachten hebben dan werknemers en minder vaak ontevreden zijn, met uitzondering van de financiële dienstverlening. Hier is het risico op burn-out hoog, met serieuze burn-outklachten bij 17% van de zzp'ers. Dit geldt ook voor de ontevredenheid met het werk, met 24% van de zzp'ers (zeer) ontevreden.

Figuur 6.7

Werknemers in het onderwijs hebben het vaakst burn-outklachten, maar zijn het meest tevreden met hun werk

Serieuze burn-outklachten en ontevredenheid van werknemers en zzp'ers, naar sector, 2015 (in procenten)^a

a De omvang van de bellen geeft een indicatie van het aantal werknemers/ zzp'ers in de gemoeide sector.

Bron: TNO/CBS (NEA'15; ZEA'15) SCP-bewerking

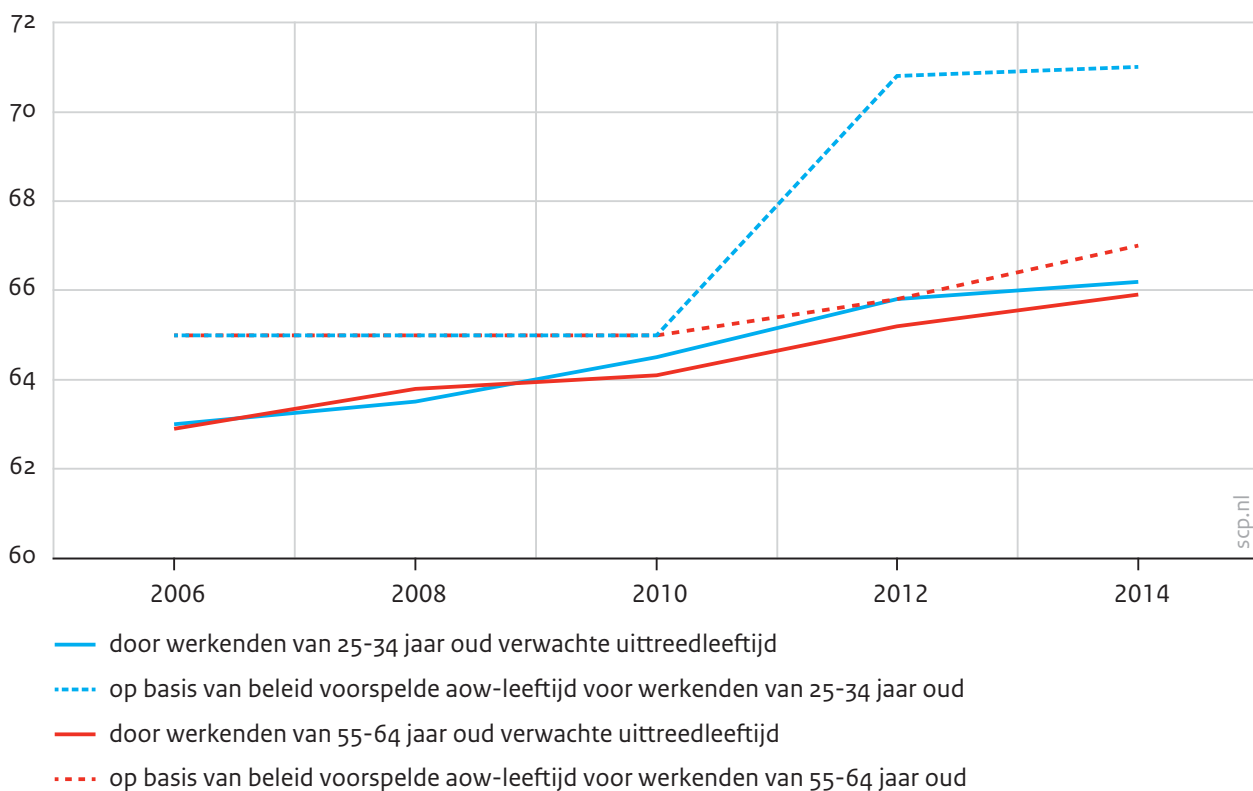
Werkenden houden nog geen rekening met koppeling AOW-leeftijd aan levensverwachting

Zoals aangegeven in de inleiding van dit hoofdstuk is in 2012 de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd van kracht geworden, en in 2014 is deze verhoging versneld (TK 2011/2012b, 2014/2015b). De verhoging ging in de afgelopen jaren gepaard met een stijging van de leeftijd waarop mensen verwachten uit te treden: de gemiddelde verwachte pensioenleeftijd lag in 2014 voor alle onderzochte leeftijdscategorieën op of boven de 66 jaar, waar deze tot 2010 in bijna alle gevallen nog onder de 65 jaar lag (zie figuur 6.8). Deze *policy feedback* – het proces waarbij discussies over beleidswijzigingen en hun daadwerkelijke implementatie onder meer leiden tot veranderingen in gedrag en verwachtingen (Pierson 1993) – lijkt zich vooralsnog te beperken tot de eerste fase van de verhoging, momenteel tot 67 jaar in 2021. De tweede fase van de verhoging, de indexatie van de pensioenleeftijd met de levensverwachting, zal volgens de huidige prognoses echter tot aanmerkelijk hogere uittreedleeftijden leiden dan waar mensen, en vooral jongeren, nu rekening mee lijken te houden. Zo gingen mensen van 25-34 jaar oud er in 2014 gemiddeld van uit ten tijde van hun uittreden ruim 66 jaar te zijn, terwijl hun AOW-leeftijd naar verwachting op 71 jaar zal liggen. Wel is het zo dat de verwachte uittreedleeftijd altijd al lager lag dan de AOW-leeftijd (Olsthoorn en Cloïn 2015), mogelijk doordat mensen bereid zijn hun spaargeld of werkgeverpensioen in te zetten om wat eerder te stoppen met werken. Dit gat was echter nooit zo groot als sinds de invoering van de indexatie van de pensioenleeftijd. Overigens is het niet ondenkbaar dat de genoemde *policy feedback* vertraagd optreedt en mensen met het doorstijgen van de pensioenleeftijd alsnog hun verwachtingen bijstellen.

Figuur 6.8

De verwachte uittreedleeftijd stijgt, maar blijft achter bij de daadwerkelijke aow-leeftijd

De leeftijd waarop mensen verwachten te stoppen met werken en de prognose aow-leeftijd,^a naar leeftijds-categorie, 2006-2014 (in jaren)

a De prognose van de daadwerkelijke pensioenleeftijd is conform het beleid en de prognose levensverwachting in het weergegeven jaar: t/m 2010 lag de pensioenleeftijd voor iedereen op 65 jaar, voor 2012 en 2014 is hij bepaald op basis van toen geldend beleid en prognose levensverwachting. De pensioenleeftijd gebaseerd op de levensverwachting is bepaald aan de hand van $V = (L - 18,26) - (P - 65)$ met 3 maanden verhoging bij $V > 0,25$, waarbij L de resterende levensduur na 65 jaar is en P de pensioenleeftijd na laatste wijziging.

Leeswijzer: in 2012 verwachtten personen van 25-34 jaar oud gemiddeld met 65,8 jaar met pensioen te gaan (65 jaar en een kleine tien maanden). In dat jaar was de prognose echter dat hun pensioengerechtigde leeftijd met 70,8 jaar zou zijn (70 jaar en een kleine tien maanden).

Bron: (CBS 2012, 2014b) SCP-bewerking; SCP (AAP'06-'14); (TK 2011/2012b, 2014/2015b)

6.5 De tijdsbesteding aan arbeid en zorg

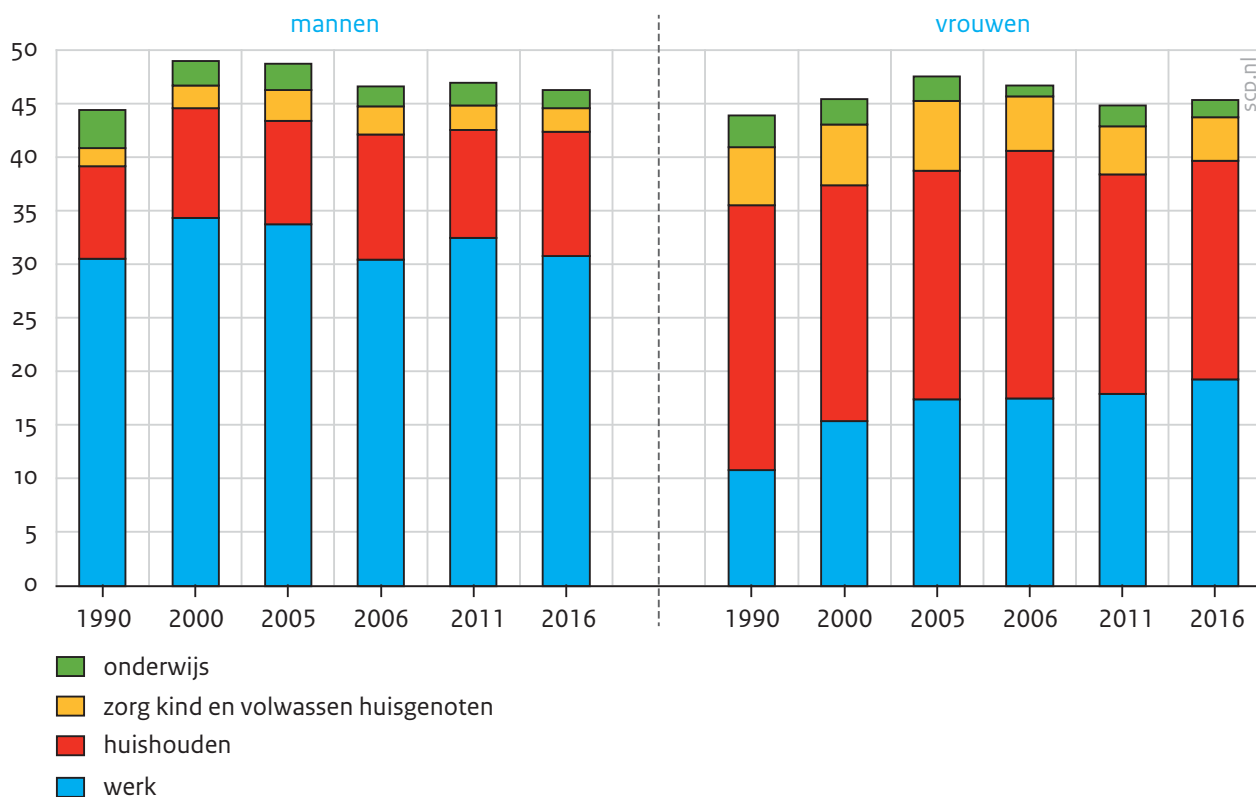
Werkende Nederlanders zijn niet alleen op de arbeidsmarkt werkzaam. Degenen met jonge kinderen of die voor een zieke partner of familielid zorgen, beginnen na de werkdag in zekere zin aan een tweede dienst thuis. Over het grensvlak tussen het werkdomein en de privésfeer zijn interessante vragen te stellen. Hoe telt de tijd die mensen aan werk en zorgtaken besteden op? Zijn we hier de afgelopen 25 jaar drukker mee geworden? En wie is het drukst en voelt zich drukst? Aan de hand van het Tijdsbestedingsonderzoek (ТВО) geven we in deze paragraaf antwoord op deze vragen. Hierbij kijken we naar de tijdsbesteding aan betaalde arbeid, zorgtaken en onderwijs. De som van deze activiteiten wordt ook wel als de ‘verplichte’ tijd aangeduid, omdat mensen hier minder controle over hebben dan over bijvoorbeeld hun vrije tijd en de persoonlijke verzorging (Bijl et al. 2015). Het is belangrijk om op te merken dat het privéleven van werkenden meer rollen en taken omvat dan alleen die betrekking hebben op zorg. Werkenden participeren bijvoorbeeld ook in vrijetijdsactiviteiten en kunnen aan vrijwilligerswerk doen. Deze activiteiten laten we voor nu buiten beschouwing.

Figuur 6.9 toont de som van de tijdsbesteding aan betaalde arbeid, het huishouden en zorgtaken, en onderwijs. Allereerst valt op dat deze som voor zowel mannen als vrouwen in 2016 ongeveer gelijk was aan die in 1990; mensen zijn nog geen twee uur per week meer aan verplichte activiteiten gaan besteden. In de tussentijd was er wel bij zowel de mannen als vrouwen sprake van een iets substantiëlere toename in drukte, maar deze sloeg halverwege de jaren 2000 om in een lichte daling. Tussen 2011 en 2016 (de twee meest recente jaren) is niets veranderd, met één uitzondering: mannen zijn 1 uur per week meer aan het huishouden gaan besteden. De totale tijdsbesteding aan arbeid, zorgtaken en onderwijs van mannen en vrouwen loopt niet ver uit elkaar. In 2016 waren mannen één uur per week drukker, maar dit verschil is statistisch niet significant en kan dus aan het toeval worden toegeschreven. In de eerdere jaren zijn mannen iets drukker (in 2000 en 2011) of zijn mannen en vrouwen even druk. Wel is de samenstelling van de verplichte tijd voor mannen heel anders dan voor vrouwen. Mannen besteden meer tijd aan betaald werk en minder tijd aan het huishouden en de zorg voor kinderen en andere huisgenoten.

Figuur 6.9

De som van tijdsbesteding aan arbeid en zorg is beperkt toegenomen sinds 1990

Tijd besteed aan betaalde arbeid, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen, personen van 20-64 jaar, 1990-2016 (in uren per week)

Bron: SCP (TBO'90-'06); SCP/CBS (TBO'16)

De optelsom van betaald werk en zorgtaken is het hoogst bij hogeropgeleiden, mensen met kinderen en werkenden (tabel 6.7). De totale tijdsbesteding van mannen ligt iets hoger dan die van vrouwen, maar het verschil is verwaarloosbaar. Hoger opgeleide mannen en vrouwen besteden meer tijd aan de combinatie van verplichtingen dan lageropgeleiden. Dit komt gedeeltelijk doordat hogeropgeleiden meer uren werken. Bij zorgtaken zien we dat hoger opgeleide mannen meer zorgen dan de laag en middelbaar opgeleide mannen. Bij vrouwen zijn de opleidingsverschillen verwaarloosbaar. Jonge kinderen hebben een grotere invloed op de zorgtaken van vrouwen dan op die van mannen. Dit heeft te maken met het feit dat aan vrouwen nog altijd een grotere verantwoordelijkheid voor kinderen wordt toegeschreven. Zo denkt een kwart van de vrouwen en bijna de helft van de mannen dat vrouwen geschikter zijn om kleine kinderen op te voeden dan mannen (Portegijs en Van den Brakel 2016). De extra tijdsbesteding aan zorgtaken als er kinderen zijn, is 6,5 uur voor mannen en bijna 14 uur voor vrouwen. Deze extra zorgtaken compenseren mensen niet door minder te werken: vrouwen met een jong kind werken evenveel uren als kinderloze vrouwen, mannen met een jong kind werken zelfs 8 uur meer dan mannen zonder jong kind. Ook valt op dat mensen zonder betaald werk iets, maar niet veel meer tijd aan zorgtaken besteden. Mannen zonder baan besteden 5 uur per week meer aan zorgtaken, vrouwen zonder baan bijna 7 uur per week.

Tabel 6.7

Mannen, hoogopgeleiden, ouders en werkenden besteden de meeste tijd aan de combinatie van arbeid en zorg

Tijd besteed aan verplichtingen, betaald werk en zorgtaken, naar enkele achtergrondkenmerken, personen van 20-64 jaar, 2016 (in uren per week)

	verplichtingen ^a		betaald werk		zorgtaken ^b	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
totaal	46,2	45,3	30,8	19,2	13,8	24,5
laagopgeleid	35,1	38,6	22,8	11,7	11,8	26,2
middelbaar opgeleid	45,9	44,2	31,2	17,4	12,7	24,7
hoogopgeleid	50,5	49,6	32,9	24,7	15,8	23,5
geen jong kind ^c	42,9	42,1	28,8	19,4	12,1	20,8
met een jong kind ^c	56,2	54,2	36,9	18,7	18,7	34,5
zonder betaald werk	23,9	32,7	.	.	17,8	29,0
met betaald werk	51,5	51,4	36,9	27,3	12,8	22,3

a Betaald werk, onderwijs huishouden en de zorg voor kinderen.

b Huishouden en de zorg voor kinderen en volwassen huisgenoten.

c Jongste kind jonger dan 13 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

Eerder in dit hoofdstuk bespraken we al de risico's die tijdsdruk op het werk met zich mee kan brengen, waaronder de verhoogde kans op burn-outs. Mensen kunnen ook buiten het werk tijdsdruk ervaren, bijvoorbeeld doordat kleine kinderen om veel tijd en aandacht vragen en zieke familieleden om hulp vragen. Helaas kunnen we niet terugkijken naar 1990 en nagaan hoe druk mensen zich toen voelden. Wel kunnen we onderzoeken hoeveel tijdsdruk men nu ervaart en wie zich het drukst voelt. In het Tijdsbestedingsonderzoek hebben mensen gedurende een week iedere dag hun tijd bijgehouden en aangegeven hoe druk zij zich die dag voelden. Tabel 6.8 laat zien dat meer dan een derde van de Nederlanders ten minste een keer per week tijdsdruk ervoer. Vrouwen voelen zich aanzienlijk drukker dan mannen. Dit is opvallend, omdat tabel 6.7 heeft laten zien dat zij niet meer, maar eerder minder tijd besteden aan de combinatie van arbeid en zorg. Een mogelijke verklaring is dat vrouwen zich drukker voelen omdat zij meer multitasken en zij in hun vrije tijd minder uitrusten, omdat zij zich verantwoordelijk voelen voor hun partner en kinderen (Portegijs et al. 2016).

Tabel 6.8

De ervaren tijdsdruk hangt niet uitsluitend samen met de daadwerkelijke tijdsbesteding

Aandeel mensen dat zich op ten minste een dagboekdag opgejaagd voelde, naar sekse, personen van 15-64 jaar, 2016 (in procenten)

	mannen	vrouwen
totaal	36%	43%
laagopgeleid	32%	28%
middelbaar opgeleid	35%	42%
hoogopgeleid	39%	50%
geen jong kind ^a	34%	40%
met jong kind ^a	41%	52%
geen betaald werk	23%	38%
betaald werk	39%	46%
rustigste 25%	26%	34%
drukste 25%	45%	51%

a Jongste kind jonger dan 13 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

Onder de vrouwen, maar niet onder de mannen, voelen hogeropgeleiden en mensen met een kind zich drukker dan lageropgeleiden. (De tabel laat verschillende percentages voor verschillende groepen mannen zien, maar deze zijn aan het toeval toe te schrijven).

Hier zien we wel een duidelijke parallel met de daadwerkelijke tijdsbesteding. Hoger opgeleide vrouwen besteden bijvoorbeeld meer tijd aan verplichtingen dan lager opgeleide vrouwen (tabel 6.7). Het hebben van een baan vergroot voor zowel mannen als vrouwen de ervaren tijdsdruk. Tot slot zijn de deelnemers van het onderzoek verdeeld in vier gelijke groepen en zijn zij op basis van de totale tijd besteed aan verplichtingen geordend van de meest naar de minst drukke groep. In de drukste groep ervaart rond de helft van de deelnemers tijdsdruk. In de minst drukke groep ligt dit aandeel een stuk lager, maar ervaart nog steeds een kwart van de mannen en een derde van de vrouwen tijdsdruk.

6.6 Kinderopvang en verlof

Grofweg gebruikt de overheid twee instrumenten om de combinatie van arbeid en zorg te bevorderen: kinderopvang en verlof. Kinderopvang stelt ouders in staat om minder te zorgen en meer te werken, terwijl verlof juist het omgekeerde doet. In zekere zin is er bij kinderopvang sprake van een gedeeltelijke overheveling van de verantwoordelijkheid voor kinderen van ouders naar de overheid. In Nederland deelt de overheid deze verantwoordelijkheid met de markt. Verlofmaatregelen stellen werkenden met zorgverantwoordelijk-

heden daarentegen in staat om tijdelijk niet of minder te werken, waardoor ouders en mantelzorgers meer ruimte hebben om te zorgen. In deze paragraaf brengen we deze vormen van facilitering van werkenden met zorgverantwoordelijkheden in kaart, door te laten zien hoe het gebruik van kinderopvang en ouderschapsverlof zich ontwikkeld heeft. Hierbij was het helaas niet mogelijk om geheel terug te gaan tot 1990; voor kinderopvang gaan we terug tot 2005 en voor ouderschapsverlof tot 2000.

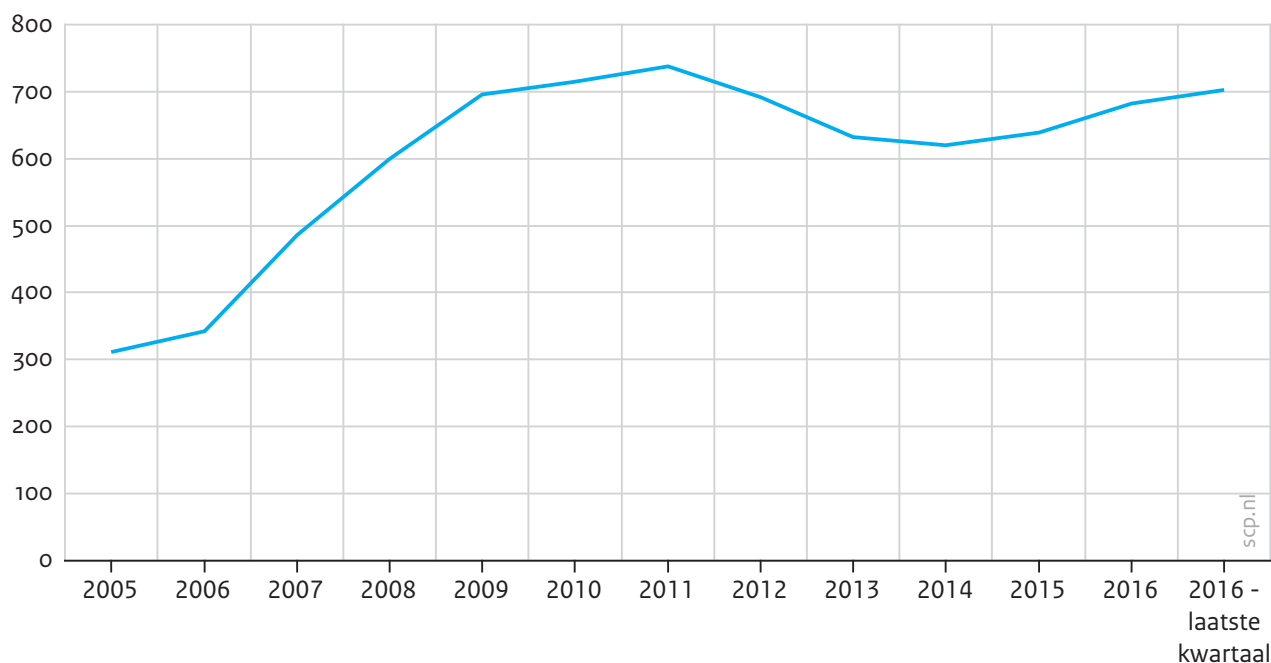
Figuur 6.10 brengt de ontwikkeling van kinderopvang in kaart door naar het aantal aangevraagde kinderopvangtoeslagen te kijken. De cijferreeks begint in 2005, omdat dit het jaar was waarin de Wet kinderopvang is ingevoerd. Vóór 2005 was er geen sprake van structureel overheidsbeleid op het gebied van kinderopvang. Er bestonden toen drie vormen van opvang: particuliere opvang die geheel door de ouders werd betaald, opvang die door gemeenten werd gesubsidieerd, en bedrijfsopvang waarvoor de werkgevers betaalden. In de periode 1990-2014 financierde de rijksoverheid kinderopvang via zogenaamde stimuleringsmaatregelen. In het kader daarvan betaalde de rijksoverheid gemeenten voor gerealiseerde nieuwe opvangplaatsen. Onder deze stimuleringsmaatregelen vertienvoudigde het aantal kindplaatsen tussen 1989 en 2004 van 20.000 naar 200.000 (SER 2016a). Met de invoering van de Wet kinderopvang kunnen alle ouders die werken, een opleiding volgen of naar werk zoeken een kinderopvangtoeslag aanvragen. Deze toeslag is inkomensafhankelijk en moet de opvang toegankelijk maken voor alle groepen ouders (Roeters en Bucx 2016). Er is sprake van een gereguleerd marktsysteem, waarbij de kinderopvangcentra en gastouders commerciële partijen zijn, die moeten voldoen aan een groot aantal kwaliteitseisen van de overheid. Op de naleving van deze eisen wordt gecontroleerd door de GGD. De bedoeling van de Wet kinderopvang is dat de totale uitgaven gelijk gedeeld worden door de overheid, werkgevers en ouders. In de praktijk komt dit niet helemaal uit. In 2015 droegen ouders 38% bij, werkgevers 39% en de rijksoverheid 23% (SER 2016a).

Figuur 6.10 laat zien dat vanaf het moment dat de Wet kinderopvang is ingevoerd, het aantal kinderen met een kinderopvangtoeslag is toegenomen. Tussen 2005 en 2009 is er sprake van een flinke toename, die na 2009 afzwakt en na 2011 omslaat in een daling. Deze ontwikkeling valt samen met grote bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag, waardoor de opvang duurder is geworden voor ouders (SER 2016a). Eerder onderzoek, van bijvoorbeeld Portegijs et al. (2013) heeft laten zien dat in deze periode veel ouders formele opvang vervangen door informele opvang (bv. grootouders). Na 2014 is er wederom sprake van een omslag en stijgt het aantal kinderen in de opvang weer. Dit jaar is niet geheel toevallig ook weer het eerste jaar waarin er extra in kinderopvang is geïnvesteerd. De overheid heeft deze investeringen doorgezet en ook voor de komende jaren zijn extra investeringen aangekondigd.

Figuur 6.10

Aanpassingen in de kinderopvangtoeslag worden weerspiegeld in aantal kinderen in formele opvang

Het aantal kinderen met een kinderopvangtoeslag, 2005-2016 (in absolute aantallen x 1000)^a

a Deze aantallen betreffen jaargemiddelden. De cijfers uit 2005 tot en met 2007 zijn geschat. Zie voor verdere informatie SZW (2015).

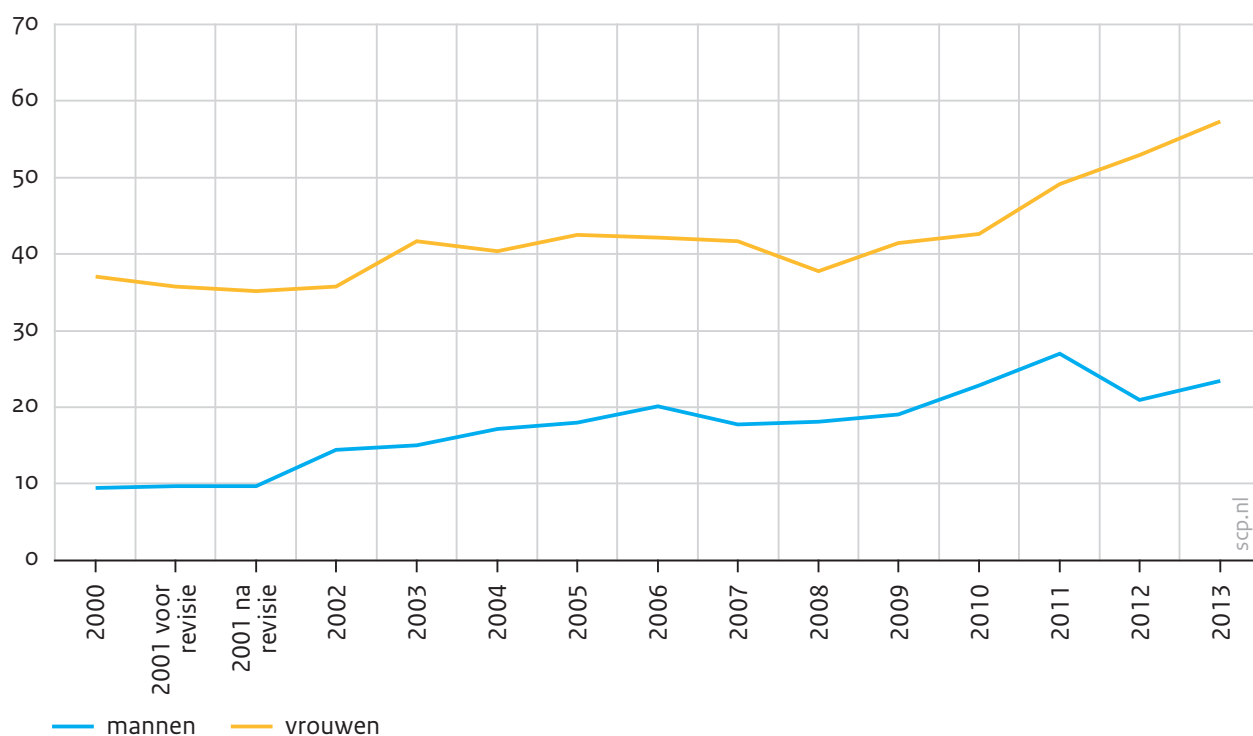
Bron: SZW (2012, 2015, 2016, 2017), TK (2011/2012a)

Figuur 6.11 brengt het gebruik van ouderschapsverlof in kaart. Ouderschapsverlof is in Nederland onbetaald. Het gebruik is berekend door na te gaan welk aandeel van de werknemers met kinderen van 8 jaar of jonger in een bepaald jaar gebruik heeft gemaakt van verlof. Mensen die hun recht op ouderschapsverlof al hebben verbruikt, worden niet als gebruikers gerekend. Het aandeel werknemers dat ooit gebruik heeft gemaakt van verlof ligt dus hoger. De meest recente cijfers, uit 2013, laten zien dat iets meer dan de helft van de moeders en 20% van de vaders verlof opneemt. Het is dan ook vooral interessant om naar de ontwikkeling door de tijd heen te kijken. Allereerst valt op dat vrouwen meer gebruikmaken van ouderschapsverlof dan mannen. Maar waar er in de periode van 2000 tot 2007 bij vrouwen sprake is van een lichte toename in het gebruik, is de toename bij mannen aanzienlijk. De groei bij mannen stagneert wat rondom de economische crisis, maar groeit tot 2011 gestaag. Tussen 2011 en 2012 is er bij mannen sprake van een opvallende daling, maar lijkt het gebruik in 2013 weer iets te herstellen. Bij vrouwen is er in deze zelfde periode sprake van een duidelijke groei in het gebruik. Hierdoor neemt de kloof tussen mannen en vrouwen met name tussen 2011 en 2013 toe. Het zal interessant zijn deze tijdsreeks in een volgende editie van de SSW aan te vullen. In 2015 is de fiscale regeling die het opnemen van ouderschapsverlof financieel gunstiger maakte afgeschaft en mogelijk heeft dit het gebruik verlaagd.

Figuur 6.11

Moeders maken vaker gebruik van ouderschapsverlof dan vaders

Mannen en vrouwen die gebruikmaken van ouderschapsverlof, 2000-2013 (in procenten van recht-hebbersen)^a

a Het aantal rechthebbers op ouderschapsverlof wordt vanaf 2000 vastgesteld door te selecteren op van 15-64 jaar met kinderen in de leeftijd van 0 tot 8 jaar. Deze groep wordt verminderd met de mensen die hun recht op ouderschapsverlof al hebben verbruikt.

Bron: CBS (StatLine); CBS (2017m)

6.7 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk werd duidelijk dat de arbeidsmarkt flexibeler wordt, zowel voor werknemers als voor het groeiende segment (nieuwe) zzp'ers. Deze ontwikkelingen worden gedreven door onder andere de toenemende mogelijkheden van technologie (Kremer et al. 2017), en zeker op technologisch gebied belooft de toekomst een aantal mogelijk ingrijpende ontwikkelingen. Hoewel de verwachtingen van massale werkloosheid ten gevolge van robotisering in recent onderzoek flink naar beneden zijn bijgesteld – van 45% van de werkenden die vervangen zou worden (Frey en Osborne 2013) naar onder de 10% (Acemoglu en Restrepo 2016; Arntz et al. 2016) – is het waarschijnlijk dat toenemende mogelijkheden op het gebied van automatisering tot een verschuiving van taakeisen leiden. En hoewel momenteel slechts circa 1% van de mensen maandelijks inkomen ontleent aan een onlineplatform voor diensten (Uber, TaskRabbit, enz.), kunnen de toenemende technische mogelijkheden tot een verdere groei van de op-aanvraag economie leiden (Farrell en Greig 2016; Frenken en Straathof 2015; Hoenselaar et al. 2017), en daarmee mogelijk tot een verdere groei van het segment nieuwe zzp'ers dat op deze vraag inspringt.

Juridisch gezien zijn klassieke en nieuwe zzp'ers wellicht vergelijkbare entiteiten, maar zij verschillen fundamenteel in hun relatie tot de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid. Klassieke zzp'ers zijn grof gezegd de vroegere eenmanszaken: winkeliers en boeren. Nieuwe zzp'ers daarentegen verkopen hun arbeid; zij zijn consultant, architect, bouwvakker, freelance journalist, enzovoort. Zowel klassieke als nieuwe zzp'ers hebben niet standaard een arbeidsongeschiktheidsverzekering (Lautenbach et al. 2017) en zijn dus vaak onverzekerd voor arbeidsongeschiktheid. Anders dan nieuwe zzp'ers echter, zullen klassieke zzp'ers in veel gevallen een familielid hebben om op terug te vallen, zodat bij ziekte het inkomen minder in gevaar komt. Beide groepen zzp'ers bouwen buiten de AOW niet automatisch een aanvullend pensioen op. Wel hebben klassieke zzp'ers vaak een aanzienlijk kapitaal in hun bedrijf zitten, dat te zijner tijd aangewend kan worden om in het aanvullend pensioen te voorzien (Janssen et al. 2015). Nieuwe zzp'ers ontberen vaak dergelijk kapitaal en kunnen op eigen initiatief bijsparen in de derde pijler (bij een bank of verzekeraar); overigens doen zzp'ers in het algemeen, en naar verwachting ook deze groep, dit maar in beperkte mate (Mastrogiamo 2016). Zowel klassieke als nieuwe zzp'ers staan lossers van de sociale zekerheid dan werknemers, maar de groeiende groep nieuwe zzp'ers lijkt in mindere mate dan klassieke zzp'ers financieel en sociaal kapitaal te hebben om op terug te vallen wanneer het vermogen tot werken er (tijdelijk) niet meer is. De nieuwe zzp'ers komen met hun eigen unieke kwetsbaarheden en zijn hiermee een uitdaging voor de sociale zekerheid van de toekomst.

De technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de veranderingen op het gebied van arbeidsverhoudingen vragen om nieuwe vaardigheden bij burgers. Aangezien een robot vrij eenvoudig routineus werk kan overnemen, maar voorlopig niet in staat is tot sociale omgang, zullen sociale en empathische vaardigheden aan belang winnen op de arbeidsmarkt van de toekomst (Autor en Handel 2013; Bessen 2016; SER 2016b). En wanneer de flexibiliteit van de arbeidsmarkt doorzet, met of zonder druk van een groeiend aanbod van onlineplatformen, zullen burgers zelfredzamer en ondernemender moeten worden (WRR 2017). Mensen die al werk doen dat een groot beroep doet op dergelijke vaardigheden, zoals werkenden in het onderwijs en de zorg, zullen vermoedelijk vrij goed bestand zijn tegen eventuele negatieve gevolgen van technologische ontwikkelingen. Anderen zullen deze vaardigheden bij moeten (blijven) leren om niet achterop te raken. Niet alle burgers zullen in gelijke mate over deze vaardigheden kunnen beschikken, reden waarom het SCP eerder al waarschuwde voor een mogelijke tweedeling tussen *cans* en *cannots* (Van den Broek et al. 2016; Roeters et al. 2016).

Op de arbeidsmarkt zou een dergelijke tweedeling zich kunnen uiten in een toenemend risico op werkloosheid en werk van lage kwaliteit onder de *cannots*, en in loonongelijkheid, waarbij de *cannots* vast komen te zitten in banen met een veel lagere loongroei dan de *cans*. Vooralsnog zagen we in dit hoofdstuk weliswaar een hogere werkloosheid onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden, maar nog geen duidelijke structurele divergentie tussen de twee groepen. Recent onderzoek laat ook zien dat automatisering niet noodza-

kelijk grote gevolgen gaat hebben voor de werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt (maar mogelijk wel meer in het midden) (Arntz et al. 2016). Door een sterk toenemende productiviteit in beroepen waar een hoog opleidingsniveau vereist is, is de kans op een groeiende loonongelijkheid daarentegen reëler (Autor 2015).

De nieuwe eisen van de veranderende arbeidsmarkt kunnen ook gevolgen hebben voor het welzijn van mensen. De toegenomen onzekerheid legt een zekere druk op werkenden en kan zich vertalen in problemen zoals burn-out. Maar tijdsdruk hangt niet enkel samen met de situatie op het werk. Ook het privédoel vraagt om tijd en aandacht. Het is hierbij interessant om op te merken dat juist de hoger opgeleiden meer tijd besteden aan de combinatie van arbeid en zorg en de meeste tijdsdruk ervaren. Ook het combineren van arbeid en zorg vraagt om vaardigheden als flexibiliteit en goed kunnen plannen, die in de toekomst alleen maar in belang zullen toenemen.

Noten

- 1 De staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft de overheid in juni 2017 een quotum voor de banenafsprake opgelegd.
- 2 De ketenbepaling betreft het aantal tijdelijke contracten waarop een werknemer in een aaneengesloten periode in dienst genomen mag worden, en de lengte van die periode. De transitievergoeding is de vergoeding waarop een werknemer, bij beëindigen of niet voortzetten van de arbeidsovereenkomst door de werkgever, in bijna alle gevallen recht heeft wanneer hij/zij minimaal twee jaar in dienst is geweest bij de werkgever. Voorheen was een dergelijke vergoeding niet verplicht en werd die vaak bepaald volgens de kantonrechtformule.
- 3 De natuurlijke werkloosheid is de werkloosheid die niet het gevolg is van ongunstige economische omstandigheden, maar van het feit dat niet iedere werkloze actief een baan zoekt en het vinden van een baan in veel gevallen tijd kost (De Graaff-Zijl et al. 2014).
- 4 Tabellen 6.4 en 6.5 zijn deels gebaseerd op gegevens uit de NEA'16 en ZEA'17, die voor deze gelegenheid door TNO zijn geleverd. Wij bedanken Wendela Hooftman en Ernest de Vroome voor hun inspanningen.
- 5 Het aantal zzp'ers in de dataset is te klein om deze proportie voor klassieke en nieuwe zzp'ers apart te kunnen bepalen.
- 6 Deze figuur kan niet causaal geïnterpreteerd worden. Zo kunnen we niet stellen dat werknemers in de gezondheidszorg maar beter zzp'er kunnen worden, omdat ze dan tevredener zullen zijn en minder burn-outklachten zullen hebben. Het verschil tussen zzp'ers en werknemers kan namelijk door tal van andere factoren gedreven worden, zoals beroep, leeftijd, opleidingsniveau, inkomen, enz. Overigens vinden Josten en Vlasblom (2017) wel indicaties voor een causale relatie tussen zzp-schap en tevredenheid.

Literatuur

- Acemoglu, D. en P. Restrepo (2016). *The race between machine and man. Implications of technology for growth, factor shares and employment*. Cambridge (MA): The National Bureau of Economic Research (NBER working paper 22252).
- Arntz, M., T. Gregory en U. Zierahn (2016). *The risk of automation for jobs in OECD countries. A comparative analysis*. Parijs: OECD Publishing (OECD Social, Employment and Migration Working Paper 189).

- Autor, D. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. In: *Journal of Economic Perspectives*, jg. 29, nr. 3, p. 3-30.
- Autor, D. en M. Handel (2013). Putting tasks to the test. Human capital, job tasks, and wages. In: *Journal of Labor Economics*, jg. 31, nr. 2, p. 559-596.
- Bessen, J. (2016). *How computer automation affects occupations. Technology, jobs, and skills*. Geraadpleegd op 21 augustus 2017 via <http://voxeu.org/article/how-computer-automation-affects-occupations>.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.) (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2012). *Prognose bevolking kerncijfers, 2012-2016*. Geraadpleegd op 3 mei 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2014a). *Aow-leeftijd stijgt vanaf 2022 verder door koppeling aan levensduur*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014b). *Prognose bevolking kerncijfers, 2014-2016*. Geraadpleegd op 3 mei 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017a). *Arbeidsdeelname, kerncijfers*. Geraadpleegd op 16 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=82309NED&VW=T>.
- CBS (2017b). *Arbeidsdeelname, kerncijfers*. Geraadpleegd op 18 september 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017c). *Arbeidsrekeningen; arbeidsvolume en werkzame personen, kwartalen; nationale rekeningen*. Geraadpleegd op 21 september 2017 via <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=82575ned>.
- CBS (2017d). *Arbeidsvolume naar bedrijfstak en geslacht; nationale rekeningen*. Geraadpleegd op 21 juli 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017e). *Bbp, productie en bestedingen; kwartalen, mutaties, nationale rekeningen*. Geraadpleegd op 21 juli 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017f). *Beroepsbevolking; kerncijfers naar geslacht en andere kenmerken 1996-2014*. Geraadpleegd op 3 juli 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=71958NED&VW=T>.
- CBS (2017g). *Beroepsbevolking; vanaf 1800 (12-uursgrens)*. Geraadpleegd op 3 juli 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=71882NED&VW=T>.
- CBS (2017h). *Vacatures: vacaturegraad naar SBI 2008*. Geraadpleegd op 16 mei 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017i). *Vacatures; SBI 2008; naar economische activiteit en bedrijfsgrootte*. Geraadpleegd op 21 juli 2017 via www.cbs.nl/statline.
- CBS (2017j). *Werkzame beroepsbevolking; arbeidsduur*. Geraadpleegd op 24 augustus 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=80068NED&VW=T>.
- CBS (2017k). *Werkzame beroepsbevolking; positie in de werkring*. Geraadpleegd op 3 juli 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=82646NED&VW=T>.
- CBS (2017l). *Zelfstandigen zonder personeel; persoonskenmerken*. Geraadpleegd op 3 juli 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=80150NED&VW=T>.
- CBS (2017m). *Ouderschapsverlof; gebruik en duur*. Geraadpleegd op 30 juli 2017 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=72022ned&D1=0-4&D2=a&D3=0&D4=2-14&VW=T>.
- Chkalova, K., J. van Genabeek, J. Sanders en W. Smits (red.) (2017). *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: de focus op ongelijkheid*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / TNO Prevention, Work & Health.
- cnv Onderwijs (2016). *Werkdruk*. Geraadpleegd op 17 juli 2017 via www.cnvo.nl/actueel/actuele-themas/werkdruk.html.
- CPB (2017). *Juniraming 2017: economische vooruitzichten 2017 en 2018*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Echtelt, P. van, S. Croezen, J. Vlasblom, M. de Voogd-Hamelink en L. Mattijssen (2016). *Aanbod van arbeid 2016. Werken, zorgen en leren op een flexibele arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Eurostat (2017). *Activity rate - % of total population aged 15-64*. Geraadpleegd op 10 augustus 2017 via <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tipslm60&language=en>.
- Euwals, R., M. de Graaff-Zijl en D. van Vuuren (2016). *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Farrell, D. en F. Greig (2016). *The online platform economy. Has growth peaked?* Te raadplegen via www.jpmmorganchase.com/corporate/institute/document/jpmc-institute-online-platform-econ-brief.pdf.
- Frenken, K. en B. Straathof (2015). Online platforms op (en in plaats van) de arbeidsmarkt. In: B. ter Weel (red.), *De match tussen mens en machine*. Amsterdam: Joh. Enschede.
- Frey, C.B. en M.A. Osborne (2013). The future of employment. How susceptible are jobs to computerization? In: *Technological Forecasting and Social Change*, jg. 114, nr. C, p. 254-280.
- Graaff-Zijl, M. de, H. Erken, D. Lanser, W. van den Berge en E. van Loon (2014). Labour market responses to the great recession. In: G. Gelauff, D. Lanser, A. van der Horst en A. Elbourne (red.), *Roads to recovery* (p. 78-104). Den Haag: Centraal Planbureau.
- Hoenselaar, F., M. Doll en A. van der Crujisen (2017). *Het gebruik van platformbedrijven belicht* (Economisch Statistische Berichten). Geraadpleegd via https://esb.nu/esb/20031904/het-gebruik-van-platformbedrijven-belicht?utm_source=nieuwsbrief&utm_campaign=esb-wekelijks&utm_medium=email&utm_content=20170921.
- Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen, E.M.M. de Vroome, J.J.M. Michiels, A.J.S.F. Pleijers en S.N.J. van den Bossche (2016). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2016*. Leiden/Heerlen: TNO / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Janssen, B.M.J., W. van der Torre, E.M.M. de Vroome, M. Mol, B. Janssen en S.N.J. van den Bossche (2015). *Zelfstandigen enquête arbeid 2015. Methodologie en globale resultaten*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Josten, E. en J. Vlasblom (2017). Maakt zzp-er worden tevreden? In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 33, nr. 3, p. 269-283.
- Knegt, R., D.J. Klein Hesselink, H. Houwing en P. Brouwer (2007). *Tweede evaluatie Wet flexibiliteit en zekerheid*. Amsterdam/Hoofddorp: Hugo Sinzheimer Instituut / TNO.
- Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (2017). *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Lautenbach, H., W. van der Torre, E.M.M. de Vroome, B. Janssen, B. Wouters en S.N.J. van den Bossche (2017). *Zelfstandigen enquête arbeid 2017. Methodologie en globale resultaten*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / TNO Prevention, Work & Health.
- Linden, B. van der en N. de Vries (2014). *Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen van zzp'ers: Resultaten zzp-panel meting II 2013*. Zoetermeer: Panteia.
- Mars, G., J. Michiels en R. Willems (2016). *Follow-up analyse methodebreuk Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Mastrogiacomo, M. (2016). *De pensioenpuzzel van zelfstandigen. Zelfstandigen maken pensioenambities niet waar*. Tilburg: Netspar (Netspar Brief 7).
- Olsthoorn, M. en M. Cloin (2015). Betaald werk en zorgtaken. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pierson, P. (1993). When effect becomes cause. Policy feedback and political change. In: *World Politics*, jg. 45, nr. 4, p. 595-628.
- Portegijs, W. en M. van den Brakel (red.) (2016). *Emancipatiemonitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Portegijs, W., M. Cloin en A. Merens (2013). *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Portegijs, W., M. Cloin, R. Roodsaz en M. Olsthoorn (2016). *Lekker vrij!? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Reitsma, F. en P. Hilbers (2017). *Duiding arbeidsmarktontwikkelingen*. Amsterdam: uwv.
- Roeters, A. en F. Bucx (2016). *Beleidssignalement over het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roeters, A., J. Vlasblom en E. Josten (2016). Groeiende onzekerheid? De toekomst van ons werk. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2016a). *Gelijk goed van start. Visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2016b). *Mens en technologie; Samen aan het werk*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- szw (2015). *Beleidsdoorlichting kinderopvang*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2016). *Verzamelbrief kinderopvang*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2017). *Vierde kwartaalrapportage 2016 kinderopvang*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (2011/2012a). *Technische informatie over de publicatie Evaluatie van de Wet kinderopvang*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33275, nr. 1.
- TK (2011/2012b). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet. Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33290, nr. 3.
- TK (2014/2015a). *Wetsvoorstel doorwerken na de AOW-gerechtigde leeftijd. Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 33818, nr. 3.
- TK (2014/2015b). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet, de Wet op de loonbelasting 1964 en de Wet verhoging AOW- en pensioenleeftijd in verband met de versnelling van de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd. Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34083, nr. 3.
- TK (2014/2015c). *Wijziging van enkele belastingwetten en enkele andere wetten ten behoeve van het vervangen van de Verklaring arbeidsrelatie door de Beschikking geen loonheffingen (Wet invoering Beschikking geen loonheffingen). Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34036, nr. 3.
- TK (2015/2016a). *Opzet evaluatie Wet werk en zekerheid (Wwz) en eerste beeld invoering Wwz*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34351, nr. 1.
- TK (2015/2016b). *Tweede voortgangsbrief Wet werk en zekerheid (Wwz)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34351, nr. 18.
- TK (2016/2017a). *Derde voortgangsbrief Wet werk en zekerheid (Wwz)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 34351, nr. 22.
- TK (2016/2017b). *Uitvoering en evaluatie Participatiewet*. Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 34352, nr. 50.
- TK (2017/2018) *Brief van de informateur: Kabinetsformatie 2017, eindverslag (Bijlage 2: 'Vertrouwen in de toekomst' Regeerakkoord VVD, CDA, D66 en ChristenUnie)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, 34700, nr. 34.
- v&vn (2017). *Werkdruk door tekort aan mensen*. Geraadpleegd op 17 juli 2017 via www.venvn.nl/Berichten/ID/1853038/Werkdruk-door-tekort-aan-mensen.
- Wielers, R. en P. de Beer (2016). De (in)effectiviteit van het arbeidsmarktbeleid. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 21, nr. 1, p. 7-9.
- WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op zelfredzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Gezondheid en zorg

7 Gezondheid en zorg

Sjoerd Kooiker

- In de periode 1990-2015 is onze gezondheid verder verbeterd. De levensverwachting is toegenomen en we overlijden gemiddeld op steeds hogere leeftijd.
 - Onze fysieke mobiliteit is sterk verbeterd, met name onder mensen van middelbare leeftijd en ouderen. De levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen zijn toegenomen.
 - Het percentage in de bevolking dat een chronische ziekte heeft is toegenomen, evenals het percentage dat meerdere chronische ziekten heeft. De levensverwachting zonder chronische ziekten is gedaald.
 - Deze ontwikkelingen zijn voor mannen veel gunstiger verlopen dan voor vrouwen. De levensverwachting van mannen is tussen 1990 en 2015 met 5,9 jaar toegenomen, van 73,8 tot 79,7 jaar. In dezelfde tijd steeg de levensverwachting van vrouwen met 3 jaar, van 80,1 naar 83,1 jaar. Eenzelfde verschil tussen mannen en vrouwen zien we bij de toename van de levensverwachting zonder fysieke beperkingen.
 - Bij het gebruik van medische zorg zien we voor de huisarts en de medisch specialist dat vooral meer ouderen daar jaarlijks contact mee hebben. Bij de huisarts gaat deze ontwikkeling gepaard met een lager percentage jaarlijks contact voor de bevolking als geheel.
 - In het percentage jaarlijks contact met een alternatieve genezer is geen stijging te bespeuren; het percentage uit de bevolking dat daarmee contact heeft blijft vrij laag.
 - In het gehele tijdvak 1990-2016 is het percentage in de bevolking dat jaarlijks contact heeft met de fysiotherapeut gestaag toegenomen.
 - In de ggz is er een duidelijke verschuiving van zwaardere naar lichtere vormen van zorg te constateren.
 - Tussen 2004 en 2014 is het percentage ouderen dat langdurige zorg ontvangt afgenomen. Het gaat om de zorg in natura, dus niet de zorg die via een persoonsgebonden budget wordt geregeld, en ook om zorg waarvoor de ontvanger een eigen bijdrage betaalt.
 - Tussen 2008 en 2017 is er weinig verandering gekomen in het percentage mensen dat mantelzorg verleent.
-

7.1 Bouwt nieuw beleid voort op de grote operaties van Rutte II?

Het nieuwe kabinet bouwt in verschillende opzichten voort op het beleid van het kabinet-Rutte II. Dat geldt voor met name de omvangrijke hervormingsoperaties en decentralisaties die in 2015 hun beslag hebben gekregen. Het huidige regeerakkoord vermeldt dan ook dat er geen nieuwe hervormingen nodig zijn, wel verbeteringen. In dit hoofdstuk kijken we vooral terug op de periode 1990-2015.

7.2 Een terugblik op het zorgbeleid in de periode 1990-2015

Aan het begin van de jaren negentig bevinden we ons midden in de overgang van een overheidsgereguleerde en -gebudgetteerde (curatieve) zorg, naar een vraaggestuurde zorg, gestoeld op gereguleerde marktwerking. Het rapport *Bereidheid tot verandering* van de commissie-Dekker vormde hiervoor de basis (Commissie Structuur en financiering gezondheidszorg 1987). In het rapport van deze commissie werd voorgesteld om een basisverzekering voor alle burgers in te voeren die 85% van het bestaande ziekenfondspakket zou omvatten, en om een stelsel van gereguleerde concurrentie te creëren, met een belangrijke rol voor de ziektekostenverzekeraars. In dit stelsel verdwijnt de scheiding tussen ziekenfonds en particuliere verzekering. Het kabinet-Lubbers II (1986-1989), met daarin de vvd, steunde deze visie, maar tijdens het daaropvolgende kabinet-Lubbers III (1989-1994), met de PvdA, werd het basispakket uitgebreid tot 95% van het bestaande pakket. De weerstand bij belangenorganisaties tegen invoering van wat inmiddels een steeds duurder wordende allesomvattende verzekering leek te gaan worden, was echter te groot en de plannen strandden.

Wellicht vanwege de alom gevoelde kater hierover koos minister Borst in het eerste paarse kabinet van vvd en PvdA (1994-1998) voor rust in het zorgveld en zag af van verdere stelselwijziging. Met Borst was na lange tijd (weer) een medicus als minister aangetreden en liever dan nog weer het moeizame proces van een systeemwijziging aan te gaan, koos zij in haar twee regeerperioden voor andere zaken, zoals de juridische verankering van patiëntenrechten, kwaliteitswetgeving voor de zorg, en voor het wettelijk regelen van orgaandonatie en euthanasie.¹ Daarnaast maakte zij een prioriteit van een gezonde leefstijl en legde zij met wetgeving het roken en het gebruik van alcohol aan banden. Uiteindelijk zou dat tijdens latere kabinetten uitmonden in de garantie van een rookvrije werkplek (2004), het verbieden van roken in publieke ruimtes en de horeca (2008) en het optrekken van de minimumleeftijd voor het kopen van alcohol en tabak naar 18 jaar in 2014.

De eigen regie in de zorg kreeg in die periode een impuls toen staatssecretaris Terpstra zich in 1995 inzette voor de invoering van het persoonsgebonden budget (pgb) voor de zorg thuis, te financieren uit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). Het aantal pgbhouders steeg in de periode 1998-2009 gemiddeld met 25% per jaar (Sadiraj et al. 2011). Door de sterke toename van het aantal gebruikers en door steeds ingewikkelder aanvraagprocedures leek het pgb aan zijn eigen succes ten onder te gaan, terwijl ook de signalen over fraude met het pgb steeds sterker werden. Tijdens het eerste kabinet-Rutte (2010-2012) leek het pgb grotendeels te worden afgeschaft, maar zover kwam het niet. In het tweede kabinet-Rutte (2012-2017) werd het pgb verankerd in de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en in de Wet langdurige zorg (Wlz).

Veranderingen in het zorgveld gingen in de jaren negentig vaak uiterst langzaam vanwege de 'hindermacht' die de vele belanghebbenden en adviescolleges bezaten. Voorbeeld hier-

van zijn de plannen rond de zorgverzekering. Met de invoering van de Kaderwet adviescolleges (1997), ook wel de Woestijnwet genoemd, realiseerde het paarse kabinet een sterke uitdunning van het aantal adviescolleges in de zorg en kwam het primaat in de besluitvorming bij de politiek te liggen. Dat zou twee kabinetten later (Balkenende II: 2003-2006) goed van pas komen bij de politieke besluitvorming over de Zorgverzekeringswet in 2004. Deze wet werd toen zonder veel ophef door de Tweede Kamer aangenomen (Fogteloo 2005). In de Eerste Kamer moest minister Hoogervorst echter achttien toezeggingen doen (EK 2006).

Een steeds terugkerend thema in de jaren negentig was de discussie over de wachtlijsten in de zorg, die zich voordeden in zowel de curatieve als de langdurige zorg, de ggz, de ouderenzorg, de thuiszorg en de zorg voor gehandicapten. Deze wachtlijsten bleken hardnekkig en de aandacht voor de wachtlijsten in politiek en media hield lang aan. Van 2001 tot en met 2007 werden hierover dan ook samenvattende cijfers gepubliceerd in de verschillende edities van *De sociale staat van Nederland*.

De oplossing voor de wachtlijsten vond minister Borst in 2002 in het loslaten van het strakke budgetteringsregime in de curatieve zorg en het vasthouden aan de zorgplicht van de zorgverzekeraars.² Onder het motto 'boter bij de vis' was er ruimte voor meer productie en slonken de wachtlijsten. De kostengroei die hier het resultaat van was, zette zich ook voort na het invoeren van de Zorgverzekeringswet in 2006. In de eerste vier jaar na de invoering groeiden de zorgkosten met gemiddeld 5,2% per jaar. De discussie over de wachtlijsten verstomde, maar laaide recent weer op.³

Met de invoering op 1 januari 2006 van de verplichte zorgverzekering voor de curatieve zorg kwam een einde aan de tweedeling tussen ziekenfonds- en particulier verzekerden. Lang gold het in de zorg als onbespreekbaar om voor de medische basiszorg een forse eigen bijdrage te heffen (bij de zgn. medicijnenknaak (1983) en het specialistengeeltje (1988) ging het nog om relatief kleine bedragen), maar in 2008 werd voor de basisverzekering een verplicht eigen risico van 150 euro ingevoerd, dat eerst langzaam steeg, maar in 2013 naar 350 euro verhoogd werd en anno 2017 385 euro bedraagt. Verzekerden met een laag inkomen worden via de zorgtoeslag (uitgekeerd door de Belastingdienst) gecompenseerd voor deze financiële drempel.

De stijging van de zorgkosten was hiermee niet voorbij, maar de aandacht richtte zich wel meer op langdurige zorg en stijging van de kosten van de awbz. Deze groeiden sneller dan de kosten voor de curatieve zorg (Horst et al. 2011).⁴ Voor de extramurale langdurige zorg waren maatregelen genomen om het beroep op zorg te beperken, maar ook om de kwaliteit en de doelmatigheid te verhogen (Plaisier en De Klerk 2015). De toegang tot de zorg was al vanaf 2005 afgeremd via het protocol gebruikelijke zorg (de zorg waarvan verwacht mag worden dat huisgenoten die onderling bieden), via eigen bijdragen en via centrale en geobjectieerde indicatiestelling. Met name de veranderingen in de indicatiestelling waren bedoeld om bij te dragen aan hogere kwaliteit en doelmatigheid.

De invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in 2007 betekende een belangrijke verandering in de visie op de ondersteuning aan mensen met gezondheidsproblemen in de thuissituatie. Daarin wordt de zorg dichtbij in de buurt geregeld, met de gemeente als regisseur. Niet langer bepalen de gezondheid en de beperkingen van de persoon in kwestie het hebben van recht op zorg. Het concept 'recht op zorg' verdwijnt als criterium voor zorgtoewijzing, wel heeft de gemeente de verplichting om ervoor te zorgen dat zorgafhankelijke mensen zelfredzaam zijn en kunnen participeren. En om hulp te bieden wanneer het eigen sociale netwerk en de eigen financiën tekortschieten voor de ondersteuning van de hulpbehoevende.

Verdere decentralisaties volgden tijdens het tweede kabinet-Rutte (2012-2017). De gemeenten werden verantwoordelijk voor nog meer onderdelen van de zorg. Voor zowel ouderen als psychiatrische patiënten werd de toegang tot intramurale zorginstellingen ingeperkt. Alleen voor mensen die min of meer continu op zorg aangewezen zijn, bleef een kern van de vroegere AWBZ overeind als Wet langdurige zorg (Wlz).

De hoofdrichting die in het beleid van de afgelopen 25 jaar valt te ontdekken, is steeds dat de zorgverlening werd verplaatst van gespecialiseerde zorg naar generalistische zorg en van professionele zorg naar zelfzorg, alsmede dat er een verantwoordelijkheidsverschuiving plaatsvond van het rijk naar de gemeente en de burger. Weliswaar dienen de toegang en de vergoeding van de (langdurige) zorg zoveel mogelijk volgens objectieve landelijk vastgelegde criteria te geschieden, maar door decentralisaties kunnen daarin wel lokale verschillen voorkomen.

7.3 De gezondheid van de Nederlanders

De verschillende edities van *De sociale staat van Nederland* vermelden steevast dat zo'n 80% van de bevolking zich gezond voelt en de meest recente cijfers daarover van het CBS (uit 2016) zijn daarop geen uitzondering. Dat wil niet zeggen dat men geen gezondheidsproblemen heeft. Gevraagd naar het hebben van langdurige aandoeningen in de afgelopen twaalf maanden antwoordt circa 30% van de bevolking daarop bevestigend (tabel 7.1). Bijna alle kinderen en jongeren voelen zich gezond, terwijl ook in deze leeftijdscategorie langdurige aandoeningen voorkomen.

Tabel 7.1

De meerderheid van de bevolking voelt zich gezond, maar langdurige aandoeningen komen veel voor
Gezondheidsbeleving en drie samenvattende maten over gezondheid en beperkingen, zoals gerapporteerd door de bevolking in particuliere huishoudens, naar geslacht en leeftijdscategorie, 2016 (in procenten)

	geslacht		leeftijd				
	m	v	<18 jaar	18-34 jaar	35-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
ervaren gezondheid: goed of zeer goed ^a	82	77	96	87	74	67	57
een of meer langdurige aandoeningen ^b	28	32	12	20	36	49	52
beperkingen in bewegen ^c	6	13	1	2	8	15	37
psychische klachten ^d	9	14	6	12	12	10	13

- a Het cijfer over de 'ervaren gezondheid' betreft alle leeftijden. Voor kinderen tot 12 jaar zijn de ouders of verzorgers gevraagd.
- b Percentage personen met antwoord 'ja' op de vraag 'Heeft u/uw kind een of meer langdurige ziekten of aandoeningen? Langdurig is (naar verwachting) zes maanden of langer.'
- c Percentage personen van 12 jaar of ouder met antwoord 'ja, met grote moeite' of 'nee, dat kan ik niet' op minstens een van de drie vragen naar beperkingen in bewegen (volgens de oeso-indicator).
- d Somscore van vijf vragen naar psychisch (on)welbevinden MHI-5, personen van 12 jaar en ouder, rapportage over de afgelopen vier weken, percentage gebaseerd op afkappunt.

Bron: CBS (maatwerktabel, GE'16)

Veel langdurige aandoeningen komen onder ouderen vaker voor. Dat geldt zeker voor problemen die met die gewrichten en mobiliteit te maken hebben; zo is met name gewrichtsslijtage een veelvoorkomende aandoening onder ouderen (tabel 7.2). In paragraaf 7.4 zullen we zien dat ouderen in de loop der tijd steeds minder beperkingen zijn gaan rapporteren. Psychische klachten zijn minder van iemands leeftijd afhankelijk.

Tabel 7.2

Gezondheidsklachten over mobiliteit vooral op hogere leeftijd

Gezondheidsklachten gerelateerd aan mobiliteit en bewegen over de afgelopen twaalf maanden zoals gerapporteerd door de bevolking in particuliere huishoudens, naar geslacht en leeftijdscategorie, 2016 (in procenten)

	geslacht		leeftijd				
	m	v	<18 jaar	18-34 jaar	35-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
chronische gewrichtsontsteking	4	8	0	2	8	13	16
ernstige of hardnekkige aandoening van de rug	8	10	1	5	13	15	18
ernstige of hardnekkige aandoening van de nek of schouder	8	11	1	5	13	15	15
ernstige of hardnekkige aandoening van elleboog, pols of hand	4	8	0	3	9	9	12
gewrichtsslijtage, artrose of slijtagereuma van heupen of knieën	10	18	0	1	14	32	39

Bron: CBS (maatwerktable, GE'16)

Wanneer we kijken naar ernstige aandoeningen die men ooit in het leven heeft gehad, wordt kanker het meest genoemd, opnieuw vooral onder ouderen (tabel 7.3). Veel meer mannen dan vrouwen hebben ooit een hartinfarct meegemaakt. De sterfte aan hart- en vaatziekten is in de loop der tijd echter sterk gedaald, terwijl de sterfte aan kanker toenam (niet in de tabel).

Tabel 7.3

Veel ouderen rapporteren ooit kanker te hebben gehad

Ernstige aandoeningen die men 'ooit' gehad heeft zoals gerapporteerd door de bevolking in particuliere huishoudens, naar geslacht en leeftijdscategorie, 2016 (in procenten)

	geslacht		leeftijd				
	m	v	<18 jaar	18-34 jaar	35-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
beroerte, hersenbloeding, herseninfarct ^a	4	3	0	0	3	8	11
hartinfarct ^a	5	2	0	0	3	7	13
kanker	5	8	0	1	7	17	25

a Alleen gevraagd aan personen van 12 jaar en ouder.

Bron: CBS (maatwerktabel, GE'16)

Een laatste overzicht van langdurige aandoeningen laat zien dat met name hoge bloeddruk veel onder ouderen voorkomt (tabel 7.4). Hoge bloeddruk is eigenlijk geen ziekte op zich, maar vooral een risicofactor voor hart- en vaatziekten. Gezondheidsproblemen die juist minder op oudere leeftijd voorkomen zijn migraine en ernstige hoofdpijn, en allergieën.

Natuurlijk kan een enquête onder de bevolking niet meer dan een beperkt zicht op de gezondheid van de Nederlander verschaffen. Men is immers vrij om te beslissen om een aandoening wel of niet te rapporteren tijdens het onderzoek. Een ander, maar ook beperkt beeld van onze gezondheid is te verkrijgen via de medische zorg, bijvoorbeeld de huisartspraktijk, waar nu niet de burger als leek een oordeel geeft, maar een arts. Daarbij moeten we aantekenen dat niet alle gezondheidsproblemen aan de huisarts worden voorgelegd en dus ook op deze wijze gezondheidsproblemen gemist worden. Echter, in Nederland heeft een groot deel van de ingeschreven patiënten jaarlijks wel een keer contact met zijn of haar huisartspraktijk en omdat de huisarts zo'n laagdrempelige voorziening is, vormen de gegevens uit de huisartspraktijken toch een goede basis voor uitspraken over de gezondheid van de bevolking (Hoon et al. 2016). Het zijn met name de chronische aandoeningen die bekend worden bij de huisarts. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) gebruikt dan ook cijfers uit de huisartspraktijk om een beeld te krijgen van de mate waarin chronische ziekten voorkomen.

Zo meldt het RIVM in 2017 dat op 1 januari 2015 bij 8,5 miljoen mensen een of meer chronische aandoeningen vermeld stonden in het huisartsendossier (RIVM 2017). Welke aandoeningen het meeste voorkomen, verschilt per leeftijd. Een eerdere meting uit 2011 liet zien dat onder kinderen van 0 tot 15 jaar constitutioneel eczeem, astma en aandachtsstoornissen (adhd) de meest voorkomende aandoeningen zijn. Onder de brede groep van 15-64-jarigen komen nek- en rugklachten het meeste voor, gevolgd door artrose en diabetes mellitus (suikerziekte). Bij 65-plussers gaat het om artrose, gehoorstoornissen en diabetes mellitus.

Tabel 7.4

Meeste overige gezondheidsproblemen komen voor op hogere leeftijd behalve migraine en ernstige hoofdpijn, en allergieën

Overige veel voorkomende langdurige aandoeningen die men in de afgelopen twaalf maanden heeft ervaren, zoals gerapporteerd door de bevolking in particuliere huishoudens naar geslacht en leeftijdscategorie, 2016, (in procenten)

gezondheidsaspecten	geslacht		leeftijd				
	m	v	<18 jaar	18-34 jaar	35-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
suikerziekte ^a	5	5	0	1	5	15	17
migraine of ernstige hoofdpijn	10	19	6	20	19	10	7
copd, chronische bronchitis, longemfyseem	4	4	1	2	5	10	10
allergie	17	20	16	25	19	12	9
hoge bloeddruk ^b	14	17	1	3	16	35	40
duizeligheid met vallen ^b	3	7	3	4	4	6	14
incontinentie (onvrijwillig urineverlies) ^b	3	10	1	2	6	10	22
depressie ^b	8	10	4	9	10	7	7

a Naar suikerziekte is zonder tijdsperspectief gevraagd.

b Alleen gevraagd aan personen van 12 jaar en ouder.

Bron: CBS (maatwerktabel GE'16)

Het is moeilijker om de psychische gezondheid van de bevolking in beeld te brengen. De Gezondheidsenquête (GE) van het CBS richt zich bij het meten van de psychische gezondheid vooral op de vraag of mensen zenuwachtig zijn, neerslachtig of (on)gelukkig en neemt daarbij een periode van vier weken in ogenschouw (Driessen 2011). Daaruit komt naar voren dat rond de 12% van de bevolking van 12 jaar en ouder deze psychische klachten heeft. Specifieke psychische klachten zoals fobieën komen bij het CBS niet aan bod. De huisarts registreert wel specifieke psychische klachten, maar bijvoorbeeld angststoornissen worden in de huisartspraktijk duidelijk ondergerapporteerd.⁵ Weliswaar brengen de speciaal voor het meten van de psychische gezondheid opgezette onderzoeken van het Trimbos-instituut allereerste psychische stoornissen als stemmingsstoornissen, angststoornissen en gedragsstoornissen in kaart, maar zij doen dat alleen voor de volwassen bevolking van 18-64 jaar. Zo blijven zowel kinderen tot 18 jaar als ouderen van 65 jaar en ouder buiten beeld. Over de psychische gezondheid van kinderen en ouderen weten we dan ook opvallend weinig. Daarnaast stamt het laatste onderzoek alweer uit 2007-2009. In dat onderzoek rapporteert 18% van de volwassen bevolking psychische klachten over het afgelopen jaar. Een derde van hen heeft twee of meer psychische stoornissen (Veerbeek et al. 2015). Wanneer gevraagd wordt naar psychische stoornissen 'ooit in het leven', dan heeft 43,5% die ooit gehad (Veerbeek et al. 2013). Zo gezien lijkt een psychische stoornis iets te zijn wat bijna iedereen kan overkomen. Maar niet elke psychische klacht is even ernstig. Het percentage van de bevolking dat bij de hulpverlening bekend is met een ernstige psychische aandoening (epa) is veel lager. Het gaat dan om stoornissen van langdurige aard die ook ernstige maatschappelijke beperkingen met zich meebrengen en continue ggz-behandeling vereisen (Delespaul en de Consensusgroep Epa 2013.) Naar schatting hebben 281.000 mensen in Nederland (1,7%) een of meer van dergelijke aandoeningen. Van hen heeft 60% een psychotische stoornis, 10% is primair verslaafd en 30% valt in de groep overige stoornissen (denk hierbij aan stoornissen als autisme, ernstige depressie en angststoornissen, of een persoonlijkheidsstoornis) zo meldt kenniscentrum Phrenos.⁶

7.4 Welke verschuivingen zien we in de gezondheid in 25 jaar?

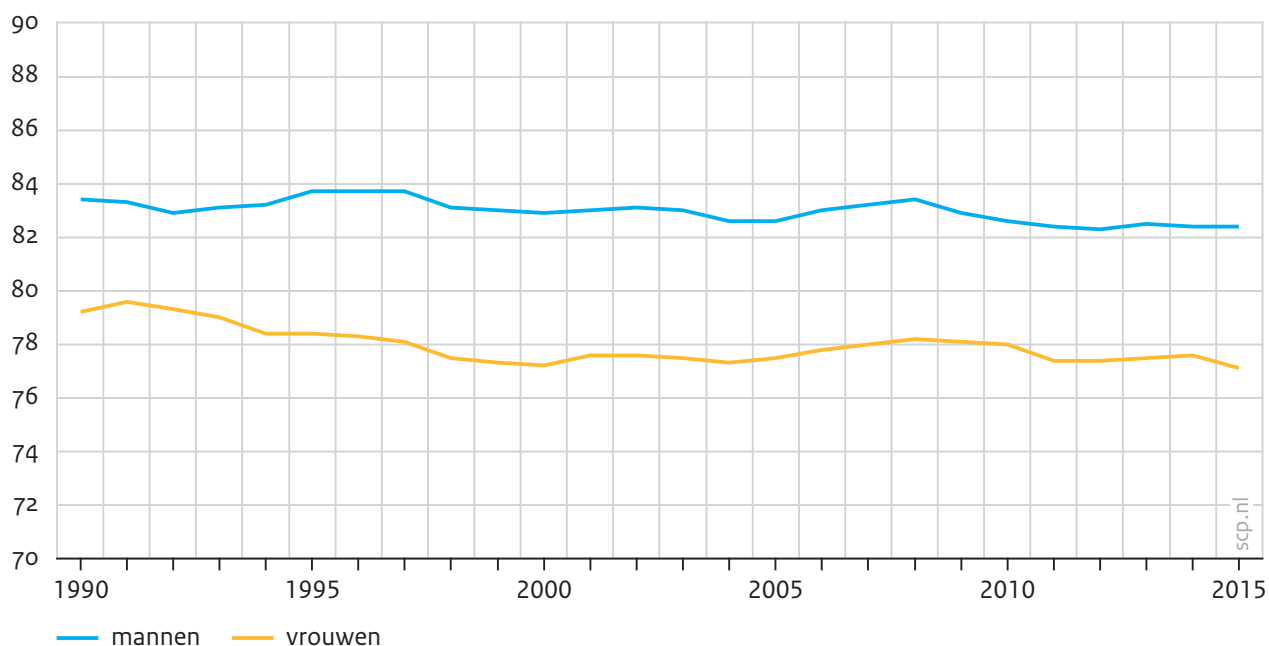
Ervaren gezondheid

Het oordeel over de ervaren gezondheid (enquêtevraag: 'Hoe is over het algemeen uw gezondheid?') is een van de meest gebruikte en meest herhaalde onderzoeksvragen over gezondheid. Het CBS heeft deze vraag al sinds het begin van de Gezondheidsenquête in 1981 gesteld. Voor de terugblik over de periode 1990-2015 is het belangrijk om vast te stellen dat het percentage dat een goede of zeer goede gezondheid rapporteert in deze periode iets gedaald is (figuur 7.1). Voor een deel is hiervoor de veroudering van de bevolking verantwoordelijk, want deze lichte maar gestage daling zien we minder als we de verschillende leeftijdscategorieën onder de loep nemen. Dan blijkt dat met name mensen in de leeftijd van 45-64 jaar en 65-74 jaar (zie figuur 7.2) erop vooruitgegaan zijn in hun gezondheidsbeleving.

Figuur 7.1

Met name het percentage vrouwen met een goede of zeer goede gezondheid is licht gedaald

Aandeel van de bevolking in particuliere huishoudens dat een goede of zeer goede ervaren gezondheid rapporteert, naar geslacht, 1990-2015 (in procenten)

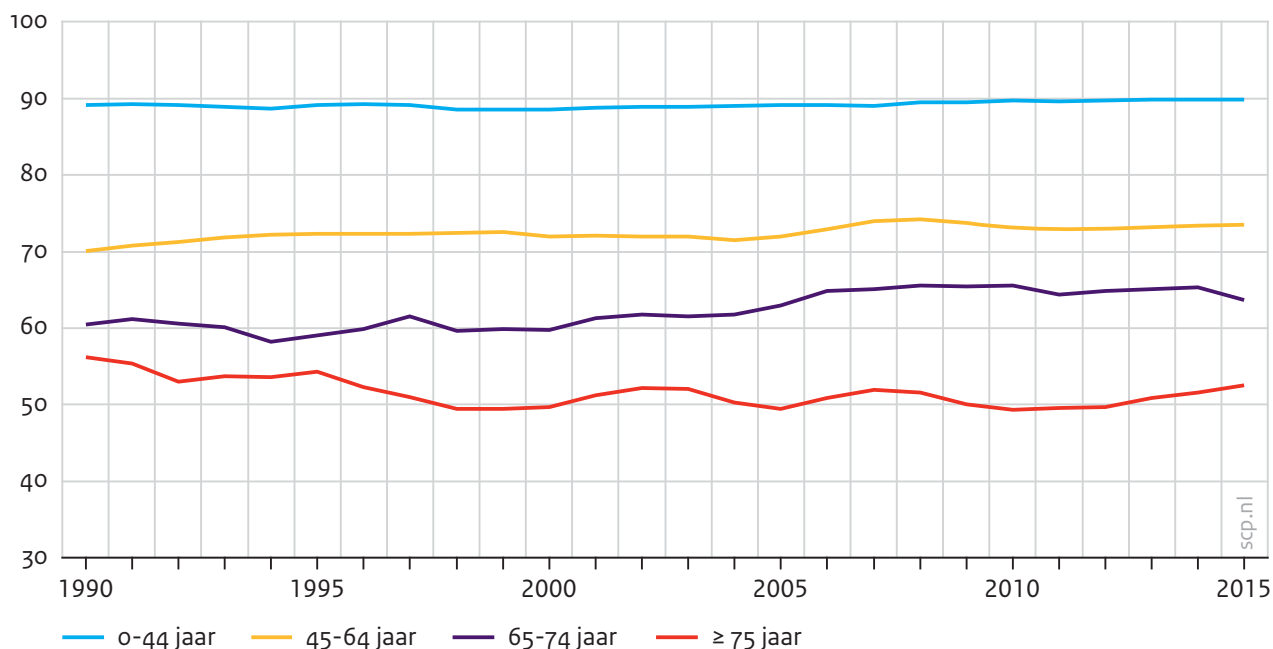

Bron: CBS. RIVM-bewerking van o.a. GE'90-96; GE'10-'14; POLS'97-'09

Figuur 7.2

Het percentage mensen tussen de 45 en 75 jaar dat een goede of zeer goede gezondheid rapporteert, is licht gestegen

Aandeel van de bevolking in particuliere huishoudens dat een goede of zeer goede ervaren gezondheid rapporteert, naar leeftijdscategorie, 1990-2015 (in procenten)

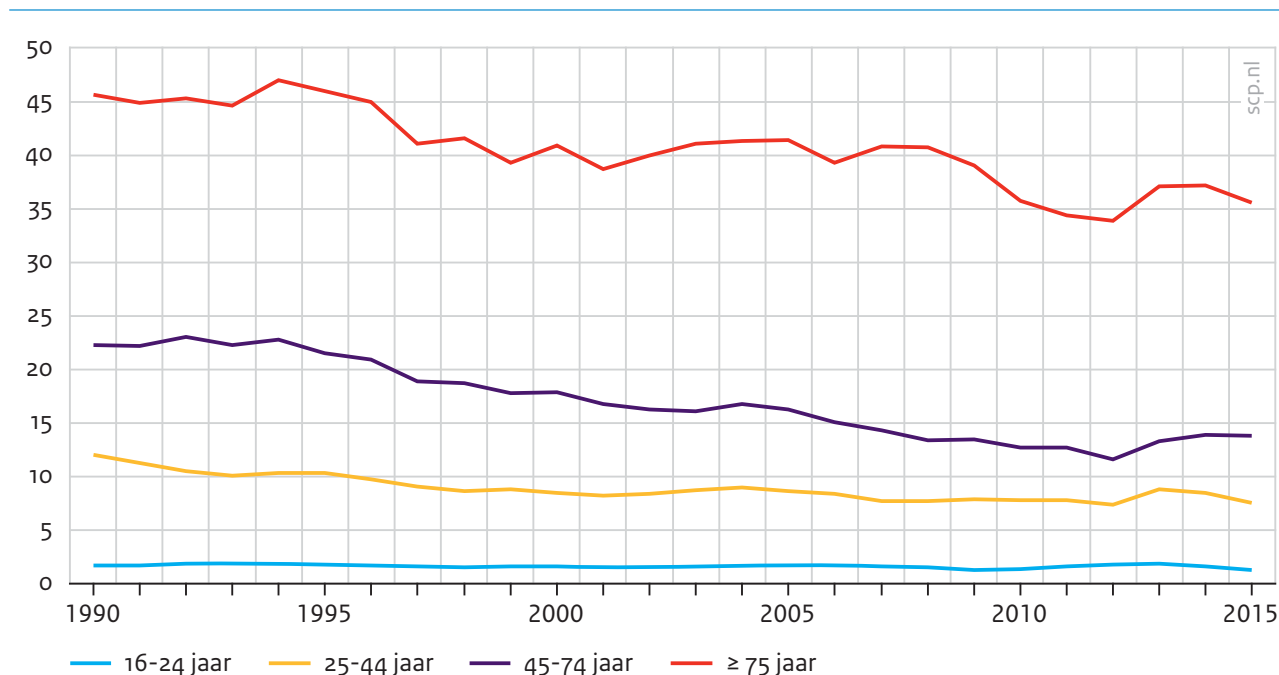
Bron: CBS. RIVM-bewerking van o.a. GE'90-96; GE'10-'14; POLS'97-'09

De antwoorden op vragen in de Gezondheidsenquête naar het hebben van lichamelijke beperkingen laten voor personen met de veelvoorkomende mobiliteitsbeperkingen een in de loop van de tijd verbeterde mobiliteit zien, met name onder personen van 45 jaar en ouder (figuur 7.3).

Figuur 7.3

Met name onder personen van 45 jaar en ouder heeft een lager percentage mobiliteitsbeperkingen

Aandeel van de bevolking in particuliere huishoudens met mobiliteitsbeperkingen, naar leeftijdscategorie, 1990-2015 (in procenten)

Bron: CBS. RIVM-bewerking van o.a. GE'90-96; GE'10-'14; POLS'97-'09

Chronische aandoeningen

Uit zowel de bevolkingsenquêtes als de registraties van huisartsen is af te leiden dat het aantal mensen met een of meer chronische aandoeningen in de afgelopen decennia is toegenomen. Voor een deel heeft dat waarschijnlijk te maken met een toegenomen aandacht voor deze ziekten.

De huisartsen van de Continue Morbiditeits Registratie (CMR) in Nijmegen registreren al heel lang het wel en wee van 13.500 patiënten bij tien huisartsen (Uijen en Van de Lisdonk 2008). Zij zagen tussen 1985 en 2005 het percentage zonder chronische ziekten afnemen van 70% naar 63%, dus zij zien in 2005 bij 37% van hun patiënten ten minste een chronische aandoening.⁷ Tussen 1985 en 2005 bleef het percentage met een of twee chronische ziekten vrij stabiel, het percentage met drie chronische ziekten groeide met 60%, terwijl het percentage met vier chronische ziekten verdrievoudigde van 2,6% in 1985 naar 7,5% in 2005.

Een verdere toename tussen 2004 en 2011 van het percentage van de bevolking met een chronische aandoening is waargenomen in de huisartspraktijken die deelnemen aan de zorgregistratie van het Nivel (die groeide van 29 praktijken in 2004 naar 105 praktijken in 2011). In de (gestandaardiseerde) bevolking van 25 jaar en ouder nam het percentage patiënten met ten minste een chronische ziekte toe van 36,1% in 2004 tot 41,8 in 2011 (Van Oostrom et al. 2016).⁸ Het percentage met twee of meer chronische ziekten nam toe van 13,5% in 2004 tot 16,2% in 2011.

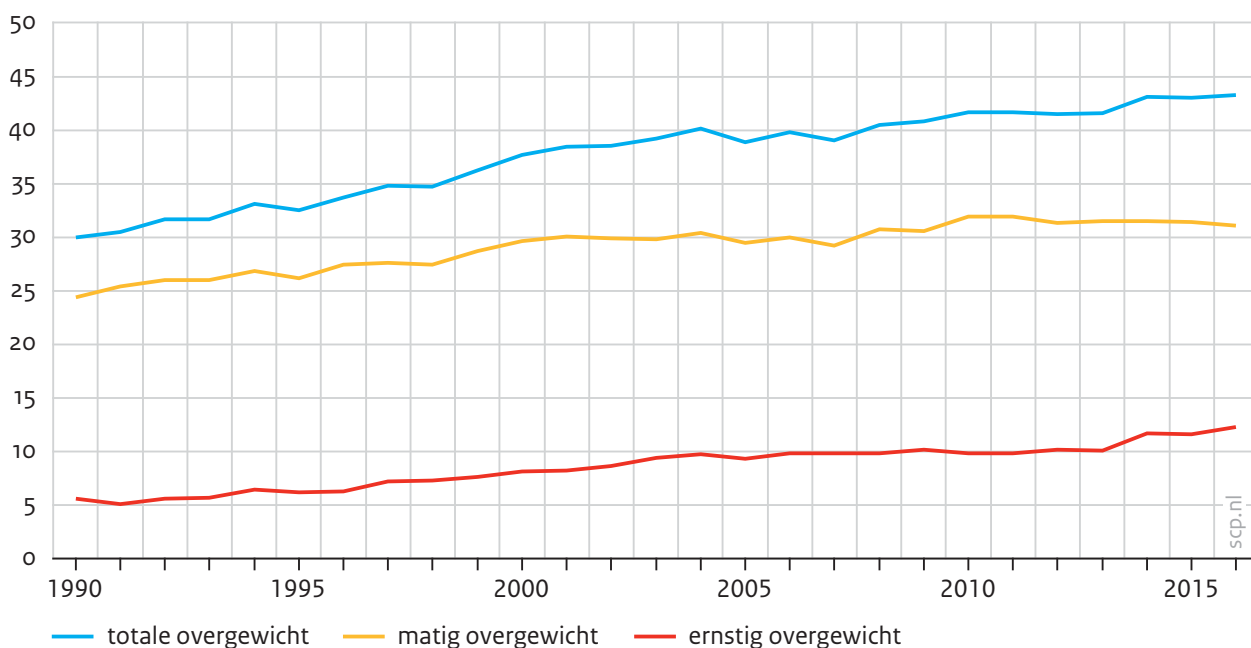
Gegevens uit de Gezondheidsenquête over de periode 2001-2011 bevestigen dit beeld. Ook daar nam het aandeel van de (gestandaardiseerde) bevolking van 25 jaar en ouder met ten minste een (zelfgerapporteerde) chronische aandoening toe, en wel van 41,8% in 2001 tot 45,4% in 2011. Het percentage met twee of meer chronische aandoeningen groeide van 15,3% in 2001 naar 16,9% in 2011 (Van Oostrom et al. 2016).

Een van de opvallendste ontwikkelingen in het straatbeeld is dat het aantal mensen met overgewicht in de loop der tijd gestaag is toegenomen. Als we het tijdvak dat hier centraal staat in ogenschouw nemen, dan is dat vooral gebeurd in de jaren negentig en in het begin van deze eeuw (figuur 7.4). Tussen 1990 en 2004 nam het percentage mensen met overgewicht met 10 procentpunten toe. Op zich is overgewicht geen aandoening, maar (ernstig) overgewicht is wel een risicofactor voor aandoeningen als diabetes type 2, hoge bloeddruk, galstenen, hart- en vaatziekten, rug- en gewrichtsklachten en bepaalde soorten kanker.⁹

Figuur 7.4

Toename van overgewicht vooral in de jaren negentig en het begin van deze eeuw

Matig overgewicht (BMI 25-30), ernstig overgewicht (BMI ≥ 30) en het totale overgewicht^a onder de bevolking in particuliere huishoudens van 4 jaar en ouder, 1990-2016 (in procenten)

a Voor personen onder de 18 jaar gelden iets andere definities van (ernstig) overgewicht.

Bron: CBS (StatLine)

Levensverwachting

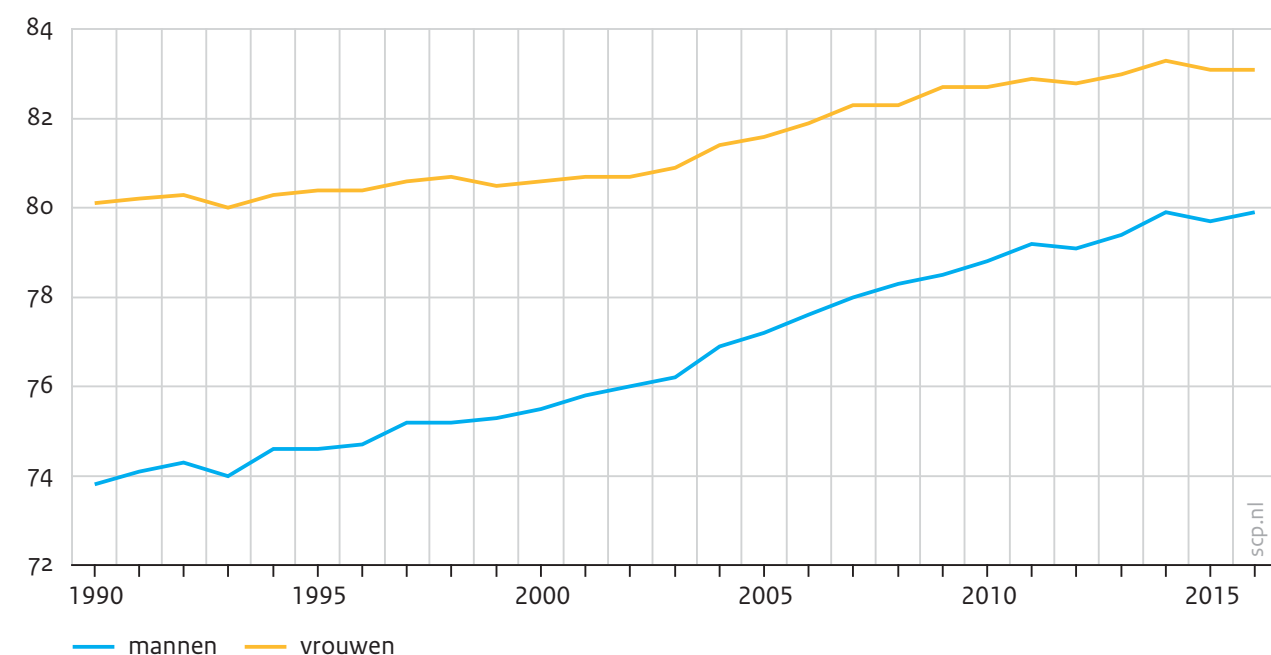
Een zeer betrouwbare maat van de ontwikkeling van de gezondheid over een reeks van jaren is de levensverwachting, die vooral moet worden gezien als een index voor leeftijds-specifieke sterftecijfers. In 2016 is de levensverwachting bij de geboorte voor mannen nog net geen 80 jaar en voor vrouwen ruim 83 jaar (figuur 7.5). De toename van de levensverwachting is voor de volksgezondheid het succesverhaal van de afgelopen 150 jaar

(De Beer 2017). Tot de jaren vijftig van de vorige eeuw is vooral winst geboekt bij de daling van de kindersterfte; de afgelopen decennia is de toename van de levensverwachting vooral een verbetering van de overlevingskansen op hogere leeftijd. Het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) schrijft dat het percentage mensen dat op een leeftijd van rond de 80 jaar of jonger overlijdt, steeds verder afneemt en dat het percentage mensen dat rond de 90 jaar of later overlijdt juist toeneemt (De Beer 2017: 2).

Figuur 7.5

Vanaf 2003 is er een duidelijke stijging van de levensverwachting te zien, met name bij de mannen

Ontwikkeling van de levensverwachting bij de geboorte, naar geslacht, 1990-2016 (in levensjaren)

Bron: CBS (StatLine)

In figuur 7.5 is te zien dat de levensverwachting na 2002 sneller stijgt dan tussen 1990 en 2000 en dat de levensverwachting van mannen sneller stijgt dan die van vrouwen. De gezondheidseconomen Wim Groot en Henriëtte Maassen van den Brink schreven in 2010 in *Het Financieel Dagblad* dat de opmerkelijke toename van de levensverwachting na 2003 aan het eerdergenoemde boter-bij-de-visbeleid toe te schrijven is, omdat meer behandelingen mogelijk werden en er meer preventieve medicatie werd voorgeschreven tegen hoge bloeddruk en een hoog cholesterolgehalte (Groot en Maassen van den Brink 2010). Meer zorg leidt dus niet alleen tot meer kosten, maar ook tot gezondheidswinst. Een recente studie naar de stijging van de levensverwachting bij geboorte tussen 2000 en 2009, schat dat daarvan bij vrouwen 47% en bij mannen 30% is toe te schrijven aan de stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg (Peters et al. 2015).

Nederland en Europa

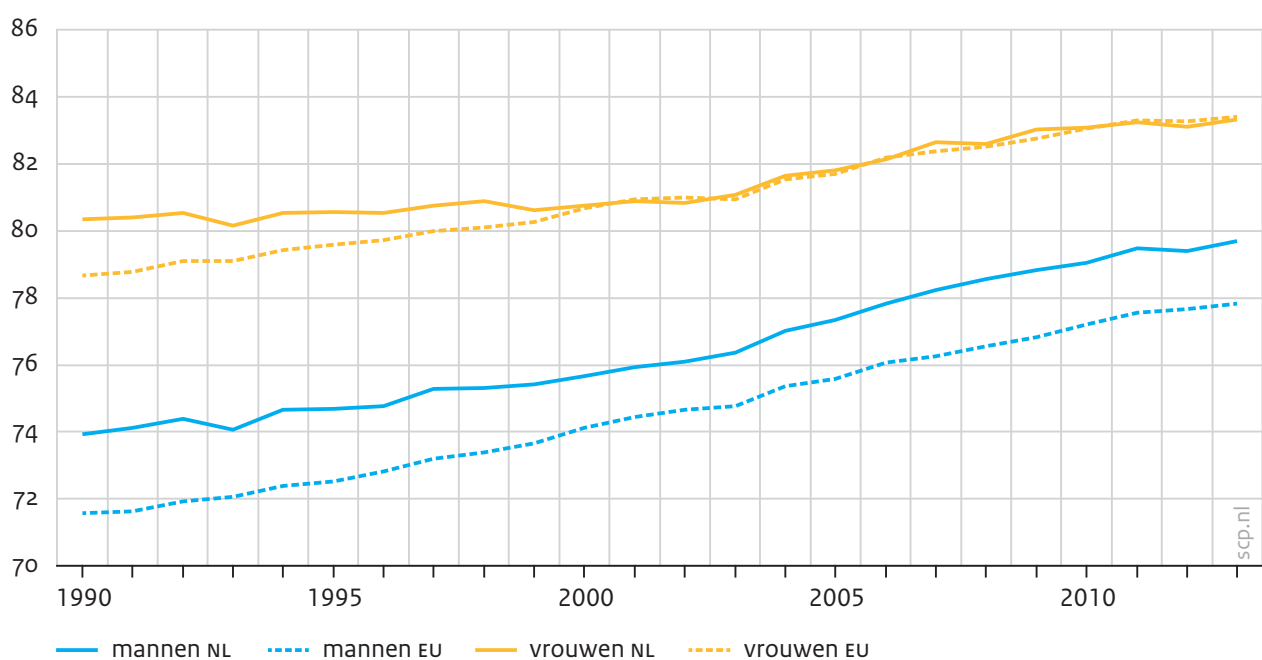
Een vergelijking met de ontwikkeling in andere landen van de EU leert dat ook in deze landen de levensverwachting van mannen sneller is toegenomen dan die van vrouwen.

Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) is in de periode 1990-2013 de toename onder mannen in de 28 EU-landen gemiddeld 6,26 jaar en onder vrouwen 4,76 jaar. In Nederland is de stijging beduidend lager, met net geen 3 jaar voor vrouwen en 5,8 jaar voor mannen. Figuur 7.6 laat duidelijk zien dat in de jaren negentig de groei van de levensverwachting onder Nederlandse vrouwen achterblijft en pas na 2000 gelijk opgaat met de EU als geheel. Vanwege de lage groei onder de vrouwen en hoge groei onder de mannen is de *gender gap* in levensverwachting in Nederland met 3,3 jaar in 2013 de kleinste in de gehele EU.

Figuur 7.6

Nederlandse mannen hebben een hogere levensverwachting dan het Europese gemiddelde

Ontwikkeling van de levensverwachting bij de geboorte naar geslacht in Nederland en de 28 EU-landen, 1990-2013 (in levensjaren)

Bron: WHO (Health for all database) RIVM-bewerking

Een sterke groei van de levensverwachting van mannen van 7 jaar of meer tussen 1990 en 2013 is te vinden in Tsjechië (7,68 jaar), Portugal (7,03 jaar), Finland (7,15 jaar) en Estland (7,95 jaar). Opmerkelijk wat Estland betreft, is dat de levensverwachting van de mannen in het nabijgelegen Letland met slechts 2 jaar toenam tussen 1990 en 2013. De topper wat betreft de groei van de mannelijke levensverwachting is Luxemburg, met een groei van 8,58 jaar tussen 1990 en 2013.¹⁰ De hoogste levensverwachting onder mannen in de EU is in 2014 te vinden in Spanje (80,4 jaar), Zweden (80,6 jaar), Noorwegen (80,3 jaar) en Luxemburg (80,3 jaar). De levensverwachting van Zwitserse mannen is overigens met 80,8 jaar (zoals gerapporteerd door de WHO in 2013) de hoogste van Europa¹¹. De Zwitsers zelf rapporteerden recentelijk al 81,5 jaar voor mannen in 2016.¹² Voor vrouwen is de levensverwachting met name hoog in Spanje (86,25 jaar in 2014) en Frankrijk (85,82 jaar in 2013). De twee landen wisselen elkaar af aan de top van de levens-

verwachting in Europa, maar tot het jaar 2000 was de levensverwachting steeds het hoogst in Frankrijk. Ook in de kleine landen Cyprus en Luxemburg is de levensverwachting voor vrouwen hoger dan 85 jaar.

Of de stijging van de levensverwachting op dezelfde manier blijft aanhouden, is ongewis. In juli 2017 rapporteerde Eurostat dat de levensverwachting tussen 2014 en 2015 voor het eerst sinds 2002 een klein beetje gedaald is (0,3 jaar), maar dat het nog te vroeg is om te concluderen dat er daadwerkelijk van een neerwaartse trend sprake is (Eurostat 2017).

Het is niet eenvoudig om goed zicht te krijgen op de mate waarin specifieke factoren hebben bijgedragen aan de langere levensduur. Medische vooruitgang, voedingsgewoonten, leefstijl en welvaart spelen alle een rol bij het veranderende ziektepatroon (Salomon en Murray 2002). Figuur 7.7 geeft weer hoe het veranderende ziektepatroon in de samenleving heeft geleid tot verschuiving in de doodsoorzaken.

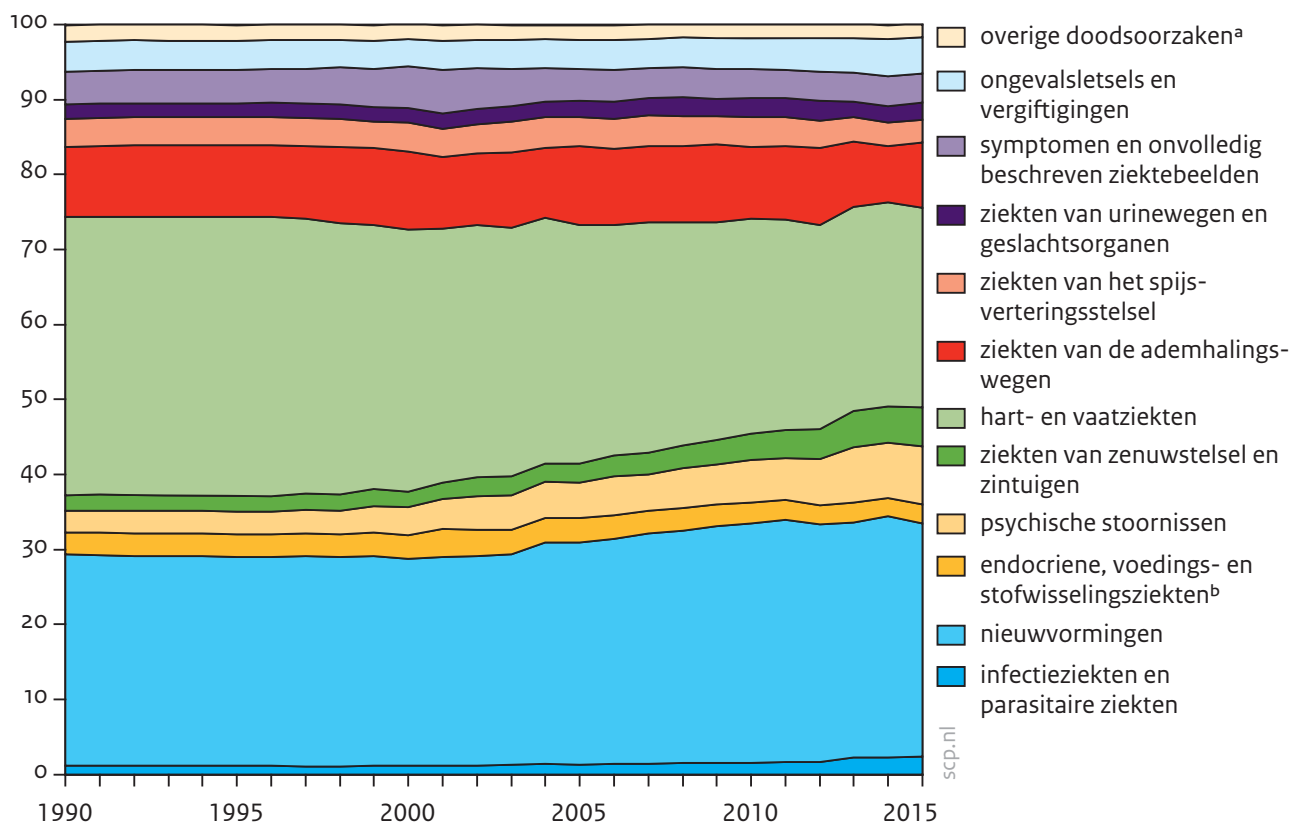
Kijken we naar de hoofdgroepen van doodsoorzaken in figuur 7.7, dan zien we een toename in het aandeel dat verschillende vormen van kanker (nieuwvormingen) in de sterfte hebben, en een sterke afname in de sterfte aan hart- en vaatziekten. Ook de sterfte aan psychische stoornissen en de sterfte aan aandoeningen van het zenuwstelsel is toegenomen. Dat komt met name door de toename van de sterfte aan dementie, waarvan de verschillende vormen tot de ene dan wel tot de andere hoofdgroep worden gerekend.¹³

De afname van de sterfte aan hart- en vaatziekten is een van de meest opvallende ontwikkelingen van de laatste 35 jaar. Sinds 1980 is het risico voor een zestiger om aan een hart- of vaatziekte te overlijden met 75% gedaald (De Beer 2017). Echter, wanneer de sterfte aan hart- en vaatziekten vermindert, levert dat geen pure gezondheidswinst op, doordat andere aandoeningen dan meer kans krijgen om zich te manifesteren, de zogeheten vervangende sterfte (Van de Water et al. 1994). Het is een van de oorzaken waardoor de kans toeneemt om op een hogere leeftijd aan kanker te overlijden.

Figuur 7.7

Een sterke afname van de sterfte aan hart- en vaatziekten

Doodsoorzaken naar hoofdgroepen in de Internationale classificatie van ziekten (ICD 10), 1990-2015 (in procenten)

a Overige doodsoorzaken: ziekten van bewegingsstelsel en bindweefsel; ziekten van bloed en bloedvormende organen; ziekten van de huid; complicaties van zwangerschap, bevalling en kraambed; aandoeningen ontstaan in perinatale periode; aangeboren afwijkingen.

b Tot de hoofdgroep endocriene-, voedings- en stofwisselingsziekten horen ook de immuunstoornissen.

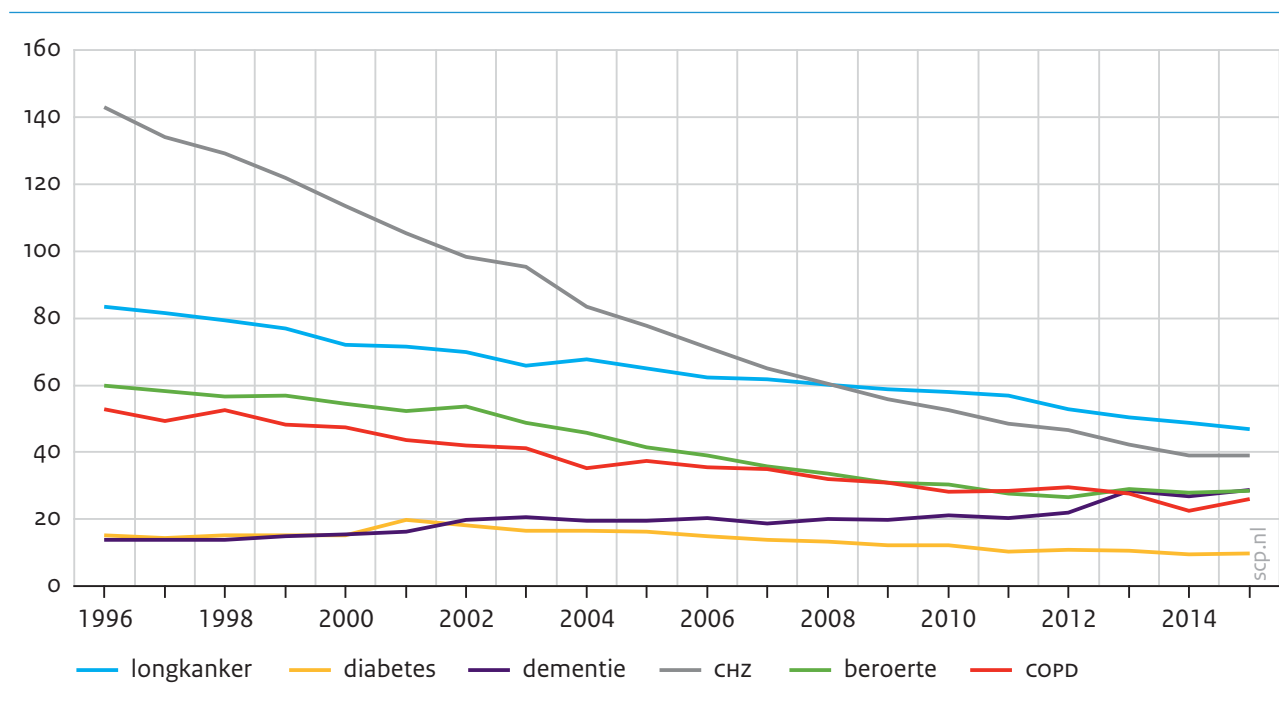
Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek) RIVM-bewerking

Voor zowel mannen als vrouwen is er een sterke daling te zien van de sterfte aan coronaire hartziekten (CHZ), dat zijn hartziekten die het gevolg zijn van verminderde doorbloeding van het hart via de kransslagaderen¹⁴ (figuur 7.8 en 7.9). Verder is er een duidelijke daling van de sterfte aan longkanker onder mannen, maar bij vrouwen juist een stijging, en dat is een van de redenen dat de levensverwachting bij Nederlandse vrouwen internationaal achterblijft. De stijging van de sterfte aan dementie is bij vrouwen veel groter dan bij mannen.

Figuur 7.8

Sterke daling van de sterfte onder mannen voor belangrijke doodsoorzaken als coronaire hartziekten, longkanker, beroerte en COPD

Sterfte per 1000 gestandaardiseerd voor specifieke aandoeningen, voor mannen, 1996-2015 (per 1000 mannen)^{a, b}

a Gestandaardiseerd op de bevolking van 1990.

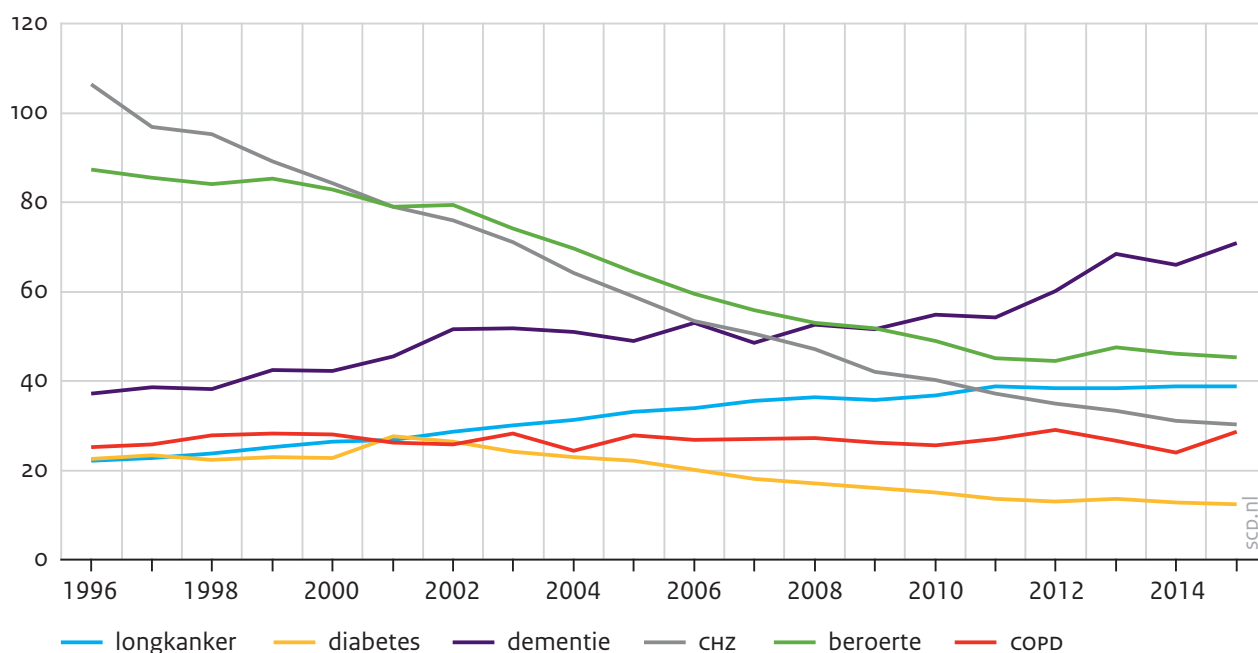
b Vanwege een definitieverandering in de classificatie van ziekten (overgang van ICD-9 naar ICD-10) wordt de gestandaardiseerde sterfte vanaf 1996 weergegeven.

Bron: CBS RIVM-bewerking

Figuur 7.9

Een patroon van daling en stijging in de sterfte onder vrouwen

Sterfte per 1000 gestandaardiseerd voor specifieke aandoeningen, voor vrouwen, 1996-2015
(per 1000 vrouwen)^{a, b}

a Gestandaardiseerd op de bevolking van 1990.

b Vanwege een definitieverandering in de classificatie van ziekten (overgang van ICD-9 naar ICD-10) wordt de gestandaardiseerde sterfte vanaf 1996 weergegeven.

Bron: CBS RIVM-bewerking

Levensverwachting in goede gezondheid

De levensverwachting is een maat die goed weergeeft hoe de verwachte levensduur van een populatie zich in de loop der tijd ontwikkelt. Een beperking die aan dit cijfer kleef, is dat het niets zegt over de mate van gezondheid tijdens het leven. Om in deze leemte te voorzien is in de jaren tachtig een maat ontwikkeld die een inschatting geeft van het aantal jaren dat men tijdens het leven in goede gezondheid doorbrengt, de zogenaamde gezonde levensverwachting. Uitbreidingen hiervan zijn de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen en de levensverwachting zonder chronische ziektes. Voor elk van deze maten worden sterftcijfers met de hiervoor genoemde enquêtécijfers gecombineerd.¹⁵ Het CBS voert deze berekeningen uit en heeft bij het maken van tijdreeksen voor deze maten getracht om zoveel mogelijk te corrigeren voor de veranderingen die zich voordeden in de enquêtes (Lodder en Kardal 2009). De wijze van berekening corrigeert ook meteen voor de verschillen in bevolkingsopbouw die er in de loop der tijd zijn opgetreden. De gezonde levensverwachting en vergelijkbare maten zijn daarmee relatief goed bruikbare maten om weer te geven hoe de gezondheid van de bevolking tussen 1990 en 2015 veranderd is. In *De sociale staat van Nederland 2015* is aandacht besteed aan de verschillen naar opleidingsniveau die er bij de gezonde levensverwachting en afgeleide maten te zien zijn. In deze editie is er

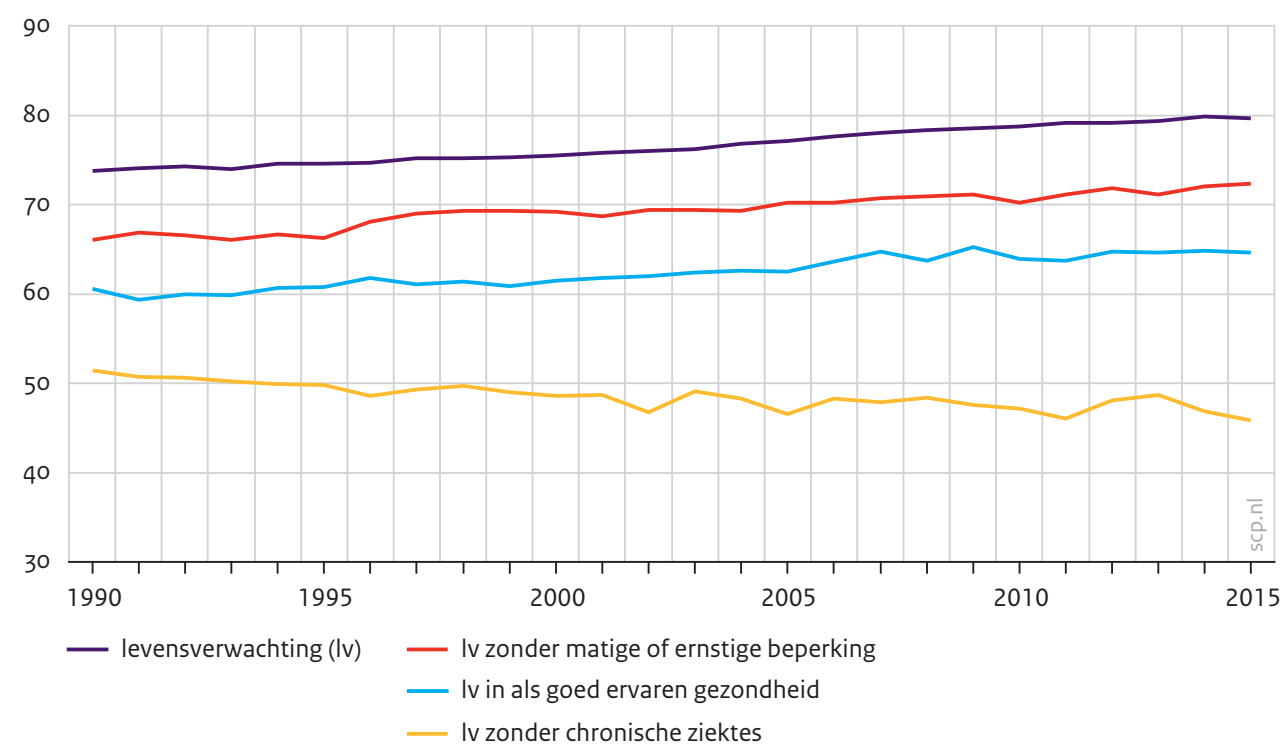
meer aandacht voor de gemiddelde ontwikkeling en niet voor specifieke sociaaleconomische bevolkingscategorieën.

Figuren 7.10 en 7.11 vatten de voorheen genoemde ontwikkelingen in gezondheid min of meer samen. Men heeft in 2015 vaker een of meer chronische ziekten dan in 1990; de levensverwachting zonder chronische ziekte is afgenomen. Deze afname is voor vrouwen (-8 jaar) groter dan voor mannen (-5,5 jaar). Daartegenover staat dat de levensverwachting in goede gezondheid of zonder beperkingen juist steeg, waarbij de stijging van de levensverwachting zonder ernstige of matige beperkingen sterker steeg (6,3 jaar voor mannen en 3 jaar voor vrouwen) dan de levensverwachting in de als goed ervaren gezondheid (4 jaar voor mannen en 1,3 jaar voor vrouwen).

Figuur 7.10

Mannen zijn in 2015 in veel opzichten gezonder dan in 1990

Ontwikkeling van de levensverwachting bij de geboorte, de levensverwachting in goede gezondheid, de levensverwachting zonder matige of ernstige beperking en de levensverwachting zonder zelf gerapporteerde chronische ziektes voor mannen, 1990-2015 (in levensjaren)

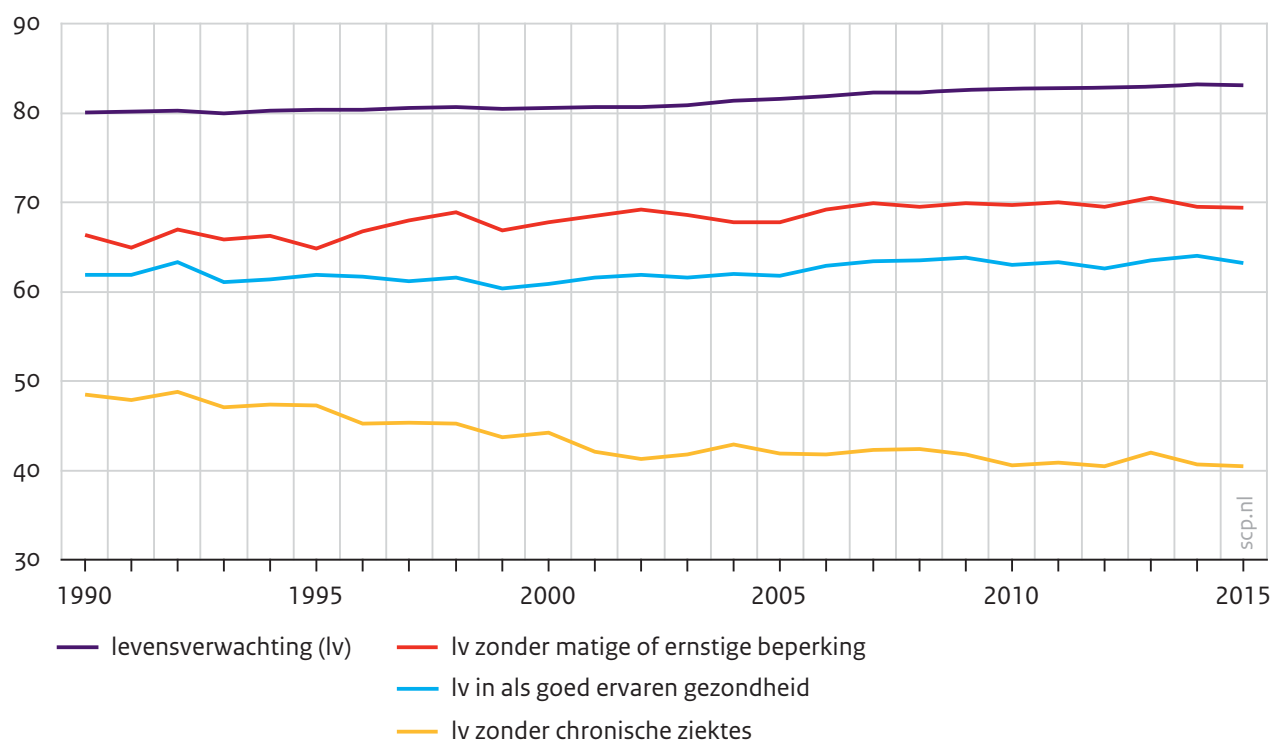

Bron: cbs (StatLine)

Figuur 7.11

De gezondheidswinst die er tussen 1990 en 2015 geboekt is bij vrouwen is relatief bescheiden in vergelijking met de gezondheidswinst onder mannen in dezelfde periode

Ontwikkeling van de levensverwachting bij de geboorte, de levensverwachting in goede gezondheid, de levensverwachting zonder matige of ernstige beperking en de levensverwachting zonder zelf gerapporteerde chronische ziektes voor vrouwen, 1990-2015 (in levensjaren)

Bron: cbs (StatLine)

7.5 Gebruik van zorgvoorzieningen

Er zijn verschillende manieren om het gebruik van zorgvoorzieningen te meten. Het gehele jaar door vraagt het CBS aan een steekproef uit de bevolking of men gebruik gemaakt heeft van medische, paramedische of alternatieve zorgverleners en of men een ziekenhuisopname heeft meegemaakt.¹⁶ Daarnaast vinden er registraties plaats van het contact tussen hulpverlener en patiënt/cliënt, vaak vanuit een financiële doelstelling.

In de Gezondheidsenquête van het CBS is in de gehele periode van 1990-2015/'16 naar het zorggebruik gevraagd, maar zijn in de loop der tijd wel verschillen in de wijze van meting opgetreden. Tijdvakken met een gelijksoortige meting zijn de periodes 1990-2009, 2010-2013, en 2014-2016. De resultaten hiervan geven we in dit hoofdstuk op hoofdlijnen weer in tabellen 7.5 en 7.6.¹⁷

Het aandeel van de bevolking dat jaarlijks met de huisarts contact heeft is, als alle leeftijds-categorieën worden samengenomen, vrij constant voor de periode 1990-2000 en bedraagt ongeveer 75%. Daarna daalt dat percentage enigszins. Ook latere metingen met iets andere methoden laten voor de gehele bevolking iets lagere percentages zien, dalend tot

69% in 2016. Onder ouderen (65-plussers) is het percentage met minimaal een jaarlijks huisartscontact hoger, namelijk rond de 87%, maar ook daar zien we een iets lager percentage in 2009. Voor de twee categorieën ouderen die het CBS vanaf 2010 onderscheidt, zien we wel een daling voor de categorie 65-74 jaar, maar niet voor de categorie 75 jaar en ouder. Met name de meting uit 2016 laat zien dat de zorg van de huisarts naar de oudste ouderen verschuift.

De rapportage van het gebruik van medisch-specialistische zorg volgt een ander patroon. Voor het totaal van de bevolking zien we eerst een vrij grillig patroon, dat tot ongeveer het jaar 2000 rond de 38% schommelt (de 41% in 1990 is daarbij een uitschieter); vanaf 2001 is er echter sprake van een steeds stijgende lijn, waarbij in 2009 rond de 43% rapporteert jaarlijks contact te hebben gehad met een medisch specialist. In de jaren erna (2010-2016) is dat weer terug naar 38% à 39%. Onder ouderen (65+ jaar) is er een met uitschieters verloopend patroon met ongeveer 59% in 1990 naar ruim 67% in 2009, waarna voor de 65-74-jarigen en de 75-plussers de percentages iets lager en vrij constant zijn. De groei vanaf 2001 is mogelijk toe te schrijven aan het eerdergenoemde beleid van verruiming van de medisch-specialistische productie, het boter-bij-de-visbeleid.

Het contact met de fysio- of oefentherapeut laat een opgaande trend zien voor zowel de bevolking als geheel als voor ouderen. Sinds 2006 is de fysiotherapeut direct, dus zonder verwijzing toegankelijk. Het is mogelijk dat deze regeling een rol speelt in het toegenomen bezoek aan de fysiotherapeut. In 2016 is een verschuiving richting ouderen waarneembaar. Een minderheid van de bevolking maakt een ziekenhuisopname mee en dat geldt ook voor een dagopname in het ziekenhuis. De enquêtecijfers laten geen grote veranderingen in de loop van de tijd zien.

Gezien de regelmatig terugkerende aandacht in de media, is het opvallend dat alternatieve genezers volgens de cijfers van het CBS door relatief weinig mensen worden bezocht en dat de bevolkingsenquêtes ook niet laten zien dat daar een opgaande lijn in zit.¹⁸ Ook is het niet zo dat alternatieve genezers vooral ouderen bedienen. Het CBS heeft in 2014 iets meer in detail gekeken naar de contacten met alternatieve genezers voor de periode 2010-2012.¹⁹ De 6% die een alternatieve genezer bezoekt, staat voor 1 miljoen mensen. Het zijn vooral personen tussen de 30 en 50 jaar, de hogeropgeleiden (hbo- en wo-niveau) en mensen met een aanvullende ziektekostenverzekering die een alternatieve genezer bezoeken. Twee keer zoveel vrouwen als mannen bezoeken een alternatieve genezer. Veelgenoemde typen genezer zijn homeopaten en acupuncturisten. Studies in andere landen laten veel hogere percentages zien van mensen die alternatieve geneeswijzen gebruiken (Van Dijk 2006). In een internationaal vergelijkend reviewartikel gebaseerd op enquêtes in westerse landen, worden de meest voorkomende gebruikers van *alternative medicine* omschreven als blanke vrouwen van middelbare leeftijd die goed opgeleid zijn en een goed inkomen hebben (Ernst 2000: 255). Dat wil overigens niet zeggen dat er onder andere bevolkingsgroepen geen alternatieve geneeswijzen gebruikt worden.

Tabel 7.5

Na 2000 stijgend contact met medisch specialist en fysiotherapeut, contact met huisarts vrij constant

Aandeel van de bevolking in particuliere huishoudens dat in een jaar ten minste eenmaal contact heeft gehad met enkele zorgaanbieders,^a 1990-2009 (in procenten)

	1990	2000	2009
huisarts			
totale bevolking	75	76	74
≥ 65 jaar	87	89	85
medisch specialist			
totale bevolking	41	38	43
≥ 65 jaar	59	58	67
fysiotherapeut			
totale bevolking	14	16	21
≥ 65 jaar	18	23	28
alternatieve genezer			
totale bevolking	6	6	7
≥ 65 jaar	5	4	4
ziekenhuisopname			
totale bevolking	7	6	7
≥ 65 jaar	13	12	14

a De vragen naar het gebruik van medische zorgvoorzieningen zijn vanaf 2010 aangepast en daardoor niet geheel vergelijkbaar met de hierboven weergegeven periode.

Bron: CBS (StatLine; GE'90-'09)

Rond het jaar 2000 leek het erop dat de belangstelling voor alternatieve genezers een gestage opmars door zou maken (zie Van Dijk 2006). Zo wezen cijfers uit de Gezondheids-enquête op een groei van 3,8% in 1981 naar ruim 6% in 2002 en nam het aantal aangeboden therapieën toe van 5 in 1960 naar ruim 400 in 2004; het aantal bij een beroepsvereniging geregistreerde therapeuten steeg van 500 in 1969 naar 22.000 in 2003. Toch neemt volgens de CBS-Gezondheidsenquête het percentage dat jaarlijks contact heeft met zo'n therapeut tussen 2010 en 2016 niet (verder) toe.

Tabel 7.6

Met name de oudere ouderen (75-plus) hebben contact met de huisarts. Ook met de fysiotherapeut hebben vooral ouderen contact. Bezoek aan de alternatieve genezer blijft nagenoeg gelijk

Aandeel van de bevolking in particuliere huishoudens dat in een jaar ten minste eenmaal contact heeft gehad met enkele zorgaanbieders,^a naar leeftijdscategorie, 1990-2009 (in procenten)

	2010	2016
huisarts		
totale bevolking	72	69
65-74 jaar	81	77
≥ 75 jaar	84	85
medisch specialist		
totale bevolking	38	39
65-74 jaar	57	56
≥ 75 jaar	64	63
fysiotherapeut		
totale bevolking	22	26
65-74 jaar	28	34
≥ 75 jaar	30	37
alternatieve genezer		
totale bevolking	6	5
65-74 jaar	4	5
≥ 75 jaar	3	3
ziekenhuisopname (met overnachting)		
totale bevolking	7	7
65-74 jaar	13	12
≥ 75 jaar	17	16
ziekenhuis (dagopname)		
totale bevolking	8	8
65-74 jaar	11	11
≥ 75 jaar	12	10

a De cijfers van 2010-2013 en 2014-2016 zijn niet geheel vergelijkbaar vanwege methodebreuken.

Bron: CBS (StatLine; GE'10-'16)

Aan een kwalitatief onderzoek in de regio Rotterdam naar de beleving van psychische ziekten onder Nederlanders met een migratieachtergrond deden 119 personen mee. De helft hiervan bekeek gezondheidsklachten met een biomedisch perspectief en de andere helft met een perspectief dat zowel biomedisch als alternatief te noemen is (Hoffer 2009: 212). Bij het zoeken naar hulp verliep het consulteren van hulpverleners meestal langs de lijnen van de eigen cultuur. Voorbeelden hiervan zijn dat Marokkaanse Nederlanders alleen isla-

mitische genezers consulteerden en Chinese Nederlanders alleen traditionele Chinese artsen.

Zorggebruik op basis van zorgregistraties

Ziekenhuizen 1995-2010

De registratiecijfers voor ziekenhuisopnames in de vorm van productiecijfers (via het CBS slechts beschikbaar voor 1995-2010) laten een ander beeld zien dan deze cijfers uit de Gezondheidsenquête. Aan de productiecijfers is goed af te lezen dat het boter-bij-de-vis-beleid tot een grotere productie van zorg heeft geleid. Tussen 1995 en 2001 bleef het aantal ziekenhuisopnames per 10.000 inwoners vrij constant voor zowel mannen (een daling van 905,2 naar 876,8) als vrouwen (een geringe stijging van 1064 naar 1080,1). Hierna zette een stijging in naar 1152 opnames per 10.000 inwoners voor mannen in 2010 en naar 1505,5 per 10.000 inwoners voor vrouwen in 2010. Dit komt neer op een stijging van ruim 30% voor de mannen en bijna 40% voor de vrouwen in de negen jaren tussen 2001 en 2010.

Zorg van de huisarts 2011-2015

Registratiecijfers over de zorg van de huisarts en praktijkondersteuner ggz laten zien dat het aantal lange consulten en lange visites duidelijk is toegenomen over de vijf meetjaren van 2011-2015.²⁰ Ook is het aantal e-mailconsulten sterk gestegen. Bij de aard van de werkzaamheden van de huisarts waarbij een toename te bespeuren is, gaat het vooral om werkzaamheden die de oudere patiënten betreffen. Onder de ouderen werden per 1000 ingeschreven patiënten van 85 jaar en ouder 1544 lange visites gemaakt in 2015. Ook vonden er onder deze groep veel telefonische consulten plaats. De iets jongere leeftijdsgroep van 75-84 jaar valt op in 2015 met veel lange consulten (De Hoon et al. 2016: 15).

Al decennialang wordt gepraat over substitutie (vervanging) van delen van de (tweedelijns) ziekenhuiszorg door eerstelijnszorg van de huisarts. Ook in het bestuurlijk akkoord eerste lijn 2014-2017 zijn daarover afspraken gemaakt. Het is de vraag in hoeverre deze substitutie goed op gang komt. Het Nivel constateert in een onderzoek dat eerste- en tweedelijnszorg niet vanzelfsprekend als communicerende vaten werken (De Jong et al. 2016). Alleen in specifieke gevallen gebeurt dat. De Algemene Rekenkamer schrijft in november 2016 dat het nieuwe financieringsmodel voor de eerste lijn pas vanaf 2015 is toegepast (Algemene Rekenkamer 2016: 60). In financiële zin hebben de voor 2015 gemaakte afspraken weinig opgeleverd.

In de ggz is het aantal cliënten tussen 2003 en 2009 gestegen van 637.700 naar 936.900. De grootste stijging is te zien bij het circuit beschermd wonen, van 10.500 in 2003 naar 26.700 in 2009, een stijging van 154% (Veerbeek et al. 2013: 48). De sectorrapportage 2012 van branchevereniging GGZ Nederland vermeldt dat in de periode 2009-2012 het aantal unieke patiënten daalde met 6% (GGZ Nederland 2014).

De Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) heeft in 2016 een Marktscan GGZ opgesteld (NZa 2016). Daarin vertonen de patiëntenstromen een duidelijk patroon. De lichtste vorm van zorg (bij de praktijkondersteuner GGZ van de huisarts) vertoont een (sterke) toename van 95.183 patiënten in 2011 tot 427.482 in 2015. Verder is er een afname van de zorg door psycholoog en basis-ggz (van 333.463 in 2011 tot 281.597 in 2014) en tweedelijns/gespecialiseerde ggz (van 979.197 in 2011 tot 710.020 in 2014). De som van het geheel is dat het aantal patiënten netto gedaald is van ruim 1,3 miljoen in 2011 naar ruim 1,2 miljoen in 2014.

Langdurige zorg 2004-2014

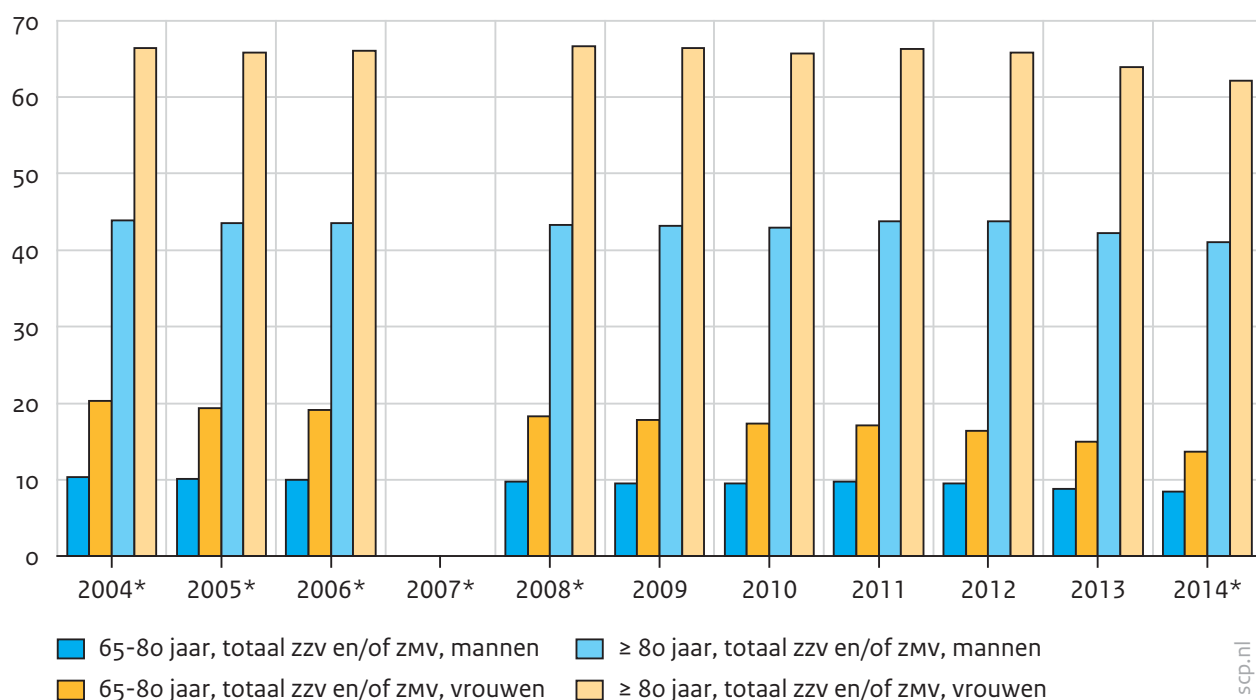
Het SCP heeft een analyse gemaakt van het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging voor de periode 2004-2011 (Plaisier en De Klerk 2015). Daaruit blijkt dat wel het aantal gebruikers van deze zorg gestegen is, maar niet het percentage in de bevolking dat van deze zorg gebruik maakt. De oorzaak van de stijging is vinden in de bevolkingsgroei en de toename van het aantal (hoogbejaarde) ouderen. Het zorggebruik is onder de 80-plussers stabiel gebleven en neemt af onder de 65-80-jarigen.

In figuur 7.12 is weergegeven welk deel van de oudere bevolking langdurige zorg in natura (d.w.z. niet in de vorm van een persoonsgebonden budget) heeft ontvangen waarbij ook een eigen bijdrage betaald is. Voor langdurige zorg moet door personen van 18 jaar en ouder een eigen bijdrage betaald worden als het inkomen dat toelaat. Als dat het geval is, houdt het Centraal Administratie Kantoor (CAK) daarover gegevens bij en levert deze aan het CBS voor de Monitor langdurige zorg.

Figuur 7.12

Daling tussen 2004 en 2014 in het percentage ouderen dat langdurige zorg in natura ontvangt

Ontvangers van langdurige zorg met en zonder verblijf, zorggebruikers die een eigen bijdrage betalen, naar leeftijd, 2004-2014 (in procenten van de betreffende leeftijdsgroep)

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Monitor langdurige zorg)

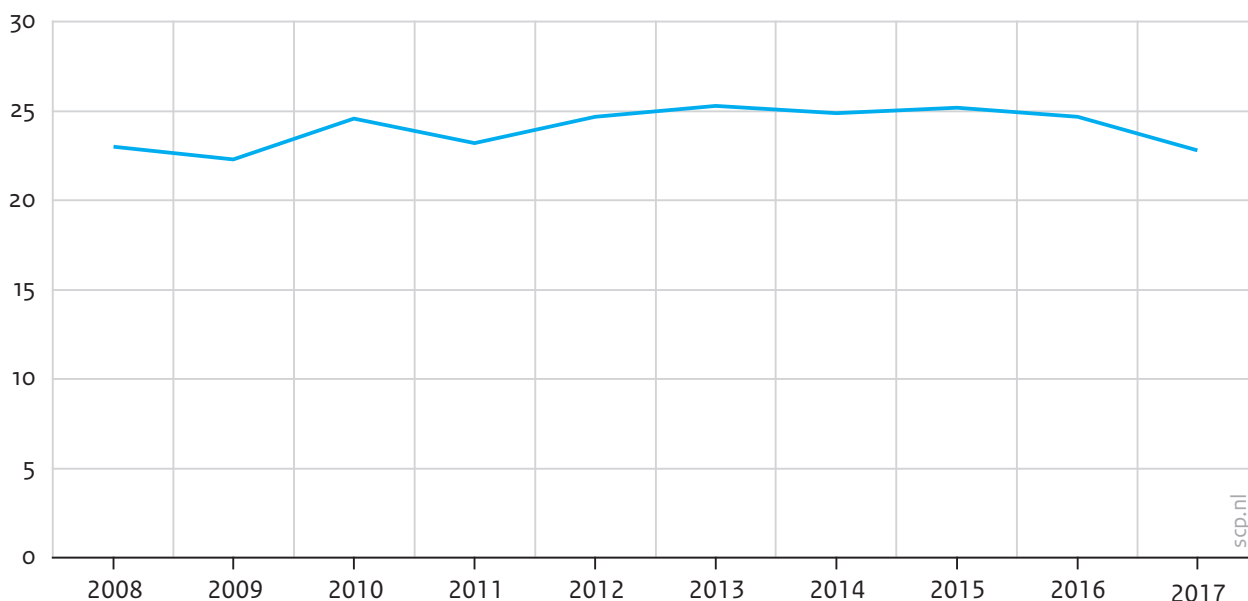
Het algemene beeld is dat er een daling is in het percentage ouderen dat langdurige zorg ontvangt en daarvoor geen persoonsgebonden budget (pgb) heeft gekregen, maar wel een eigen bijdrage betaalt.²¹

Cijfers over het percentage personen dat mantelzorg verleent laten geen sterke veranderingen zien tussen 2008 en 2017. Dat geldt eveneens voor het verlenen van burenhulp, enzovoort (zie hoofdstuk 8). Onder werkenden in de leeftijd van 45-60 jaar komt uit een onderzoek van TNO wel een stijging van het percentage mantelzorgers naar voren tussen 2010 en 2013, maar die is ook daar gering. Het percentage dat zegt de afgelopen twaalf maanden mantelzorg te hebben verleend, steeg van 21% naar 26%, maar de inzet voor vrijwilligerswerk bleef nagenoeg constant (Petricheva en Damman 2017).

Figuur 7.13

Weinig verandering sinds 2008 in het percentage mensen dat mantelzorg verleent

Aandeel mantelzorgers,^a personen van 16 jaar en ouder, 2008-2017 (in procenten)

a Mensen die kosteloos hulp bieden aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of buren.

Bron: scp (onderzoek Culturele veranderingen)

7.6 Samenvatting en slotbeschouwing

Samenvatting

In de periode 1990-2015 is onze gezondheid verder verbeterd. De levensverwachting is toegenomen en we overlijden op steeds hogere leeftijd. Onze fysieke mobiliteit is verbeterd, met name onder mensen van middelbare leeftijd en onder ouderen. Daarbij past dat ouderen meer zijn gaan sporten, zoals in hoofdstuk 9 beschreven is.

De levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen zijn beide toegenomen. Een duidelijke verbetering dus van de kwaliteit van leven.

Wel is het percentage in de bevolking dat een chronische ziekte heeft toegenomen, evenals het percentage dat meerdere chronische ziekten heeft. Voor een deel heeft dat waarschijnlijk te maken met een toegenomen aandacht voor deze ziekten, bijvoorbeeld diabetes. De levensverwachting zonder chronische ziekten is gedaald.

Deze ontwikkelingen zijn voor mannen veel gunstiger verlopen dan voor vrouwen.

Bij mannen is de levensverwachting meer toegenomen, ook de levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen. Daarnaast is onder mannen de levensverwachting zonder chronische ziekten minder gedaald.

Er is onderzoek dat de verbetering van de levensverwachting in de nieuwe eeuw voor een belangrijk deel toeschrijft aan meer productie in de zorg, maar het laatste woord over deze attributie is nog zeker niet gezegd (Peters 2015).

Bij het gebruik van medische zorg zien we voor de huisarts en de medisch specialist dat vooral meer ouderen daar jaarlijks contact mee hebben. Bij de huisarts gaat deze ontwikkeling gepaard met een lager percentage jaarlijks contact voor de bevolking als geheel²². In het percentage jaarlijks contact met een alternatieve genezer is geen stijging te bespeuren; het percentage uit de bevolking dat daarmee contact heeft blijft vrij laag. Het is geen hulpverlener die vooral door de (oudste) ouderen bezocht wordt.

In het gehele tijdvak van 1990-2016 is het percentage in de bevolking dat jaarlijks contact heeft met de fysiotherapeut gestaag toegenomen. Onder de 75-plussers zien we hoog percentage personen dat hiermee contact heeft.

Op basis van enquêtegegevens is er weinig toename te zien in het percentage personen dat jaarlijks in het ziekenhuis opgenomen wordt. De registratiecijfers van de productie vertellen echter een ander verhaal. Die tonen een sterke productietoename tussen 2001 en 2010. In de ggz is er een duidelijke verschuiving van zwaardere naar lichtere vormen van zorg te constateren.

Tussen 2004 en 2014 neemt het percentage ouderen dat langdurige zorg ontvangt af. Het gaat om de zogenaamde zorg in natura, dat is zorg waar geen persoonsgebonden budget (pgb) voor wordt ingezet. De administratieve data hierover zijn alleen beschikbaar voor die mensen die daarvoor een eigen bijdrage betaald hebben. Ondanks deze beperking zijn deze bevindingen een indicatie van het bereik van de langdurige zorg.

Tussen 2008 en 2017 verandert het percentage mensen dat mantelzorg verleent niet sterk.

Slotbeschouwing

De hoofdrichting die in het beleid van de afgelopen 25 jaar valt te ontdekken, is steeds dat getracht wordt om de zorgverlening te verplaatsen van gespecialiseerde zorg naar generalistische zorg en van professionele zorg naar zelfzorg, en wordt de verantwoordelijkheid verschoven van rijk naar gemeente en burger.

Wanneer de eerdergenoemde gunstige ontwikkelingen in gezondheid met deze beleidsontwikkelingen gecombineerd worden, dan ontstaat het beeld dat enerzijds de betere gezondheid en mobiliteit van met name ouderen het mogelijk maken om langer zelfstandig te wonen, maar dat anderzijds de gestegen levensduur ook steeds hogere (zorg)kosten met zich meebrengt. Peters (2015) constateert dan ook dat de keerzijde van een langer leven een financiële last betekent voor de Nederlandse verzorgingsstaat, met name voor de zorgsector, de pensioenfondsen en verzekeraars.

Het betekent ook dat een steeds grotere groep zeer oude zelfstandig wonende mensen dicht bij huis met zo licht mogelijke zorg opgevangen dient te worden. Er worden hiervoor zeker heel veel inspanningen verricht door (huis)artsen, paramedici, thuiszorgmedewerkers, wijkverpleegkundigen en andere beroepskrachten in met name de eerstelijnszorg en welzijnswerk. Ook stichten burgers op steeds meer plekken zorgcoöperaties en wooninitiatieven voor mensen met zorgbehoeften. Niettemin zijn er ook

regelmatig terugkerende signalen dat de opvang thuis van kwetsbare oude ouderen niet goed verloopt, zoals ook aangetoond in het recente rapport *Krakende ketens in de zorg voor kwetsbare ouderen* van de Samenwerkende Instellingen Gezondheidszorg Regio Amsterdam (Sigra).²³

Er is wel verondersteld dat informele zorg de formele zorg aan het vervangen is, maar de hier gepresenteerde cijfers over mantelzorg wijzen daar niet op. In hoofdstuk 8 is beschreven dat het percentage vrijwilligers in de burenen-, bejaarden- en gehandicaptenhulp na 2014 is afgenomen in plaats van toegenomen, wat ingaat tegen wat men in het kader van de participatiesamenleving had verwacht. Het is dus nog zeker niet aan de orde om vast te vertrouwen op meer substitutie van formele door informele zorg.

De maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1990 en 2015 hebben ons veel gezondheidswinst opgeleverd, die het voor velen ook mogelijk maakt om langer productief te zijn met een goede kwaliteit van leven. Toch neemt ook de zorgafhankelijkheid in de samenleving toe, mede door de veranderde bevolkingsopbouw. Op dit moment lijkt het erop dat het eerder moeilijker dan makkelijker wordt om de gevolgen van de gezondheidswinst, die medische zorg en de welvaartsstaat bieden en die een lang leven mogelijk maken, adequaat tegemoet te treden met voldoende en kwalitatief hoogwaardige sociale en medische zorg voor alle leden van de groeiende groep hoogbejaarde en kwetsbare ouderen.

Noten

- 1 De vorige minister van Volksgezondheid die ook medicus was, was minister Stuyt in het eerste kabinet Biesheuvel (1971-1973).
- 2 In de productiviteitsstudie van Blank et al. (2016: 111) is te lezen dat dit mede het gevolg was van de gerechtelijke uitspraak in 1999, waarbij bij positieve indicatie recht op zorg kan worden afgedwongen.
- 3 Een landenvergelijkende studie van de oeso rapporteert wachttijsten voor negen veelvoorkomende operaties (staaroperatie, vervangen knie en heup, dotteren, bypass, enz.) voor twaalf landen in 2011. De wachttijden zijn in Nederland het laagste, gemiddeld korter dan 1,5 maand. Ook is er een duidelijke reductie in wachttijden in 2006-2011 voor heup-, knie- en staaroperaties (Siciliani et al. 2014). In 2017 is opnieuw ophef ontstaan over de wachttijden voor medisch-specialistische zorg in Nederland. De NZa constateert in 2017 dat voor acht specialismen de wachttijden bij de poliklinieken opgelopen zijn tot boven de Treek-norm van vier weken. Eenduidige verklaringen of oplossingen zijn er niet, aldus de NZa, maar wel zijn er vaak duidelijke regionale verschillen. In vergrijzende regio's is er sprake van een toenemende zorgvraag van ouderen en een geringe belangstelling van medisch-specialisten om zich daar te vestigen. Dit speelt bij specialismen als reumatologie, revalidatie, geriatrie en oogheelkunde. Ook voor de gespecialiseerde ggz ligt de wachttijd tot het intakegesprek (de aanmeldwachttijd) met gemiddeld zes weken boven de eerdergenoemde norm van vier weken (NZa 2017: 36). Met name voor stoornissen in het autismespectrum en persoonlijkheidsstoornissen zijn de wachttijden hoog. Voor de basis-ggz is de wachttijd gemiddeld ongeveer volgens de norm. De wachttijden in de ggz lopen op doordat er relatief weinig budget is voor de gespecialiseerde ggz, patiënten worden niet altijd op de goede plek behandeld en regionaal is het aanbod onvoldoende inzichtelijk. In juli 2017 zijn er door de betrokken partijen afspraken gemaakt om de wachttijdproblematiek aan te pakken. Ook voor verpleeghuisop-

name zijn er met name voor mensen met dementie wachtlijsten, zo meldt de Consumentenbond in september 2017.

- 4 Dit was ook het geval wanneer delen uit de AWBZ naar andere wettelijke kaders werden overgeheveld. Zo ging de huishoudelijke hulp naar de Wmo (2007) en de curatieve geestelijke gezondheidszorg (ggz) naar de Zvw in 2008 (Van Strien en Bhageloe-Datadin 2015).
- 5 Zie de rapportage van het rivm hierover: www.volksgezondheidszorg.info.
- 6 Zie: www.kenniscentrumphrenos.nl/kennisthemas/epa.
- 7 Gestandaardiseerd naar de bevolking van 2000.
- 8 Bij het bestuderen van veranderingen in de tijd wordt met standaardisatie bereikt dat de leeftijds- en geslachtsverdeling tussen de verschillende meetmomenten hetzelfde is en dat de gevonden verschillen dus niet toe te schrijven zijn aan verschillen in bevolkingsopbouw naar leeftijd en geslacht.
- 9 Zie: www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/overgewicht.aspx.
- 10 Het statistisch bureau van Luxemburg rapporteert een groei van 7,6 jaar tussen 1990 en 2012 voor mannen. De grootste toename is te vinden in de leeftijdsgroep 60-79 jaar (2,96 jaar) en dan met name in de periode 2005-2012 (1,16 jaar).
- 11 Zie de rapportage van het rivm hierover: www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/levensverwachting/regionaal-internationaal/internationaal#node-internationale-vergelijking-trend-levensverwachting-mannen.
- 12 Zie: www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/bevoelkerung/geburten-todesfaelle/lebenserwartung.html.
- 13 Mensen met vergevorderde dementie krijgen ook motorische problemen, kunnen zich daardoor verslikken en een longontsteking krijgen; longontsteking is dan de directe oorzaak van overlijden, en dementie de onderliggende oorzaak.
- 14 Zie: www.gezondheidsnet.nl/ziekten/kransslagader-aandoeningen-coronaire-aandoeningen-coronaire-hartziekten-chz.
- 15 De gezonde levensverwachting en afgeleide maten hebben betrekking op gehele bevolking en niet alleen op de bevolking in particuliere huishoudens, zoals bij de gerapporteerde cijfers uit de Gezondheidsenquête.
- 16 Zie: www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/onderzoeksomschrijvingen/korte-onderzoeksbeschrijvingen/gezondheidsenquête-vanaf-2014.
- 17 Voor een gedetailleerde raadpleging verwijzen we naar de StatLine-bestanden van het cbs.
- 1981-2009
Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=7042MC&D1=0-2,7-13,121-123,128-134,154-156,161-167,260-262,267-273,315-317,322-328&D2=1-29&HD=170601-1533&HDR=G1&STB=T>.
- 2010-2013
Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=81027NED&D1=0-1,12-13,25-26,41-42,46,51,53-54&D2=0-13&D3=0&D4=a&HD=170601-1536&HDR=G3&STB=G2,T,G1>.
- 2014-2016
Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=83005NED&D1=57-58,60-61,63-64,68-69,75,77,79-80&D2=0-13&D3=0&D4=a&HD=170601-1538&HDR=G2,G3&STB=T,G1>.
- 18 De alternatief werkende huisarts is hier niet meegerekend. Als deze wel wordt meegerekend, is de bezoekfrequentie hoger (er wordt door Van Dijk (2006) gesproken over 15%), maar het is niet zo dat elk bezoek aan de alternatief werkende huisarts per se resulteert in een alternatieve behandeling. Daardoor is het lastig deze bij de cijfers te betrekken.
- 19 Zie: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/11/bijna-1-miljoen-mensen-onder-behandeling-van-een-alternatieve-genezer.

- 20 Het Nivel beschikt over verschillende zorgregistraties in de eerste lijn, waaraan onder andere 418 huisartspraktijken met in totaal meer dan 1,5 miljoen patiënten deelnemen. De cijfers zijn representatief voor de patiëntenpopulatie.
- 21 Tussen 2011 en 2014 nam het aantal oudere ontvangers van een pgb uit de AWBZ af van 23.605 in 2011 tot 22.955 in 2014.
- 22 Gebaseerd op de gezondheidsenquête van het CBS. Het Nivel rapporteert dat in 2015 78% van de ingeschreven patiënten contact had met de huisartspraktijk (De Hoon, et al., 2016).
- 23 Zie: www.sigra.nl/nieuwsbericht/krakende-ketens-de-zorg-voor-kwetsbare-ouderen.

Literatuur

- Algemene Rekenkamer (2016). *Zorgakkoorden. Uitgavenbeheersing in de zorg deel 4*. Geraadpleegd op 4 september 2017 via www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2016/12/06/zorgakkoorden.
- Beer, J.A.A. de (2017). Anderhalve eeuw stijging van de levensduur: een succesverhaal. In: *Demos*, jg. 33 nr. 4, p. 1-3.
- Blank, J.L.T., A.A.S. van Heezik en T.K. Niaounakis (2016). *Productiviteit van overheidsbeleid. Deel 2, De Nederlandse zorg 1980-2013*. Delft: Eburon
- Commissie Structuur en financiering gezondheidszorg (1987). *Bereidheid tot verandering*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Delespaul, P.H. en de Consensusgroep Epa (2013). Consensus over de definitie van mensen met een ernstige psychische aandoening (epa) en hun aantal in Nederland. In: *Tijdschrift voor psychiatrie*, jg., 55, nr. 6, p. 427-438.
- Dijk, P. van (2006). Omvang alternatieve geneeswijzen in Nederland In: *Tijdschrift Integrative Geneeskunde*, Jaargang 21-22, TIG Jaarboek 2005-2006. p. 13-22.
- Driessen, M. (2011). *Geestelijke ongezondheid in Nederland in kaart gebracht. Een beschrijving van de MH1-5 in de gezondheidsmodule van het Permanent onderzoek leefsituatie*. Geraadpleegd op 4 september 2017 via <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:8n-hvo-mf7wJ:https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2011/03/2011-geestelijke-ongezondheid-in-nederland-in-kaart-gebracht-art-v3.pdf+&cd=1&hl=nl&ct=clnk&gl=nl>.
- EK (2006). *Jaarbericht Eerste Kamer der Staten-Generaal 20 september 2005 - 19 september 2006*. Geraadpleegd op 11 oktober 2017 via www.eerstekamer.nl/id/vhyxhwkwz5xl/document_extern/jaarbericht_2005_2006/f=/jaarbericht%202005-2006.pdf.
- Ernst, E. (2000). Prevalence of use of complementary/alternative medicine: a systematic review. In: *Bulletin of the World Health Organisation*, jg. 78, nr. 2, p. 252-257.
- Eurostat (2017). Mortality and life expectancy statistics. Geraadpleegd op 10 augustus 2017 via http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Mortality_and_life_expectancy_statistics.
- Fogteloo, M. (2005). «Hoogervorst toont zich arrogant». De stand van zaken vlak voor het Eerste-Kamerdebat over de nieuwe zorgwet. In: *De Groene Amsterdammer*, 3 juni 2005.
- GGZ Nederland (2014). *Sectorrapport ggz 2012. Feiten en cijfers over een sector in beweging*. Te raadplegen via www.ggznederland.nl/uploads/publication/Sectorrapport%202012-web.pdf.
- Groot, W. en H. Maassen van den Brink (2010). Onrealistische bezuinigingen. In: *Het Financieele Dagblad*, 6 april 2010. Geraadpleegd op 11 oktober 2017 via <https://fd.nl/frontpage/Archief/653484/onrealistische-bezuinigingen>.
- Hoffer, C. (2009). *Psychische ziekten en problemen onder allochtone Nederlanders: beleving en hulpzoekgedrag*. Assen: Van Gorcum.
- Hoon, S. de, L. Verberne, R. Davids, Y. Weesie et al. (2016). *Zorg door de huisarts. Jaarcijfers 2015 en trendcijfers 2011-2015*. Nivel rapport zorgregistraties eerste lijn. Te raadplegen via www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Zorg_door_huisarts_2015_en_bijlage.pdf.

- Horst, A. van der, F. van Erp en J. de Jong (2011). *Trends in gezondheid en zorg*. CPB Policy Brief, 2011/11. Geraadpleegd op 4 september 2017 via www.cpb.nl/publicatie/trends-in-gezondheid-en-zorg.
- Jong, J. de, J. Korevaar, M. Kroneman, C. van Dijk, S. Bouwhuis en D. de Bakker (2016). *Substitutiepotentieel tussen eerste- en tweedelijns zorg. Communicerende vaten of gescheiden circuits?* Utrecht: Nivel. Geraadpleegd op 11 oktober 2017 via www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/substitutiepotentieel-tussen-eerste-tweede-lijns-zorg.pdf.
- Lodder, B. en M. Kardal (2009). *Reparatie methodebreuken tijdreeksen gezondheid*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Nederlandse Zorgautoriteit, NZa (2017). *Marktscan ggz 2016*. Geraadpleegd op 5 september 2017 via www.nza.nl/publicaties/1048188/Marktscan_ggz_2016.
- Oostrom, S.H. van, R. Gijsen, I. Stirbu, J.C. Korevaar et al. (2016). Time trends in prevalence of chronic diseases and multimorbidity not only due to aging: data from general practices and health surveys. In: *PLoS ONE*, jg. 11, nr. 8. Geraadpleegd op 3 oktober 2017 via doi.org/10.1371/journal.pone.0160264.
- Peters, F. (2015). *Deviating trends in Dutch life expectancy. Explanation and projection* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. Geraadpleegd op 7 oktober 2015 via <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=139411>.
- Peters, F., W. Nusselder, N. Reibling, C. Wegner-Siegmundt en J. Mackenbach (2015). Quantifying the contribution of changes in healthcare expenditures and smoking to the reversal of the trend in life expectancy in the Netherlands. In: *BMC Public Health*, jg. 15, p. 1024. Geraadpleegd op 5 september 2017 via https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.ncbi.nlm.nih.gov%2Fpmc%2Farticles%2FPMC4596560%2Fpdf%2F12889_2015_Article_2357.pdf.
- Petricheva, V. en M. Damman (2017). Hoe actief zijn oudere werkenden als vrijwilliger, mantelzorger en kinderoppas? In: *Demos*, jg. 33, nr. 8, p. 5-7.
- Plaisier, I. en M. de Klerk (2015). *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, RIVM (2017). *Aandoeningen. Welke aandoeningen hebben we in de toekomst?* Te raadplegen via www.vtv2018.nl/aandoeningen.
- Sadiraj, K., D. Oudijk, H. van Kempen en J. Stevens (2011). *De opmars van het pgb. De ontwikkeling van het persoonsgebonden budget in nationaal en internationaal perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Salomon, J.A. en C.J.L. Murray (2002). The epidemiologic transition revisited: compositional models for causes of death by age and sex. In: *Population and Development Review*, jg. 28, nr. 2, p. 205-228.
- Samenwerkende Instellingen Gezondheidszorg Regio Amsterdam, Sigra (2017). *Krakende ketens in de zorg voor kwetsbare ouderen. Verbeter de zorg – begin bij jezelf!* Te raadplegen via www.sigra.nl/sites/default/files/downloads/Doorstroom/krakende_ketens_in_de_zorg_voor_kwetsbare_ouderen.pdf.
- Siciliani, L., V. Moran en M. Borowitz (2014). Measuring and comparing health care waiting times in OECD countries. In: *Health Policy*, jg. 118, nr. 3, p. 292-303.
- Strien, F. van en R. Bhageloe-Datadin (2015). *Ontwikkeling en financiering van de zorglasten sinds 2006*. Geraadpleegd op 4 september 2017 via www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2015/51/2015dneo7-ontwikkeling-en-financiering-van-de-zorglasten-sinds-2006.pdf.
- Uijen, A.A. en E.H. van de Lisdonk (2008). Multimorbidity in primary care. Prevalence and trend over the last 20 years. In: *European Journal of General Practice*, jg. 14, sup1, 28-32 (doi: 10.1080/13814780802436093).
- Veerbeek, M., A. Knispel en J. Nuijen (2013). GGZ in tabellen 2011. Geraadpleegd op 4 september 2017 via www.trimbos.nl/producten-en-diensten/webwinkel/product/?prod=af1199.
- Veerbeek, M., A. Knispel en J. Nuijen (2015). GGZ in tabellen 2013-2014. Geraadpleegd op 3 oktober 2017 via <https://assets.trimbos.nl/docs/cfe358cd-59cc-4033-ac68-50711f835768.pdf>.
- Water, H.P.A. van de, J.A. van Vliet en H.C. Boshuizen (1994). *Betekenis van vervangende ziekte en sterfte voor volksgezondheidsbeleid*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.

Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

8 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker

- In vergelijking met de inwoners van andere Europese landen zeggen Nederlanders weliswaar vaak geneigd te zijn politiek protest aan te tekenen tegen een onrechtvaardige wet, maar participeren ze minder vaak in de politiek.
 - Het aantal vakbondsleden (sinds 2000) en kerkleden is behoorlijk afgenomen, vooral door een beperkte aanwas van jongeren.
 - Verwacht wordt dat het lidmaatschap van sportclubs zal dalen van ongeveer een op de drie Nederlanders nu naar een op de vijf Nederlanders in 2030.
 - De vrijgevigheid van Nederlanders en het percentage vrijwilligers is vrij stabiel. Vrijwilligers zijn de afgelopen tien jaar gemiddeld wel iets meer tijd kwijt aan hun vrijwilligerswerk.
 - Vooral mannen, ouderen, kerkgangers, autochtone Nederlanders en hogeropgeleiden zijn als vrijwilliger actief.
 - Nederlanders zijn de afgelopen kwart eeuw meer betrokken bij de politiek geraakt en zijn ook niet-electoraal (boycot, handtekeningenactie) iets actiever. Partijlidmaatschap daarentegen is gedaald. Politieke participatie op het internet is sinds het begin van deze eeuw toegenomen.
 - Wat hun maatschappelijke en politieke betrokkenheid betreft is de afgelopen kwart eeuw het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden over het algemeen wat toegenomen.
-

8.1 Inleiding

‘Nederland is ziek’, constateerde premier Lubbers in 1990. Hij wees daarmee in eerste instantie op de bijna 1 miljoen Nederlanders die toen een wao-uitkering kregen, maar Lubbers trok het probleem breder: te veel mensen stonden in Nederland langs de kant met een uitkering terwijl ze in principe in staat waren om te werken.¹ Sinds 1990 hebben de opeenvolgende kabinetten allerlei initiatieven genomen om de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van Nederlanders te vergroten en hun afhankelijkheid van de verzorgingsstaat te verminderen. De bezuinigingen in de cultuursector zijn bijvoorbeeld ingevoerd vanuit de gedachte dat niet de overheid, via subsidies, maar de markt, via het prijsmechanisme en de samenleving zelf, door middel van giften, zoveel mogelijk vorm moeten geven aan kunst en cultuur die in ons land wordt geproduceerd. Ook de recente hervormingen in de zorg, bijvoorbeeld de invoering van de Wmo, hebben allemaal als uitgangspunt dat in eerste instantie de samenleving – dat wil in dit geval doorgaans zeggen: familie, burens en vrienden, maar ook vrijwilligers – eerst zoveel mogelijk zelf moet doen voordat de overheid in beeld komt. De laatste beperkt zich het liefst tot het creëren van de noodzakelijke randvoorwaarden waarmee de samenleving zichzelf tot bloei kan brengen. De koning verwoordde deze omwenteling in de Troonrede van 2013 als een transitie waar-

bij ‘de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatie-samenleving’ (Van Houwelingen et al. 2014: 17).

De afgelopen 25 jaar zijn er ook allerlei beleidsinitiatieven ondernomen om de politieke participatie en betrokkenheid van Nederlanders te vergroten, waaronder bijvoorbeeld de (tijdelijke) invoering van een gekozen burgemeester en een adviserend referendum. Eerder (Van Houwelingen et al. 2014: 222) concludeerden we echter al, onder andere in navolging van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, dat pogingen om de politieke (of ‘beleidsbeïnvloedende’) participatie en betrokkenheid in Nederland te bevorderen vrij weinig hebben opgeleverd: Nederland is ‘institutioneel conservatief’ (WRR 2012: 33).

Kortom, de afgelopen kwart eeuw wordt er, in ieder geval vanuit het beleid en de politiek, op allerlei terreinen meer en meer participatie en betrokkenheid van burgers verwacht. Maar komt die ook werkelijk tot stand? In dit hoofdstuk beperken we ons tot ontwikkelingen in maatschappelijke en politieke participatie. Zijn Nederlanders de afgelopen 25 jaar meer of minder vrijwilligerswerk gaan verrichten? Wordt er meer of minder gegeven aan goede doelen? En hoe staat het ervoor met de politieke participatie en betrokkenheid in Nederland? Ook besteden we aandacht aan de ontwikkeling van burgerschapsidealen in Nederland. De hoofdvraag hierbij is steeds als volgt: is de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van Nederland de afgelopen kwart eeuw inderdaad toegenomen, zoals vanuit politiek en beleid wordt verondersteld én wenselijk geacht?

We beginnen het hoofdstuk traditiegetrouw met een positionering van de participatie en betrokkenheid in Nederland in Europees perspectief. Daarna focussen we op drie terreinen, namelijk lidmaatschap en donaties (passieve vormen van maatschappelijke participatie), vrijwilligerswerk (actieve vorm van maatschappelijke participatie) en politieke participatie en betrokkenheid. Dat doen we aan de hand van tijdreeksen die waar mogelijk 25 jaar teruggaan, om zo te bekijken in hoeverre over deze langere periode verschuivingen in achtergronden aanwijsbaar zijn, bijvoorbeeld in leeftijd of naar opleidingsniveau. Daarnaast zal extra aandacht worden besteed aan het belang van achtergrondkenmerken, zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, voor maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid.

8.2 Nederland in Europa: politiek sterk gericht op landelijk niveau en gemiddelde participatie

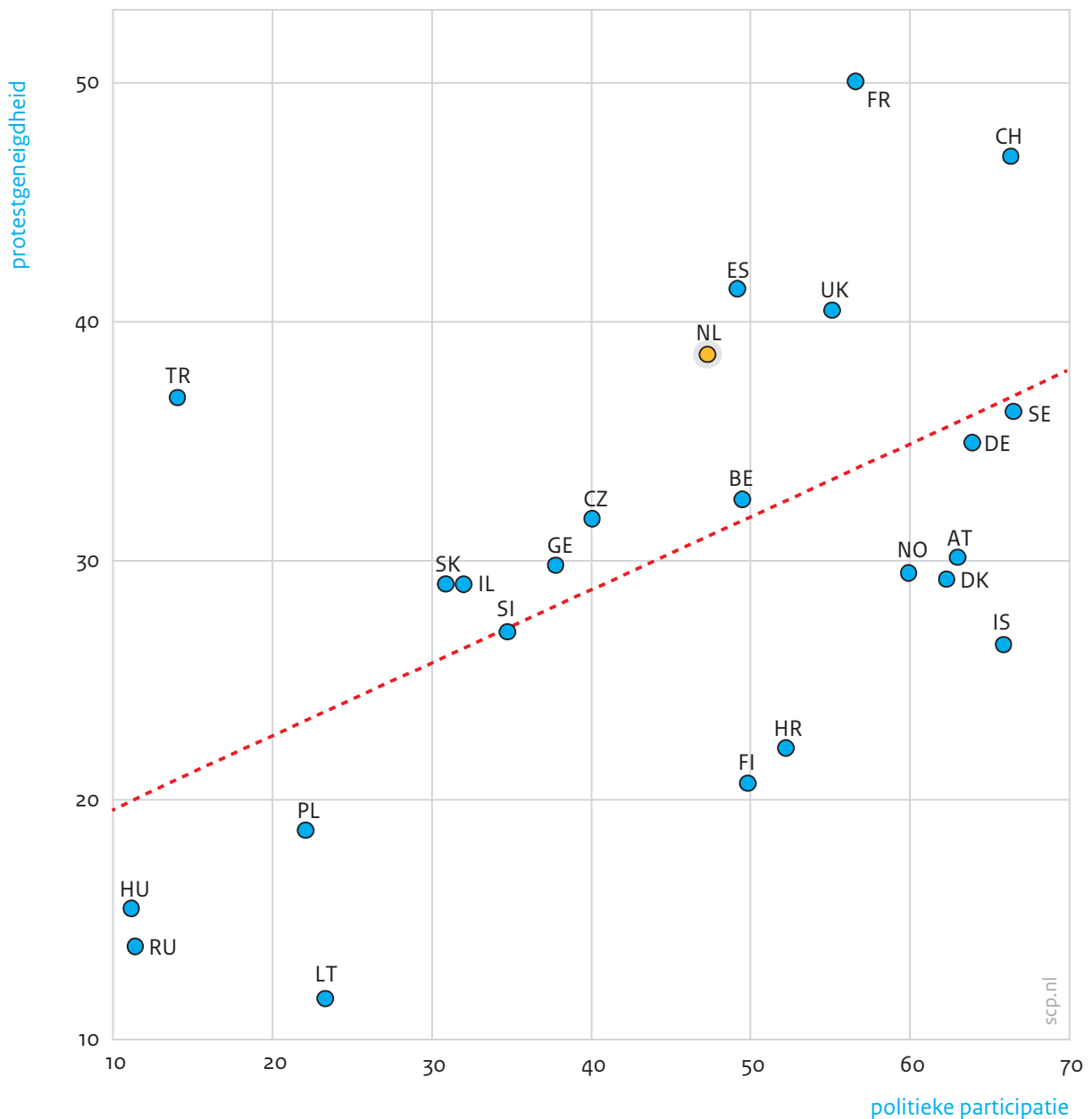
Bij gebrek aan actuele internationale gegevens over vrijwilligerswerk of andere vormen van maatschappelijke inzet, vergelijken we alleen de politieke participatie en betrokkenheid. In *De sociale staat van Nederland 2015* bleek uit gegevens van de European Social Survey (ESS) van 2012/13 dat de deelname aan vrijwilligerswerk in Nederland naar verhouding zeer hoog is (Bijl et al. 2015). Dat is eerder ook al vaak geconstateerd (o.a. Musick en Wilson 2007: 342 e.v.) en waarschijnlijk is het nog steeds zo, maar dat kan pas in de volgende editie van deze serie nagegaan worden, als de gegevens van de European Values Study 2017/18 beschikbaar zijn.

In figuur 8.1 vergelijken we voor een brede waaier van Europese landen (inclusief het slechts deels Europese Turkije en het Eurosongfestivalland Israël) recente deelname aan politieke activiteiten en, als maat voor politieke protestgeneigdheid, de inschatting dat men waarschijnlijk iets zou doen in het geval van een slecht politiek voornemen. Die geneigdheid ligt in Nederland op een hoog niveau – slechts overtroffen door vier van de opgenomen 24 landen – maar qua feitelijke politieke participatie is Nederland een middenmoter. De participatie in de meeste andere (Noord)West-Europese landen is duidelijk hoger. Dat was in *De sociale staat van Nederland 2015* ook de bevinding met een vergelijkbare participatievraag in het ESS (Van Houwelingen en Dekker 2015: 226-227): in relatie tot het hoge niveau van vrijwilligerswerk blijft de politieke participatie in ons land achter.

Figuur 8.1

Nederland politiek niet erg actief, maar wel protestgeneigd

Politieke participatie^a en protestgeneigdheid^b in 24 landen, personen van 18 jaar en ouder, 2014-'15 (in procenten)^c

a Minstens eenmaal het antwoord 'Heb ik afgelopen jaar gedaan' op de vraag 'Er zijn verschillende manieren waarop mensen sociaal of politiek actief kunnen zijn. Kunt u aangeven of u ooit aan de navolgende activiteiten hebt deelgenomen of dat in de toekomst zou doen? Ook participatie via het internet telt mee: 1) meedoen aan een handtekeningactie; 2) boycotten of bewust kopen van bepaalde producten vanwege politieke redenen, ethische redenen of milieuredenen; 3) deelnemen aan een demonstratie; 4) bijwonen van een politieke vergadering of bijeenkomst; 5) contact opnemen met een politicus of ambtenaar om uw mening te uiten (of geprobeerd contact op te nemen); 6) het geven of inzamelen van geld voor een sociale of politieke activiteit; 7) contact leggen met de media of verschijnen in de media om uw mening te uiten; 8) uiten van politieke meningen op het internet.'

- b 'Heel/tamelijk waarschijnlijk' in antwoord op de vraag 'Stel u voor dat het parlement een wet in overweging neemt die u als onrechtvaardig of schadelijk beschouwt. Hoe waarschijnlijk is het dat u alleen of met anderen er iets aan zou trachten te doen?'
- c In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Leesvoorbeeld: de onderbroken lijn laat zien dat er een positieve relatie is tussen het niveau van feitelijke politieke participatie en het niveau van protestbereidheid. Landen eronder hebben relatief veel participatie, landen erboven relatief veel protestgeneigdheid.

Bron: ISSP'14/'15 (Burgerschapsmodule)

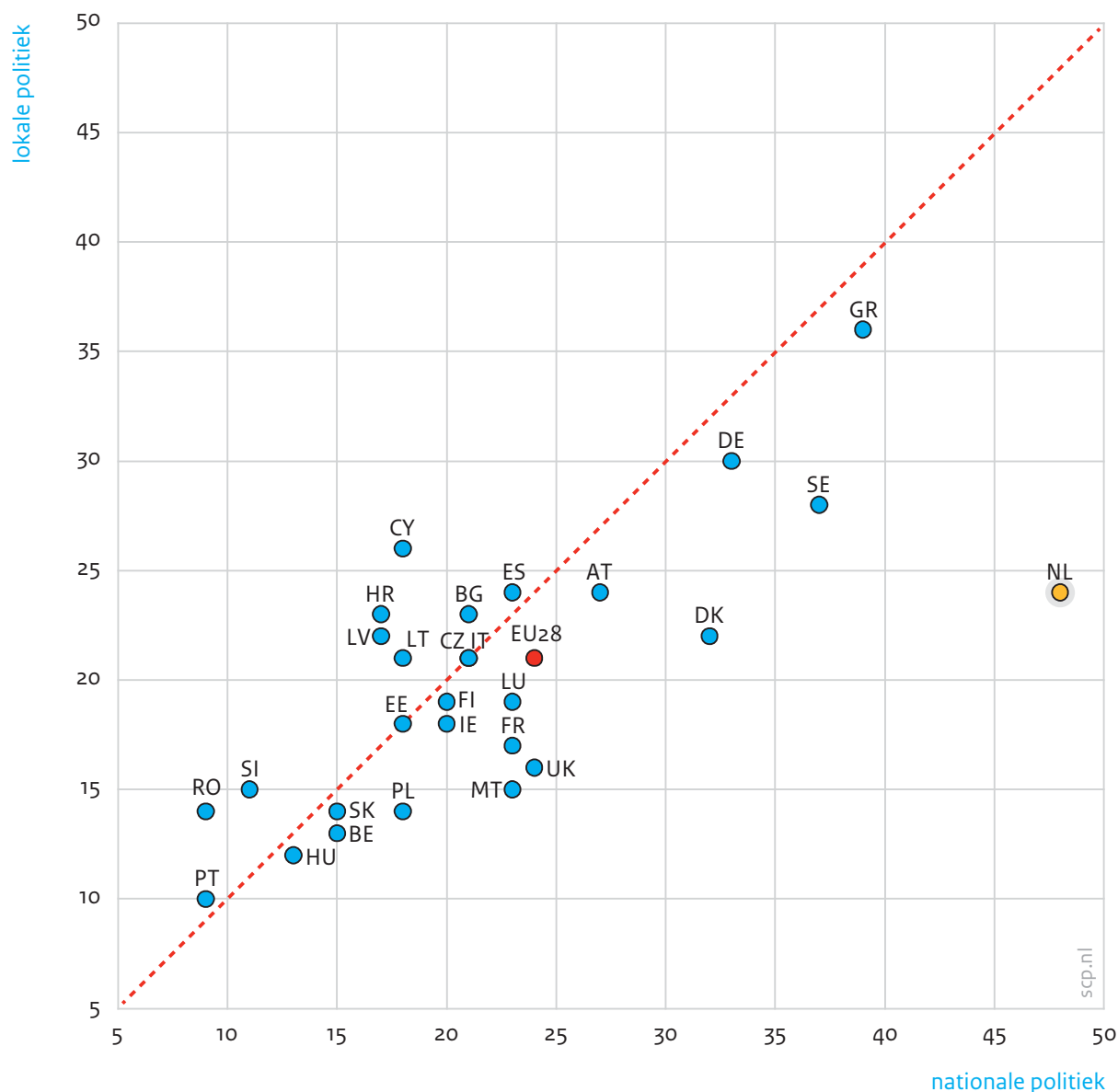
Figuur 8.2 vergelijkt aandelen van de bevolking van de landen van de Europese Unie die geregeld over lokale en nationale politieke kwesties praten in de vriendenkring. Over wat wel en niet geregeld is, kan men natuurlijk verschillend denken, maar de combinatie geeft in ieder geval een indruk van het relatieve belang van de landelijke en lokale politiek in het leven van mensen.

Veel landen zitten op of rond de diagonaal waarop even vaak over lokale als nationale politieke kwesties wordt gesproken. In sommige landen spreekt men vaker over lokale kwesties (in Cyprus en Kroatië is dat duidelijk het geval) en in meer landen is de nationale politiek vaker onderwerp van gesprek. Dat geldt onder andere voor het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Zweden en het meest extreem voor Nederland. Twee jaar geleden week Nederland ook al in deze richting af (Van Houwelingen en Dekker 2015: 228), maar het verschil is nu nog wat groter. Ook uit Nederlands onderzoek blijkt een grotere interesse voor de nationale dan lokale politiek, maar qua tevredenheid en vertrouwen scoort de lokale politiek hoger (Van der Meer en Van der Kolk 2016; Den Ridder et al. 2014: 26 e.v.).

Figuur 8.2

Nederlanders zeer geïnteresseerd in de nationale politiek

Lokale en nationale politieke interesse^a in 28 landen, personen van 15 jaar en ouder, 2017 (in procenten)^b

- a 'Als u met vrienden of familie samen bent, zou u dan zeggen dat u geregeld, soms of nooit praat over nationale (lokale) politieke aangelegenheden?' Weergegeven in de figuur is het percentage 'geregeld'.
- b In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

Leesvoorbeeld: boven de aangegeven diagonaal wordt er meer over de lokale politiek gepraat, onder de diagonaal meer over de nationale politiek.

Bron: EC (EB 87.1)

8.3 Lidmaatschap van vakverenigingen en kerken en donateurschap

Vakverenigingen

Het totale aantal leden van de drie grootste vakverenigingen was in de afgelopen 25 jaar het grootst in 2000, bijna 1,8 miljoen, en is sindsdien geleidelijk gedaald naar bijna 1,5 mil-

joen in 2016. Met andere woorden, sinds het begin van de eeuwwisseling loopt het totale aantal leden geleidelijk terug. Dit komt door vergrijzing van het ledenbestand. Met uitzondering van de Vakcentrale voor Professionals (vcp) is het aantal leden van 65 jaar en ouder sinds 2000 namelijk gestegen. Echter, de jongerenaanwas is sterk gedaald. Telde de FNV in 1999 nog 71.000 leden jonger dan 25 jaar, in 2016 was dit minder dan de helft: 31.000. De daling van het aantal leden van de drie grootste vakverenigingen sinds 2000 is extra opmerkelijk, omdat sinds de eeuwwisseling de totale beroepsbevolking is gestegen (van ongeveer 8 naar 9 miljoen²).

Tabel 8.1

Daling van het aantal vakbondsleden

Aantal leden van de drie grootste vakverenigingen, 1990-2016 (in aantallen x 1000)

	1990	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2014	2016	jaar-trend ^a
FNV	975	1111	1194	1225	1205	1171	1197	1180	1132	1078	3
CNV ^b	302	338	354	357	355	342	336	341	287	282	-1
VCP ^{b, c}	125	156	161	207	169	161	135	132	54	100	-2
totaal	1402	1605	1709	1789	1729	1674	1668	1653	1473	1460	-1

a Jaarlijkse gemiddelde verandering van het ledental (*1000) op basis van de trendlijn tussen de meetpunten.

b De fluctuaties bij CNV en VCP na 2012 hebben te maken met uittreding en toetreding van bonden bij deze twee vakorganisaties.

c Vóór 2014 MHP.

Bron: CBS (StatLine)³

Kerken

Het aantal leden in Nederland van de zes grootste kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap is sinds 1994 geleidelijk gedaald, van 8,7 miljoen naar 6,3 miljoen in 2015, terwijl over dezelfde periode de totale bevolking met ongeveer 1,5 miljoen is gegroeid. Vooral de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland zagen hun ledenaantal sterk teruglopen. De Gereformeerde Kerken (christelijk en vrijgemaakt) en Gemeenten daarentegen hielden hun ledenaantal op peil respectievelijk wisten zelfs een groei te realiseren. Gemiddeld verlieten sinds 1994 per saldo 311 mensen dagelijks een van de kerkelijke organisaties genoemd in tabel 8.2.

Tabel 8.2

Daling van het aantal kerkleden

Aantal leden van de grootste kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap, 1994-2015 (in aantallen x 1000)

	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2015	jaar-trend ^a
RKK	5460	5283	5106	4533	4352	4212	4044	3882	-80
PKN (tot aan 2004: NHK, GKN + ELK)	2599	2435	2271	2458	2329	2149	2153	1970	-25
Ger. Kerken (vrijgemaakt)	121	124	125	126	126	124	122	119	0
Ger. Gemeenten	94	96	98	101	103	105	106	108	1
Chr. Gereformeerde Kerken	75	75	75	74	74	74	74	73	0
Hersteld Hervormde Kerk	70	58	59	59	-1
Nederlands Bijbelgenootschap	372	337	331	303	202	182	138	122	-13
totaal	8721	8350	8006	7593	7256	6903	6696	6333	-114

a Jaarlijkse gemiddelde verandering van het ledental (x 1000) op basis van de trendlijn tussen de meetpunten.

Bron: Kaski (tellingen van afzonderlijke kerken & het Nederlands Bijbelgenootschap)

Betrouwbare tijdreeksen over het aantal moslims in Nederland, een steeds belangrijker geloofsgroep, ontbreken helaas (Maliapaard en Gijsberts 2012: 44). Op dit moment wonen er naar schatting ongeveer een miljoen moslims in Nederland.⁴ In 1990 waren dit er naar schatting een kleine half miljoen.⁵ Met andere woorden, het aantal moslims is de afgelopen 25 jaar in ons land ongeveer verdubbeld, terwijl het aantal christenen over dezelfde periode met (ruim) twee miljoen (ongeveer 25%) is afgenomen (tabel 8.2).

Overige maatschappelijke organisaties

Vanzelfsprekend zijn er, behalve vakbonden en kerken, nog veel meer maatschappelijke organisaties, zoals sportbonden, consumentenorganisaties en organisaties die zich bezighouden met internationale hulp en solidariteit. In de publicatie *Verenigd in verandering* staan de ontwikkelingen in het aantal donateur- en lidmaatschappen van deze organisaties beschreven voor de periode 1994-2012 (Posthumus et al. 2014: 64). Hieruit blijkt dat het aantal donateur- en lidmaatschappen van consumenten-, ouderen-, natuur-, milieu- en sportorganisaties over deze periode is gestegen, terwijl die van omroep-, gezondheids-, welzijns-, vrouwen- en maatschappelijke organisaties op het gebied van internationale hulp en solidariteit zijn gedaald. Uit de recent verschenen *Sport Toekomstverkenning* (Van Bakel et al. 2017) blijkt weliswaar dat de afgelopen twintig jaar stabiel zo'n een op de drie Nederlanders lid is van een sportclub, maar dat, vanwege een aantal maatschappelijke ontwikkelingen waaronder vergrijzing, immigratie en individualisering, de komende jaren het lidmaatschap van sportclubs zal afnemen naar ongeveer een op de vijf Nederlanders in 2030.

Donaties

Hoe heeft het geefgedrag in Nederland zich ontwikkeld de afgelopen tien jaar? Wat zijn de belangrijkste conclusies die we op basis van het onderzoek Geven in Nederland (GiN) kunnen trekken? Allereerst, hoewel het absolute bedrag aan giften is toegenomen, is het als percentage van het bruto binnenlands product (bbp) sinds 1997 ongeveer gelijk gebleven (tabel 8.3). Nederlanders geven per jaar iets meer dan 5 miljard euro aan goede doelen, omgerekend ongeveer 0,8% van het bbp. In vergelijking met 2013 geven vooral bedrijven meer aan goede doelen; mogelijk heeft dit te maken met de aandacht voor maatschappelijk ondernemen. Het meeste geld wordt gegeven aan de doelcategorie 'kerk en levensbeschouwing', hoewel dit als percentage van het totale giftbedrag sinds 1997 wel geleidelijk wat is gedaald. Sinds 1997 wordt ook geleidelijk een kleiner deel van alle giften gegeven aan organisaties op het gebied van sport en recreatie, terwijl over dezelfde periode de doelcategorie 'anders' sterk is toegenomen. Al met al geeft 83% van de Nederlandse huishoudens wel eens aan een goed doel, waarbij werknemers met een modaal tot tweemaal modaal inkomen relatief het meest doneren. Daarmee behoort Nederland tot de vrijgevigste landen ter wereld (Steenbergen 2017). Ten slotte, de recente bezuinigingen op cultuur lijken er niet toe geleid te hebben dat een groter percentage van alle giften naar de cultuursector gaat, hoewel er wel sinds 1997 duidelijk meer aan de cultuursector wordt gedoneerd.

Tabel 8.3

De vrijgevigheid van Nederland is stabiel

Geefgedrag naar type doelen en type giften, 1997-2015 (in euro's^a en procenten)

	1997	2001	2005	2007	2009	2011	2013	2015	jaar-trend ^b
huishoudens die geld geven (%)	71	82	83	88	87	85	88	83	0,78
gemiddeld bedrag per huishouden (euro)	213	263	254	260	241	240	237	261	0
totaal geldgiften (x mln. euro)	1348	1770	1786	1650	1537	1492	1568	1620	-2
giften in natura ^c (x mln. euro)	180	365	414	295	401	337	403	460	10
totaal giften	1528	2136	2199	1945	1938	1829	1971	2081	7

Tabel 8.3
(Vervolg)

	1997	2001	2005	2007	2009	2011	2013	2015	jaar-trend ^b
andere bijdragen aan goede doelen ^d									
nalatenschappen	135	231	182	240	232	256	265	289	6
fondsen	214	237	431	339	387	294	290	301	4
bedrijven	693	1359	1.513	1639	1694	1378	1363	2007	29
loterijen			396	394	461	498	494	524	14
totaal bijdragen aan goede doelen (x mln. euro)	2570	3963	4721	4557	4712	4255	4383	5200	80
idem als % van het bbp	0,7	0,8	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8	-0,01
doelen in % van de giften									
kerk en levensbeschouwing	27	22	19	22	19	19	22	21	-0,1
gezondheid	13	11	11	10	13	11	12	13	-0,14
internationale hulp	15	15	18	12	12	13	13	13	-0,17
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	8	7	8	8	9	9	8	9	0,06
onderwijs en onderzoek	4	3	6	6	6	4	5	4	-0,01
cultuur	4	9	7	8	10	7	6	7	0,08
sport en recreatie	16	18	15	15	15	16	13	10	-0,26
maatschappelijke en sociale doelen	11	10	12	13	10	13	13	11	0,06
anders ^e	2	4	5	5	5	8	7	11	0,42

a Niet gecorrigeerd voor inflatie.

b Jaarlijkse gemiddelde verandering op basis van de trendlijn tussen de meetpunten.

c Dit betreft schattingen van de persoon zelf over de monetaire waarde van de gift in natura. Het ligt enigszins voor de hand dat men geneigd is de waarde van bijvoorbeeld een oude jas die men doneert, wat te hoog in te schatten.

d Door toegepaste correcties verschillen deze cijfers enigszins van die in voorgaande publicaties van het onderzoek Geven in Nederland.

e Van giften in natura is het doel voor de gever vaak onduidelijk (Bekkers et al. 2017: 103) en aangezien de afgelopen jaren relatief meer in natura wordt gegeven, kan dit een verklaring zijn van de toename van deze doelcategorie.

Bron: vu (GiN; ontleend aan Bekkers et al. 2017)

8.4 Vrijwilligerswerk

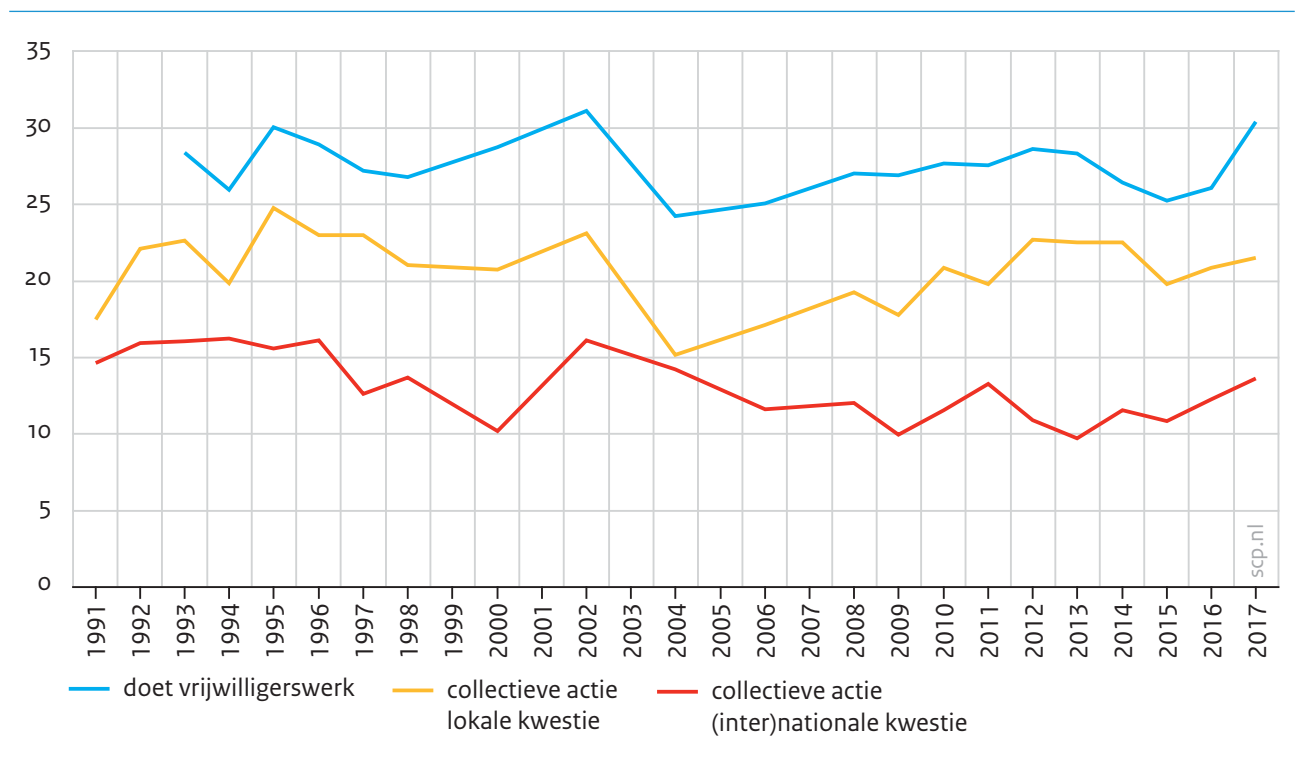
Al met al is het percentage Nederlanders dat aangeeft vrijwilligerswerk te verrichten sinds 1990 door de jaren heen redelijk constant gebleven; vrijwilligerswerk is hierbij gedefinieerd als werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving. Doorgaans schommelt dit aandeel tussen de 25% en 30% (figuur 8.3). Hetzelfde geldt voor het deel van de bevolking dat zich de afgelopen twee jaar heeft ingespannen voor een (sub)lokale kwestie (dit aandeel varieert tussen de 15% en 25%) of (inter)nationale kwestie (tussen de 10% en 15%). Op deze lange termijn zijn

er geen duidelijke trends te onderscheiden, maar slechts fluctuaties. De laatste meting laat voor zowel vrijwilligerswerk als collectieve acties een toename zien, maar ook deze percentages voor 2017 vallen nog steeds binnen de langetermijnbandbreedte.

Figuur 8.3

Vrijwilligerswerk en collectieve actie fluctuerend en recent stijgend

Ontwikkelingen in vrijwilligerswerk en collectieve actie^a in Nederland, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2017 (in procenten)

a Collectieve actie = heeft zich de afgelopen twee jaar met anderen ingespannen voor een lokale of (inter)nationale kwestie. In 2010/11 is de vraagstelling veranderd en op basis van een dubbelmeting in die jaren zijn de cijfers van 2008 en eerder aangepast.

Bron: SCP (cv'91-'16/'17)

Tabel 8.4 laat het aantal uren per week zien dat Nederlanders gemiddeld besteden aan diverse vormen van maatschappelijke participatie. Dit geeft over het algemeen een vrij stabiel beeld. Het gemiddelde aantal uren dat Nederlanders per week aan vrijwilligerswerk besteden is recent wel geleidelijk gestegen, van 0,7 uur in 2006 naar 0,9 uur in 2016. Het percentage vrijwilligers is over dezelfde periode echter niet of nauwelijks gestegen: vrijwilligers zijn dus in vergelijking met tien jaar geleden gemiddeld wat meer tijd kwijt aan hun vrijwilligerswerk.

Tabel 8.4

Tijd besteed aan maatschappelijke participatie, personen van 12 jaar en ouder, 1975-2005 en 2006-2016 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005 ^a	2006	2011	2016
totaal	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	1,8	2,0	2,3	2,2
vrijwilligerswerk	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9	0,7	0,6	0,7	0,8	0,9
informele hulp aan personen (familieleden) in andere huishoudens ^b	0,8	0,7	1,0	0,8	1,0	0,8	0,8	0,9	1,0	0,9
religieuze praktisering ^c	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4

a Tussen 2005 en 2006 is sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn daardoor mogelijk geen echte verschillen in gedrag, maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005.

b Bv. hulp bij reparaties, oppassen voor kinderen of mentale steun aan een vriend geven.

c Bv. bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken.

Bron: SCP (TBO'75-'06); SCP en CBS (TBO'11 en '16)

Vrij stabiel verricht dus iets meer dan een kwart van de Nederlandse bevolking vrijwilligerswerk. Maar wat voor soort vrijwilligerswerk wordt gedaan? In tabel 8.5 staat het vrijwilligerswerk uitgesplitst naar de soort vereniging waarvoor het wordt gedaan. Vooral sportverenigingen, levensbeschouwelijke organisaties en buurtgroepen maken veel gebruik van vrijwilligers. De percentages zijn wederom vrij stabiel; we zien in ieder geval niet dat zang-, muziek- en toneelverenigingen meer vrijwilligers hebben gekregen de afgelopen jaren vanwege de bezuinigingen en ook het aantal vrijwilligers bij sportverenigingen lijkt vrij stabiel te zijn. Dat laatste is mogelijk problematisch, aangezien net zoals in de cultuursector, door de bezuinigingen vermoedelijk (veel) meer vrijwilligers in de sportwereld nodig zijn dan voorheen. In zoverre is het dus niet verbazingwekkend dat het vinden van voldoende vrijwilligers voor sportverenigingen de laatste jaren geen sinecure lijkt te zijn.

Tabel 8.5

Percentage vrijwilligers blijft stabiel

Vrijwilligerswerk in georganiseerd verband, personen van 18 jaar en ouder, 1990-2016/'17 (in procenten)

	1990	1993	1999	2004	2010/'11	2014/'15	2016/'17
zang-, muziek- of toneelvereniging	5	5	4	5	5	4	4
sportvereniging	14	14	14	12	14	14	14
hobbyvereniging	8	8	4	5	5	4	5
politieke organisatie	2	2	1	1	2	1	2
vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie	3	3	3	2	1	2	1
godsdiensstige of levensbeschouwelijke organisatie	8	8	8	10	9	7	8
school, crèche of peuterspeelzaal (oudercommissie, bestuur, enz.)	11	11	10	9	10	9	9
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp organisatie met maatschappelijke doelen (mensenrechten, natuur, enz.)	13	13	10	13	15	15	11
verricht een of meer vormen van vrijwilligerswerk	42	41	39	40	42	43	41

Bron: SCP (DLO'90-93; POLS'99; SLI'04-'16/'17)

Het percentage vrijwilligers in Nederland dat voor een of meer van de negen soorten organisaties genoemd in tabel 8.5 vrijwilligerswerk verricht, schommelt sinds 1990 rond de 40%. Ook voor de verschillende typen verenigingen is het percentage vrijwilligers sinds 1990 dus vrij stabiel. Het meeste vrijwilligerswerk wordt gedaan voor sportverenigingen: ongeveer een op de zeven (volwassen) Nederlanders is vrijwilliger bij een sportvereniging. Ook organisaties die zich inzetten voor burenen-, bejaarden- of gehandicaptenhulp krijgen van ongeveer 10% van de (volwassen) Nederlanders vrijwilligershulp; hetzelfde geldt voor scholen, crèches, peuterspeelzalen enzovoort.

Bij vakbonden zien we sinds 1990 een geleidelijk dalend aantal vrijwilligers, terwijl de afgelopen kwart eeuw meer Nederlanders zich als vrijwilliger zijn gaan inzetten voor organisaties met een maatschappelijk doel, zoals de bevordering van mensenrechten of het beschermen van de natuur. Opvallend is dat het percentage vrijwilligers dat zich inzet voor burenen, bejaarden en gehandicapten het laatste meetjaar wat gedaald lijkt te zijn, ondanks dat er, juist op dit terrein, een steeds groter beroep wordt gedaan op de zelfredzaamheid van burgers, bijvoorbeeld vanuit de Wmo. Wellicht wijst deze daling op een geleidelijke overbelasting van vrijwilligers, hoewel we hier helaas op basis van onze gegevens niet met zekerheid uitspraken over kunnen doen.

Sinds 1993 zijn mannen, ouderen en hogeropgeleiden (relatief) vaker vrijwilligerswerk gaan verrichten. We merkten dit al eerder op (Van Houwelingen en De Hart 2013). Vooral het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden is de afgelopen kwart eeuw sterk toegenomen, van 9 naar 16 procentpunten, bijna een verdubbeling (zie tabel 8.6). Mannen, hogeropgeleiden en kerkgangers verrichten het vaakst vrijwilligerswerk. Het percentage hogeropgeleiden in ons land is de afgelopen kwart eeuw overigens gestegen van 23% naar 30%. Opvallend genoeg is het percentage vrijwilligers onder werkenden en werklozen nagenoeg gelijk.

Tabel 8.6

Ouderen en hogeropgeleiden zijn vaker vrijwilligerswerk gaan doen

Vrijwilligerswerk^a naar achtergrondkenmerken, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)

	1993	2000	2008/'09	2012/'13	2016/'17
totaal	28	28	26	28	27
man	29	30	27	30	30
vrouw	27	27	26	26	25
18-34 jaar	22	18	18	23	20
35-64 jaar	33	33	31	32	31
≥ 65 jaar	25	34	26	28	30
lageropgeleid	24	25	21	20	19
middelbaar opgeleid	30	28	28	29	27
hogeropgeleid	33	35	32	35	35
gaat nooit naar de kerk	22	21	21	24	22
gaat soms, regelmatig of vaak naar de kerk	37	41	34	35	37
heeft geen betaald werk	27	32	27	29	27
heeft betaald werk	29	26	26	28	27

a Minstens één uur vrijwilligerswerk per week.

Bron: SCP (CV'93-'16/'17)

Verrichten minderheden meer of minder vaak vrijwilligerswerk dan autochtone Nederlanders? En zien we bij de minderheden dezelfde soort verschillen wat betreft het verrichten van vrijwilligerswerk, bijvoorbeeld naar geslacht en leeftijd, als bij autochtone Nederlanders? Tabel 8.7 laat zien dat minderheden over het algemeen aanzienlijk minder vaak vrijwilligerswerk verrichten. Autochtone Nederlanders doen bijvoorbeeld twee keer zo vaak vrijwilligerswerk als Turkse Nederlanders. In een andere SCP-publicatie zijn we nader ingegaan op de mogelijke oorzaken van deze verschillen (Van Houwelingen et al. 2016); daar merkten we ook op dat minderheden vermoedelijk niet meer informele zorg en mantelzorg verlenen dan autochtone Nederlanders, zoals wel vaak gedacht wordt. Bij minderhe-

den zijn het vooral jongeren in plaats van ouderen die vrijwilligerswerk verrichten, vermoedelijk omdat ze beter Nederlands spreken. De tweede generatie verricht dus eerder vrijwilligerswerk, en net zoals bij autochtone Nederlanders zijn hogeropgeleiden vaker als vrijwilliger actief. Ten slotte, bij de Antillianen verrichten vrouwen vaker vrijwilligerswerk dan mannen.

Tabel 8.7

Vooral onder oudere mensen met een migratieachtergrond minder vrijwilligers

Vrijwilligerswerk^a naar herkomst en achtergrondkenmerken, personen van 18 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans	autochtoon
totaal	18	22	22	25	37
man	18	22	21	21	36
vrouw	17	21	23	28	38
18-34 jaar	20	22	22	23	33
35-64 jaar	17	22	23	26	40
≥ 65 jaar	2	14	14	21	36
eerste generatie	15	20	20	22	-
tweede generatie	22	24	25	30	-
lageropgeleid	11	19	17	21	27
middelbaar opgeleid	18	22	20	23	39
hogeropgeleid	30	26	29	29	43

a Aan respondenten is gevraagd: 'Heeft u in de afgelopen 12 maanden vrijwilligerswerk gedaan?'

Bron: SCP (SIM'15)

Samengevat verrichten ouderen, hogeropgeleiden, kerkgangers en autochtone Nederlanders vaak vrijwilligerswerk. Deze kernbevinding wordt al jaren keer op keer in verschillende onderzoeken bevestigd (Boss et al. 2011: 16). Overigens verschilt het percentage vrijwilligers in Nederland ook per provincie: in Friesland, Overijssel en Zeeland is het percentage vrijwilligers het hoogst; in Flevoland, Noord-Holland en Limburg is het het laagst (Boss et al. 2011: 18). Het lage percentage vrijwilligers in Limburg wekt mogelijk in eerste instantie wat verwondering – is er immers niet een bloeiend verenigingsleven in Limburg? Dit is echter al eerder beschreven en verklaard door Schmeets en Arts (2010). Zij wijzen erop dat het sociaal kapitaal in Limburg onder druk staat, door onder andere vergrijzing, ontkerkelijking en sociaaleconomische achterstanden, vooral in het zuiden van de provincie. Hierdoor is de fanfare inmiddels minder vaak te horen in Limburg.

8.5 Politiek

Politieke betrokkenheid

Tabel 8.8 brengt de ontwikkeling van de politieke betrokkenheid in beeld aan de hand van het eigen oordeel over de politieke interesse, het volgen van politiek nieuws en de stem- en protestgeneigdheid. Die laatste zijn niet per se heel voorspellend voor gedrag, maar ze zeggen wel iets over de mate waarin mensen vinden dat ze zouden moeten stemmen of in het geweer zouden moeten komen als er in hun ogen iets onrechtvaardigs in de politiek gebeurt.

Er is sinds 2008 meer politieke interesse en meer aandacht voor politieke berichten dan in de jaren ervoor en de opkomstgeneigdheid is ook zeker niet geringer. Bij het volgen van politiek nieuws kan technologie een rol spelen (regelmatig iets over politieke kwesties lezen gaat bijna vanzelf via nieuwssites op de smartphone), maar dat kan de stijging bij de interesse niet verklaren. Protestgeneigdheid en de steun voor protestgedrag van anderen liggen gemiddeld ook op een hoger niveau sinds 2008; hier vond vooral een stijging plaats tussen het midden van de jaren zeventig en het midden van de jaren negentig (Dekker 2000).

Verkiezingsopkomst

Sinds 1990 is de opkomst bij de algemene verkiezingen over de hele linie redelijk constant. De opkomst is het hoogst bij Tweede Kamerverkiezingen, zo rond de 80% (overeenkomend met de opkomstgeneigdheid in tabel 8.8), en het laagst bij de Europese verkiezingen, minder dan 40%. De opkomst bij de provinciale en gemeenteraadsverkiezingen ligt hier tussenin. Bij gemeenteraadsverkiezingen vertoont de opkomst sinds 1990 een licht neerwaartse trend en de percentages bij de laatste twee verkiezingen (54%) liggen aanzienlijk onder die van de jaren zeventig en tachtig, toen nog rond de 70% opkwam. De decentralisatie van beleidstaken in het sociale domein naar de gemeenten van de afgelopen jaren zou een stimulans voor de opkomst bij de raadsverkiezingen in maart 2018 kunnen zijn, maar vooralsnog wijst er niets op een revival van de interesse in de lokale politiek (zie figuur 8.2 en het commentaar aldaar).

Tabel 8.8

Meer politieke interesse en groter protestgeneigdheid en steun voor protestgedrag

Betrokkenheid bij politiek, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)

	1993	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
is tamelijk/zeer geïnteresseerd in politiek	50	49	60	62	60	61
leest regelmatig iets over politiek in ons land, bv. in de krant	38	36	52	50	49	49
opkomstgeneigd ^a	81	76	86	88	83	84
protestgeneigd ^b	48	48	54	55	54	56
steun voor protestgedrag ^c	61	65	70	68	73	68

a Zegt te gaan stemmen als er ten tijde van de enquête Kamerverkiezingen zouden zijn.

b 'Zeer' en 'enigszins waarschijnlijk' in antwoord op de vraag 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen? Zou dat zeer waarschijnlijk zijn, enigszins waarschijnlijk of onwaarschijnlijk?'

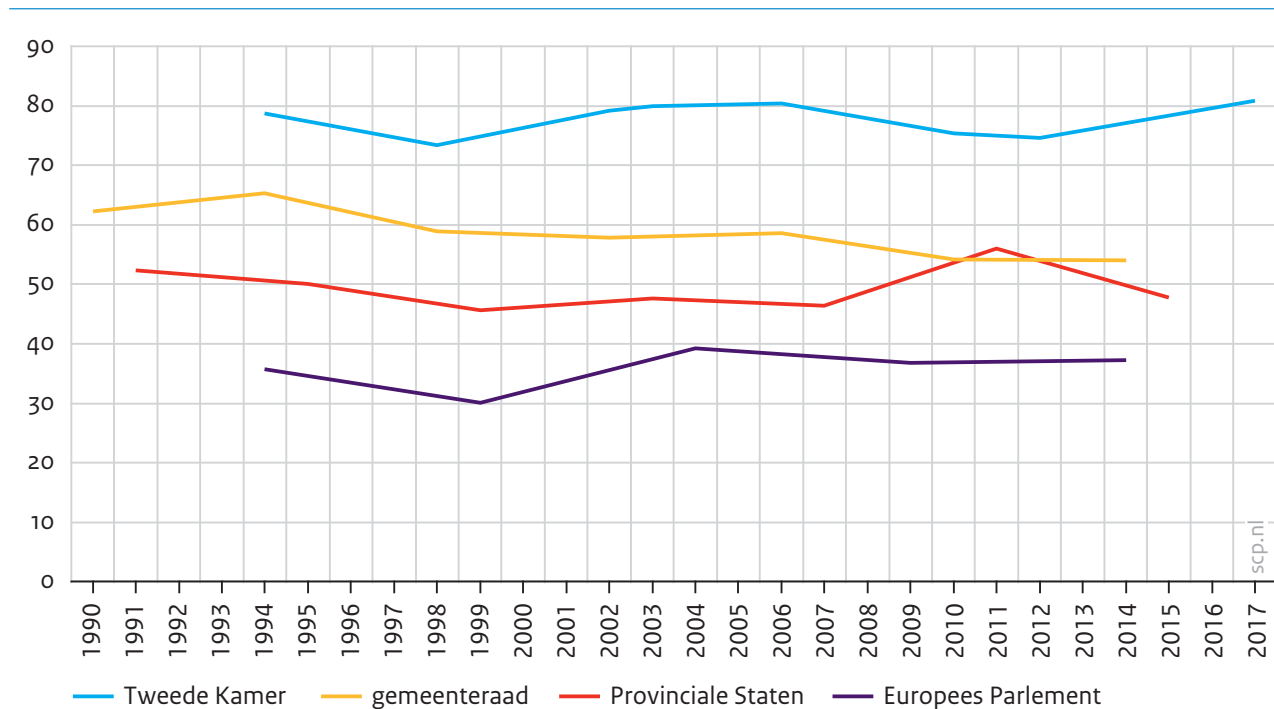
c 'Keurt goed' in antwoord op de vraag 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn werk te hinderen door ziddemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'

Bron: scp (cv'93-'16/'17)

Figuur 8.4

Opkomst bij verkiezingen redelijk stabiel

Opkomst bij verkiezingen, 1990-2017 (in procenten)

Bron: Kiesraad

Tabel 8.9

Totale aantal partijleden loopt terug

Lidmaatschap van politieke partijen, personen van 18 jaar en ouder, 1990-2017 (in aantallen en procenten)

	1990	1995	2000	2005	2008	2010	2015	2017	Δ^a	jaarlijks ^b
CDA	125.033	100.442	82.000	73.000	69.200	67.592	53.107	48.775	-61%	-2543
ChristenUnie	-	-	-	24.235	27.683	26.441	23.521	23.695	-2%	-242
D66	9.829	15.000	11.878	11.744	10.357	18.507	25.190	26.285	167%	+548
GroenLinks	15.900	12.000	14.314	20.709	21.410	20.961	21.252	23.390	47%	+433
PvdA	91.784	64.523	58.426	61.111	59.327	54.504	49.155	46.162	-50%	-1233
SGP	23.062	23.600	25.491	25.900	26.906	27.196	29.974	30.122	31%	+272
SP	-	16.899	26.198	44.299	50.238	46.507	42.679	39.550	134%	+1141
VVD	59.074	53.465	48.092	41.861	36.832	36.371	30.895	26.497	-55%	-1129
PvdID	-	-	-	-	6.972	10.310	12.019	12.866	85%	+386
50PLUS	-	-	-	-	-	-	7.534	6.180	-18%	-677
totaal	324.682	285.929	266.399	302.859	301.953	298.079	275.773	264.476	-13%	-102

a Percentuele verandering van het aantal partijleden van 2017 ten opzichte van het eerste meetjaar.

b Jaarlijkse verandering van het ledental uitgaande van een lineaire trend tussen de meetpunten (niet alle beschikbare meetpunten staan overigens weergegeven in de tabel).

Bron: DNPP

Lidmaatschap politieke partijen

Sinds 1990 is vooral het aantal leden van de drie grote politieke partijen CDA, PvdA en VVD sterk – dat wil zeggen met minstens de helft – teruggelopen (tabel 8.9). Het totale aantal leden van politieke partijen is daardoor, sinds 2005, ook teruggelopen, van iets meer dan 300.000 in 2005 naar ongeveer 264.000 leden in 2017. De kleinere partijen daarentegen zijn erin geslaagd hun ledenaantal min of meer te stabiliseren (ChristenUnie) of geleidelijk dan wel met horten en stoten te doen groeien (SGP resp. D66 en GroenLinks). Het ledenaantal van de SP is sinds 1995 per saldo weliswaar flink toegenomen, maar laat sinds 2008 een behoorlijke daling zien. Al met al is het totale aantal leden van deze politieke partijen sinds 2005 dus geleidelijk afgenomen, terwijl het aantal kiesgerechtigden sinds 2005 geleidelijk is gestegen van 12 naar ongeveer 13 miljoen.⁶

Non-electorale participatie

Hoe staat het met andere vormen van politieke participatie dan stemmen tijdens de verkiezingen? Eerder presenteerden we in figuur 8.3 al ontwikkelingen in de deelname aan collectieve acties voor lokale en (inter)nationale doelen. Behalve om ‘zelfredzame’ (Van Houwelingen et al. 2014) en filantropische activiteiten, zal het daarbij ook gaan om politieke participatie in de zin van activiteiten gericht op overheidsbeleid en op de publieke opinie, om politieke en maatschappelijke keuzen te veranderen (Van Deth 2015). Hoe politiek die participatie is, weten we niet. In tabel 8.10 en 8.11 gaat het specifieker om politieke activiteiten.

Tabel 8.10 laat zien dat Nederlanders relatief vaak meedoen aan handtekeningenacties, contact opnemen met een politicus of ambtenaar, of producten boycotten. De populariteit van deze actievormen neemt eerder toe dan af. Onveranderd impopulair zijn deelname aan campagnes en demonstraties en activiteit in een politieke partij of actiegroep.

Bij elkaar genomen suggereren de activiteiten in tabel 8.10 geen afname en mogelijk na 2012 enige toename in de niet-electorale politieke participatie. Dat geldt ook als we afgaan op andere en anders geformuleerde activiteiten in tabel 8.11.

Zonder de populaire handtekeningenacties van tabel 8.10, maar voor de ruimere tijdsperiode (activiteit in de afgelopen vijf jaar in plaats van afgelopen jaar) ligt het percentage participanten in tabel 8.11 sinds 2002 rond de 40%, met ook hier mogelijk een toename na 2012. Omdat hier apart naar de activiteit via internet wordt gevraagd, zien we wel een duidelijke verschuiving achter de totaalpercentages. Er is de afgelopen vijftien jaar een sterke toename geweest van de deelname aan de politiek via internet en een daling bij andere vormen; onder de respondenten ging inspraak van 15% naar 8%, actiegroep van 7% naar 4%, demonstraties van 10% naar 6%. Internet stelt tegenwoordig bijna iedereen in staat om politiek actief te zijn (Van Deth 2015), maar waarschijnlijk is de participatie vaak wel minder intensief en meer vrijblijvend. Een uiting op internet kost immers weinig tijd en legt

iemand minder vast op een standpunt dan een demonstratie of een discussiebijdrage op een vergadering.

Tabel 8.10

Nederlanders medio jaren '10 politiek actiever dan begin deze eeuw

Politieke participatie,^a personen van 18 jaar en ouder, 2002-2014 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014
deelgenomen aan een handtekeningenactie	23	25	21	24	28	22	29
contact opgenomen met een politicus, landelijke of gemeentelijke ambtenaar	15	14	14	14	17	15	18
bepaalde producten geboycot	11	9	9	9	10	12	15
een sticker of badge gedragen voor een campagne	4	6	4	5	4	4	5
in een politieke partij of actiegroep actief geweest	3	4	4	3	4	3	4
deelgenomen aan een geoorloofde openbare demonstratie	3	5	3	3	3	3	3
minstens een van bovenstaande activiteiten	36	39	35	37	42	37	47

a Bevestigend antwoord op de volgende vraag: 'Er zijn verschillende manieren om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan. Heeft u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan?'

Bron: NSD en ESS-ERIC (ESS'02-'14)

Politieke participatie hoeft niet alleen langs vreedzame weg plaats te vinden. Politici kunnen via bedreigingen onder druk worden gezet en zo ook worden 'beïnvloed'. Het vaakst worden politieke ambtsdragers bij gemeenten en provincies geconfronteerd met agressie en geweld. Volgens de *Staat van het bestuur 2016* is in 2016 het percentage slachtoffers van agressie en geweld onder politieke ambtsdragers 4 procentpunten gestegen ten opzichte van 2014: van 23% naar 27%. In 2016 is dit zelfs bij meer dan de helft van de burgemeesters het geval. Het gaat dan meestal om verbale agressie (BZK 2016: 125-126).

Tabel 8.11

Meer Nederlanders politiek actief via internet

Politieke participatie,^a personen van 18 jaar en ouder, 2002-2017 (in procenten)

	2002	2006	2010	2012	2017
via internet, e-mail of sms meegedaan aan een politieke discussie of actie	10	18	21	22	24
radio, televisie of krant ingeschakeld	13	10	12	11	10
contact opgenomen met een politicus of ambtenaar	14	11	12	8	9
meegedaan aan een door de overheid georganiseerde inspraakbijeenkomst, hoorzitting of discussiebijeenkomst	15	11	11	7	8
meegedaan aan een protestactie, protestmars of demonstratie	10	8	5	6	6
politieke partij of organisatie ingeschakeld	8	5	5	3	4
meegedaan aan een actiegroep	7	4	3	3	4
iets anders	4	3	4	4	4
minstens een van bovenstaande activiteiten	41	39	41	39	45

- a Antwoord op de vraag 'Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Wilt u de volgende mogelijkheden bekijken, en mij dan zeggen van welke daarvan u in de afgelopen 5 jaar gebruik hebt gemaakt?'

Bron: SKON (NKO'02-'17) gewogen resultaten (2017 hoofdonderzoek)

8.6 Wel en niet maatschappelijk of politiek willen en kunnen participeren

Wie zijn er vooral maatschappelijk en politiek actief in ons land? In het voorgaande hebben we weliswaar steeds beschreven welke groepen relatief maatschappelijk en politiek actief zijn, bijvoorbeeld ouderen of hogeropgeleiden, maar we hebben daarbij geen rekening gehouden met andere kenmerken die van invloed kunnen zijn. In deze paragraaf zullen we op basis van multivariate analyses dat wel doen. Daarnaast kijken we naar eventuele trends sinds 1993. Sinds dat jaar is het aantal mensen dat zich inzet voor een lokaal of (inter)nationaal doel of dat vrijwilligerswerk verricht (licht) gedaald (tabel 8.12). In het algemeen is de maatschappelijke en politieke betrokkenheid van mannen, ouderen, hogeropgeleiden, de hogere inkomens en kerkgangers groter dan die van diegenen die niet tot deze groepen behoren. Werkenden verrichten minder vaak vrijwilligerswerk, maar zijn eerder geneigd om te gaan protesteren dan diegenen die niet 16 uur of meer per week werken. Ten slotte, mensen die van mening zijn dat ze geen enkele invloed hebben op wat de regering doet, zijn, zoals verwacht mag worden, op alle fronten (veel) minder maatschappelijk en politiek actief en betrokken.

Tabel 8.12

Minder vrijwilligerswerk door jongeren, niet-kerkgangers en lageropgeleiden

Diverse vormen van maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, naar achtergrondkenmerken, 1993-2016/17 (b-waarden)^a

	doet vrijwilligerswerk	actie voor lokaal doel ^b	actie voor (inter)nationaal doel ^b	opkomst-geneigdheid	protest-geneigdheid
jaar (ongecorrigeerd)	-0,01**	-0,02***	-0,01**	-0,00	0,00
jaar	-0,00	-0,02***	-0,01*	-0,00	0,01**
vrouw i.p.v. man	-0,19***	-0,22***	-0,06	-0,12**	-0,11***
≥45 jaar i.p.v. 18-44 jaar	0,32***	0,27***	-0,07	0,60***	-0,05
hoog- i.p.v. laagopgeleid ^c	0,39***	0,43***	0,63***	0,71***	0,33***
hoog i.p.v. laag inkomen ^c	0,23***	0,17***	-0,08	0,38***	0,07*
gaat (soms) naar de kerk i.p.v. nooit	0,74***	0,29***	0,43***	0,29***	0,04
werkt 16 uur of meer i.p.v. doet dit niet	-0,29***	0,05	0,03	0,06	0,14***
ervaart politieke invloed i.p.v. ervaart dat niet ^d	0,41***	0,36***	0,53***	1,07***	0,48***

a Een b-waarde groter dan 0 betekent meer participatie(geneigdheid), en kleiner dan 0 betekent minder dan in de vermelde referentiecategorie.

Significantie: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

b Alleen gemeten tot en met 2011, zie voor omschrijving vraagstelling figuur 8.3. Om te corrigeren voor de verandering in vraagstelling is vanaf 2012 een dummyvariabele opgenomen.

c Opdeling per jaar van opleidingsniveau en brutohuishoudensinkomen in twee gelijke helften. Respondenten in categorieën die doorsneden worden door de 50%-grens zijn willekeurig toegedeeld.

d Is het oneens met de stelling 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.' i.p.v. 'eens' en 'geen mening'.

Bron: scp (cv'93-'16/'17)

De oververtegenwoordiging van met name hogeropgeleiden in de politiek en civil society is een bekend fenomeen en wordt door sommigen ook wel aangeduid als een ‘diplomademocratie’ (Bovens en Wille 2017). Zijn deze achtergrondkenmerken zelf nog aan verandering onderhevig? Is bijvoorbeeld het effect van opleiding en daarmee dus de diplomademocratie de afgelopen 25 jaar sterker geworden? Om dit toetsen hebben we de perioden voor en na 2004 – het jaartal dat ongeveer in het midden ligt van de 25-jarige periode waarin we geïnteresseerd zijn – met elkaar vergeleken. Sinds 2004 zijn kerkgangers wat minder vaak vrijwilligerswerk gaan doen en zetten vrouwen en werkenden zich minder snel in voor een lokaal belang. Terwijl ouderen zich sinds 2004 minder vaak inzetten voor een kwestie van internationaal belang, zijn de hogere inkomens dat juist vaker gaan doen. Wat politieke betrokkenheid betreft, valt op dat de hogere inkomens sinds 2004 eerder aangeven te zullen gaan stemmen of protesteren, terwijl onder kerkgangers de stemgeneigdheid is gedaald. Al met al is het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden sinds 1993 wat toegenomen, terwijl kerkgangers in sommige opzichten juist iets meer zijn gaan lijken op niet-kerkgangers.

In 2007 heeft het SCP een toekomstverkenning gemaakt voor ontwikkelingen in de vrijwillige inzet tot 2015 (Dekker et al. 2007). Vergrijzing, individualisering, verkleuring, verhoging van de pensioenleeftijd, ontkerkelijking, ontzuiling, de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen en het stijgende opleidingsniveau van de bevolking werden in deze publicatie onder andere genoemd als mogelijke ontwikkelingen die van belang zijn voor het niveau van vrijwillige inzet in ons land. Zoals blijkt uit tabel 8.12 hebben sommige van deze ontwikkelingen – met name de vergrijzing en het stijgende opleidingsniveau – een positieve uitwerking op de vrijwillige inzet, terwijl andere ontwikkelingen – met name de ontkerkelijking en grotere arbeidsparticipatie van vrouwen – daar een negatieve invloed op hebben.

8.7 Slotbeschouwing

Er wordt door de politiek en in de samenleving meer en meer verwacht van de burger. De afgelopen 25 jaar heeft de overheid over het algemeen een terugtrekkende beweging gemaakt: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving. Van de burger wordt verwacht dat hij of zij deze terugtocht dekt door zich vaker maatschappelijk in te zetten, bijvoorbeeld als vrijwilliger of donateur. Is dit ook gebeurd? Dit hoofdstuk laat zien dat er weinig aanwijzingen zijn dat de maatschappelijke inzet en betrokkenheid van Nederlanders de afgelopen kwart eeuw zijn toegenomen. Het beeld is vrij stabiel en als er al trends kunnen worden waargenomen, zijn die minimaal en soms tegenstrijdig. Zo zien we een toename in de non-electorale participatie (tabel 8.10 en 8.11), maar is tegelijkertijd het aantal leden van vakbonden, politieke partijen en kerken geleidelijk afgenomen (tabel 8.1 en 8.2) en zijn Nederlanders de afgelopen kwart eeuw (een klein beetje) minder vaak vrijwilligerswerk gaan doen en zetten zij zich ook (iets) minder vaak in voor een lokaal of (inter)nationaal belang (tabel 8.12). Dit geldt vooral voor vrouwen, lageropgeleiden en werkenden. De hogere arbeidsparticipatie van met name vrouwen kan hiervoor een verklaring zijn: door-

dat meer mensen (in deeltijd) zijn gaan werken, blijft er minder tijd over voor maatschappelijke inzet. Ook de groei van het aantal niet-westerse migranten en hun nakomelingen, die over het algemeen minder vaak vrijwilligerswerk verrichten, zou een verklaring hiervoor kunnen zijn. Ten slotte zijn vooral mannen, ouderen, autochtone Nederlanders, kerk-gangers en hogeropgeleiden als vrijwilliger actief. Waarschijnlijk is het verschil tussen hoger en lageropgeleiden in maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid de afgelopen 25 jaar ook nog iets toegenomen.

Noten

- 1 Zie: <https://fd.nl/economie-politiek/1123361/nederlandnog-net-zo-ziek-als-in-1990>.
- 2 Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82309ned&D1=0-1&D2=0&D3=0&D4=0&D5=4,9,14,19,24,29,34,39,44,49,54-69&HDR=G4&STB=G1,G2,G3,T&VW=T>.
- 3 Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=80598ned&D1=0&D2=-0&D3=0&D4=0-1&D5=a&HD=150720-1140&HDR=T,G2,G1,G3&STB=G4>.
- 4 Zie: <http://nos.nl/artikel/2163084-het-aantal-moslims-stijgt-maar-met-hoeveel.html>.
- 5 Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=70086NED&D1=0-16&D2=0,9,19,29,32-33&VW=T>.
- 6 Zie: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/07/bijna-13-miljoen-kiesgerechtigden-op-15-maart.

Literatuur

- Bakel, M. van, I. Pulles, A. Tiessen-Raaphorst, F. den Hertog, R. Vonk en C. Schoemaker (2017). *Sport Toekomstverkenning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bekkers, R., T. Schuyt en B. Gouwenberg (2017). *Geven in Nederland 2017*. Amsterdam: WalburgPers.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.) (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boss, E., W. Blauw en M. Alblas (2011). *Trendrapport 2011. Vrijwillige inzet 2.0*. Utrecht: Movisie.
- Bovens, M. en A. Wille (2017). *Diploma democracy. The rise of political meritocracy*. Oxford: Oxford University Press.
- BZK (2016). *Staat van het bestuur 2016*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Dekker, P. (2000). Vijftientig jaar politieke betrokkenheid en participatie. In: A.E. Bronner, P. Dekker, A.J. Olivier, W.F. van Raaij, M. Wedel en B. Wierenga (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek. NVMJ-jaarboek 2000* (p. 163-178). Haarlem: De Vrieseborch.
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deth, J. van (2015). Political participation. In: G. Mazzoleni (red.), *The international encyclopedia of political communication* (p. 1158-1165). New York: Wiley & Sons.
- Houwelingen, P. van en P. Dekker (2015). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 225-249). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van en J. de Hart (2013). Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (p. 116-139). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Houwelingen, P. van, W. Huijnk en J.M. den Ridder (2016). Participatie en vertrouwen van niet-westerse migranten. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (p. 185-209). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maliepaard, M. en M. Gijsberts (2012). *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meer, T. van der en H. van der Kolk (red.) (2016). *Democratie dichterbij: Lokaal Kiezersonderzoek 2016*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Musick, M.A. en J. Wilson (2007). *Volunteers. A social profile*. Bloomington (IN): Indiana University Press.
- Posthumus, H., J. den Ridder en J. de Hart (2014). *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schmeets, J.J.G. en K. Arts (2010). Limburg blijft in sociaal kapitaal achter bij de rest van Nederland. In: *Bevolkingstrends*, jg. 58, nr. 3, p. 56-61.
- Steenbergen, R. (2017). Middenklasse juist wel vrijgevig. In: *NRC Handelsblad*, 23 mei 2017, p. 18.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Vrije tijd

9 Vrije tijd

Anne Roeters, Annemarie Wennekers, Andries van den Broek, Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst

- Nederlanders besteedden in 1990 per week ongeveer 47 uur aan vrijetijdsactiviteiten. Dit was nagenoeg hetzelfde in 2016. Mannen, 65-plussers, lageropgeleiden en mensen zonder jonge kinderen of werk hebben de meeste vrije tijd.
 - Net als in 1990 gaat in 2016 de meeste vrije tijd naar het gebruik van media en ICT. De digitalisering en de opkomst van het internet hebben voor veranderingen in het medialandschap gezorgd, maar nieuwe media zijn vooral nog een aanvulling op (of gedeeltelijke vervanging van) de traditionele media.
 - Na een dip in 2011 is de tijdsbesteding aan sociale contacten in 2016 weer terug op het niveau van 2006. Het gemiddelde van 8,3 uur per week ligt echter nog altijd lager dan de bijna 10 uur per week die Nederlanders hier in 1990 aan besteedden.
 - Ongeveer de helft van de bevolking sport wekelijks. Het individueel of ongeorganiseerd sporten is anno 2016 populairder dan het sporten in verenigingsverband, maar het lidmaatschap van sportverenigingen is sinds 2000 niet meer gedaald.
 - Popconcerten werden in een kwart eeuw iets voor alle leeftijden. Het cultuurbereik ligt onder hoger opgeleiden nog altijd hoger dan onder lager opgeleiden.
 - Het aantal vakanties nam in de afgelopen 25 jaar sterk toe. In vergelijking met andere Europeanen gaan relatief veel Nederlanders op vakantie. In 2014 ging 82% van de Nederlanders ten minste een keer per jaar op vakantie, tegenover een EU-gemiddelde van 60%.
-

9.1 Inleiding

Vrije tijd dient vele doelen. Mensen kunnen zich in hun vrije tijd ontplooiën, loskomen van werk en banden met anderen onderhouden (Verbeek en De Haan 2011). De hoeveelheid vrije tijd geeft een indicatie van hoe druk mensen het hebben en in hoeverre zij hun tijd zelf in kunnen vullen. Sommigen hebben dan ook voorgesteld om de hoeveelheid vrije tijd en de mate waarin men deze waardeert, mee te nemen bij het bepalen van de kwaliteit van leven (Stiglitz et al. 2010) (zie ook hoofdstuk 12). De manier waarop mensen hun vrije tijd precies invullen, biedt eveneens zicht op maatschappelijke veranderingen en verschillen, omdat het laat zien wat (verschillende) mensen belangrijk vinden. Gaan mensen op hun vrije avond naar het theater of liever naar de sportschool? *De sociale staat van Nederland* (SSN) besteedt al vanaf de eerste editie aandacht aan de vrije tijd. Maar de vrijetijdsbesteding krijgt niet alleen van onderzoekers aandacht; beleidsmakers schetsen met het beleid op het terrein van media, sport en cultuur de contouren van het speelveld van de burger.

In dit hoofdstuk staat centraal hoeveel vrije tijd Nederlanders hebben en hoe zij deze inrichten. Daarnaast kijken we, net als de andere hoofdstukken in dit rapport, 25 jaar terug

en gaan we na hoe de vrijetijdsbesteding zich ontwikkeld heeft. Er is eveneens aandacht voor sociale verschillen: hoe richten mannen en vrouwen, lager en hoger opgeleiden, en jongeren en ouderen hun vrije tijd in?

Er zijn verschillende definities van vrije tijd (Bittman en Wajcman 2000; Sayer 2005; Passias et al. 2017). Sommige onderzoekers zien vrije tijd als alle tijd die niet wordt besteed aan betaald werk, scholing, het huishouden en zorgactiviteiten. De tijd die overblijft is immers vrij in te richten.¹ Andere onderzoekers bakenen de vrije tijd af tot specifieke activiteiten, hoewel de precieze afbakening wisselt. Eerdere edities van de ssn (en de tijdsbestedingsonderzoeken van het scp) hebben deze laatste benadering gekozen. Onder vrije tijd rekenen we daarom de tijd besteed aan 'mediagebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning, maatschappelijke participatie en vrijetijdsmobiliteit' (Cloïn 2013, p. 32; Bijl et al. 2015, p. 241).

In deze ssn wordt ook stilgestaan bij de vraag of er een verschil is tussen de *cans* en *cannots*: mensen die makkelijk hun weg kunnen vinden in de veranderende samenleving en mensen die hier niet de juiste vaardigheden voor hebben. In tegenstelling tot de andere domeinen, is het bij vrije tijd lastig om aan te geven wat deze vaardigheden zijn. Want wanneer kan gesproken worden van een meer succesvolle vrijetijdsbesteding? Om deze reden zullen we wel stilstaan bij de opleidingsverschillen die zich aftekenen, maar deze verschillen niet proberen te duiden in termen van *cans* en *cannots*.

Dit hoofdstuk bespreekt de totale vrije tijd van Nederlanders (§ 9.2), mediagebruik (§ 9.3), sociale contacten (§ 9.4), sport (§ 9.5) en cultuur (§ 9.6). Op alle deelterreinen van de vrije tijd lijkt de afgelopen decennia meer mogelijk te zijn geworden. Er is technologisch meer mogelijk, en er zijn nieuwe sporten en cultuurvormen ontstaan of naar Nederland gekomen. Mensen hebben echter niet meer tijd gekregen. Wat betekent dit voor de manier waarop mensen hun tijd inrichten? En versterkt de verbreding van het aanbod de sociale verschillen of verkleint ze deze juist?

Omdat de veranderingen op de verschillende deelterreinen niet een-op-een met elkaar overeenkomen, legt iedere paragraaf een verschillend accent. Zo wordt bij media en sociale contacten de rol van de digitalisering belicht en wordt bij sport de verschuiving van sporten in verenigingsverband naar individueel sporten in kaart gebracht. Bij cultuur schetsen we trends in de belangstelling ervoor en bezien we of sociale verschillen in die belangstelling eventueel toe- of afgenomen zijn. Tot slot staan we in paragraaf 9.7 kort stil bij misschien wel de ultieme vorm van vrije tijd: vakanties.

9.2 Vrije tijd in een vogelvlucht

Als startpunt en context voor de verdiepende analyses in de paragrafen die volgen, schetst deze paragraaf de hoofdlijnen van de vrijetijdsactiviteiten van Nederlanders. De analyses in deze paragraaf zijn voor het grootste deel gebaseerd op het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) (zie kader 9.1). Hoewel vrije tijd veel meer is dan enkel een vorm van tijdsbesteding,

zijn tijdsbestedingsdata een handig middel om de participatie in verschillende activiteiten te vergelijken. Een uur in een cultuurinstelling staat immers gelijk aan een uur sport. De keuzes die mensen maken in het besteden van hun tijd zijn daarmee een goede afspiegeling van wat zij belangrijk vinden.

Kader 9.1 Het meten van vrije tijd aan de hand van dagboekdata

Deze paragraaf geeft een globaal overzicht van de vrijetijdsbesteding van Nederlanders. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de meest recente gegevens van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) dat het SCP in samenwerking met CBS uitvoert. Deze gegevens zijn in 2016 gedurende het jaar verzameld. Het eerste tijdsbestedingsonderzoek in Nederland stamt uit 1975 en sindsdien zijn iedere vijf jaar nieuwe gegevens verzameld. Omdat deze ssn 25 jaar terugkijkt, is 1990 hier het startpunt. Tijdsbestedingsonderzoek levert een uniek inzicht in de dagelijkse activiteiten van mensen. De deelnemers aan het onderzoek vullen naast een standaardvragenlijst ook een zogenaamd tijdsdagboek in. Gedurende zeven dagen houden zij bij hoe zij hun tijd besteden. Dit betekent dat zij voor vooraf bepaalde perioden aangeven wat zij op dat moment deden. De precieze methodologie is over de jaren wat veranderd, maar sinds 2006 geven mensen voor iedere periode van tien minuten aan wat op dat moment hun hoofdactiviteit is, wat zij nog meer doen (de zgn. nevenactiviteit), waar zij zich bevinden en wie er nog meer aanwezig is. Deze dagboekdata zijn een rijke bron van informatie, omdat ze inzicht geven in wie wat wanneer doet. Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat dagboekdata niet of slechts beperkt vertekend worden door sociale wenselijkheid, doordat mensen hun gedrag registreren en niet zelf een inschatting maken van de hoeveelheid bestede tijd aan verschillende bezigheden (Gershuny 2003; Sayer 2005). Tijdsbestedingsdata zijn minder geschikt om activiteiten te meten die weinig voorkomen of die weinig tijd kosten.

Ontwikkelingen in de hoeveelheid vrije tijd

Tabel 9.1 geeft een overzicht van de totale vrijetijdsbesteding van Nederlanders en licht een aantal specifieke activiteiten uit. In de tabel is een breuk tussen 2005 en 2006 te zien. In 2006 zijn namelijk enkele grote veranderingen doorgevoerd in de manier waarop de TBO-data verzameld zijn. Hoewel de impact van deze wijzigingen beperkt lijkt te zijn, betekent dit dat de cijfers uit de periode vóór 2006 niet een-op-een te vergelijken zijn met die uit de periode erna (Kamphuis et al. 2009). De belangrijkste wijzigingen zijn dat de meting vanaf 2006 betrekking had op het hele jaar (in plaats van de maand oktober, zoals in 2005 en eerder) en er per periode van tien minuten is nagegaan wat mensen doen (in plaats van per vijftien minuten). Daarnaast moesten de deelnemers aan het onderzoek in 2005 en eerder uit een aantal opties een activiteit selecteren die naar hun inzicht het beste hun eigen activiteit weergaf, terwijl vanaf 2006 mensen in hun eigen woorden hebben genoteerd wat ze deden en codeurs deze vervolgens hebben omgezet in activiteiten.

Tabel 9.1

In zowel 1990 als 2016 iets meer dan 47 uur vrije tijd per week

De hoeveelheid vrije tijd (totaal en opgesplitst), personen van 12 jaar en ouder, 1990-2016^a (in uren per week, vrije tijd als hoofdactiviteit)

	1990	2000	2005	2006	2011	2016
totaal	47,2	44,8	44,7	46,9	47,8	47,1
media- en ICT-gebruik ^b	18,8	18,7	18,9	19,6	20,9	18,9 ^d
sociale contacten ^c	9,8	8,5	7,5	8,6	7,2	8,3 ^d
sport	1,2	1,2	1,6	1,4	1,7	1,7
cultuur	0,4	0,4	0,4	0,3	0,5	0,5
uitstapjes	1,5	1,4	2,0	1,7	1,8	1,8
uitrusten, luieren	1,2	1,3	1,3	2,5	1,7	2,0 ^d

a Tussen 2005 en 2006 vond een breuk in de meetmethode plaats, waardoor de cijfers niet zonder meer te vergelijken zijn.

b Exclusief onlinecommunicatie.

c Inclusief onlinecommunicatie.

d Verschilt significant van de tijdsbesteding in 2011.

Bron: SCP (TBO'90-'06); SCP/CBS (TBO'16)

In 1990 hebben Nederlanders gemiddeld iets meer dan 47 uur per week vrije tijd. In de jaren hierna daalt dit langzaam, naar bijna 45 uur in 2005. In 2006 is overgegaan op de nieuwe manier van dataverzameling en komt de hoeveelheid vrije tijd iets meer dan 2 uur hoger uit, op bijna 47 uur. In 2011 neemt dit met ongeveer 1 uur toe, maar in 2016 komt deze toename tot stilstand. Hiermee komt de hoeveelheid vrije tijd in 2016, met iets meer dan 47 uur per week, weer op hetzelfde niveau als in 1990.

Een nadere blik op de verschillende deelterreinen laat zien dat de inrichting van de vrije tijd in 2016 slechts beperkt verschilt van die in 1990. Net als in 1990 gaat de meeste tijd (bijna 19 uur) naar het gebruik van media en ICT en naar het onderhouden van sociale contacten (bijna 10 uur in 1990 en ruim 8 uur in 2016). Het media- en ICT-gebruik is, na een piek in 2011, weer terug op het stabiele niveau van 2006. De tijd die aan sociale contacten wordt besteed, is na een dip in 2011 weer hersteld tot het niveau van 2006. Dit is echter nog altijd 1,5 uur per week minder dan in 1990. Nederlanders zijn sportiever dan in 1990, maar de afgelopen tien jaar lijkt er weinig veranderd te zijn. Ook bij cultuur en het maken van uitstapjes is het beeld stabiel. Er wordt in 2016 2 uur besteed aan simpelweg uitrusten. Dit is bijna een verdubbeling van de tijd die hier in 1990 aan werd besteed en lijkt ook een lichte toename ten opzichte van 2011. De tijd besteed aan uitstapjes blijft vrij constant over de afgelopen 25 jaar.

Sociale verschillen in de totale hoeveelheid vrije tijd

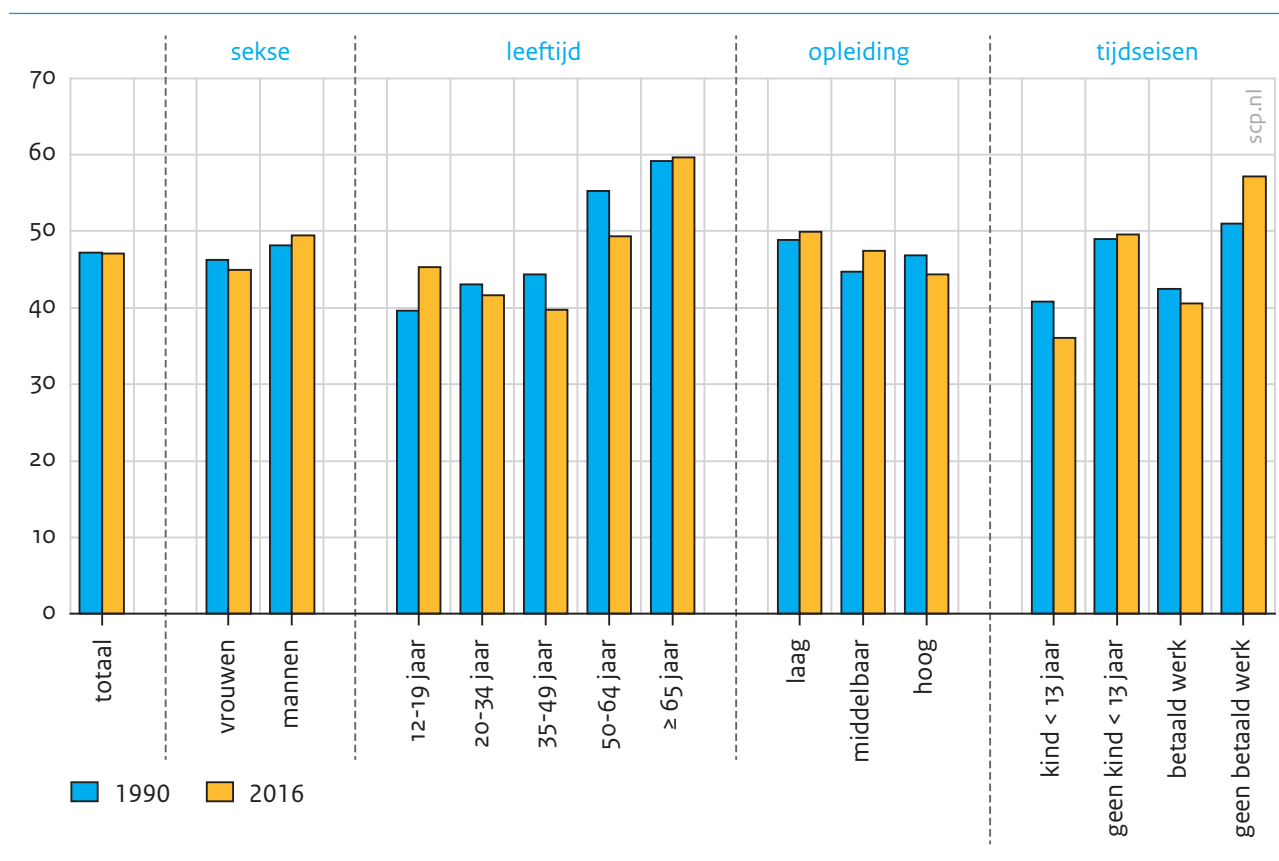
Figuur 9.1 toont de sociale verschillen in de hoeveelheid vrije tijd in 1990 en 2016. In 2016 rapporteerden mannen en lager opgeleiden meer vrije tijd dan vrouwen en hoger

opgeleiden. Er zijn ook leeftijdsverschillen. De 35-49-jarigen, maar ook de 20-34-jarigen hebben de minste vrije tijd. Jonge kinderen en betaald werk lijken grote concurrenten van vrije tijd te zijn. Zo is het verschil tussen mensen met en zonder een jong kind meer dan 13 uur, en is voor betaald werk het verschil zelfs 17 uur. Deze bevinding ondersteunt het idee dat de levensfase met jonge kinderen het spitsuur van het leven is, waarin beperkte ruimte is voor andere dingen dan werk en de zorg voor kinderen.

Figuur 9.1

Mannen, lager opgeleiden en mensen zonder een jong kind of werk hebben de meeste vrije tijd

Totale hoeveelheid vrije tijd, naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 1990 en 2016 (in uren per week)

Bron: SCP (TBO'90); SCP/CBS (TBO'16)

Bij de vergelijking tussen de sociale verschillen in 2016 en 1990 valt een aantal dingen op. Zo was de voorsprong van mannen op vrouwen in 1990 kleiner dan in 2016. Het verschil is meer dan verdubbeld: van 2 uur naar 4,5 uur per week. Ook de opleidingsverschillen lijken tussen 1990 en 2016 toegenomen: waar in 1990 lager opgeleiden 2 uur meer vrije tijd per week hadden dan hogeropgeleiden, was dit verschil in 2016 opgelopen tot 5,6 uur (in 2011 was de kloof, met 7,5 uur, nog groter). En waar de middelbaar opgeleiden in 1990 nog de minste vrije tijd hadden, hebben ze in 2016 echt een middenpositie gekregen. Het patroon in de leeftijdsverschillen is niet eenduidig. In 1990 hadden de tieners de minste vrije tijd, in 2016 bevinden zij zich in de middenmoot. Nederlanders in de beroepsleeftijd lijken daaren-

tegen minder vrije tijd te hebben dan in 1990. Ten slotte zijn de verschillen tussen mensen met en zonder een jong kind, en die met en zonder werk tussen 1990 en 2016 toegenomen.

De meest populaire vrijetijdsactiviteiten buitenshuis

Een andere manier om na te gaan hoe mensen hun vrije tijd inrichten, is om naar de meest populaire vrijetijdsactiviteiten te kijken. Het Continu vrijetijdsonderzoek (CVTO) heeft in kaart gebracht wat de top 10 van activiteiten buitenshuis is (CBS 2016a, p. 55). De meest recente cijfers over 2015 laten zien dat wandelingen het meest populair zijn (tabel 9.2). Op jaarbasis zijn er naar schatting 441 miljoen wandelingen gemaakt. De nummers 2 en 3 in de top van meest populaire activiteiten zijn winkelen in een binnenstad en uit eten gaan. Bijna de helft van de vrijetijdsactiviteiten buitenshuis vindt in de eigen gemeente plaats.

Tabel 9.2

Wandelen is de meest populaire vrijetijdsbesteding

Top 10 van populairste uithuizige vrijetijdsactiviteiten,^a 2015 (in aantallen x mln.)

1	wandeling voor plezier	441
2	winkelen in een binnenstad	202
3	uit eten in restaurant/eetcafé	194
4	fietstocht voor plezier	193
5	fitness/aerobic/steps/spinning/ enz.	182
6	winkelen voor plezier in stadsdeelcentrum of wijkcentrum	119
7	zwemmen in een binnenbad	103
8	onderwijs/schoolvereniging	98
9	toertochtje met de auto	85
10	bar/cafébezoek	79

a Exclusief de bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen.

Bron: CBS (2016b: 55)

Het cvto gaat helaas niet terug tot 1990. Wel biedt de voorloper van dit onderzoek, het Onderzoek dagrecreatie (ODR), enig inzicht in de populariteit van activiteiten 25 jaar geleden. Omdat het hier een ander type onderzoek met andere indelingen betreft, kunnen er uit deze vergelijking geen grote conclusies worden getrokken. Toch valt op dat, net als in 2015, winkelen en wandelen populaire activiteiten zijn (tabel 9.3). Beide stonden ook in 1990 in de top 3. Uit eten gaan stond ook in 1990 in de top 10 (op nummer 6), maar was toen wel minder populair dan in 2015.

Tabel 9.3

Winkelen en wandelen al 25 jaar lang populair, uit eten in 1990 minder populair

Top 10 van populairste uithuizige vrijetijdsactiviteiten,^a 1990 (in aantallen x mln.)

1	recreatief winkelen	129
2	verenigingsactiviteiten, hobbyclubs e.d.	92
3	wandelen	60
4	overige binnensport	58
5	overige buitensport	53
6	uit eten gaan	41
7	fietsen	38
8	totaal film, toneel, concert, e.d.	35
9	bar-/cafébezoek	32
10	zwemmen in binnenbad	29

a Exclusief de bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen.

Bron: (CBS 2017a)

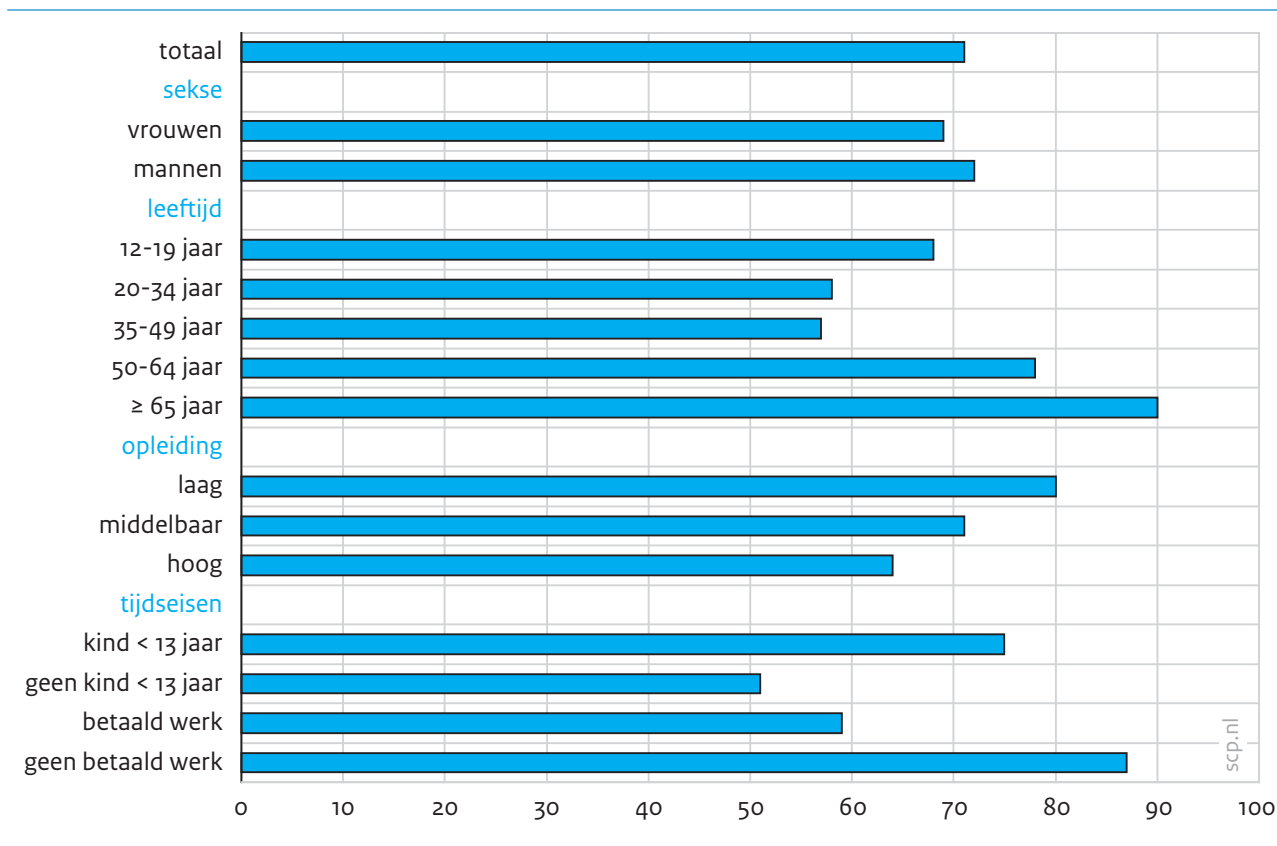
Tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd

Bijna driekwart van de Nederlanders is van mening dat hij of zij voldoende vrije tijd heeft (figuur 9.2). De tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd varieert echter wel tussen de bevolkingsgroepen. Het patroon komt overeen met verschillen in de hoeveelheid vrije tijd die in de vorige alinea's besproken zijn: mannen zijn iets tevredener dan vrouwen, en lager opgeleiden zijn tevredener dan hoger opgeleiden. Mensen die het drukker hebben, omdat ze werken en/of een jong kind hebben, geven minder vaak aan dat zij voldoende vrije tijd hebben dan mensen zonder baan of jong kind. Ook de leeftijdsverschillen lijken te wijzen op een samenhang met drukte. De 20-49-jarigen, die zich vaak in een drukke levensfase met jonge kinderen en belangrijke carrièrestappen bevinden, zijn het minst tevreden met hun vrije tijd.

Figuur 9.2

Ruime meerderheid is tevreden met de hoeveelheid vrije tijd

Tevredenheid met de vrije tijd,^a naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2016 (in procenten)

a Aandeel dat het eens is met de stelling 'Ik heb voldoende vrije tijd.'

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

9.3 Mediagebruik

Het voorheen relatief overzichtelijke medialandschap,² dat hoofdzakelijk uit kranten en omroepen bestond, is op een aantal punten ingrijpend veranderd. De belangrijkste ontwikkelingen met de meest ingrijpende gevolgen zijn de digitalisering, commercialisering en internationalisering. In 1992 werd de Mediawet uit 1987 ingrijpend gewijzigd, door de toelating van de commerciële omroep (voor een beschrijving van de periode voor 1992, zie Hoefnagel 2005). In 2008 ging een nieuwe Mediawet in werking, die de Mediawet uit 1987 verving, door deze te moderniseren en technisch aan te passen.

Onder druk van commercialisering en internationalisering nam het aantal spelers in het medialandschap sterk toe en is dat van karakter veranderd. Het huidige mediabeleid is niet langer verzuild te noemen, maar wel mediumspecifiek. Meer dan van een algemeen mediabeleid is er sprake van persbeleid, omroepbeleid en internetbeleid.

Deze 'verkokering' is een gevolg van de opkomst van telkens weer nieuwe media (na de pers achtereenvolgens radio, televisie en internet).

Tijdens de kabinetsperiode van Rutte II is de Mediawet uit 2008 gewijzigd. Deze wetswijziging werd noodzakelijk geacht, gezien de inperking van de rijksbijdrage en ontwikke-

lingen in het medialandschap. In het wetsvoorstel stond een toekomstbestendige publieke omroep centraal, met als kerntaken educatie, cultuur en informatie. Nadat het wetsvoorstel (TK 2014/2015) in de Tweede Kamer was goedgekeurd, uitte de Eerste Kamer er stevige bezwaren tegen. Er werden onder andere vragen gesteld over de politieke onafhankelijkheid van de publieke omroep. Met een aanvulling op het wetsvoorstel (TK 2015/2016), die in zowel de Tweede als Eerste Kamer is aangenomen, zijn de wetswijzigingen op 2 november 2016 in werking getreden.

Waarden als pluriformiteit, onafhankelijkheid en toegankelijkheid blijven aan de basis van het mediabeleid staan. Deze set waarden brengt tot uitdrukking wat het belang van een goed functionerend medialandschap is voor de samenleving, en ook dat van een toekomstig medialandschap mag worden verwacht dat het een belangrijke bijdrage levert aan het functioneren van democratie, economie en samenleving (WRR 2005).

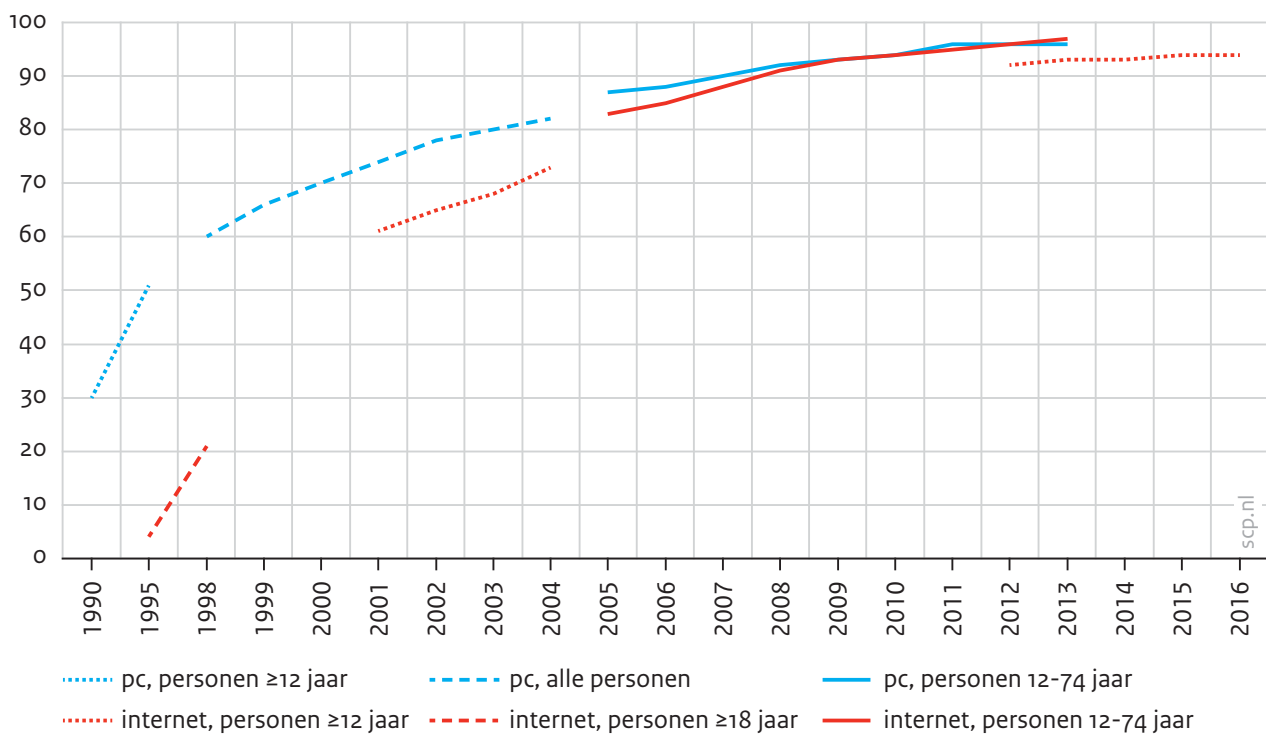
Digitalisering en het veranderende medialandschap

Een belangrijke maatschappelijke ontwikkeling van de afgelopen 25 jaar, die naar verwachting ook de komende decennia nog impact zal hebben (Van den Broek et al. 2016), is de verdere digitalisering van de leefwereld van Nederlanders (De Haan 2010). De eerste computers kwamen begin jaren tachtig van de vorige eeuw op de markt, maar het duurde tot in de jaren negentig voordat een aanzienlijk deel van de bevolking overging tot aanschaf. In 1990 had nog geen derde (30%) van de Nederlanders thuis een computer, maar dit aandeel steeg geleidelijk naar 96% in 2013 (zie figuur 9.3). De belangrijkste ontwikkeling in de tussentijd was de aansluiting op het internet. Nadat in 1993 door het *world wide web* het gebruiksgemak was toegenomen, werd internet ook buiten de kring van universiteiten en grote bedrijven aantrekkelijk en groeide het binnen 15 jaar uit tot een informatie- en vermaakmedium voor vrijwel iedereen. In 1995 had nog slechts 4% van de Nederlanders toegang tot internet. Dit aandeel steeg naar 46% tijdens de eeuwwisseling, en naar 97% in 2013³. In internationaal perspectief behoort Nederland daarmee tot de koplopers. Nederland gaat in Europa ook voorop als het gaat om het gebruik van internet (EC 2015). In 2015 gaf 86% van de Nederlandse bevolking aan (bijna) dagelijks internet te gebruiken. Denemarken (85%) en Zweden (85%) volgen op de voet, terwijl het laagste internetgebruik in Roemenië werd gevonden (39%).

Figuur 9.3

Gestage maar onstuitbare verspreiding van computers en internettoegang

Bezit van personal computer (pc) en toegang tot het internet, naar leeftijdscategorie, 1990-2016 (in procenten)

Bron: CBS (POLs'98-'04; ICT'05-'16); CBS/SCP (ICT-pilot 2001); SCP (TBO'90-'95; GNC'98), zie Huysmans et al. (2004)

Inmiddels is de mobiele telefoon uitgegroeid tot het populairste apparaat voor internetgebruik (CBS 2016b). Het aandeel bezitters van een smartphone steeg tussen 2005 en 2016 van 11% naar 85% (niet in de figuur). Daarmee zijn er nu meer Nederlanders die een smartphone bezitten dan een laptop (79%) of computer (58%), en ook de tablet (68%) blijft hier nog bij achter. Van de jongste leeftijdsgroep (12-25 jaar) heeft in 2016 bijna iedereen een smartphone (98%), gevolgd door de 25-45-jarigen (95%) en 45-65-jarigen (90%). Het bezit van smartphones steeg in de afgelopen jaren sterk onder de oudere leeftijdsgroepen, van 15% in 2012 naar 65% in 2016 voor 65-75-jarigen en van 2% naar 30% voor 75-plussers. Een gemeenschappelijk kenmerk van de verspreiding van computers, internet en mobiele telefonie is dat jongeren, net als hoogopgeleiden en mensen met hogere inkomens, vooroplopen in aanschaf en gebruik (Huysmans et al. 2004).

De digitalisering en de opkomst van het internet hebben grote gevolgen gehad voor het medialandschap. Dezelfde inhoud is tegenwoordig via verschillende kanalen te lezen, beluisteren of bekijken. Ook zijn media niet langer tijd- en plaatsgebonden. Gebruikers kunnen zelf bepalen waar en wanneer ze welke media raadplegen. Hiermee zijn de gebruiksmogelijkheden en keuzevrijheid van mediagebruikers bij het informeren, amuseren en communiceren enorm toegenomen. Daarbij heeft het kenmerkende eenrichtings-

verkeer van traditionele (massa)media plaatsgemaakt voor een situatie waarin gebruikers niet alleen ontvangers, maar ook zenders en makers van media-inhoud zijn (zoals van video's, vlogs of blogs).

Door de groeiende mogelijkheden tot interactiviteit heeft de gebruiker een actieve rol gekregen in het medialandschap. Welke veranderingen hebben zich als gevolg van deze ontwikkelingen voorgedaan in het mediagebruik van Nederlanders? Bij de beantwoording van deze vraag staat in deze ssn de omvang van het mediagebruik centraal: zijn Nederlanders over de jaren meer tijd aan media gaan besteden? Ook de vorm en inhoud van het mediagebruik komen aan bod: welke media worden op welke manier gebruikt en hebben zich hierin veranderingen voorgedaan in de afgelopen jaren?

Ontwikkelingen in het mediagebruik van Nederlanders

De tijd besteed aan mediagebruik als hoofdactiviteit in de vrije tijd bleef lang constant, met zo'n 19 uur per persoon per week (tabel 9.1). Na 2006 steeg de tijd besteed aan media voor het eerst in jaren: van 19,6 uur per week in 2006 naar 20,9 uur in 2011. In 2016 zet deze groei niet door en is het gebruik van media en ICT, met 18,9 uur per week, weer terug op het niveau van 2006 en daarvoor. Dit komt voor het grootste deel door het internet- en computergebruik; dit vertoonde een forse stijging tussen 2006 en 2011, van 2,8 naar 4 uur in de week, maar is in 2016 met 2,5 uur in de week weer terug op het niveau van 2006 (figuur 9.4). Een belangrijke kanttekening is dat internet via de mobiele telefoon hier niet is meegerekend, terwijl dit in de laatste jaren juist in populariteit is toegenomen. In paragraaf 9.4 komt dit terug bij het onderdeel onlinecommunicatie en communicatie via de (mobiele) telefoon.

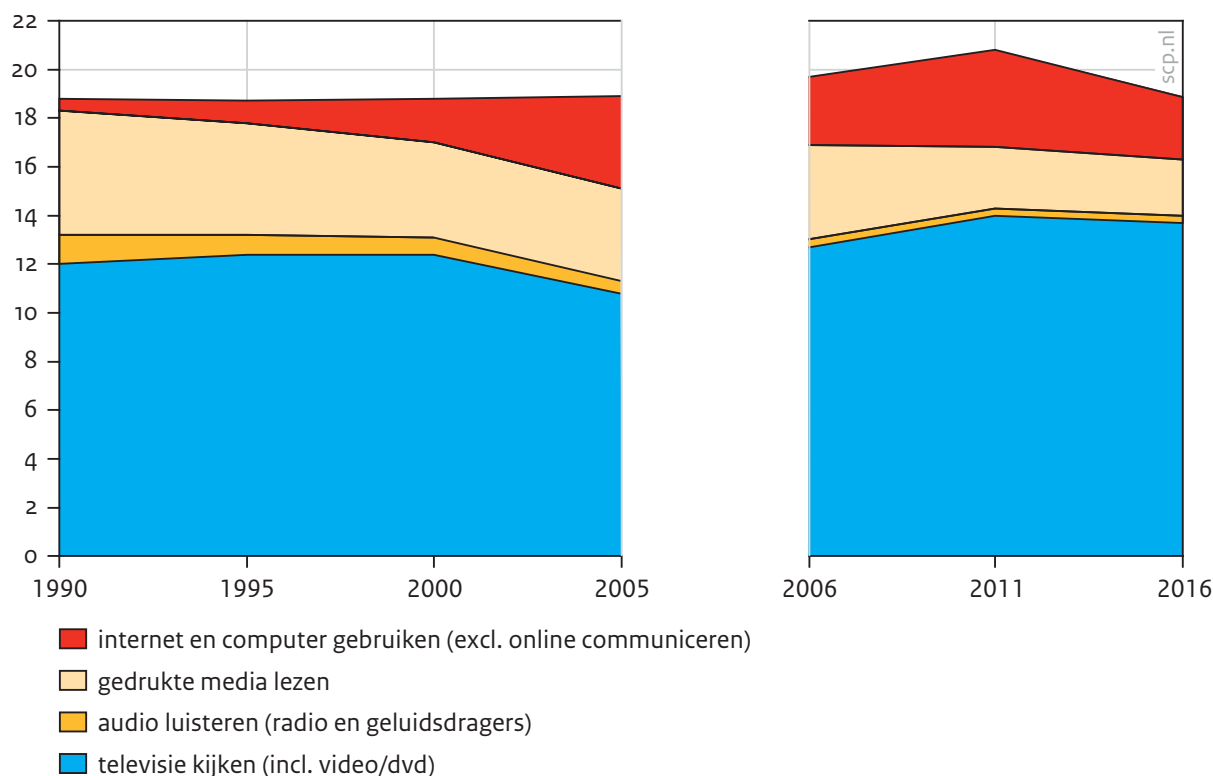
De populairste media-activiteit is onveranderd televisiekijken. In 1990 besteedden Nederlanders hier 12 uur in de week aan en in 2016 lag de kijktijd ruim 1,5 uur hoger (13,6 uur). Lezen van gedrukte media (boeken, tijdschriften, kranten enz.) stond in 1990 op de tweede plaats met 5,1 uur per week, maar in de jaren negentig vertoonde dit een forse daling. Deze teruggang loopt samen met de opkomst van het internet, maar de daling was al halverwege de jaren vijftig begonnen (Knulst en Kraaykamp 1996). Met 2,3 uur is de leestijd in 2016 ongeveer gelijk aan die in 2011 (2,5 uur). Radio en muziek luisteren als hoofdactiviteit is al jaren goed voor 0,3 uur in de week, wat flink minder is dan de 1,2 uur die hier in 1990 nog aan werd besteed. Internet- en computergebruik was in 1990 nog zeer bescheiden, met 0,5 uur in de week.

Het TBO biedt helaas weinig inzicht in welke media mensen op welke manier gebruiken. Respondenten noteren hun mediagedrag sinds 2006 in hun eigen woorden en als iemand bijvoorbeeld 'internetten' heeft genoteerd, is het niet duidelijk wat die persoon precies online heeft gedaan en via welk apparaat. Of, als iemand heeft aangegeven met de smartphone bezig te zijn geweest, dan is niet duidelijk of deze persoon communiceerde, iets op internet opzocht, of misschien een serie aan het kijken was of naar de radio aan het luisteren.

Figuur 9.4

Nederlanders besteden stabiel de meeste tijd aan televisiekijken

Mediagebruik,^a personen van 12 jaar en ouder, 1990-2016 (in uren per week)

a Televisiekijken, naar de radio luisteren, lezen van gedrukte media, internet- en computergebruik als hoofdactiviteit.

Bron: SCP (TBO'90-'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

In het huidige medialandschap is het steeds lastiger om onderscheid te maken tussen verschillende media-activiteiten en om massamediagebruik en interpersoonlijke communicatieactiviteiten van elkaar te scheiden (zoals bij het gebruik van sociale media). Om het mediagebruik zo gedetailleerd mogelijk in kaart te brengen, is het SCP samen met verschillende mediaonderzoeksorganisaties in 2013 een nieuw tijdsbestedingsonderzoek gestart: het Mediatijdbestedingsonderzoek (Media:Tijd). Daarin geven respondenten in een dagboek specifieke informatie over hun mediagebruik, zoals de activiteiten die ze hebben verricht en de dragers (vaste en mobiele apparaten, of papier) die ze hiervoor gebruikt hebben (Wennekers et al. 2017). Ook wordt het gelijktijdige gebruik van verschillende media bijgehouden, waarmee een scala aan mediacombinaties onderzocht kan worden. Uit de meest recente meting van 2015 blijkt dat Nederlanders gemiddeld 7 uur en 23 minuten per dag aan media besteden (Wennekers et al. 2016). Hieronder vallen de traditionele massamedia (televisie, radio en gedrukte media) in alle mogelijke verschijningsvormen (online en offline, op papier en digitaal, via vaste en mobiele apparaten), evenals gaming, computer- en internetgebruik, en communiceren via media. Het grootste deel van de mediatijd (ruim 3,5 uur) worden media gecombineerd met andere activiteiten, zoals televisiekijken tijdens het eten of sporten. Bijna 3 uur op een dag wordt besteed aan één enkele

media-activiteit, zoals het spelen van een computerspel zonder dat daar iets anders naast wordt gedaan. Bijna een uur bestaat uit het combineren van meerdere media-activiteiten, zoals naar muziek luisteren tijdens het krant lezen.

Gebruik van media via oude en nieuwe kanalen

In 1995 voorspelde Nicholas Negroponte dat binnen vijf jaar de passieve oude (massa)media plaats zouden maken voor interactieve nieuwe media. Gezien de technologische mogelijkheden voorzag hij schokkende veranderingen (Negroponte 1995). Veranderingen blijken zich echter langzamer te voltrekken dan gedacht; de gehechtheid aan het bestaande en het vertrouwde voorkomt dit soort plotse verschuivingen (De Haan 2010). Zo zijn in 2015 de traditionele massamedia niet ineengestort. Er lijkt eerder sprake van een geleidelijke overgang, waarbij het oude (al dan niet in gewijzigde vorm) naast het nieuwe blijft bestaan. Nederlanders besteedden op een dag in 2015 de meeste tijd aan kijken (3 uur en 4 minuten) en luisteren (2 uur 42 minuten), en deze tijd gaat grotendeels nog naar 'klassieke' vormen: televisiekijken op het moment van uitzending (78% van de kijktijd) en naar de radio luisteren op het moment van uitzending (91% van de luistertijd) (zie tabel 9.4). De overige kijktijd gaat naar het uitgesteld kijken van televisieprogramma's of het streamen van video (bv. via Netflix of YouTube). Nieuwe luistervormen spelen, met 9% van de totale luistertijd op een dag, nog een bescheiden rol, maar het luisteren via internet verdubbelde wel tussen 2013 en 2015. Voor het lezen van boeken, tijdschriften en kranten hebben de schermen (zoals e-reader, tablet, computer, smartphone) het papier nog niet ingehaald. Van de 37 minuten die Nederlanders gemiddeld op een dag besteden aan lezen, gaat het grootste deel (82%) nog op klassieke wijze van papier.

Tabel 9.4

Ondanks veranderingen in het medialandschap zijn traditionele media nog steeds dominant

Tijd besteed aan klassieke vormen van kijken,^a luisteren^b en lezen,^c uitgedrukt als aandeel van de totale kijk-, luister-, en leestijd, naar enkele achtergrondkenmerken, personen van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in procenten)^d

	televisie op moment van uitzending (als % van de totale kijktijd)		radio op moment van uitzending (als % van de totale luistertijd)		lezen van papier (als % van de totale leestijd)	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015
totaal ≥ 13 jaar	84	78	94	91	85	82
vrouwen	83	77	94	91	84	77
mannen	85	79	94	92	86	87
13-19 jaar	72	55	84	73	78	82
20-34 jaar	71	61	92	86	78	67
35-49 jaar	83	76	95	92	78	74
50-64 jaar	89	85	94	94	83	78
≥ 65 jaar	94	94	98	98	93	91
laagopgeleid	88	85	94	95	90	85
middelbaar opgeleid	84	80	95	92	82	81
hoogopgeleid	78	68	92	87	84	80

a Televisiekijken op het moment van uitzending.

b Naar de radio luisteren op het moment van uitzending.

c Gedrukte media.

d Gemeten op een doorsneedag.

Bron: NLO/NOM/SKO/SCP (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Uit tabel 9.4 blijkt dat bepaalde groepen wel duidelijke verschuivingen in hun media-gebruik laten zien. Tieners en jongvolwassenen gaan eerder over tot het gebruik van nieuwe (digitale) media – veelal ten koste van de traditionele (massa)media – terwijl oudere gebruikers meer het vertrouwde mediarepertoire vasthouden (Wennekers en De Haan 2017; Wennekers et al. 2016). Dit past bij een min of meer vast patroon waarlangs innovaties zich in een samenleving verspreiden (Rogers 2003): een voorhoede met affiniteit voor technologie (veelal jong en hoogopgeleid, digitaal vaardig) wordt op ruime afstand gevolgd door een groep die niet of pas laat overgaat tot het gebruik van de nieuwe technologie (overwegend ouder, laagopgeleid en onervaren of minder vaardig met nieuwe media). Tussen deze twee uitersten bevindt zich het merendeel van de bevolking, die de nieuwe technologie later accepteert dan de eerste groep, maar sneller dan de laatste groep (De Haan 2010).

9.4 Sociale contacten

Frequentie van contact met familie, vrienden, en buren

Mensen gebruiken de vrije tijd ook om hun sociale leven te onderhouden. Er blijkt in de afgelopen 25 jaar weinig veranderd te zijn in de frequentie waarmee Nederlanders contact hebben met hun familie, buren en vrienden/kennissen (tabel 9.5). Het aandeel Nederlanders dat wekelijks contact heeft met familie ligt al sinds 2008 net onder de 75%. Het aandeel mensen dat wekelijks contact heeft met vrienden en kennissen bedraagt sinds 2008 stabiel ongeveer 60%. Het aandeel dat wekelijks contact heeft met buren is het laagst, 39% in 2016, maar ook hierin zijn weinig veranderingen waarneembaar in de laatste jaren. Door veranderingen in de meetmethode laten deze cijfers zich niet zo gemakkelijk vergelijken met de jaren ervoor. De verschillen met 1999/'00 (toen Nederlanders frequenter contact leken te hebben met hun naasten) en 1990 (toen de frequentie van contact stukken lager lag) moeten dus met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Tabel 9.5

Weinig veranderingen in de frequentie waarin Nederlanders contact hebben met hun naasten

Frequentie van sociale contacten door de jaren heen, personen van 18 jaar en ouder, 1990-2016 (in procenten)

	1990	1999 ^a	2002	2008 ^b	2010	2012	2014	2016
contact met de familie								
eenmaal per week of vaker	66	84	86	73	73	73	75	76
eenmaal in de 2 weken	15	7	7	15	15	16	13	13
minder vaak	19	9	8	12	13	12	12	11
contact met de buren								
eenmaal per week of vaker	62	67	76	42	41	38	41	39
eenmaal in de 2 weken	11	12	9	25	27	28	25	27
minder vaak	27	22	15	33	32	34	34	34
contact met vrienden en kennissen								
eenmaal per week of vaker	67	75	76	56	59	59	- ^c	60
eenmaal in de 2 weken	15	12	12	26	23	24	- ^c	23
minder vaak	19	14	12	19	19	18	- ^c	17

a Trendbreuk door overgang van DLO naar POLS.

b Trendbreuk door overgang van mondelinge naar schriftelijke vraagstelling.

c Door een fout in de vragenlijst ontbrak een hokje bij de antwoordoptie 'eenmaal in de 2 weken'. Veel van deze antwoorden zijn hoogstwaarschijnlijk in de omliggende antwoordopties terechtgekomen. Deze cijfers ontbreken daarom in de tabel.

Bron: CBS (DLO'90, POLS-SLI'99 en '02, CV'08-'16) SCP-bewerking

Ontwikkelingen in de tijd besteed aan sociale contacten

De tijd die gemoeid is met het (bij)praten met anderen, face to face of gemedieerd (via telefoon en/of internet), laat over de jaren wel een daling zien (tabel 9.6). Bedroeg die tijd in 1990 nog 9,8 uur, in 2005 was dit gedaald naar 7,5 uur. Sinds 2006 wordt ook communicatie via internet meegeteld bij de sociale contacten. Tussen 2006 en 2011 daalde de totale tijd besteed aan sociaal contact in een week van 8,6 uur naar 7,2 uur. In 2016 steeg dit echter weer naar 8,3 uur. Het grootste deel van deze tijd gaat naar face-to-facecontact (6 uur). Het gemedieerde contact bedroeg 2,3 uur in 2016 en heeft daarmee ten opzichte van 1990 aan betekenis gewonnen in het totaal van de sociale contacten. Tussen 2011 en 2016 verdubbelde de tijd aan contact via de (mobiele) telefoon (van 0,8 naar 1,6 uur). Dit kan te maken hebben met de eerdergenoemde stijging in de populariteit van de smartphone, die overigens niet alleen voor communicatie gebruikt kan worden, maar ook voor overige (online) media-activiteiten.⁴

Tabel 9.6

In 1990 hadden Nederlanders meer tijd voor visite en bijpraten (face to face) dan in 2016

Belangrijkste activiteiten in sociale contacten (als hoofdactiviteit), personen van 12 jaar en ouder, 1990-2016 (in uren per week)

	1990	2000	2005	2006	2011	2016
sociale contacten	9,8	8,5	7,5	8,6	7,2	8,3
face-to-facecontact ^a	9,2	7,8	6,8	6,9	5,7	6,0
met huisgenoten (praten)	2,0	1,3	1,2	0,7	0,6	0,8
met derden (visite)	7,2	6,5	5,6	5,5	3,8	3,5
gemedieerd contact				1,7	1,5	2,3
via (mobiele) telefoon	0,6	0,7	0,7	1,1	0,8	1,6
via internet				0,6	0,8	0,7

- a De totale uren per week besteed aan face-to-facecontact bevatten naast het praten met huisgenoten en visites (op visite gaan en ontvangen, maaltijd nuttigen bij anderen thuis) ook de overige en ongespecificeerde tijd besteed aan sociaal leven (die niet uitgesplitst kan worden naar contact met huisgenoten of derden).

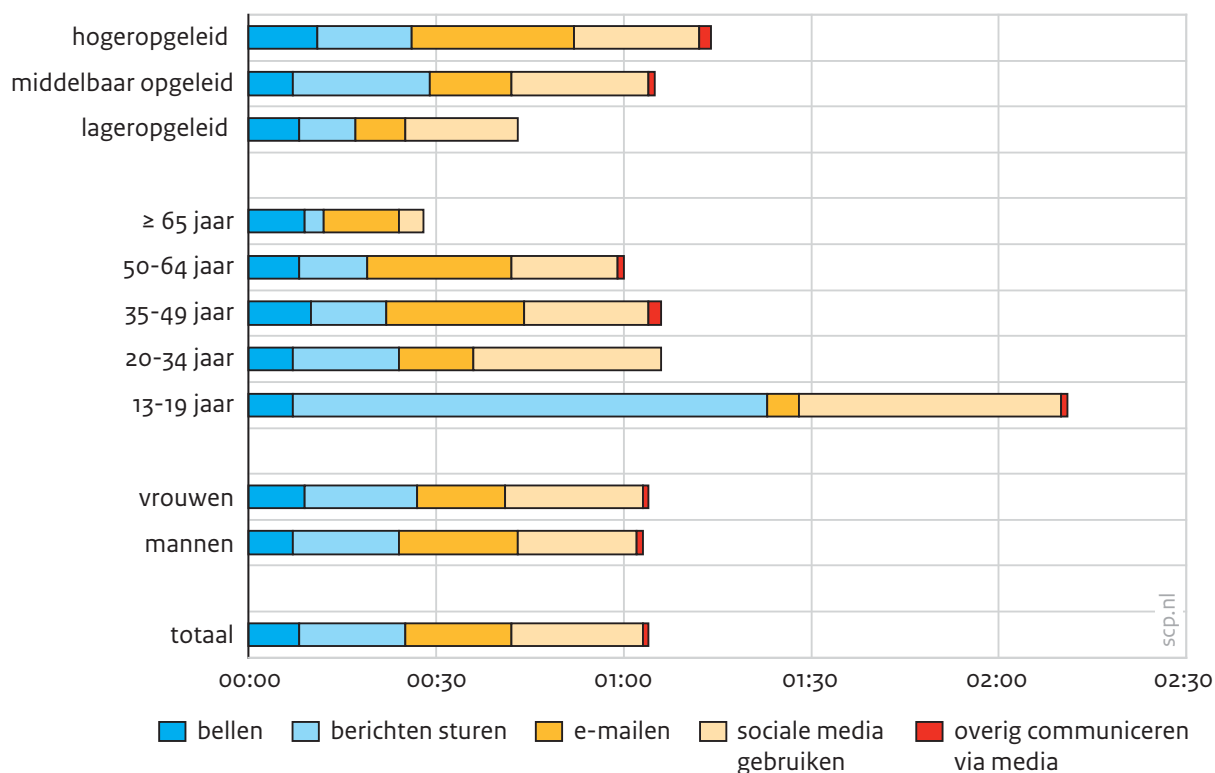
Bron: SCP (TBO'90-'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Er zijn twee kanttekeningen te plaatsen bij bovenstaande meting van sociale contacten. De eerste betreft de meting van het face-to-facecontact. Hieronder wordt alleen de tijd gerekend die mensen besteden aan bijpraten en op visite gaan. Een deel van het sociale contact gebeurt echter in combinatie met uitstapjes, sport of culturele activiteiten (zie § 9.5-9.7). De conclusie dat mensen in de afgelopen 25 jaar minder tijd met anderen zijn gaan doorbrengen, is op basis van bovenstaande dus niet gerechtvaardigd. Het is immers mogelijk dat door een groeiende tijdsdruk en groeiende concurrentie van mogelijkheden in de vrije tijd, de sociale contacten tegenwoordig meer gecombineerd worden met andere activitei-

ten. Net als op andere terreinen in het dagelijks leven stellen mensen ook hoge eisen aan (de invulling van) de vrije tijd (Breedveld en Van den Broek 2004). De vrijetijdsmarkt biedt met een groeiend aantal opties voor tijdverdrijf veel keuzemogelijkheden, maar mogelijk ook keuzeproblemen binnen de beperkte hoeveelheid vrije tijd.

Figuur 9.5
Tieners besteden de meeste tijd aan communiceren via media

Verskillende vormen van communiceren via media, naar enkele achtergrondkenmerken, personen van 13 jaar en ouder, 2015 (in uren:minuten)^a

a Gemiddeld op een doorsneedag.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

De tweede kanttekening betreft het gemedieerde contact. Het TBO geeft slechts een grove indicatie van het contact dat mensen via internet of telefoon hebben. Het Media:Tijd-onderzoek geeft meer inzicht in deze gemedieerde contacten. In de dagboeken werd in 2015 op een dag gemiddeld 1 uur en 6 minuten aan communiceren via media genoteerd⁵ (figuur 9.5). Dit was nagenoeg gelijk aan de tijd in 2013. Sociale media nemen de meeste tijd in beslag (21 minuten), gevolgd door e-mailen (17 minuten), berichten uitwisselen via sms, chat of app (17 minuten) en bellen (8 minuten). Verschillen tussen leeftijdsgroepen springen het meest in het oog. Zo besteden tieners, met gemiddeld 2 uur en 12 minuten op een dag, de meeste tijd aan communiceren via media, tegenover de 65-plussers, die hier met nog geen half uur op een dag de minste tijd aan besteden. Voor 13-19-jarigen en 20-34-jarigen zijn sociale media en het sturen van berichten de populairste vormen van

communiceren. Deze leeftijdsgroepen doen het minste aan de klassiekere communicatievormen (bellen en e-mailen).

9.5 Sport

Sportbeleid in vogelvlucht

25 jaar geleden werd sport vooral gezien als een middel om welzijnsdoelen te bereiken. Beleidsmakers wilden met hun beleid arbeidsplaatsen in de sport creëren, de sportdeelname van niet-westerse bevolkingsgroepen en vrouwen bevorderen, de discriminatie van homoseksuelen tegengaan en sociale vernieuwing op gang brengen. In het begin van de jaren negentig kregen beleidsmakers ook meer aandacht voor topsport. In 1999 werd door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) de nota *Kansen voor topsport* uitgebracht (Ministerie van Volksgezondheid 1999). Deze richtte zich niet alleen op de prestaties van topsporters, maar ook op het bezoek aan evenementen en de rol van media. Twee jaar later verschoof de aandacht van de beleidsmakers met de nota *Sport, bewegen en gezondheid* naar de positieve gezondheidseffecten van bewegen en sporten (Ministerie van Volksgezondheid 2001). Pas in 2005 werden de afzonderlijke doelstellingen van de eerdere nota's bij elkaar gebracht. De nota *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren* (Ministerie van Volksgezondheid 2005) legde de basis voor het huidige landelijke sportbeleid, gericht zowel op meedoen, gezondheid en presteren als op meeleven (zie ook Van Bakel et al. 2017). Onder meeleven wordt het volgen van sport via de media en het bezoek aan wedstrijden verstaan. In deze nota werd overigens niet alleen gesproken over ambities voor het beleidsterrein sport, maar werd ook uitgebreid stilgestaan bij de mogelijke bijdrage van sport aan andere beleidsterreinen. Anders gezegd, sport was niet alleen een doel op zich, maar ook een middel om andere maatschappelijke beleidsdoelen te bereiken. Voorbeelden hiervan zijn het verbeteren van de gezondheid en het vergroten van de maatschappelijke samenhang door samen te sporten. Dit wordt ook wel de instrumentalisering van het sportbeleid genoemd (Van den Heuvel en Van der Poel 1999). Het meest recente kabinetsstandpunt, *Uitblinken op alle niveaus* (Ministerie van Volksgezondheid 2009), zet deze lijn door en ziet (top)sport en bewegen als middel om brede beleidsdoelstellingen te bereiken op het gebied van maatschappelijke participatie, gezondheid, een goed leefklimaat en economische vooruitgang.

Ontwikkelingen in de sportdeelname van Nederlanders

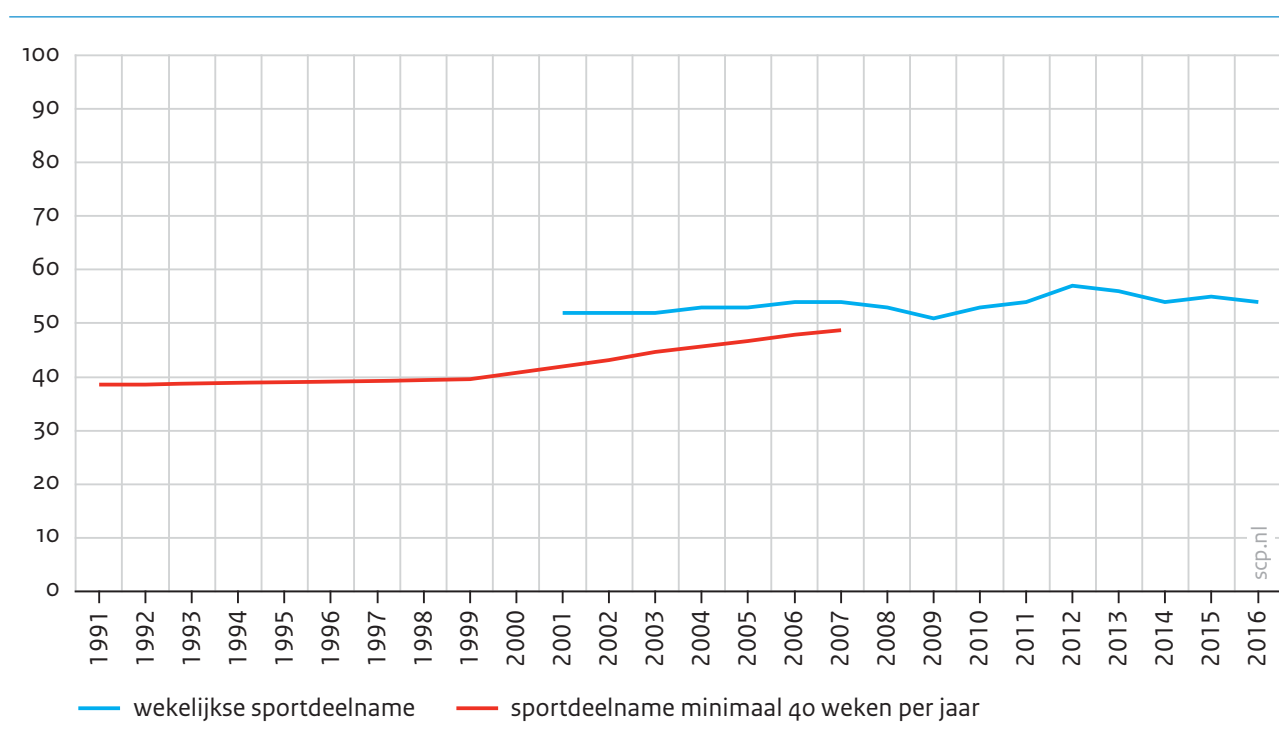
In de *Sport Toekomstverkenning*, die in de herfst van 2017 is uitgebracht, stellen de auteurs dat maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering, flexibilisering en commercialisering een grote invloed op de Nederlandse sport hebben. Mensen willen steeds vaker zelf bepalen waar, wanneer en met wie zij sporten en bewegen. Daarnaast is het commerciële sportaanbod toegenomen en wordt de beleving van sport steeds belangrijker. Deze en andere ontwikkelingen zijn reeds ingezet en zullen de sport ook in de toekomst beïnvloeden (Van Bakel et al. 2017). In hoeverre is dit terug te zien in trends in de afgelopen decennia?

Om een beeld te schetsen van de afgelopen 25 jaar maken we gebruik van twee data-bronnen: het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO, met cijfers over de periode 1991 tot 2007) en de Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor (GE/LSM, vanaf 2001). Figuur 9.6 laat zien dat de sportdeelname van de gehele bevolking tussen de 12 en 79 jaar is toegenomen. In 1991 deden vier op de tien Nederlanders tussen de 12 en 79 jaar minstens veertig weken per jaar aan sport. In de rest van de jaren negentig bleef de deelname constant en na 2000 steeg deze tot de helft van de Nederlanders. Het databestand van CBS en RIVM meet sportdeelname op een iets andere manier en kijkt naar het percentage Nederlanders dat wekelijks aan sport doet. Dit fluctueert licht tussen 2001 en 2016, maar is over de hele linie stabiel gebleven. In 2016 deed 54% van de 12-79-jarigen wekelijks aan sport.

Figuur 9.6

Wekelijkse sportdeelname is de afgelopen 25 jaar toegenomen

Wekelijkse sportdeelname, personen van 12-79 jaar, 1991-2016 (in procenten)

Bron: CBS (GE'01-'13); CBS i.s.m. RIVM (GE/LSM'14-'16); SCP (AVO'91-'07)

De man-vrouwverschillen in sportdeelname zijn verwaarloosbaar, maar wel waren en blijven leeftijd, opleidingsniveau en gezondheid belangrijke verklarende variabelen voor verschillen in sportdeelname (tabel 9.7). In de afgelopen vijftien jaar zijn de verschillen naar opleidingsniveau en herkomst groter geworden (Gooskens en Van den Dool 2017). Onder hoger opgeleiden was het aandeel sporters in 2001 al groter en dit is sindsdien verder toegenomen, terwijl het aandeel sporters onder middelbaar en lager opgeleiden juist licht is afgenomen. De verschillen naar herkomst zijn iets kleiner, maar ook hier is sprake van een groeiende kloof. De verschillen tussen leeftijdsgroepen laten zien dat de sportdeelname afneemt met de leeftijd. Wel zijn deze verschillen kleiner geworden, met name doordat meer 65-plussers zijn gaan sporten.

Tabel 9.7

Verschillen in sportdeelname naar opleidingsniveau en herkomst nemen toe

Wekelijkse sportdeelname naar achtergrondkenmerken, personen van 12 jaar en ouder, 2001-2016
(in procenten)

	2001	2008	2016
totaal	51	51	52
vrouwen	50	51	51
mannen	52	50	54
4-11 jaar ^a	-	-	65
12-19 jaar	77	76	70
20-34 jaar	62	62	64
35-49 jaar	53	52	52
50-64 jaar	42	45	47
≥ 65 jaar	26	30	37
laagopgeleid ^b	35	32	32
middelbaar opgeleid ^b	51	48	48
hoogopgeleid ^b	60	63	67
autochtone Nederlander	51	51	54
westerse migrant	50	54	49
niet-westerse migrant	45	40	41

a Vanaf 2016 is de kernmodule van de Leefstijlmonitor uitgebreid met de 4-11-jarigen. Deze groep is niet meegenomen in het totaal en bij de andere achtergrondkenmerken.

b 25 jaar en ouder.

Bron: CBS (GE'01 en '08); CBS i.s.m. RIVM (GE/LSM'16)

Bepaalde groepen uit de samenleving doen dus nog altijd minder aan sport. Zijn deze Nederlanders ook minder tevreden over de beschikbare voorzieningen en het aanbod dat daarin georganiseerd wordt? Inderdaad zijn migranten van niet-westerse afkomst, mensen met een matige of slechte gezondheid en lager en middelbaar opgeleiden vaker ontevreden over de accommodaties en keuze aan sporten in hun omgeving (Wennekers et al. 2015). De vraag is of ontevredenheid over de voorzieningen en het aanbod de deelname negatief beïnvloedt. De redenatie kan namelijk ook andersom gemaakt worden: onbekend zijn met sporten maakt het aanbod onbemand. Op basis van de beschikbare gegevens is het niet mogelijk om deze vraag te beantwoorden. Over het algemeen zijn Nederlanders echter dik tevreden met het sport- en beweegaanbod in hun directe woon-omgeving (86%) en is hierin de afgelopen jaren weinig veranderd.

In verenigingsverband, commercieel, individueel of ongeorganiseerd sporten?

Nederlanders sporten individueel, in verenigingsverband en via commerciële aanbieders. Het individueel of ongeorganiseerd sporten is anno 2016 de meest populaire vorm van sporten, maar lijkt over de jaren niet gegroeid te zijn. Tabel 9.8 laat zien dat in 2016 44% van de bevolking alleen of ongeorganiseerd sportte. Hier staat tegenover dat ongeveer een derde van de Nederlanders lid is van een sportvereniging en een op de vijf Nederlanders bij een commerciële aanbieder sport. De piek in clublidmaatschap lag in 1991, toen 37% van de bevolking lid was van een sportvereniging (Kamphuis en Van den Dool 2008). Tot 2000 is het lidmaatschap gedaald, waarna het constant is gebleven (Tiessen-Raaphorst 2015). Het sporten in commercieel verband is tussen 2012 en 2016 toegenomen. Niet alle bevolkingsgroepen maken evenveel gebruik van de verschillende organisatievormen. Individueel of ongeorganiseerd sporten is vooral iets voor mannen, volwassenen en hoger opgeleiden. Daarnaast is de toename hierin vooral zichtbaar bij de 20-34-jarigen. Dit is ook de leeftijdsgroep die het meest in commerciële sportcentra te vinden is.

De behoefte om flexibel te zijn wanneer je sport is, naast het combineren van organisatievormen, ook terug te zien in een toename van de beoefening van sporten zoals hardlopen, wielrennen en fitness. In 1991 was de meest beoefende sport zwemmen (33% van de bevolking had dit ten minste eenmaal gedaan), op ruime afstand gevolgd door toerfietsen/wielrennen (14%), schaatsen (13%), trimmen/joggen (11%), tennis en veldvoetbal (beide 10%) en dan pas fitness/aerobics (9%) (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006). Extra analyses op basis van de VTO-data laten zien dat fitness in 2016 inmiddels de meest beoefende sport is (27%, incl. aerobics en outdoor fitness 32%). Tussen 1991 en 2007 heeft de deelname aan fitness een enorme groei doorgemaakt; vanaf 2007 lijkt er echter sprake van een stabilisering (Hover et al. 2012). Zwemmen is net als in 1991 nog steeds een populaire sport (26%), al is de deelname eraan wat afgenomen, gevolgd door andere individueel te beoefenen sporten zoals hardlopen of joggen (19%) en wandelsport (15%). Verenigingssport veldvoetbal (11%) sluit de top 5 van meest beoefende sporten in 2016.

Tabel 9.8

Kleine verschuivingen in organisatievormen

Clublidmaatschap en individueel sporten naar achtergrondkenmerken, personen van 6 jaar en ouder, 2012 en 2016 (in procenten)

	individueel of ongeorganiseerd		abonnee of lid van fitnesscentrum of commerciële sportaanbieder		lid van een sportvereniging	
	2012	2016	2012	2016	2012	2016
totaal	49	44	18	21	32	31
vrouwen	46	41	19	24	29	28
mannen	51	47	16	19	35	34
6-11 jaar	38	34	20	20	70	78
12-19 jaar	45	38	17	17	66	56
20-34 jaar	61	58	26	34	36	35
35-49 jaar	55	48	19	23	25	23
50-64 jaar	51	48	15	16	19	19
≥ 65 jaar	31	28	11	14	16	18
laagopgeleid ^a	34	29	11	12	16	14
middelbaar opgeleid ^a	52	45	17	22	23	24
hoogopgeleid ^a	67	60	26	28	32	29

a 20 jaar en ouder.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

9.6 Cultuur

Over de tijd bezien kent het Nederlandse cultuurbeleid een hoge mate van continuïteit. Om het culturele veld te steunen is midden vorige eeuw een stelsel van cultuurbeleid in het leven geroepen dat nog steeds bestaat: de overheid stelt middelen ter beschikking, cultuurexperts adviseren bij de verdeling ervan. In 1993 is dit vastgelegd in de Wet op het specifiek cultuurbeleid. Die wet is nog altijd van kracht en belast de minister 'met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen' op basis van 'overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid' (artikel 2). Een Raad voor Cultuur, met experts uit het veld, adviseert de minister (artikel 2a). Maar terwijl het stelsel hetzelfde bleef, evolueerden de smaakvoorkeuren en samenstelling van de bevolking en erodeerde hierdoor het voetstuk van de 'hoge' kunst. De emancipatie van het individu, onder het motto van zelfontplooiing, zelfbeschikking en eigen regie, staat op gespannen voet met de idee dat sommige kunstvormen wel overheidssteun waard zijn en andere niet.

Voor zover er al trendbreuken in het cultuurbeleid bestaan, zijn er wellicht twee. Dit zijn de roep om meer aandacht voor jong publiek en migranten, eind vorige eeuw ingezet door toenmalig staatssecretaris Van der Ploeg, en de bezuiniging op kunst (erfgoed werd ontzien), ingezet onder kabinet-Rutte I. Toch ligt er een zekere continuïteit achter deze koerswijzigingen: de overheid heeft namelijk al lange tijd de wens geuit dat het gesubsidieerde deel van de cultuursector zich richt op de veranderende smaakvoorkeuren van de in samenstelling veranderende bevolking.

Om zicht te krijgen op patronen in de culturele belangstelling van de bevolking, hanteert het SCP in onderzoek al sinds jaar en dag een brede of inclusieve definitie van het begrip ‘cultuur’. Daarin gaat het niet alleen om opera, klassieke muziek en andere gecanoniseerde kunstvormen, maar ook om populaire cultuur. De vraag aan de respondent is of die een optreden of tentoonstelling bezocht heeft; een onderscheid naar hoog en laag volgt pas in de analyse daarna, maar is niet maatgevend voor wat wel en niet gemeten wordt. Daarnaast heeft SCP ook steeds aandacht besteed aan het zelf beoefenen van kunstvormen in de vrije tijd (zoals muziek maken en schilderen). Hier gaat de aandacht uit naar enkele vormen van cultuurbezoek.

Het bereik van klassieke concerten daalt door de jaren licht, maar gestaag (tabel 9.9). Het bereik van popconcerten (incl. musicals) groeide aanvankelijk flink en lijkt zich recent te stabiliseren. Na een aanvankelijke daling in de jaren negentig, steeg het aandeel dat in een jaar minstens eenmaal een museum bezoekt.

Tabel 9.9

Lichte daling klassiekconcertbezoek, flinke stijging bezoek aan popconcerten

Ontwikkelingen in enkele vormen van cultuurbereik, bevolking van 6 jaar en ouder, 1991-2016 (in indexcijfers,^a 2007 en 2012 =100)

	1991	1999	2007 en 2012	2016
klassieke concerten (incl. opera)	114	107	100	88
pop concerten (incl. musical)	71	82	100	100
musea	100	90	100	108

a De tijdreeks 1991-1999-2007 en de tijdreeks 2012-2016 zijn door verschillen in meting niet zonder meer vergelijkbaar, reden om te indexeren. De cijfers voor 1991 en 1999 zijn afgezet tegen 2007 = 100, de cijfers voor 2016 tegen 2012 = 100. Dat 2007 en 2012 beide op 100 zijn gesteld, betekent niet dat er in de tussenliggende jaren niets veranderd zou zijn. Een SCP-studie naar langetermijnontwikkelingen over deze trendbreuk heen is in voorbereiding (te verschijnen in 2018).

Bron: SCP/CBS (AVO'91-'07; VTO'12 en '16)

De Wet op het specifiek cultuurbeleid spreekt expliciet van het sociaal spreiden van cultuur: cultuur zou geen beperkt publiek moeten hebben, maar bezocht moeten worden door mensen met verschillende achtergronden. Het zijn echter met name ouderen en

hoger opgeleiden die cultuur bezoeken (tabel 9.10). Sekse is minder onderscheidend. Maar is cultuurbereik nu gelijkmatiger naar leeftijd en opleiding verdeeld dan voorheen?⁶ Qua leeftijdsopbouw springt vooral de ‘democratisering’ van het bereik van popconcerten in het oog. Dit berust deels op een generatie-effect: wie eerder in de levensloop popconcerten bezocht, is dat vaak blijven doen. Dit verklaart echter niet dat ook veel meer kinderen in de leeftijd van 6 tot 11 jaar popconcerten bezoeken. Enerzijds lijkt een ontwikkeling van een popaanbod voor jonge kinderen een rol te spelen, anderzijds zijn ouders popconcerten met hun kroost gaan bezoeken. Daarbij vergeleken vertoonde de leeftijdsopbouw van het bereik van klassieke muziek en musea vooral continuïteit. De doorwerking van opleidingsniveau bleek hardnekkig: het verschil in cultuurbereik naar opleiding is weliswaar iets minder scherp geworden, maar blijft groot.

Tabel 9.10

Popmuziek is gedemocratiseerd naar leeftijd van de bezoekers

Enkele vormen van cultuurbereik, naar achtergrondkenmerken, personen van 6-79 jaar, 1991 en 2016 (in indexcijfers, jaargemiddelde =100)

	klassieke concerten ^a		popconcerten		musea	
	1991	2016	1991	2016	1991	2016
vrouwen	113	103	106	109	102	102
mannen	88	97	94	90	98	98
6-11 jaar	44	50	29	108	129	125
12-19 jaar	56	71	139	115	107	104
20-34 jaar	88	99	184	114	105	96
35-49 jaar	119	75	90	113	108	57
50-64 jaar	138	116	45	97	95	50
65-79 jaar	125	151	4	72	34	52
lager onderwijs ^b	38	50	37	52	46	42
vmbo, lbo, mavo ^b	82	96	86	83	83	80
havo, vwo, mbo ^b	119	80	143	95	115	87
hbo, universiteit ^b	231	151	167	127	168	137

a Inclusief opera.

b 20 jaar en ouder.

Bron: SCP/CBS (AVO'91; VTO'16)

9.7 Vakanties

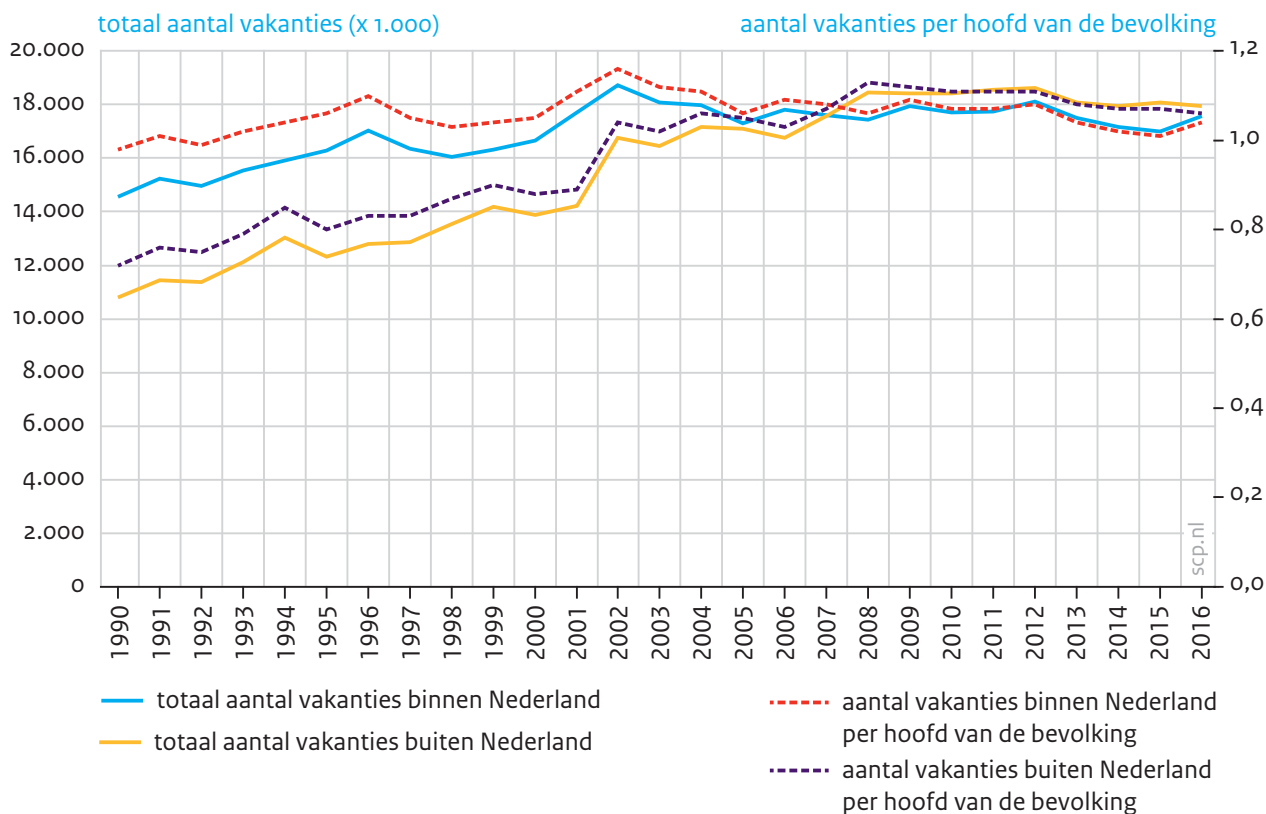
We sluiten af met een korte bespreking van het aantal vakanties dat Nederlanders nemen. Figuur 9.7 toont de ontwikkeling van het totale aantal vakanties in binnen- en buitenland en het aantal vakanties per hoofd van de bevolking. Dat aantal nam tussen 1990 en 2016 sterk toe. In 1990 gingen Nederlanders gemiddeld 1 keer per jaar op vakantie binnen

Nederland en 0,7 keer op vakantie buiten Nederland. In 2016 was dit toegenomen tot een gemiddelde van 1,04 voor het binnenland en 1,06 voor het buitenland. Er is dus met name in de vakanties in het buitenland een stijging te zien. De groei was het sterkst tussen 1990 en 2006 en kwam hierna tot stilstand. In de jaren na de crisis was er zelfs sprake van een lichte daling. Deze ontwikkeling is ook internationaal zichtbaar (CBS 2016b, p. 24). In vergelijking met de rest van Europa gaan relatief veel Nederlanders op vakantie. De meest recente cijfers laten zien dat in 2014 82% van de Nederlanders ten minste een keer per jaar op vakantie is gegaan, tegenover een EU-gemiddelde van 60% (CBS 2016b, p. 37). In 1990 was het aantal vakanties in Nederland groter dan dat in het buitenland (een verschil van bijna 3,8 miljoen vakanties). Tijdens de groeiperiode van 1990 tot halverwege de jaren 2000 lag de groei van buitenlandse vakanties echter hoger, waardoor deze kloof gedicht werd en vanaf 2004 verdwenen was. In de periode hierna is het aantal buitenlandse vakanties zelfs iets boven het aantal vakanties in Nederland komen te liggen, maar het verschil is klein.

Figuur 9.7

Vakanties in binnen- en buitenland zijn toegenomen

Totale aantal vakanties^a en het aantal vakanties per hoofd van de bevolking, 1990-2016 (in absolute aantallen)

a De definitie van een vakantie was tot 2002 ‘een verblijf buiten de eigen woning voor ontspanning of plezier met ten minste één overnachting anders dan bij familie of kennissen thuis doorgebracht.’ Na 2002 was dit een verblijf buiten de eigen woning voor ontspanning of plezier met ten minste één overnachting. Ook het logeren bij familie, vrienden of kennissen in het buitenland valt onder het begrip ‘vakantie’. Een verblijf bij familie, vrienden of kennissen in Nederland telt echter niet mee, tenzij de bewoners de hele tijd of de meeste dagen afwezig waren.

Bron: (CBS 2017b)

9.8 Slotbeschouwing

De hoeveelheid vrije tijd is de afgelopen 25 jaar, op een aantal fluctuaties na, gelijk gebleven. Weliswaar lijken Nederlanders hun vrije tijd iets anders in te richten, maar er is geen sprake van grote verschuivingen. Er is inmiddels meer te kiezen, bijvoorbeeld tussen oude en nieuwe media, commerciële en gesubsidieerde kunstvormen, en de sportvereniging en bootcamp in het park. Maar de bevindingen in dit hoofdstuk suggereren dat nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding de oude niet vervangen, maar aanvullen. Anno 2016 lezen mensen de krant op hun telefoon én op papier, sporten ze in organisatieverband én individueel, en gaan ze naar het theater én naar populaire cultuurvormen.

Analyses van de deelterreinen van de vrije tijd laten een meer gedetailleerd beeld zien. De opkomst van nieuwe vormen van ICT en de sociale media heeft een duidelijk stempel gedrukt op de ontwikkeling van de mediaconsumptie. Er is echter geen sprake van een complete omslag, want klassieke vormen van media worden nog altijd veel gebruikt. In vergelijking met 1990 besteden mensen minder tijd aan sociale contacten. Tussen 2011 en 2016 lijkt er echter een opleving te zijn. Daarnaast blijft de frequentie van sociaal contact stabiel, wat kan betekenen dat mensen elkaar korter zien of spreken, of dat zij sociale contacten vaker combineren met andere activiteiten.

Sport blijft ook een populaire bezigheid: ongeveer de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Dit is geen groot verschil met 25 jaar geleden. Achter de gemiddelden liggen echter grote verschillen naar opleiding, leeftijd en herkomst. Het aandeel mensen dat lid is van een vereniging en/of ongeorganiseerd sport, is stabiel gebleven. Wel lijkt er anno 2017 een grote behoefte te zijn om op flexibele momenten te sporten.

De trends in het bereik van cultuur zijn wisselend. Het bereik van klassieke concerten daalt gestaag, popmuziek heeft een groter bereik gekregen en het museumbezoek zit na een aanvankelijke dip in de lift. Daarnaast blijven de grote verschillen naar opleiding in het oog springen. De verschillen naar leeftijd in het bereik van popmuziek zijn afgenomen.

Ten slotte laat de laatste paragraaf zien dat het aantal vakanties is toegenomen, met name die naar het buitenland.

Als we de sociale verschillen op de diverse deelterreinen van de vrije tijd vergelijken, komt er geen eenduidig beeld naar voren. Vrouwen hebben minder vrije tijd dan mannen en richten deze ook anders in: ze sporten iets minder en bezoeken meer cultuur.

De opleidingsverschillen springen het meest in het oog. Hoger opgeleiden hebben minder tijd, maar sporten meer en bezoeken ook meer cultuur. De opleidingsverschillen in de totale vrije tijd en sport zijn toegenomen, maar bij cultuur lijken ze licht geslonken.

Mogelijk wijst dit erop dat de pogingen van de overheid om het cultuurbereik onder lager opgeleiden te vergroten enigszins succesvol zijn geweest. Het sportbeleid heeft, in tegenstelling tot het cultuurbeleid, geen doelgroepenbeleid gevoerd. De (toenemende) opleidingsverschillen in sport zouden echter wel een aandachtspunt voor beleidsmakers kunnen zijn, zeker in het licht van de gezondheidsverschillen tussen lager en hoger opgeleiden (zie ook hoofdstuk 7).

Noten

- 1 Deze benadering gaat eraan voorbij dat mensen in de andere domeinen eveneens zelf (mede) kunnen bepalen hoeveel tijd zij hieraan besteden. De zorg voor kinderen is hier een goed voorbeeld van. Hoewel sommige taken (zoals het voeden van een baby) inderdaad in hoge mate vaststaan, zijn andere zorgtaken (zoals het spelen met kinderen of een bezoek aan de speeltuin) meer flexibel en kunnen ze zelfs als vrije tijd worden aangeduid. Daarbij zijn kinderen over het algemeen niet iets wat mensen overkomt, maar waar meestal bewust voor gekozen wordt.
- 2 Onder 'medialandschap' wordt het geheel van voorzieningen verstaan waarover een samenleving beschikt om haar maatschappelijke communicatieverkeer af te wikkelen (Bardoel en Van Cuilenburg 2003).

- 3 Het aandeel van de Nederlanders met toegang tot internet ligt in de meting van 2012-2016 lager dan het eindniveau van de meting van 2005-2013. Dit kan worden verklaard door het feit dat in de meest recente meting ook Nederlanders van 75 jaar en ouder meegenomen zijn, terwijl de meting van 2005-2013 alleen 12-74-jarigen meenam. De lagere internettoegang onder ouderen werkt hier door in het bevolkingsgemiddelde.
- 4 In het TBO kan het communiceren via de smartphone niet altijd goed onderscheiden worden van het overige mobiele mediagebruik. Het gebruik van de smartphone is hier daarom bij sociale contacten ondergebracht, maar bevat mogelijk ook nog tijd besteed aan andere media-activiteiten, zoals het (online) kijken van filmpjes.
- 5 Vermeld moet worden dat dit mogelijk nog een onderschatting is. Communiceren via (sociale) media kenmerkt zich door korte gebruiksmomenten (< 5 minuten), die niet in het tijdsbestedingsdagboek vermeld worden. Aan het einde van elke dag gaven respondenten wel aan of en hoe vaak ze dit soort korte communicatiemomenten hadden gehad, maar dit is niet om te zetten in tijdsbesteding.
- 6 Ook etniciteit is sterk van invloed op cultuurdeelname, zie Van den Broek en Keuzekamp (2008). Zij pogen via gericht veldwerk een goed beeld te krijgen van culturele activiteiten van nieuwe groepen in de Nederlandse samenleving. Dit was echter eenmalig en daarom bevat deze paragraaf geen trends daarover.

Literatuur

- Bakel, M. van, I. Pulles, A. Tiessen-Raaphorst, F. den Hertog, R. Vonk en C. Schoemaker (2017). *Een sportiever Nederland. Sport Toekomstverkenning*. Bilthoven / Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) / Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Te raadplegen via www.sportenbewegenincijfers.nl/toekomstverkenning.
- Bardoel, J. en J.J. van Cuilenburg (2003). *Communicatiebeleid en communicatiemarkt. Over beleid, economie en management voor de communicatiesector*. Amsterdam: Cramwinckel Uitgever.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.) (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bittman, M. en J. Wajcman (2000). The rush hour. The character of leisure time and gender equity. In: *Social Forces*, jg. 79, nr. 1, p. 165-189.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2004). *De veeleisende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. Tiessen-Raaphorst (red.) (2006). *Rapportage sport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Broek, A. van den en S. Keuzenkamp (red.) (2008). *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2016a). *ICT, kennis en economie 2016*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2016b). *Trendrapportage toerisme, recreatie en vrije tijd, 2016*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2017a). *Dagtochten naar kenmerken; 90/91-06/07*. Geraadpleegd via <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=70220ned&d1=0,2-6,8-19,21-34,36-45,47-51&d2=0&d3=0&hd=170828-1623&hdr=g2,g1&stb=t>.
- CBS (2017b). *Ontwikkeling van het aantal vakanties naar vakantiekenmerken*. Geraadpleegd via <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=37526&d1=0,38&d2=0&d3=0&d4=a&hd=170919-1109&hdr=t,g1&stb=g2,g3>.

- Cloin, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- EC (2015). *Eurobarometer 84*. Brussel: Directorate-General for Communication, European Commission.
- Gershuny, J. (2003). *Changing times. Work and leisure in postindustrial society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gooskens, W. en R. van den Dool (2017). *Sportdeelname en opleidingsniveau: factsheet 2017/8*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Haan, J. de (2010). *De trage acceptatie van snelle media* (Tiele-lezing 2010). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Heuvel, M. van den en H. van der Poel (1999). *Sport in Nederland. Een beleidsgerichte toekomstverkenning*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Hoefnagel, F.J.P.M. (2005). *Geschiedenis van het Nederlands inhoudelijk mediabeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Te raadplegen via www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2005/04/19/geschiedenis-van-het-nederlands-inhoudelijk-mediabeleid---8.
- Hover, P., S. Hakkers en K. Breedveld (2012). *Tendrapport fitnessbranche 2012*. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamphuis, K. en R. van den Dool (2008). Sportdeelname. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Kamphuis, C., R. van den Dool, A. van den Broek, I. Stoop, P. Adelaar en J. de Haan (2009). *TBO/EU en TBO/NL*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W.P. en G. Kraaykamp, m.m.v. A. van den Broek en J. de Haan (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Negroponce, N. (1995). *Being digital*. New York: Vintage Books.
- Passias, E.J., L. Sayer en J.R. Pepin (2017). Who experiences leisure deficits? Mothers' marital status and leisure time. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 79, nr. 4, p. 1001-1022.
- Rogers, E. (2003). *Diffusion of innovations*. New York: Free Press.
- Sayer, L.C. (2005). Gender, time and inequality. Trends in women's and men's paid work, unpaid work and free time. In: *Social Forces*, jg. 84, nr. 1, p. 285-303.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (CMEPSP). Te raadplegen via <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (2015). *Rapportage sport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TK (2014/2015). *Wijziging van de Mediawet 2008 in verband met het toekomstbestendig maken van de publieke mediadienst*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34264, nr. 2. Geraadpleegd op 1 december 2016 via www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2015D30389.
- TK (2015/2016). *Wijziging van de Mediawet 2008 in verband met aanvullingen bij het toekomstbestendig maken van de landelijke publieke mediadienst*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34459, nr. 2. Geraadpleegd op 1 december 2016 via www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2016D25014&did=2016D25014.
- Verbeek, D. en J. de Haan (2011). *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- vws (1999). *Kansen voor topsport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2001). *Sport, bewegen en gezondheid*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2005). *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

- Wennekers, A.M. en J. de Haan (2017). *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A., M. Cloin, A. van den Broek en A. Tiessen-Raaphorst (2015). Vrijtijdsbesteding. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A.M., J. de Haan en F. Huysmans (2016). Multitasking met media. In: *Media:Tijd in kaart*. Geraadpleegd op 25 juni 2017 via https://digitaal.scp.nl/mediatijd/multitasking_met_media.
- Wennekers, A., A. Bassler, N. Sonck, S. Pennekamp, H. Fernee en J. de Haan (2017). Media:Time: A new time-use survey method to capture today's media use. In: *Survey Practice*, jg. 10, nr. 4.
- WRR (2005). *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR-rapport 71).

Sociale veiligheid

10 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije

- De ondervonden en de geregistreerde criminaliteit zijn in het afgelopen decennium gedaald. Het aandeel slachtoffers daalde in dezelfde periode, van 28% in 2005 naar 17% in 2016. Net als nu werden twintig jaar geleden mannen, jongeren en hoogopgeleiden ook al relatief vaak slachtoffer.
 - Het aandeel minderjarige verdachten blijft dalen en is in 2015 40% lager dan in 2005 (unieke personen).
 - Het is de politie gelukt de meeste landelijke doelstellingen te realiseren, hoewel het ophelderingspercentage achterblijft. De tevredenheid van Nederlanders over de politie, in het algemeen en in de eigen buurt, is in 2016 op alle fronten gegroeid.
 - 44% van de Nederlanders heeft in 2016 veel of zeer veel vertrouwen in de rechtspraak, het hoogste aandeel in ten minste zes jaar. Een steeds kleinere meerderheid, maar nog altijd 71%, vindt dat misdaden in Nederland in het algemeen te licht worden bestraft. Rechters leggen steeds vaker gevangenisstraffen van korte duur op, en steeds minder vaak geldboetes.
 - In 2016 zei 35% van de bevolking zich wel eens onveilig te voelen, een geleidelijke afname sinds de eeuwwisseling. Deze gevoelens komen overwegend voor bij dezelfde groepen (vrouwen, hogeropgeleiden, migranten) als ruim twintig jaar geleden, met uitzondering van ouderen: zij voelden zich destijds het vaakst onveilig, tegenwoordig zijn dat de jongeren.
-

10.1 Een langetermijnperspectief op veiligheid

Veiligheid is een beleidsterrein waarop politieke partijen zich in hun verkiezingsprogramma's nog klassiek profileren als links of rechts. Men is het in grote lijnen eens over het doel, maar niet over de route ernaartoe. Dat heeft er de afgelopen decennia toe geleid dat het beleid aan schommelingen onderhevig was, soms retorisch, soms inhoudelijk, afhankelijk van de zittende coalitie. In dit hoofdstuk blikken we hierop terug.

In de jaren zeventig en begin jaren tachtig registreerde de politie een sterke toename van criminaliteit. Tot dan werd de aanpak van criminaliteit als het exclusieve terrein van politie en justitie beschouwd. In het beleidsplan *Samenleving en criminaliteit* (SeC) (Justitie 1985) werd betoogd dat het strafrecht een ultimum remedium moest zijn, en dat de primaire aanpak van criminaliteit lag bij andere overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties, het bedrijfsleven en burgers. Ook moest de aanpak zich volgens SeC primair richten op veelvoorkomende vormen van criminaliteit, waarvan burgers de grootste overlast ondervinden. Voorgestelde maatregelen waren het aanpassen van de bebouwde omgeving, het versterken van sociale bindingen in de samenleving en het versterken van functioneel toezicht.

Deze nadruk op het voorkómen van onveiligheid, door bestuurlijke en gebiedsgerichte preventie, en nauwe samenwerking tussen overheid en samenleving werd in de jaren negentig voortgezet met de nota's *Recht in beweging* (RiB) (Justitie 1990) en *Veiligheidsbeleid 1995-1998* (TK 1996/1997), en het eerste Integraal veiligheidsprogramma (TK 1998/1999). Wel verschoof de aandacht van kleine criminaliteit naar zwaardere vormen (RiB), en kwam het zwaartepunt van de preventieve aanpak sterker bij lokale overheden te liggen, gecoördineerd door het ministerie van Binnenlandse zaken (Veiligheidsbeleid 1995/1998). Rond de eeuwwisseling kwam de strafrechtelijke handhaving weer nadrukkelijker in beeld, met de nota *Criminaliteitsbeheersing* (TK 2001/2002) en de beleidsplannen *Naar een veiliger samenleving* (TK 2002/2003) en *Veiligheid begint bij voorkomen* (2007-2010). Er moest een tekort in de justitiële keten worden weggewerkt, door een hogere pakkans, het uitsluiten van non-interventies en snellere doorlooptijden. Toezicht en handhaving – met name door de politie, maar ook door bijvoorbeeld particuliere beveiligers – werden geïntensiveerd, specifiek gericht op de grootste overlastgevers, veelplegers en jeugdigen. De overlast- en onveiligheidsgevoelens van burgers werden belangrijke graadmeters voor het succes van het veiligheidsbeleid (vanaf 2012 met concrete streefcijfers). Van burgers en bedrijfsleven werd meer eigen verantwoordelijkheid verwacht. Gaandeweg werd meer geïnvesteerd in persoonsgerichte en alternatieve sancties voor veelplegers en probleemjongeren, om de druk op de celcapaciteit te verlichten, en was er meer oog voor slachtofferzorg en voor dadergerichte preventie, onder andere door een positieve binding met de samenleving. Het eerste kabinet-Rutte (2010-2012) doopte het ministerie van Justitie om tot het ministerie van Veiligheid en Justitie. De verantwoordelijkheid voor een nieuwe nationale politie verhuisde van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar dit nieuwe ministerie. De boodschap was dat burgers alleen in vrijheid kunnen leven in een samenleving die vrij is van onveiligheid en onveiligheidsgevoelens. Om de vrijheid te bevechten biedt de overheid enerzijds rechtsbescherming, anderzijds grijpt ze – waar nodig – stevig in de persoonlijke levenssfeer van burgers in. 'Daadkracht' was het motto. Het beleid maakte weer een duidelijke beweging richting harder straffen, onder andere door strafverzwaring, het invoeren van minimumstraffen en versoering van het detentieregime. Hoewel preventie deel uitmaakte van lopend beleid, waren nieuwe preventieve maatregelen vooral gericht op de opsporing, zoals preventief fouilleren en cameratoezicht. Met de kabinetswissel van Rutte I (2010-2012) naar Rutte II (2012-2017) werd meer gematigd en preventiegericht over veiligheidszorg gesproken. Zwaardere straffen werden ingeruild voor passende straffen en tijdige resocialisatie. Inhoudelijk waren de aanpassingen beperkt.

Welke lijnen de nieuwe regeringscoalitie ook uitzet, over een ding zijn alle partijen het eens: de politie moet weer sterker verankerd zijn in het sociale weefsel van de wijk, in de eerste plaats door meer wijkagenten te werven die persoonlijk contact onderhouden met bewoners en risicogroepen. In de functie van de wijkagent gaan toezicht, handhaving en preventie hand in hand. Het aantal wijkagenten is in de afgelopen jaren al gegroeid, maar de norm van één wijkagent per 5000 inwoners is nog niet overal gehaald. Andere concrete prioriteiten zijn samengebracht in de *Veiligheidsagenda 2015-2018* (TK 2014/2015), die voor-

lopig nog van kracht is. De details van deze Veiligheidsagenda bespraken we in de vorige editie van de ssn. In het kort zijn daarin voor de politie concrete streefcijfers geformuleerd voor de aanpak van ondermijnende (georganiseerde) criminaliteit, cybercrime, horizontale fraude,¹ kinderporno en *high-impact*-criminaliteit (straatrovers, woninginbraken, overvallen, uitgaansgeweld, homofob geweld, huiselijk geweld en kindermishandeling). Met de aanpak van de criminaliteit met een hoge maatschappelijke impact (*high-impact*-criminaliteit) hoopt men de gemoedsrust van burgers de grootste dienst te bewijzen. Het afpakken van crimineel of illegaal verkregen vermogen moet hierbij tot een vast onderdeel worden gemaakt. De opbrengst hiervan moet primair worden aangewend voor schadevergoeding aan slachtoffers.

Strafrechtelijk is er een groeiend besef van het complex aan psychosociale problemen waarmee veel delinquenten te maken hebben, en van de hoge kosten van detentie, die zich niet uitbetalen in recidivevermindering. Daarom vindt er momenteel gedachtevorming plaats over de mogelijkheden van een individuele multiprobleemaanpak in de natuurlijke leefsfeer van daders, en daarmee dichtbij de lokale samenleving (VenJ 2016). Hiermee staan we op de drempel van de toekomst, waarop VenJ zich volop bezint, onder meer door zijn eerste Strategische kennis- en innovatieagenda (SKIA) te ontwikkelen (VenJ 2017).

Ook in dit hoofdstuk kiezen we een langetermijnperspectief. Waar mogelijk laten we trends in veiligheid en veiligheidsbeleving vanaf begin jaren negentig zien, waarmee we een kwart eeuw terugkijken. Zijn actuele trends van recente datum of gaat het om robuuste ontwikkelingen? Inzicht hierin geeft niet alleen een voorzichtige indicatie van de toekomstverwachting, maar plaatst ook de impact van beleidswijzigingen in perspectief. Behalve deze terugblik besteden we als vanouds ook aandacht aan enkele actuele veiligheidsthema's en -organisaties, vanwege hun huidige maatschappelijke relevantie.

10.2 Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit gedurende een kwart eeuw

Het antwoord op de vraag of de criminaliteit toe- of afneemt, hangt af van het tijdsbestek, het delict en de bronnen die worden geraadpleegd. Voor een zo volledig mogelijk beeld van de omvang en ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland leggen we twee databronnen naast elkaar: door burgers gerapporteerd slachtofferschap en politieregistraties. Omdat beide bronnen voor- en nadelen kennen, worden ze in samenhang gepresenteerd,² te beginnen met slachtofferenquêtes. Voordat we terugblikken op de afgelopen decennia, bespreken we de meest recente ontwikkelingen.

Aantal ondervonden delicten stabiliseert in 2016

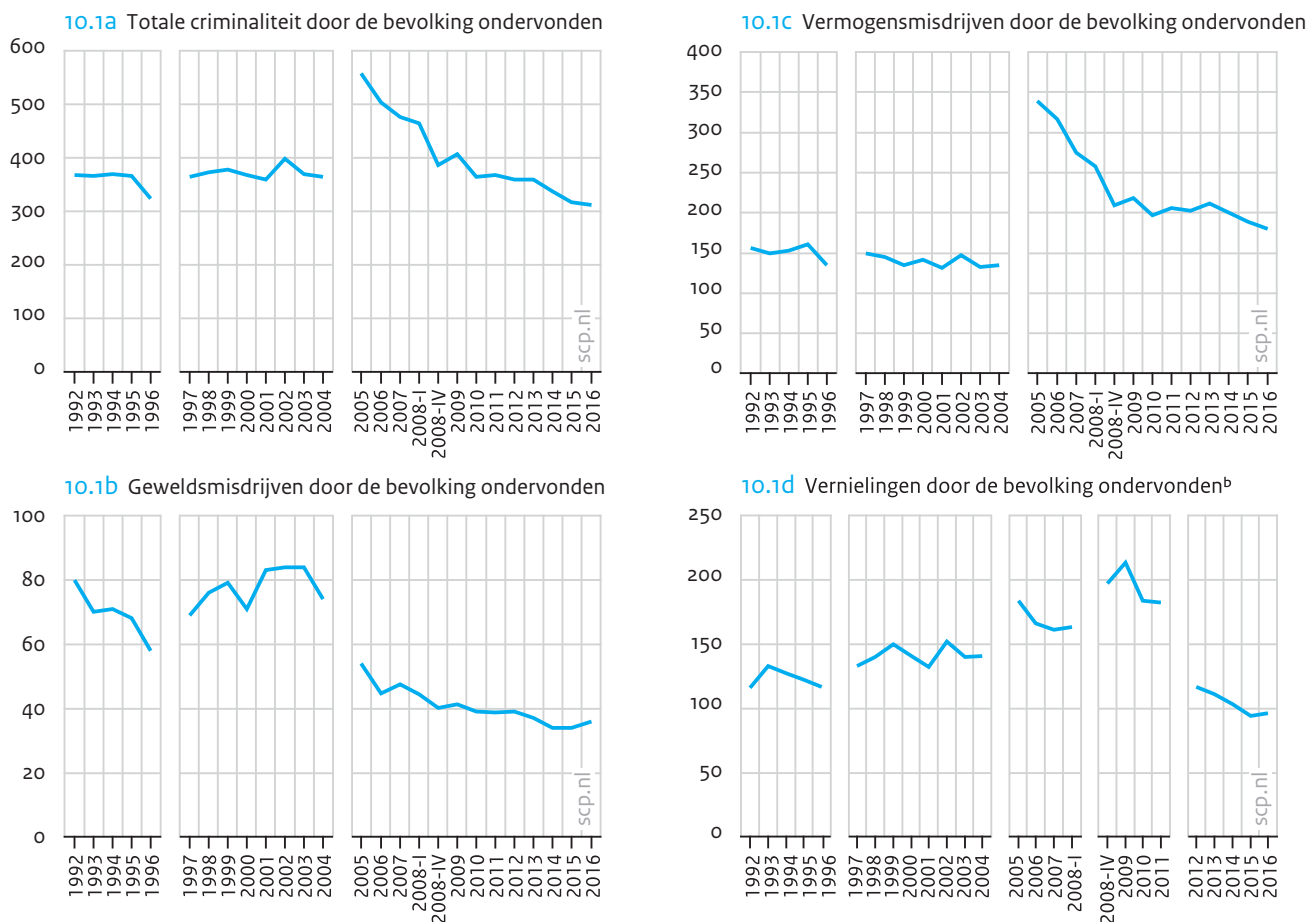
Volgens de Veiligheidsmonitor rapporteerden Nederlandse burgers in 2016 met 312 delicten op 1000 personen nagenoeg evenveel criminaliteit als in 2015 (318 delicten) (figuur 10.1). Van deze delicten was bijna 60% een vermogensdelict, ruim 30% vandalisme en ruim 10% een geweldsdelict. Meer dan de helft van het totale aantal gerapporteerde delicten werd gepleegd met behulp van de computer (cybercriminaliteit). Geen van deze

delictgroepen, inclusief cybercriminaliteit, veranderde significant ten opzichte van 2015. Wel werden alle delicttypen in 2016 minder gerapporteerd dan in 2012, met uitzondering van geweld, dat gelijk bleef.

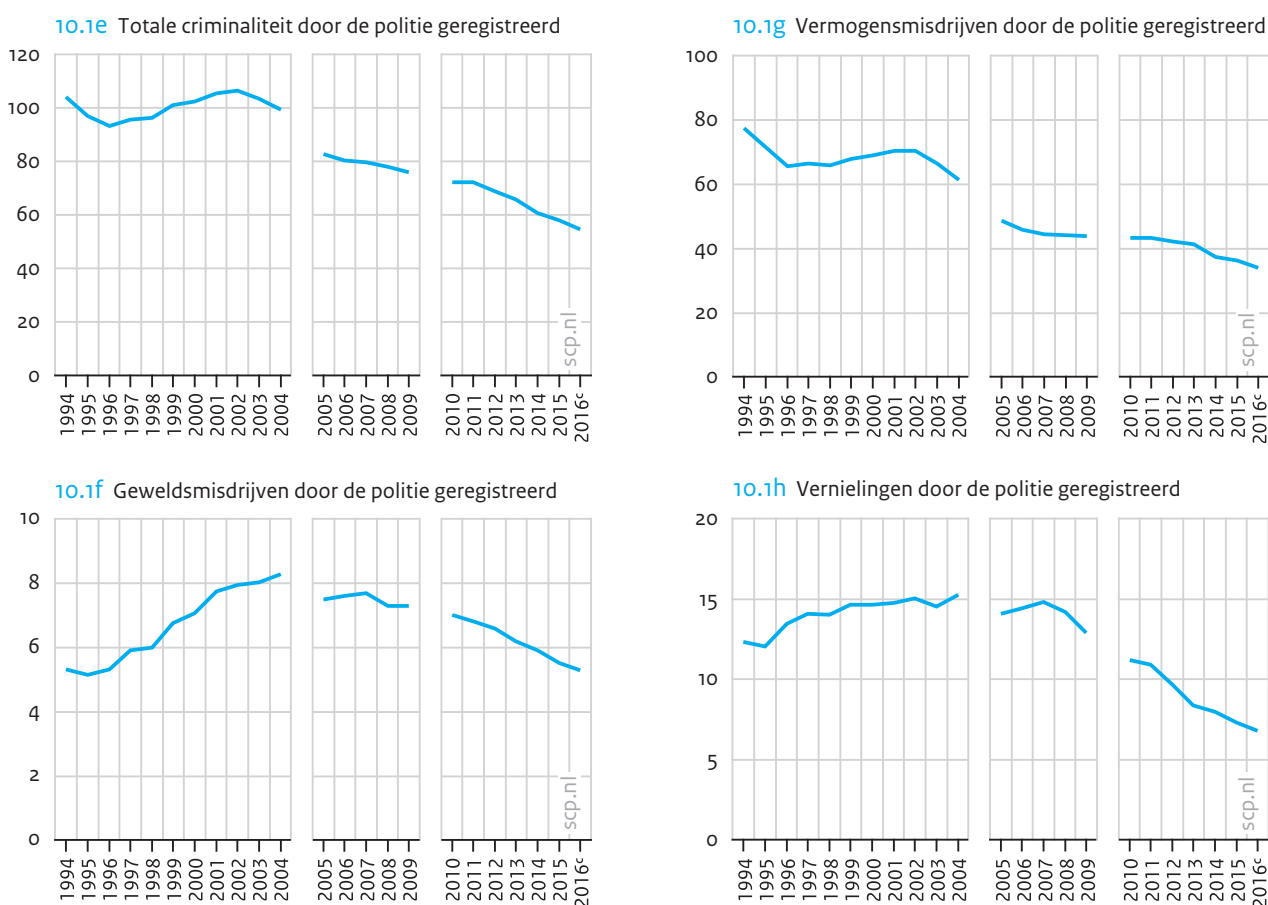
Figuur 10.1

Daling van de laatste tien jaar is een breuk met het verleden

Omvang van de criminaliteit per 1000 leden van de bevolking, 1992/1994-2016 (in absolute aantallen)^{a, d}

Figuur 10.1
(Vervolg)

- a Figuren 10.1a-d: op basis van slachtofferenquêtes, bevolking van 15 jaar en ouder. In figuren 10.1a tot en met 10.1c zijn de periodes 2005-2008I (Veiligheidsmonitor rijk, VMR) en 2008IV-2011 (Integrale veiligheidsmonitor, IVM) vergelijkbaar gemaakt met 2012-2016 (Veiligheidsmonitor, VM) met behulp van CBS-omrekenfactoren (CBS 2015). Figuren 10.1e-h: op basis van politiestatistiek (met voorlopige cijfers voor 2015 en 2016).
- b Omrekenfactoren VMR en IVM naar VM zijn niet beschikbaar voor vernielingen. Figuur 10.1d toont dus de oorspronkelijke tijdreeksen met methodebreuken tussen de VMR, IVM en VM.
- c Voorlopige cijfers.
- d In figuren 10.1a-d zijn de reeksen 1992-1996, 1997-2004 en 2005-2016 onderling niet vergelijkbaar vanwege methodebreuken. In figuren 10.1e-h zijn de reeksen 1994-2004, 2005-2009 en 2010-2016 onderling niet vergelijkbaar vanwege methodebreuken.

Bron: CBS (ERV'92-'96; IVM'08-'11; POLS'97-'04; VM'12-'14; VMR'05-'08; Politiestatistiek)

Ondervonden delicten worden in 2016 minder vaak gemeld

Slachtofferenquêtes bieden aanvullend zicht op delicten die niet onder de aandacht van de politie worden gebracht en daardoor niet in de politiecijfers terechtkomen. In 2016 werd 34% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld. Dat is minder dan in 2015 (36%) en nog minder dan in de drie jaren daarvoor (38%). Met 41% werden gewelds- en vermogensdelicten het vaakst gemeld. De meldingsgeneigdheid voor vandalisme ligt met net 19% aanzienlijk lager. In de voorbije jaren waren de meest voorkomende redenen om niet te

melden steeds dat het toch niets zou helpen, dat het voorval niet belangrijk genoeg was en dat men het geen zaak voor de politie vond.

Meldingen leiden volgens burgers iets minder vaak tot registraties

Niet elk ondervonden delict wordt door burgers bij de politie gemeld, en niet elke melding komt in de politieregistraties terecht. Voor registratie moet de politie een proces-verbaal van de melding opmaken. Volgens burgers werd in 2016 van 25% van de ondervonden delicten proces-verbaal opgemaakt. Als we uitgaan van de delicten die zij bij de politie hebben gemeld, betekent dit dat van de gemelde delicten zo'n 72% ook daadwerkelijk door de politie werd geregistreerd. Dat noemen wij de registratiegeneigdheid. De registratiegeneigdheid was volgens Nederlandse burgers voor vermogensdelicten het hoogst (77%), waarschijnlijk omdat de verzekering dit vaak eist. Hierop volgt de registratiegeneigdheid voor vandalisme (68%), cybercriminaliteit (58%) en geweld (53%). De totale registratiegeneigdheid lag in 2016 wat lager dan in 2015 (74%) en 2012 (75%). Dit komt vooral voor rekening van de teruggelopen registratiegeneigdheid van vermogensdelicten en vernielingen. Gemelde geweldsdelicten werden in 2016 wel wat vaker geregistreerd. De registratiegeneigdheid van cybercriminaliteit lijkt in de afgelopen vijf jaar langzaam te groeien.

In 2016 minder delicten door de politie geregistreerd

Politiestatistieken bieden meer zicht op criminaliteit zonder directe slachtoffers of tegen bedrijven of instellingen, die vanzelfsprekend niet door burgers in slachtofferenquêtes worden gerapporteerd. In 2016 registreerde de politie 929.000 delicten. Vermogensmisdrijven maken hier 62% van uit, misdrijven tegen de openbare orde en het gezag ruim 12% en geweldsmisdrijven bijna 10%.

De totale geregistreerde criminaliteit neemt al sinds 2002 af, maar sinds 2011 daalt die in versneld tempo en deze daling houdt nog altijd aan. Alle geregistreerde delictgroepen zijn in 2016 verder afgenomen. Geregistreerde gewelds- en seksuele misdrijven dalen vanaf 2007 aanhoudend. Ook het aantal geregistreerde vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en het gezag daalt vanaf 2007, in een nog wat hoger tempo. Het aantal geregistreerde vermogensmisdrijven daalt al sinds 2002, maar in een rustiger tempo.

Een veelbelovend decennium, met een digitaal voorbehoud

Op langere termijn tekent zich een rooskleurig beeld af. In de afgelopen tien jaar, vanaf 2005, zeggen steeds minder Nederlanders dat ze slachtoffer van criminaliteit zijn geweest. In de jaren negentig en net na de eeuwwisseling zat hierin, op een enkele schommeling na, nauwelijks verandering. De politiecijfers bevestigen dit beeld in grote lijnen. Ook de politie registreert al ruim tien jaar steeds minder criminaliteit, terwijl er halverwege de jaren negentig nog sprake was van een stijging. Het feit dat beide bronnen een vergelijkbare trend over langere termijn laten zien, geeft vertrouwen dat de criminaliteit zich daadwerkelijk gunstig ontwikkelt.

Ook in andere westerse landen tekent zich een dergelijke gunstige trend af. Dat maakt het minder waarschijnlijk dat nationaal beleid ervoor verantwoordelijk is. Mogelijke verklaringen zijn er volop, maar naar sluitende verklaringen wordt nog altijd gezocht; dat is de reden waarom het ook is opgenomen op de Nationale Wetenschapsagenda. Een van de meest veelbelovende oorzaken is een toename van de technische beveiliging van huizen, auto's en winkelwaar, waardoor de gelegenheid tot vermogenscriminaliteit sterk is beperkt (Farrell 2013; Vollaard et al. 2009).

Wel wordt er rekening mee gehouden dat de criminaliteit zich juist de laatste jaren verplaatst van traditionele criminaliteit naar cybercriminaliteit. Onderzoek in opdracht van het WODC laat zien dat daders van traditionele delicten, zoals bedreiging of diefstal, redelijk lijken op daders van cybercriminaliteit in brede zin, die dezelfde delicten met behulp van een computer plegen (Zebel et al. 2013). Cybercriminaliteit in enge zin, delicten waarbij de computer zowel doel als middel is, trekt daarentegen een nieuwe groep daders aan, die zich voorheen niet met veelvoorkomende offline-criminaliteit bezighielden. Mogelijk is het lastiger voor burgers om slachtofferschap in de digitale wereld te herkennen, en voor de politie om het op te sporen en te registreren, waardoor beide bronnen dit voorlopig kunnen onderschatten. Toch lijkt een verschuiving van offline- naar onlinecriminaliteit geen afdoende verklaring voor de gedaalde criminaliteit. Hierop komen we in paragraaf 10.4 over verdachten terug.

10.3 Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht

Enkele actuele vormen van criminaliteit die op basis van slachtofferenquêtes en politie-registraties (nog) onvoldoende uit de verf komen, lichten we hier apart uit. Discriminatie, geweld tegen publieke functionarissen en cybercrime zijn misdrijven waaraan hoge prioriteit is toegekend in het veiligheidsbeleid. Toch wordt dit type misdrijven relatief moeizaam herkend en/of gemeld bij de politie. Ook gaan ze grotendeels schuil achter overkoepelende delictcategorieën als mishandeling, bedreiging en diefstal, maar kunnen ze zich afwijkend van het grotere geheel ontwikkelen. Alle reden om er op basis van beschikbare databronnen iets preciezer naar te kijken.

Discriminatie

De Aanwijzing discriminatie 2007 van het College van procureurs-generaal stelt dwingende regels voor de opsporing en vervolging van discriminatie. Hieraan gekoppeld stelt de Richtlijn strafvordering discriminatie, voor het laatst aangescherpt in 2015, dat delicten met 'discriminatoire aspecten' altijd moeten worden gedagvaard; een strafverzwaring van 100% is het uitgangspunt voor de strafeis. In reactie op negatieve berichten van RTL-nieuws (22 september 2016) over het lage aandeel aangiftes dat door het OM in behandeling wordt genomen, liet het College weten dat het, door de opkomst van sociale media waarin tienduizenden uitingen per dag verschijnen, onhaalbaar is om de eigen richtlijn op te volgen en onderzoek te doen naar alle aangiftes, ook de minder ernstige.

De Aanwijzing discriminatie formuleert ook regels voor de eenduidige registratie door de politie. Hoewel nog altijd aan de optimalisering ervan gewerkt wordt (voor de kwaliteit van databronnen zie Andriessen en Fernée 2012), zijn politiecijfers over discriminatie vanaf 2008 beschikbaar. Deze laten tot 2014 een sterk stijgende lijn zien, van 2238 incidenten in 2008 naar 5721 in 2014. Per 100.000 Nederlanders komt dit neer op een kleine 14 incidenten in 2008 en 34 incidenten in 2014 (figuur 10.2). Deze stijging heeft drie waarschijnlijke verklaringen. Ten eerste leiden voortdurende verbeteringen in het registratieproces tot hogere politiecijfers; ten tweede kunnen bewustwordingscampagnes en andere media-aandacht de meldingsgeneigdheid onder slachtoffers hebben gestimuleerd (Art.1 2015); ten derde kan er sprake zijn van een daadwerkelijke toename van discriminatie.

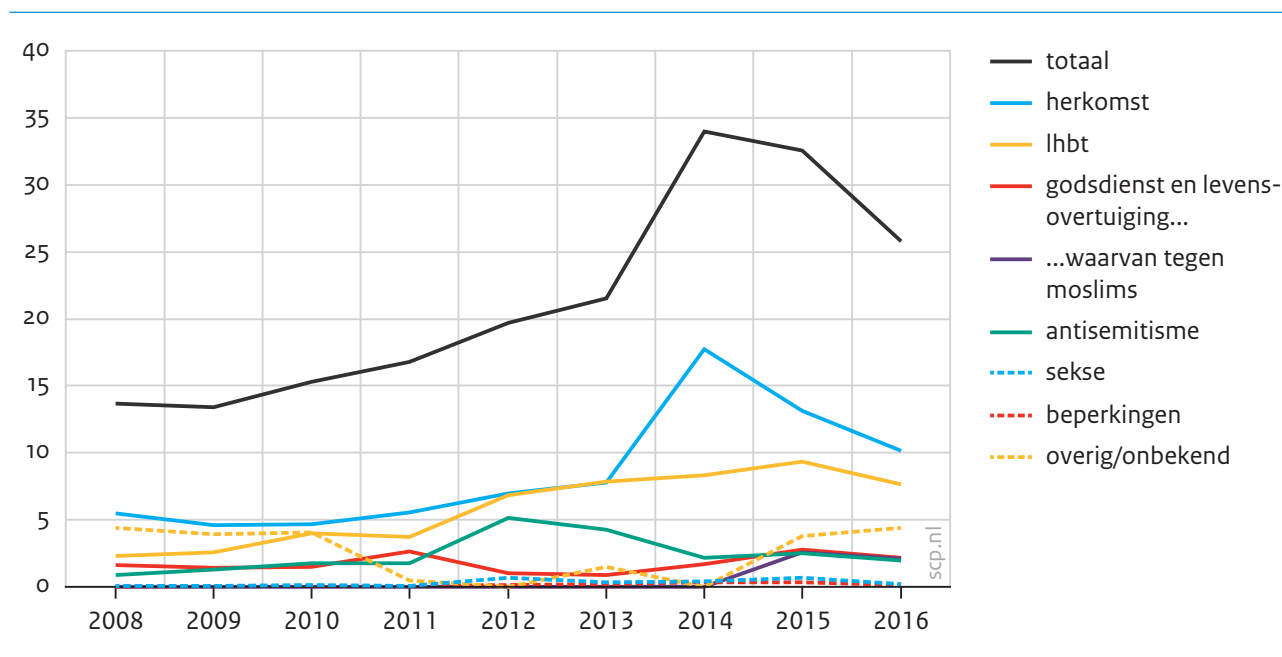
In 2014 was er inderdaad een concrete aanleiding voor het recordaantal aangiftes in dat jaar (Art.1 2015). Geert Wilders deed toen zijn beruchte ‘minder Marokkanen’-uitspraak na afloop van de gemeenteraadsverkiezingen, waarvoor hij in 2017 ook is veroordeeld.

Vele particulieren deden toen aangifte tegen Wilders. De zaak loopt nu in hoger beroep. Na 2014 neemt het aantal aangiftes af tot 4376 in 2016, zo’n 26 incidenten per 100.000 inwoners. Denken we de uitschieter 2014 in figuur 10.2 weg, dan ligt het aantal registraties in 2016 nog altijd op een denkbeeldige stijgende lijn vanaf 2008.

Figuur 10.2

Geregistreeerde discriminatie herstelt van piekjaar 2014

Incidenten naar discriminatiegrond, 2008-2016 (in aantallen per 100.000 van de bevolking)

Bron: Politieregistraties (BVH'08-'16) (In: Mink en Van Bon 2017) SCP-bewerking

In 2016 werd volgens de politieregistraties met 39% het meest gediscrimineerd op grond van herkomst³ (figuur 10.3). De ontwikkeling van deze vorm van discriminatie, die is gedaald na de piek van 2014, is dan ook sterk sturend voor de ontwikkeling van het totale aantal registraties. Met 30% wordt vervolgens discriminatie van lhbt'ers (lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders) het meest geregistreerd. Ook deze vorm van

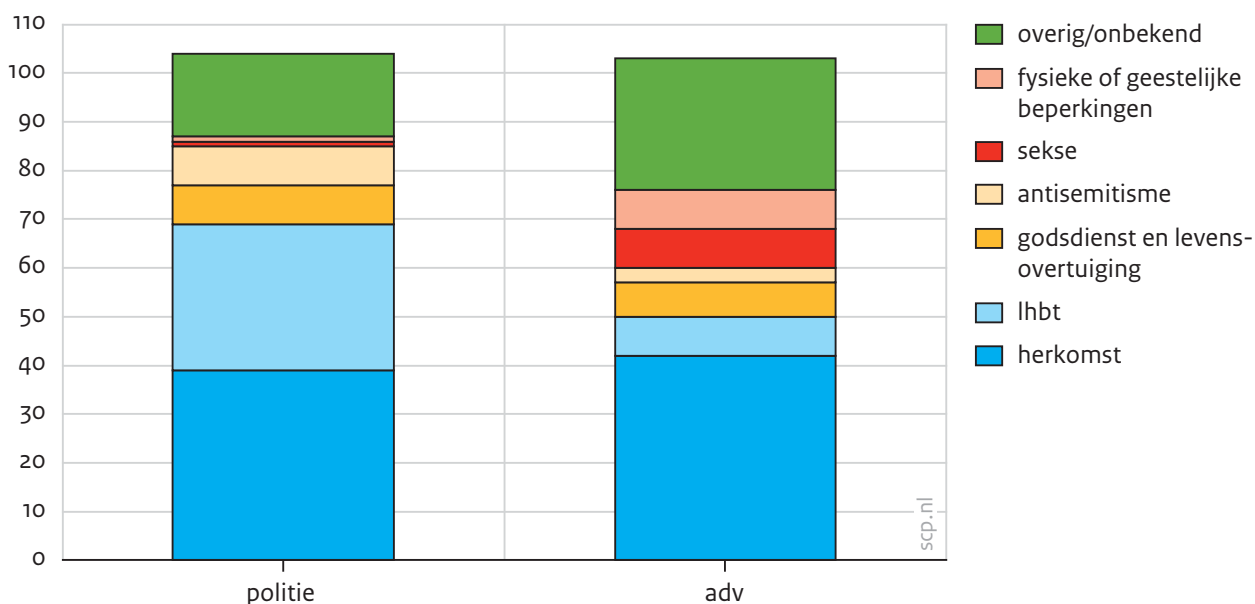
discriminatie neemt sinds 2008 toe in de registraties, zij het meer geleidelijk. 8% van de geregistreeerde discriminatie was gericht tegen godsdienst, hiervan was 95% gericht tegen moslims. Een deel van de discriminatie van moslims – in Nederland vaak van Noord-Afrikaanse of Turkse afkomst – zal ook geclassificeerd zijn als discriminatie op grond van herkomst. Eveneens 8% betrof antisemitisme. Overige motieven voor discriminatie worden veel minder vaak geregistreerd.

In veruit het merendeel van de gevallen (75%) was er sprake van belediging, al dan niet in combinatie met primaire discriminatie.⁴ Vernieling kwam in een kleine 20% van de geregistreeerde incidenten voor, gevolgd door mishandeling en bedreiging met 6% respectievelijk 3%. Ten slotte werd 1% geregistreerd als opruiing en nog eens 1% als uitsluiting.

Politieregistraties schetsen een steeds beter, maar onvermijdelijk onvolledig beeld van discriminatie in Nederland, omdat slachtoffers of getuigen niet met elk incident naar de politie gaan. Antidiscriminatievoorzieningen (adv's) zijn vaak een laagdrempelig alternatief, waardoor zij een aanvullende bron van informatie vormen. Een kanttekening bij deze bron is dat klachten bij adv's juridisch niet altijd staande blijven. Ook de ontwikkeling van adv-meldingen wordt gedomineerd door de Wilders-uitspraak in 2014, die eenmalig tot bijna 9714 klachten leidde. Opvallend is de terugval van het aantal klachten in 2015 (4561) en 2016 (4596). In tegenstelling tot de politieregistraties in 2015 en 2016 is het aantal adv-meldingen hiermee in bijna tien jaar niet zo laag geweest.

Figuur 10.3
Andere vormen van discriminatie gemeld dan geregistreerd

Discriminatiegrond als aandeel van het totale aantal registraties en meldingen, 2016 (in procenten)

Bron: Politieregistraties (BVH'16) en adv-meldingen 2016 (In: Mink en Van Bon 2017)

De vergelijking tussen meldingen bij adv's en registraties door de politie wijst ook op een verschil in de mate waarin verschillende gronden voor discriminatie lijken voor te komen.

Het aandeel discriminatie op grond van herkomst en godsdienst komt in beide bronnen min of meer overeen. Discriminatie van lhbt'ers is echter veel sterker vertegenwoordigd in de politieregistraties (30%) dan in de adv-meldingen (8%); in mindere mate geldt dit ook voor antisemitisme (8% versus 3%). Discriminatie op basis van sekse en van beperkingen wordt wel veel vaker gemeld bij adv's (beide 8%) dan geregistreerd door de politie (beide 1%). Deze verschillen kunnen met verschillende factoren samenhangen: de ernst en strafbaarheid van het incident, de motivatie van het slachtoffer om aangifte bij de politie te doen (dan wel om melding bij een adv te doen), verschillen in classificatie en prioritering door de politie.

Geweld tegen mensen met een publieke taak

Het programma Veilige publieke taak ging in 2007 van start om agressie en geweld tegen mensen met een publieke taak terug te dringen (TK 2007/2008). Het programma werd op 1 januari 2017 beëindigd. Gingen de zorgen aanvankelijk vooral uit naar frontlijnwerkers, zoals ambulancepersoneel en politieagenten, recent neemt ook de bezorgdheid over lokale politieke ambtsdragers toe (Bouwmeester et al. 2016). Hun verantwoordelijkheid voor gevoelige dossiers als de opvang van asielzoekers en de aanpak van regionale georganiseerde drugscriminaliteit maakt hen niet onder alle lagen van de bevolking populair; daarmee zijn ze kwetsbaar voor agressie.

Om geweld tegen publieke functionarissen tegen te gaan zet het ministerie van VenJ allereerst in op het sneller en strenger straffen van de daders. Onder meer werd de strafvorderingsrichtlijn bijgesteld: sinds begin 2011 moet het OM driemaal zo zware straffen eisen voor geweld tegen deze slachtoffers en tegen omstanders die hebben ingegrepen. De strafeisen blijken in de praktijk inderdaad verzwaard, maar minder dan de richtlijn voorschrijft (TK 2012/2013). Daarnaast mogen daders per 1 januari 2015 eerder in voorlopige hechtenis worden genomen, wat snelrecht en supersnelrecht mogelijk maakt.

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) kwam met werkgeversmaatregelen en maatregelen om de ketensamenwerking te verbeteren.

Volgens de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) kreeg in 2014 37% van de werknemers met een publieke taak in het voorgaande jaar zelf te maken met agressie door derden⁵ (figuur 10.4). Van de totale groep Nederlandse werknemers kregen veel minder mensen, 23%, hiermee te maken. De meeste publieke functionarissen werden naar eigen zeggen slachtoffer van intimidatie (een kleine 29%), gevolgd door lichamelijk geweld (ruim 15%), ongewenste seksuele aandacht (een kleine 10%) en pesten (een kleine 9%). Alleen de pestervaringen namen tussen 2007 en 2014 af; er was in die periode daarentegen meer sprake van ongewenste seksuele aandacht. De overige vormen van agressie door derden ontwikkelden zich niet eenduidig tussen 2007 en 2014.

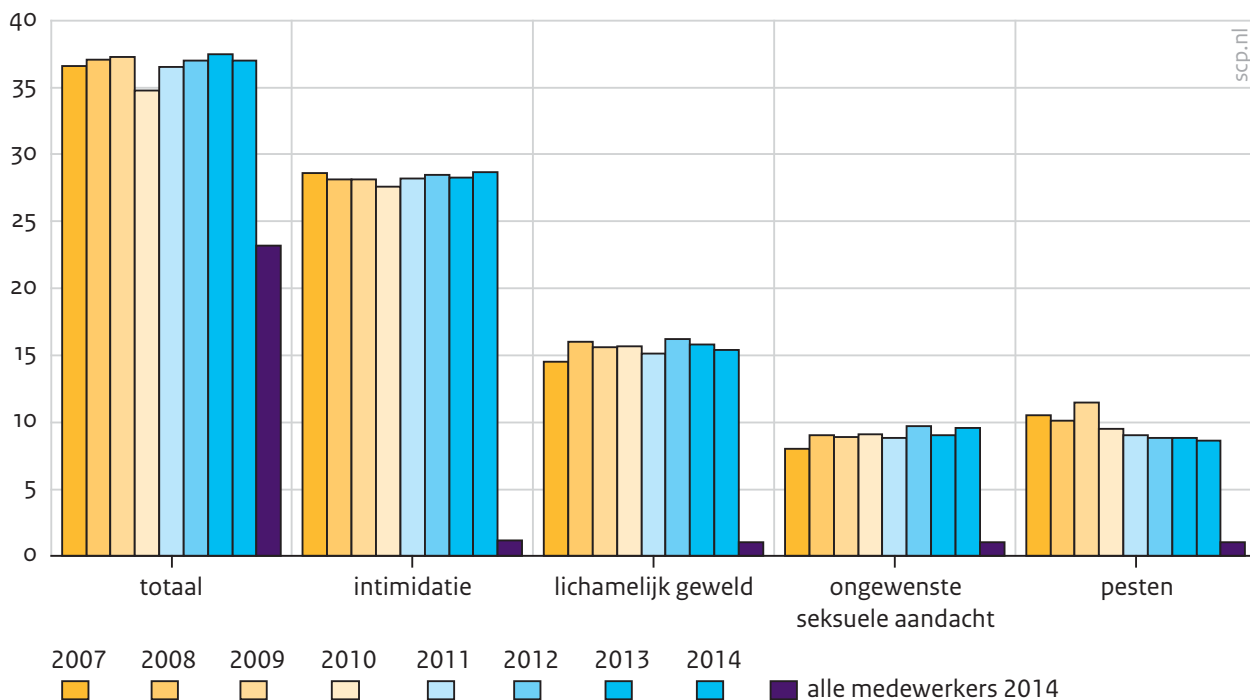
Alle beleidsinspanningen ten spijt is er geen overduidelijke afname van gerapporteerde agressie tegen publieke functionarissen zichtbaar, hooguit van pesten. Of dit dan ook betekent dat het beleid geen resultaat heeft gehad of dat juist het bewustzijn onder mede-

werkers erdoor is verhoogd (waardoor ze incidenten mogelijk eerder rapporteren), is op basis van deze data niet te zeggen.

Figuur 10.4

Minder pesterijen, meer ongewenste seksuele aandacht voor werknemers met een publieke taak

Aandeel respondenten met een publieke taak dat in de laatste twaalf maanden slachtoffer was van agressie door derden, 2007-2014 (in procenten)^a

a De NEA bevat geen informatie over verbaal geweld, zoals uitschelden en beledigen.

Bron: TNO (NEA'07-'14)

Cybercriminaliteit

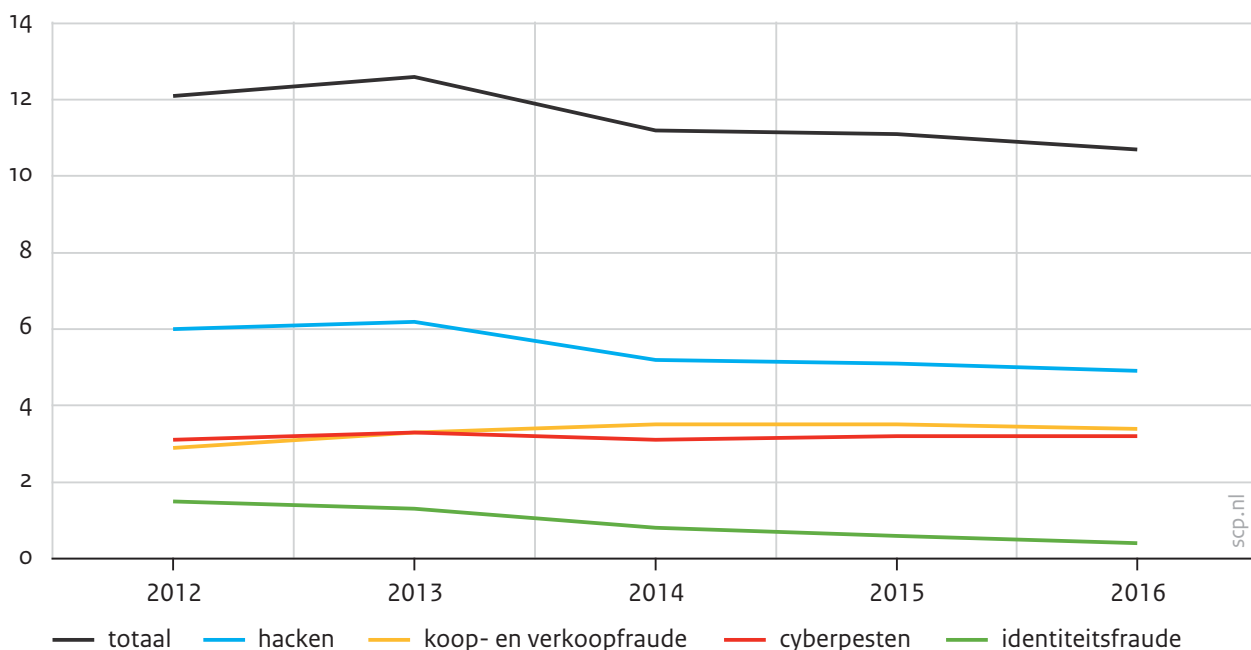
Het IT-gebruik is diep in de Nederlandse samenleving geworteld, ook vergeleken met andere Europese landen. Nog maar een paar procent van de Nederlandse huishoudens heeft geen toegang tot internet of maakt er geen gebruik van, het laagste aandeel in Europa (zie hoofdstuk 9). Volgens Eurostat is dat dan ook de reden dat er in Nederland relatief veel cyberincidenten zijn. De grootste dreigingen voor de digitale veiligheid van de Nederlandse overheid, bedrijven en burgers waren het afgelopen jaar volgens het Nationaal Cyber Security Centrum (ncsc) afkomstig van geavanceerde aanvallen met ransomware door beroepscriminelen, en digitale economische en politieke spionage door buitenlandse inlichtingendiensten. Daarnaast waren relatief eenvoudig uit te voeren DDoS-aanvallen onverminderd aan de orde van de dag. Een iets minder grote, maar wel groeiende dreiging ziet het ncsc in de diefstal en publicatie van gevoelige informatie door hacktivisten, wat zowel met goede als met kwade bedoelingen gedaan kan worden. Hoewel het actualiseren van beveiligingssystemen een uitdaging blijkt, vooral voor burgers en het midden- en kleinbedrijf, zijn veel infiltraties niet eens het gevolg van technische kwetsbaarheden, maar van slimme manipulatie van mensen (*social engineering*), die vaak de zwakste

schakels in een beveiligingssysteem zijn (NCSC 2016). We kijken in figuur 10.5 alleen naar het cyberslachtofferschap dat door Nederlandse burgers is gerapporteerd.

Figuur 10.5

Slachtofferschap van identiteitsfraude en hacken in de loop der jaren afgenomen

Ondervonden slachtofferschap in de voorgaande twaalf maanden naar delictsoort, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)

Bron: CBS (VM'12-'16)

Een kleine 11% van de Nederlanders gaf in 2016 aan in het voorgaande jaar getroffen te zijn geweest door een vorm van cybercriminaliteit. Het is goed mogelijk dat er meer mensen zijn getroffen, zonder hier weet van te hebben. In de meeste gevallen werden mensen gehackt (4,9%), gevolgd door koop- en verkoopfraude (3,4%), cyberpesten (3,2%) en identiteitsfraude (0,4%).

Tussen 2012 en 2016 zien we een heel geleidelijke afname van gerapporteerd slachtofferschap van cybercriminaliteit. Pesten via de computer kwam in 2016 nog even vaak voor als in 2012, en koop- en verkoopfraude iets vaker. Ten opzichte van 2015 zijn er geen veranderingen. Doordat mensen zich vermoedelijk alleen maar actiever gaan gedragen op het internet, neemt ook de gelegenheid tot misbruik toe. Dat het totale aantal cyberslachtoffers desondanks niet toeneemt, doet een verbeterd bewustzijn en preventie vermoeden bij gebruikers en/of aanbieders van digitale diensten. Volgens een enquête uitgevoerd door TNS NIPO is dit inderdaad het geval: driekwart van de ondervraagden geeft aan zich goed bewust te zijn van internetcriminaliteit; dit is een voortdurende toename sinds het eerste meetjaar in 2011 (Capgemini 2016). Overigens wil dit niet zeggen dat driekwart ook weet hoe in zo'n geval te handelen.

Slachtofferschap van cybercriminaliteit concentreert zich bij jongeren onder de 25 jaar. Het risico neemt dan ook snel af naarmate mensen ouder zijn; van de hier onderscheiden bevolkingsgroepen worden 65-plussers veruit het minst vaak slachtoffer (tabel 10.1). Wel daalt het slachtofferschap van jongeren vanaf 2012 relatief sterk. Mogelijk spelen de toegenomen inspanningen in het onderwijs om de mediawijsheid van leerlingen te bevorderen hier een rol, en heeft dit ook bijgedragen aan de eerdergenoemde toegenomen preventiemaatregelen. Daarnaast worden mannen vaker slachtoffer dan vrouwen. Lageropgeleiden worden minder vaak slachtoffer dan middelbaar en hogeropgeleiden. We vinden geen verschillen tussen herkomstgroepen.

Tabel 10.1

Jongeren het vaakst, maar steeds minder slachtoffer van cybercriminaliteit

Ondervonden slachtofferschap van cybercriminaliteit in de voorgaande twaalf maanden, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)^a

	2012	2013	2014	2015	2016
totaal	12,1	12,6	11,2	11,1	10,7
man	11,6	13,4*	11,8*	11,5*	11,3*
vrouw	12,5	11,9*	10,6*	10,6*	10,2*
15-24 jaar	19,5*	20*	17,6*	17,1*	15,6*
25-44 jaar	14,9*	15,3*	14,2*	13,5*	13,1*
45-64 jaar	10,0*	11,0*	9,2*	9,8*	9,8*
≥ 65 jaar	5,1*	5,8*	5,2*	5,3*	5,4*
laagopgeleid	9,1*	9,6*	8,2*	8,4*	7,9*
middelbaar opgeleid	13,8	13,9*	12,5	12,1*	11,9
hoogopgeleid	14,3	15,1*	13,4	13,3*	12,9
autochtone Nederlander	12,0	12,6	11,1*	11,0	10,8
westerse migrant	12,4	12,9	11,7	11,3	10,6
niet-westerse migrant	12,4	12,7	11,2	11,1	10,1

a De aangegeven significantie (*) heeft betrekking op verschillen tussen groepen ($p < 0,05$).

Bron: CBS (VM'16)

Slachtofferschap van cybercriminaliteit lijkt daarmee sterker samen te hangen met de mate waarin mensen digitaal actief zijn dan met de mate waarin ze digitaal vaardig zijn. Groepen die massaler en intensiever aanwezig zijn op het internet – jongeren, mannen en hogeropgeleiden (zie ook hoofdstuk 9) – stellen zich meer bloot aan potentiële cybercriminelen, hoe digivaardig ze ook zijn. Zo zijn relatief veel van de jonge cyberslachtoffers zelf ook cyberdader en vice versa (Zebel et al. 2013). Het zijn dus juist de groepen die gemiddeld

genomen beschikken over de meeste digitale middelen en competenties die het grootste risico lopen: gelegenheid maakt de dief.

10.4 Verdachten van criminaliteit

De politie registreert verdachten van wie een redelijk vermoeden bestaat dat zij een misdrijf hebben begaan. Al meer dan een decennium gaat het elk jaar om minder verdachten (tabel 10.2). Tussen 2005 en 2015 nam het aantal geregistreerde verdachten onophoudelijk af, van 513.000 in 2005 (328.000 unieke personen) tot 283.000 in 2015⁶ (196.000 unieke personen), een afname met 45% (40% unieke personen). Het aantal geregistreerde verdachten, evenals het aantal unieke verdachten, nam ook tussen 2014 en 2015 nog met 11% af. Voor een deel is deze robuuste afname te danken aan de daling van de (geregistreerde) criminaliteit in dezelfde periode, met bijna 29%. Ook lijkt die niet te worden veroorzaakt door een lager aantal zaken waarvoor een verdachte is opgespoord, want het ophelderingspercentage was in 2015 (voorlopig) nauwelijks lager (25,2%) dan het tienjarig gemiddelde (25,5%) (§ 10.6).

Het aandeel unieke minderjarigen (12-18-jarigen) onder de geregistreerde verdachten (12-79-jarigen) is in de afgelopen tien jaar gedaald, van 16% in 2005 naar 11% sinds 2015. De kans om als verdachte geregistreerd te staan (het verdachtenpercentage, niet in de tabel) nam voor een minderjarige zeer sterk af, van 8,5% in 2005 tot 3,0% in 2015. Minderjarigen werden in deze periode relatief minder vaak verdacht van vernieling of verstering van de openbare orde, relatief even vaak van geweldsmisdrijven, en relatief vaker van vermogensdelicten.

Met 19% in 2015 is het aandeel vrouwen onder de unieke geregistreerde verdachten veruit in de minderheid, maar wel gegroeid van 16% in 2005. Het verdachtenpercentage van mannen is met 1,8% vier keer zo groot als dat van vrouwen (0,45%). Dit percentage was in 2005 nog bijna vijf keer zo groot. Vrouwen plegen relatief vaak vermogensdelicten: in 2015 is 25% van de unieke vermogensverdachten vrouw, gevolgd door 16% van de unieke verkeersverdachten, 14% van de geweldsverdachten, 13% van de verdachte vanden en ordeverstoorders en 11% van de drugsverdachten. In het afgelopen decennium is het aandeel vrouwen onder de verkeersverdachten duidelijk gestegen; dat onder de drugsverdachten is gedaald.

Van de unieke geregistreerde verdachten was in 2015 51% van Nederlandse afkomst. Niet-westerse migranten uit de traditionele herkomstlanden Marokko, Turkije, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba maakten 22% van de geregistreerde unieke verdachten uit; 9% was van overige niet-westerse afkomst en 17% was westerse migrant. Daarmee zijn mensen van niet-westerse afkomst oververtegenwoordigd onder de verdachten; hun verdachtenpercentage is zo'n 3,5 keer groter dan dat van autochtone Nederlanders. Wel is de kans om verdacht te worden (het verdachtenpercentage) voor elke herkomstgroep,

autochtone Nederlander, westerse migrant, traditionele en overige niet-westerse migrant, stapsgewijs afgenomen vanaf 2005.

Tabel 10.2

Minder verdachten geregistreerd

Geregistreerde verdachten (totale registraties en unieke personen) naar sekse, leeftijd en herkomst, 2005-2015 (in absolute aantallen en aandelen unieke verdachten)

	2005	2008	2014 ^a	2015 ^a
geregistreerde verdachten (totaal)	513.450	470.950	318.380	283.510
geregistreerde verdachten (unieke personen)	327.970	309.370	218.740	196.300
unieke verdachten (aantallen)				
vrouw	53.440	53.880	42.090	37.220
12-18 jaar	52.860	47.710	23.780	22.490
autochtone Nederlander	193.150	177.580	113.940	100.770
westerse migrant	40.150	44.290	37.380	33.680
niet-westerse migrant	80.020	79.430	65.800	59.980
unieke verdachten (%)				
vrouw	16	17	19	19
12-18 jaar	16	15	11	11
autochtone Nederlander	59	57	52	51
westerse migrant	12	14	17	17
niet-westerse migrant	24	26	30	31

a De cijfers over 2014 en 2015 zijn voorlopig.

Bron: Kessels en Vissers (2016) SCP-bewerking

De niet-westerse oververtegenwoordiging onder volwassen verdachten kan deels worden verklaard door het hoge aandeel jonge mannen onder niet-westerse migranten en hun minder gunstige sociaaleconomische positie. Toch is het verschil tussen migranten en autochtone Nederlanders voor een aanzienlijk deel onverklaard (Blom et al. 2005; Van Noije en Kessels 2012). Het rechtssysteem zelf zou hierbij een rol kunnen spelen. Amnesty International wees erop dat proactief politiewerk in Nederland, zoals preventief fouilleren en de legitimatieplicht, tot etnische profilering leidt (Amnesty International 2013). Het probleem van etnisch profileren is inmiddels ook door de politie zelf erkend (Nationale Politie Eenheid Oost Brabant 2015), die sinds 2015 met het programma De kracht van het verschil werkt om deze praktijk in alle politieregio's terug te dringen. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat ook bij de vervolging en berechting selectiviteit kan optreden (Van Wingerden en Wermink 2016). Rovers (1999) bracht bovendien onder de aandacht dat het rechtssysteem ook indirect nadelig kan uitpakken voor migrantengroepen, doordat (ernstige) economische en verkeersdelicten, waaronder witteboorden-

criminaliteit, minder vaak worden opgespoord en vervolgd en minder zwaar worden bestraft dan veelvoorkomende blauweboordencriminaliteit, die vaker gepleegd wordt door mensen uit lagere sociale milieus.

De grootste verschuiving in de verdachtenpopulatie zien we bij de allerjongste verdachten. Van der Laan en Weijters (2015) vinden hiervoor, met data over Amsterdam, verschillende mogelijke verklaringen, waaronder een stijgend aantal wijkagenten en formeel politietoezicht in het algemeen, die beide kunnen samenhangen met een gerichte aanpak van (jeugd)criminaliteit in risicogebieden. Ook vinden ze een samenhang met de daling van het aantal eenoudergezinnen, van het aantal voortijdig schoolverlaters en van het aantal leerlingen per school.

Ook de snel gegroeide populariteit van gaming wordt wel genoemd als verklaring voor de afname van jeugddelinquentie: jongeren hebben geen tijd meer om op straat te hangen en narigheid uit te halen, omdat ze druk zijn met computerspelletjes en andere online-activiteiten (bv. Beerthuizen et al. 2017; Cunningham et al. 2011). Een deel van deze online-activiteiten zou kunnen bestaan uit cybercriminaliteit, waardoor er sprake kan zijn van verplaatsing van de jeugddelinquentie. Toch lijkt dit vooralsnog maar voor een klein deel het geval (Rokven et al. 2017; Zebel et al. 2013). Analyse van data over 2006 tot 2012 leert dat 5,5% van ondervraagde jongeren aangeeft in het voorgaande jaar een cyberdelict te hebben gepleegd (Zebel et al. 2013). Van de geregistreerde delicten die door minderjarigen zijn gepleegd tussen 2006 en 2011, is 0,3% een cyberdelict; vermoedelijk ligt dit lage percentage hoger doordat er problemen zijn met de doorstroom van cyberdelicten door de justitiële keten.

Al met al was tot voor kort dus maar een klein deel van de jongeren betrokken bij cyberdelicten. Voor een deel gaat het hier om een nieuwe groep delinquenten, die zich met cybercriminaliteit in enge zin bezighoudt, zoals hacken (computer is zowel middel als doel). Hun profiel wijkt af van zowel dat van offlinedelinquenten als dat van cyberdelinquenten in ruime zin (computer is alleen een middel met traditionele delicten als doel). Ze zijn vaker in Nederland geboren, vaker *first offender*, hebben minder delinquente vrienden, en blijven vaker op het rechte pad nadat ze in de kraag gepakt zijn. Delinquenten van traditionele offline- en onlinedelicten lijken wel sterk op elkaar (Rokven et al. 2017; Zebel et al. 2013).

10.5 Slachtoffers van criminaliteit

Van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder gaf 17% in 2016 aan in de afgelopen twaalf maanden ten minste eenmaal slachtoffer van criminaliteit te zijn geweest (figuur 10.6). Dit aandeel daalt licht maar aanhoudelijk vanaf 2009, toen het slachtofferschap nog op 22% uitkwam. Vermogenscriminaliteit maakte in 2014 met 11,5% de meeste slachtoffers. Daarnaast werd ruim 6% slachtoffer van vandalisme; 2,3% werd geweldsslachtoffer.

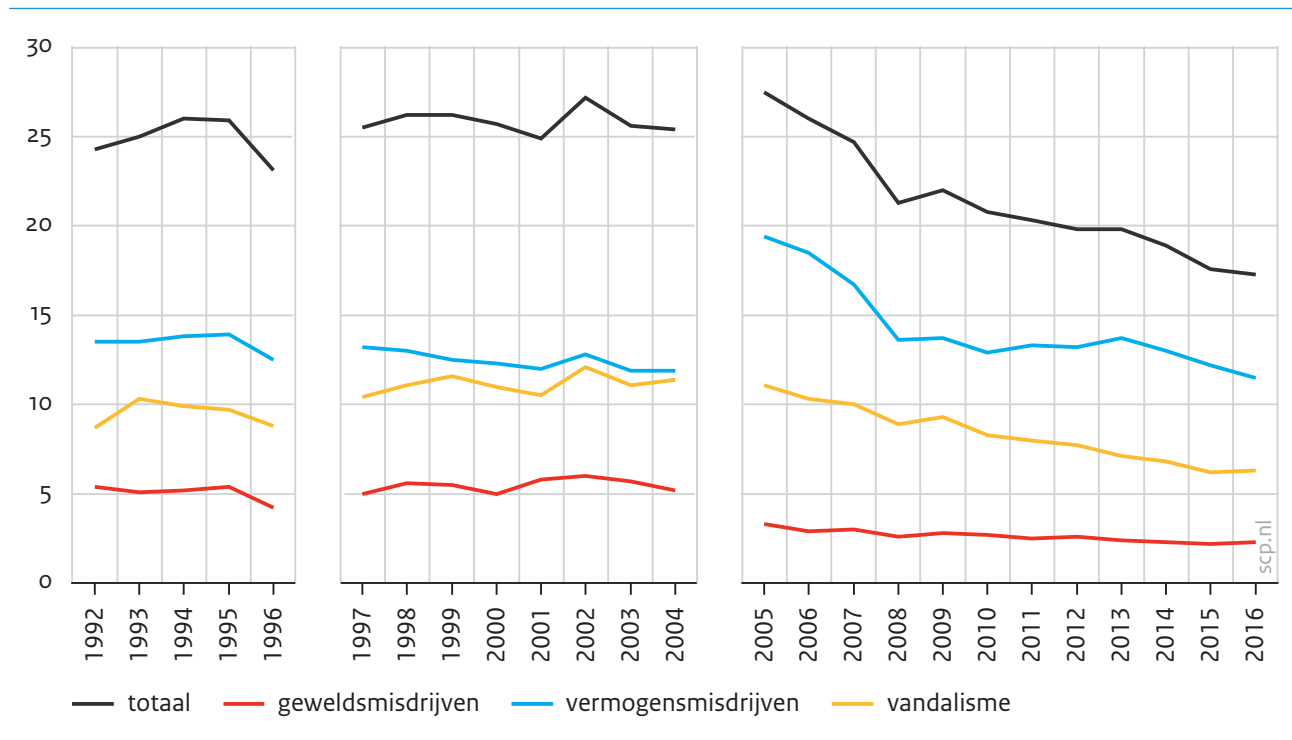
Vanaf 2005 neemt het slachtofferschap af, eerst in rap tempo, daarna iets geleidelijker. Van deze neerwaartse trend is in de jaren negentig en begin eenentwintigste eeuw nog geen

sprake. Deze trend is vooral te danken aan de sterke afname van vermogenscriminaliteit tussen 2005 en 2008, en opnieuw na 2013. In het afgelopen jaar waren er ook bijna elk jaar minder slachtoffers van vandalisme. Het aandeel geweldsslachtoffers daalde eveneens geleidelijk, van ruim 3% rond 2005 naar ruim 2% in 2016. Dus niet alleen bekeken vanuit aantallen delicten (§ 10.2), maar ook vanuit aantallen slachtoffers is het afgelopen decennium een goede periode geweest.

Figuur 10.6

Afname van slachtofferschap vooral iets van het laatste decennium

Ondervonden slachtofferschap in de voorgaande twaalf maanden, naar delictsoort, personen van 15 jaar en ouder, 1992-2016 (in procenten)^{a, b}

a De cijfers over 2005-2011 zijn gecorrigeerd voor de methodebreuk tussen de VMR resp. de IVM en de VM (CBS 2014).

b De reeksen 1992-1996, 1997-2004, 2005-2016 zijn niet onderling vergelijkbaar vanwege methodebreuken.

Bron: CBS (ERV'92-'96; IVM'08-'11; POLS'97-'04; VM'12-'16; VMR'05-'07)

Er is bijna geen bevolkingsgroep die niet van deze trend heeft geprofiteerd. Alleen onder homoseksuele mannen was er geen daling van het slachtofferschap in 2016 (tabel 10.3). De grootste verschillen in slachtofferschap komen voor tussen leeftijdsgroepen: 15-24-jarigen worden meer dan twee keer zo vaak slachtoffer als 65-plussers. Het verschil tekent zich bij alle delictgroepen af. Vergeleken met de 25-64-jarigen treft alleen vandalisme de allerjongste groep minder vaak, omdat zij vaak nog niet in het bezit zijn van een auto of huis waaraan vernielingen kunnen plaatsvinden.

Tabel 10.3

Homoseksuele mannen, jongeren, hoogopgeleiden en niet-westerse migranten het vaakst slachtoffer

Ondervonden slachtofferschap naar bevolkingskenmerken en delictsoort, 2016 (in procenten)

	totaal	gewelds- misdrijven	vermogens- misdrijven	vandalisme
totaal	17,3*	2,3*	11,5	6,3*
man	17,9*	2,8*	11,4	6,7*
vrouw	16,8	1,9	11,6	5,8
15-24 jaar	22,1*	3,8*	16,4*	5,1*
25-44 jaar	20,4*	2,9*	13,1*	7,9*
45-64 jaar	16,9*	2,2*	10,7*	6,9*
≥ 65 jaar	10,4*	0,8*	7,1*	3,7*
laagopgeleid	13,7*	1,9*	9,1*	4,7*
middelbaar opgeleid	17,4*	2,7	11,3*	6,3*
hoogopgeleid	21,1*	2,4	14,1*	7,8*
autochtone Nederlander	16,7	2,4	10,8	6,3
westerse migrant	17,9	2,2	11,9	6,7
niet-westerse migrant	21,1*	2,3	16*	5,8
homoseksuele man	24,3*	3,7	16,4*	9,5*
biseksuele man	17,7	3,6	11	6,1
heteroseksuele man	18,1	2,8	11,3	6,9
homoseksuele vrouw	18,6	2,4	11,9	6,6
biseksuele vrouw	16,8	2,2	11,5	6,7
heteroseksuele vrouw	17,7	2,1	12,1	6,2

* p < 0,05.

Bron: CBS (VM'16)

Gerapporteerd slachtofferschap neemt ook toe met het opleidingsniveau. Lageropgeleiden rapporteren het minste geweld, de minste vermogensmisdrijven en het minste vandalisme. De hoogst opgeleiden rapporteren de meeste vermogensmisdrijven en het meeste vandalisme.

Niet-westerse migranten en hun kinderen rapporteren vaker slachtofferschap; dit geldt alleen voor vermogensdelicten. Er is nauwelijks verschil tussen autochtone Nederlanders en westerse migranten.

Waar seksuele gerichtheid in de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* (2015) niet voor significante verschillen in slachtofferschap zorgde, doet het dat in 2016 wel.

Vermogensmisdrijven en vandalisme worden vaker door homoseksuele mannen dan door heteroseksuele mannen gerapporteerd. De verschillen in ondervonden geweld zijn kleiner

(en niet significant). Onder vrouwen lijkt de seksuele gerichtheid niet of nauwelijks verschil te maken. Cijfers over seksualiteit zijn pas kort beschikbaar, waardoor de consistentie van relaties nog moet blijken. Het kleinste, maar toch significante verschil vinden we tussen mannen en vrouwen: mannen worden vaker slachtoffer, maar alleen van geweld en vandalisme.

Vergelijken we de groepsverschillen in 2016 met groepsverschillen in 1995, het jaar waarin voor het eerst naast sekse en leeftijd ook opleiding beschikbaar is, dan blijkt dat deze verschillen twintig jaar geleden zeer vergelijkbaar waren (figuur 10.7). In 1995 werden nagenoeg dezelfde groepen vaker of juist minder vaak slachtoffer van een bepaald type misdrijf als in 2016. Wel zijn de verschillen nu wat kleiner dan toen, doordat het hoge slachtofferschap onder mannen, hoogopgeleiden, maar vooral onder jongeren, wat sterker is afgenomen dan onder andere groepen.

Verklaringen voor deze slachtofferverschillen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijl en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Jongeren begeven zich bijvoorbeeld vaker in risicovolle uitgaansgebieden en er is meer criminaliteit in de stad (Wittebrood 2006). Onderzoek laat zien dat het hogere slachtofferschap van niet-westerse migranten grotendeels verdwijnt wanneer gecorrigeerd wordt voor de hoge aandelen jongemannen en stedelingen in deze bevolkingsgroep (Wittebrood et al. 2005).

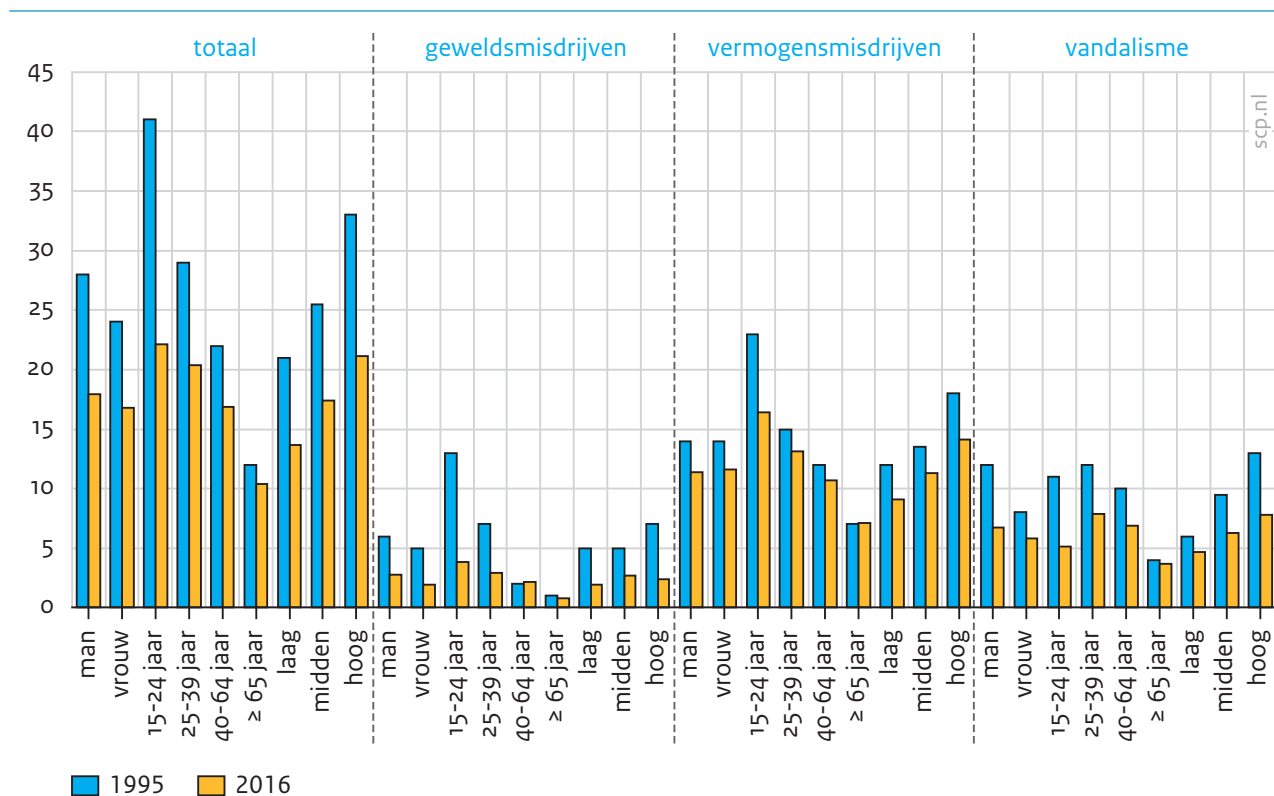
Er is geen eenduidige verklaring voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hoogopgeleiden. Enerzijds maakt hun betere materiële positie hen tot aantrekkelijke doelwitten voor vandalisme en vermogensmisdrijven. Anderzijds wonen ze overwegend in betere wijken waar de risico's lager zijn. Ook is gesteld dat hoogopgeleiden een lagere tolerantiegrens hebben, waardoor ze incidenten eerder als slachtofferschap benoemen en ermee naar buiten treden (Laub 1997).

Over een verklaring voor de verschillen tussen homo- en heteroseksuelen kan nog slechts worden gespeculeerd. Het is bekend dat sommige agressie zich specifiek richt tegen homoseksuelen (zie ook § 10.3 over discriminatie), maar we zagen hier dat de verschillen voornamelijk materieel slachtofferschap betreffen. Intolerantie kan mede een motief zijn voor vandalisme, maar voor beroving ligt dit minder voor de hand. Mogelijk speelt, net als bij hoogopgeleiden, de meldingsbereidheid mee. We zullen data over een langere tijd moeten afwachten om te zien in hoeverre het hier om een robuust resultaat gaat.

Figuur 10.7

Stabiel patroon van slachtofferschap naar bevolkingsgroep^{a, b}

Ondervonden slachtofferschap, naar achtergrondkenmerken, 1995-2016 (in procenten)

a De cijfers van 1995 en 2016 zijn afkomstig van verschillende enquêtes: de Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV'95) en de Veiligheidsmonitor (VM'16). Het niveau van het gerapporteerde slachtofferschap is daardoor niet vergelijkbaar tussen jaren. Wel kunnen de groepsverhoudingen tussen de jaren worden vergeleken.

b In 1995 werd een middelbare opleiding opgesplitst in middelbaar 1 (tot het vierde leerjaar havo of vwo, mavo en lbo) en middelbaar 2 (vanaf het vierde leerjaar havo of vwo, en mbo). Wij hebben deze samengevoegd door het gemiddelde van beide opleidingsniveaus te nemen.

Bron: CBS (ERV'95; VM'16)

10.6 Politie: prestaties en waardering

Sinds de nieuwe Politiewet 2012 op 1 januari 2013 van kracht werd, ontwikkelt de Nationale Politie zich met vallen en opstaan en de nodige onrust. Voorheen bestond de politie uit 25 verschillende politiekorpsen met elk een eigen bestuurshoofd. Nu is er één Nationale Politie, waarbinnen één landelijke eenheid het voortouw neemt; deze stuurt tien regionale eenheden, verdeeld in districten met 168 basisteams, aan en ondersteunt die.⁷ Basisteams kunnen een beroep doen op het flexteam van hun district als er een tekort aan mankracht dreigt. De beoogde afname van bureaucratie en bestuurlijke drukte moet ertoe leiden dat agenten meer tijd op straat kunnen doorbrengen, en dat de kwaliteit van het politiewerk – preventie, handhaving en opsporing – verbetert. Volgens medewerkers heeft de uitvoering van politietaken sindsdien echter juist veel te lijden gehad van administratieve rompslomp en gedwongen functiewisselingen. Dit is inmiddels erkend door de politietop (VenJ 2015).

In de uitvoering wordt in het huidige beleid veel belang gehecht aan (herstel van) vertrouwen door de relatie met de burger te verstevigen en wordt naar wegen gezocht om midden in de samenleving te staan (Politieacademie 2015). Daarnaast heeft de politie natuurlijk als kerntaak om de criminaliteit te bestrijden. We kijken in deze paragraaf naar zowel de harde als zachte resultaten: de prestaties volgens de streefcijfers in de Veiligheidsagenda 2015-2018 en de tevredenheid van burgers.

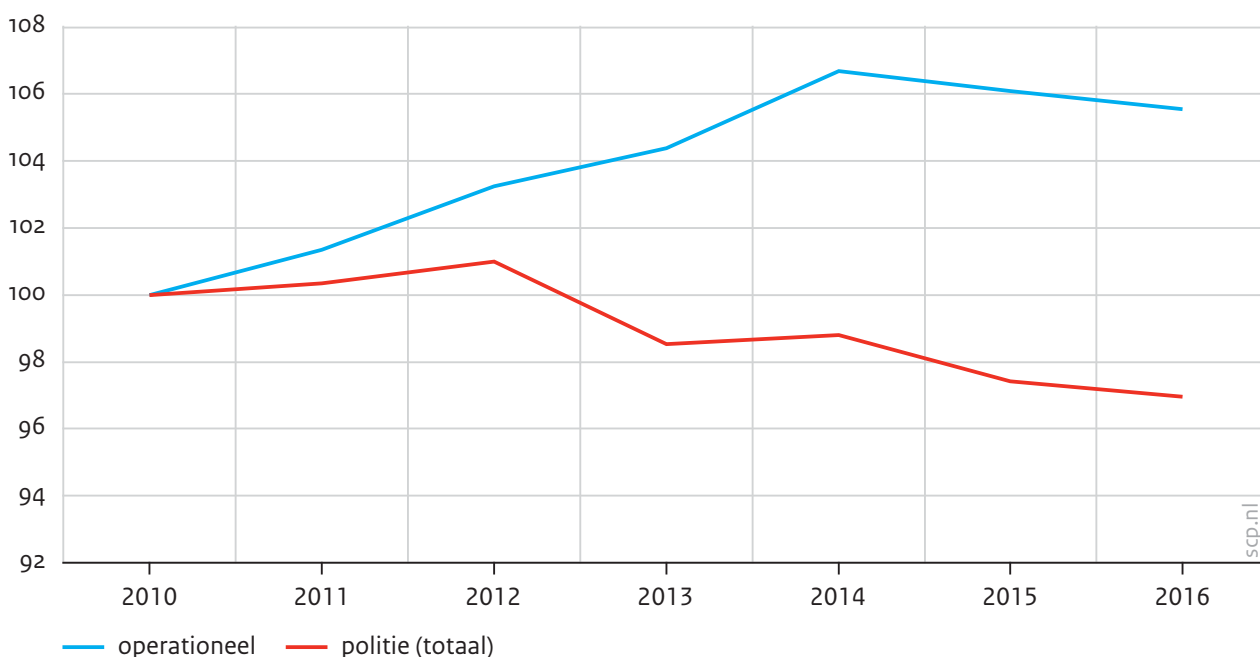
Groei van operationele politiecapaciteit tot een halt gekomen

Per 100.000 inwoners waren er in 2016 337 politieambtenaren beschikbaar (excl. aspiranten). Tussen 2005 en 2009 was nog sprake van groei, maar rond de reorganisatie is een duidelijke inkrimping zichtbaar (figuur 10.8).

Figuur 10.8

Het aandeel operationeel politiepersoneel gestabiliseerd

Relatieve trend totale en operationele politie, 2010-2016 (in indexcijfers, 2010 = 100)

Bron: Jaarverslagen politie

Dit gold niet voor het operationele personeel (excl. aspiranten).⁸ Hun aantal steeg van 269 beambten per 100.000 inwoners in 2010 naar 287 in 2014. Sindsdien is deze, met 284 politiefunctionarissen per 100.000 in 2016, niet verder gegroeid. Ook hun relatieve aandeel binnen het hele politieapparaat nam tot 2014 sterk toe, en stabiliseerde sindsdien (figuur 10.8). Meer operationeel personeel betekent niet dat er meer blauw op straat is, maar wel dat een groeiend deel van de politieorganisatie beschikbaar is voor het primaire politiewerk, waaronder toezicht op straat. Operationele versterking wordt overigens niet alleen gezocht in aantallen arbeidskrachten, maar ook in modernisatie van systemen en opleiding van personeel (Nationale Politie 2017).

Hogere ophelderingspercentages blijven een uitdaging

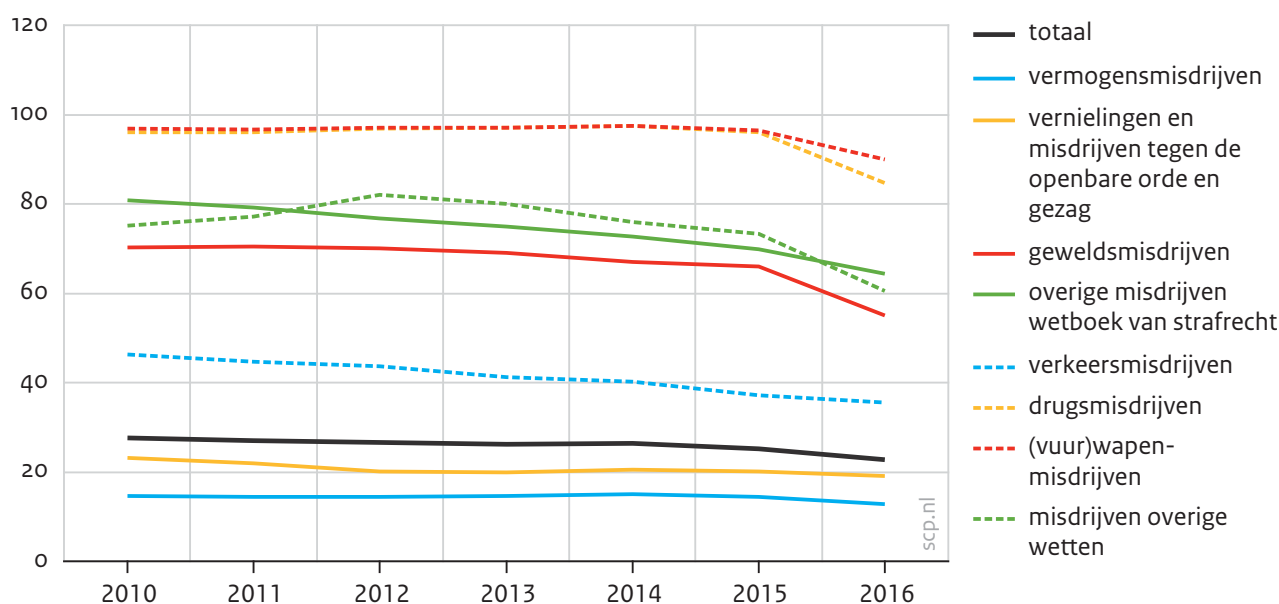
De politie heeft de landelijke streefcijfers van de Veiligheidsagenda in 2016 nagenoeg allemaal gerealiseerd (Nationale Politie 2017). Er zijn meer dan voldoende criminele samenwerkingsverbanden aangepakt (1369, norm: 950), voldoende complexe cyberopsporingsonderzoeken uitgevoerd (34, norm: 30), meer dan voldoende verdachten van horizontale fraude bij het om aangeleverd (2780, norm: 1600), en meer dan genoeg interventies tegen kinderporno gepleegd (876, norm: 620). De politie wist alleen net niet genoeg verdachten van cybercriminaliteit bij het om aan te leveren (177, norm: 190).

De aanpak van *high-impact-criminaliteit* is op de Veiligheidsagenda lokaal vertaald in maximale aantallen delicten en minimaal te realiseren opsporingspercentages, afhankelijk van de lokale context. Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd als ten minste één verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent. Landelijk bleef het ophelderingspercentage van woninginbraken (9,7%) en straatroven (28,9%) in 2016 achter bij de streefcijfers (10,3% resp. 29,2%). Met een ophelderingspercentage van 55,9% werd het streefcijfer voor overvallen (49,2%) wel waargemaakt (Nationale Politie 2017). Er werd geen overkoepelend streefcijfer voor het ophelderingspercentage geformuleerd. Met de afname van de geregistreerde criminaliteit daalde ook het aantal opgehelderde misdrijven stapsgewijs, van 331.000 in 2010 naar 211.000 in 2016 (figuur 10.9). Het aantal ophelderingen nam echter iets sneller af dan het aantal zaken, waardoor het aandeel ophelderingen daalde van 27,6% in 2010 naar 22,7% in 2016. Dit laatste cijfer is echter nog niet definitief en kan nog toenemen.

Figuur 10.9

Voorlopig vooral minder opheldering van verkeers-, gewelds- en overige misdrijven

Opheldering naar delictsoort, 2010-2016^a (in procenten)

a De cijfers van 2015 en 2016 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine veiligheid en recht)

Het ophelderingspercentage is geen optimale indicator voor succesvolle opsporing. Een verdachte blijkt immers niet altijd schuldig te zijn. Daarnaast kan de politie door één veelpleger op te pakken, onbewust de oplossing van wel vijf delicten in handen hebben. Ook wordt het ophelderingspercentage gedrukt door een hoge melding- en registratiegeneigdheid. Als er bij hetzelfde criminaliteitsniveau meer misdrijven bekend zijn, moeten er ook meer misdrijven worden opgelost. Dit verklaart mede waardoor ophelderingspercentages in sommige landen hoger zijn dan in Nederland (Smit et al. 2003). Desalniettemin werd het lage aandeel ophelderingen vorig jaar in de media geproblematiseerd vanwege een kritische analyse van de recherche in opdracht van VenJ (TK 2015/2016). Afgelopen januari trok de politie in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen ook zelf aan de bel bij de minister (Koch 2017).

Oordeel van burgers over de politie over de hele linie verbeterd

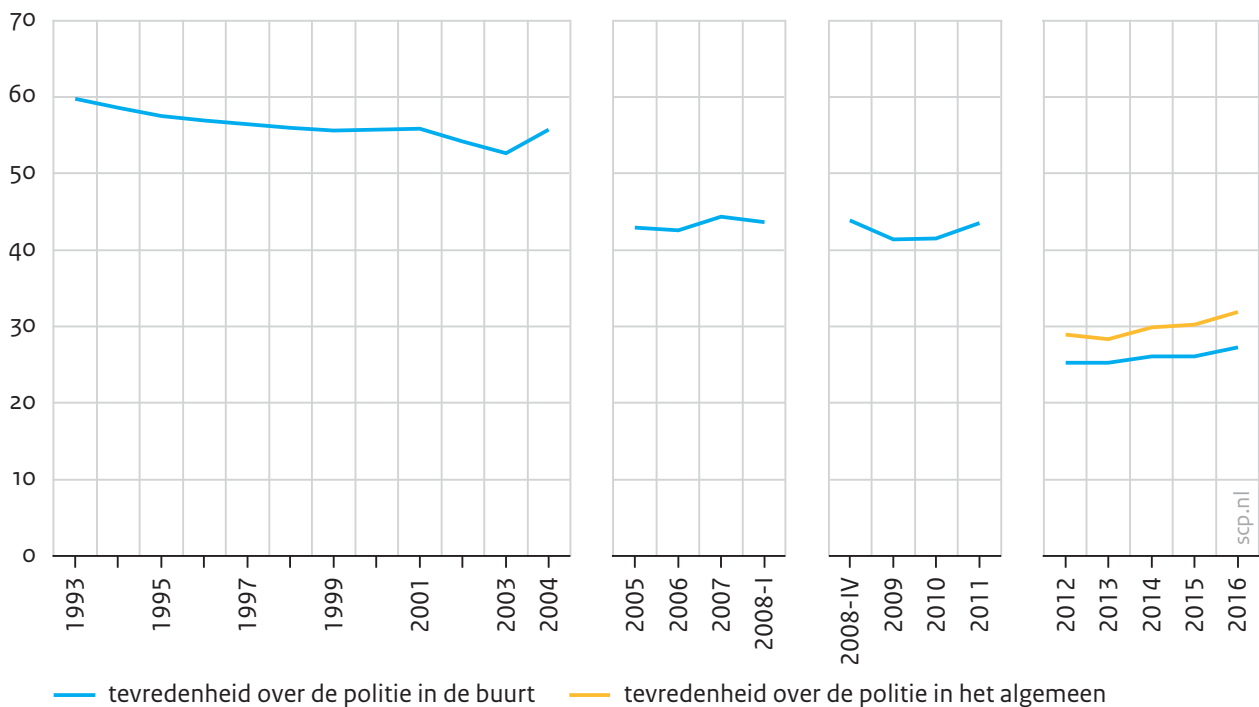
Van alle Nederlanders is 32% (zeer) tevreden met het politiefunctie-nen in het algemeen, en 27% met het politiefunctie-nen in de eigen buurt (figuur 10.10). De tevredenheid van de Nederlandse bevolking is in beide gevallen gestegen sinds 2012, zeker ook nog in het laatste meetjaar. De tevredenheid met het algemene politiefunctie-nen kent verschillende dimensies, die zich vanaf 2012 alle gunstig ontwikkelen. Zo hebben in 2016 meer mensen vertrouwen in de politie in het algemeen, vinden meer mensen haar een effectieve misdaadbestrijder en waarderen meer mensen de interactie tussen politie en burgers, evenals haar communicatie met burgers.

Voor het oordeel over de politie in de buurt is het mogelijk over een langere periode terug te kijken. Echter, door drie methodebreuken kunnen we het niveau van de tevredenheid steeds maar voor een beperkt aantal jaren vergelijken. Wel kunnen we de richting van de trends op hoofdlijnen met elkaar vergelijken. Waar in de jaren negentig de tevredenheid elk jaar een beetje afneemt, schommelt die in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw en tekent zich geen trend af; in het tweede decennium, al vanaf 2010, worden mensen steeds positiever over de politie in de buurt.

Figuur 10.10

Tevredenheid over de politie in de buurt pas de laatste jaren in de lift

Aandeel dat (zeer) tevreden is over politiefunctioneren, 1993-2016 (in procenten)^a

a De reeksen 1993-2004, 2005-2008I, 2008IV-2011 en 2012-2016 zijn onderling niet vergelijkbaar vanwege methodebreuken.

Bron: CBS (IVM'08-'11; PMB'93-'04; VM'12-'16; VMR'05-'08)

Mannen, jongeren, niet-westerse migranten en hoogopgeleiden zijn in 2016 het vaakst (zeer) tevreden over de politie in het algemeen en in de buurt. Maar voor mannen en niet-westerse migranten geldt tegelijkertijd dat ze ook het vaakst (zeer) ontevreden zijn. Lageropgeleiden en 65-plussers zijn zowel het minst vaak tevreden als het minst vaak ontevreden.

Deze groepsverschillen pakken soms wat anders uit op de onderliggende vier dimensies van algemene tevredenheid (vertrouwen, misdaadbestrijding, wederkerige interactie en communicatie). Vertrouwen is er het meest onder jongeren en hoogopgeleiden; onder niet-westerse migranten en 45-65-jarigen is er juist het minste vertrouwen in de politie. De meeste waardering voor de politie als effectieve misdaadbestrijders is er onder jongeren, niet-westerse migranten en laagopgeleiden; de minste onder 45-65-jarigen. De waardering voor de interactie en/of communicatie is het hoogst onder vrouwen, niet-westerse migranten en hoogopgeleiden. Weer is deze het laagst onder 45-65-jarigen, en ook onder middelbaar opgeleiden.

10.7 Rechtspraak: vertrouwen en strafklimaat

Burgers kijken naar de politie voor de eerstelijnszorg voor veiligheid, maar ook het beeld dat burgers van de rechtspraak hebben, is bepalend voor de waargenomen effectiviteit van het veiligheidsbeleid. Naarmate burgers zich meer beschermd voelen door adequate rechtshandhaving, durven zij ook meer op elkaar te vertrouwen en relaties aan te gaan, en zullen ze zich ook zelf meer aan de regels van de rechtsorde houden (Niemeijer en Wijck 2013). Vertrouwen in instituties als de politie en de rechtspraak zijn daarmee indicatief voor de kwaliteit van de samenleving als geheel (Fukuyama 1995). Verschillende mechanismen zijn van invloed op het vertrouwen van burgers in de rechtspraak (Van Noije en Putters 2017), maar de meest besproken factor waaraan de prestaties van rechters worden afgelezen – meer dan het terugdringen van recidive op de langere termijn – is de zwaarte van de opgelegde straffen, die doorgaans alleen bekend zijn van grote publicitaire zaken. Dan telt voor burgers of de straf gevoelsmatig hoog of laag heeft uitgepakt. In deze paragraaf gaan we na hoeveel vertrouwen Nederlanders in de rechtspraak hebben, hoe ze denken over de strafmaat in Nederland en welke straffen er daadwerkelijk worden opgelegd.

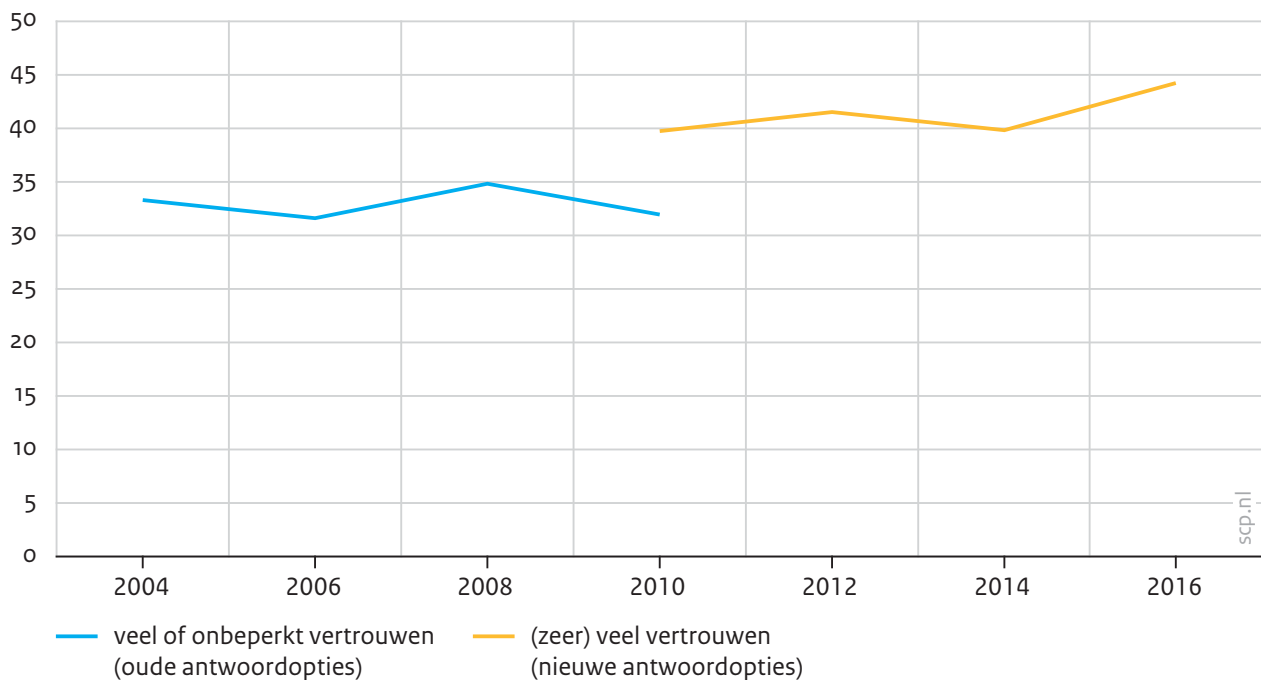
Onverminderd vertrouwen in de rechtspraak

Het vertrouwen van Nederlanders in rechters is hoog ten opzichte van andere publieke en private instituties. Volgens het SCP-onderzoek Culturele Veranderingen 2016 (cv'16) heeft 44% van de Nederlanders veel of zeer veel vertrouwen in de rechtspraak, het hoogste aandeel in ten minste zes jaar (zie figuur 10.11). In hoofdstuk 3 was bovendien te zien dat de rechtspraak volgens het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) van het SCP in het vierde kwartaal van 2016 de lijst aanvoert van vertrouwen in zeven instituties: 67% van de Nederlanders heeft voldoende vertrouwen in de rechtspraak. Waar bij de media en de politieke instituties een lichte daling in het vertrouwen lijkt op te treden tussen 2008 en 2016, is hiervan bij de rechtspraak geen sprake. De CBS-enquête Sociale samenhang en welzijn (SocSamWelzijn) bevestigt dat rechters (evenals de politie) tussen 2012 en 2015 op het meeste vertrouwen kunnen rekenen vergeleken met andere instituties (69% in 2015). Ook vergeleken met andere Europese landen geniet het rechtssysteem in Nederland bovengemiddeld vertrouwen van burgers (European Social Survey 2014, in Van Noije en Putters 2017). In deze cijfers lijkt voornamelijk geen sprake van afbrokkelend gezag van rechters, waarvoor wel gevreesd en gewaarschuwd wordt, onder andere door toenemende politieke bemoeienis (Raad van State 2017).

Figuur 10.11

Van afnemend vertrouwen in de rechtspraak geen sprake

(Zeer) veel vertrouwen in de rechtspraak, personen van 16 jaar en ouder, 2004-2016 (in procenten)

Bron: SCP (cv'04-'16)

Vertrouwen verschilt sterk tussen opleidingsniveaus

Niet iedereen heeft evenveel vertrouwen in de rechtspraak. Dit vertrouwen blijkt sterk toe te nemen met het opleidingsniveau. Van de hogeropgeleiden heeft 66% (zeer) veel vertrouwen, tegen 39% van de middelbaar opgeleiden en 28% van de lageropgeleiden (cv'16). Dit verband wordt door andere bronnen bevestigd (ESS'14 en COB'16/4). We vinden geen eenduidig verband tussen vertrouwen en leeftijd. Volgens cv'16 hebben jongeren relatief veel vertrouwen vergeleken met 65-plussers. Andere bronnen wijzen op afnemend vertrouwen met de leeftijd (ESS'14) dan wel relatief hoog vertrouwen onder zowel jongeren als 55-plussers (COB'16/4). Het vertrouwen onder jongeren is dus in elk geval hoog. Nergens vinden we een verschil tussen verschillende migrantengroepen en autochtone Nederlanders (COB'16/4; cv'16; ESS'14).

Eerste tekenen van afnemende punitiviteitskloof

Vertrouwen in de rechtspraak als institutie hoeft niet automatisch te betekenen dat mensen er ook op vertrouwen dat rechters altijd tot een gewenst vonnis komen. Dat blijkt wel uit hun algemene oordeel over de strafmaat in Nederland. Het verschil tussen de strafzwaarte die rechters opleggen en de strafmaat die burgers gepast vinden, wordt wel de punitiviteitskloof genoemd (Keijser en Elffers 2007). Volgens burgers is deze kloof groot: in 2016 is 71% van mening dat misdaden in Nederland in het algemeen te licht worden bestraft (figuur 10.12). Met 1% is nauwelijks iemand van mening dat er te zwaar wordt gestraft. Wel is het aandeel mensen dat vindt dat er te licht wordt gestraft afgenomen,

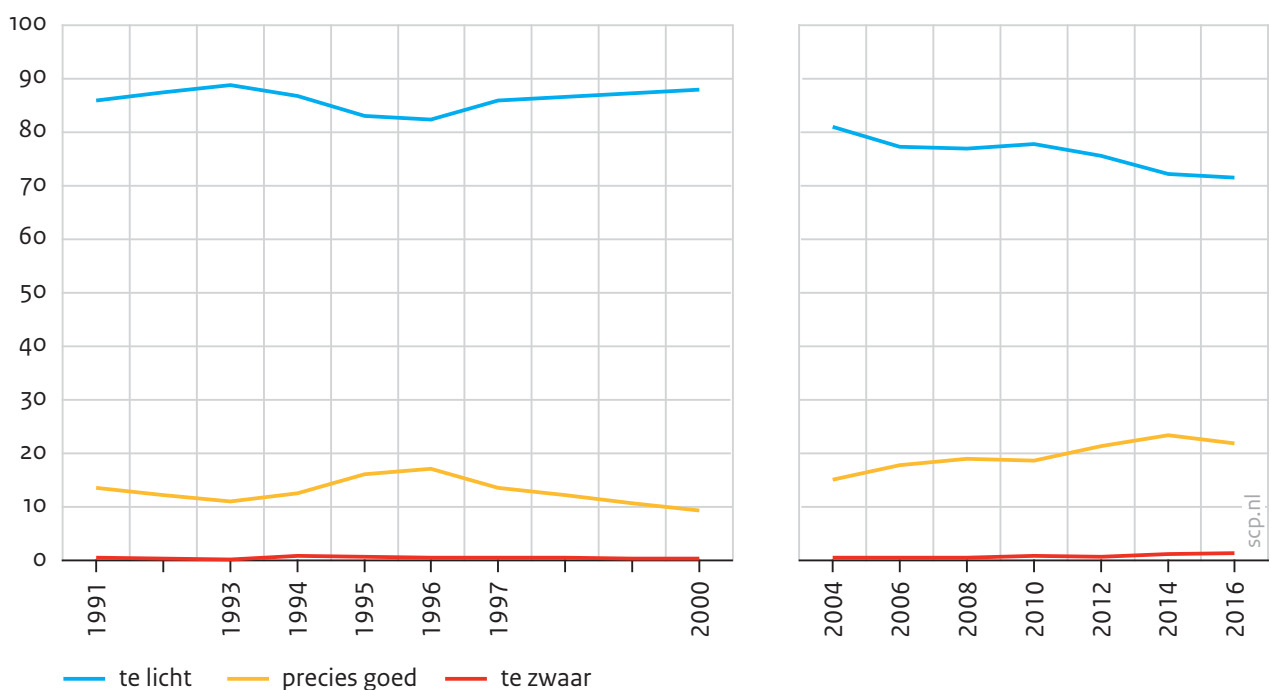
vooral sinds 2004, toen het nog op 81% uitkwam. In de tweede helft van de jaren negentig verdiepte de waargenomen punitiviteitskloof nog, wat mogelijk begrepen kan worden in het licht van de toenemende maatschappelijke onvrede, die rond de eeuwwisseling in Pim Fortuyn een spreekbuis vond.

De meningen zijn iets meer verdeeld over de vraag of er nu anders wordt gestraft dan vroeger. In 2016 zegt 40% dat rechters nu lichter straffen dan tien jaar geleden. Volgens 25% wordt er nu even streng gestraft, en volgens 11% juist strenger. Het aandeel mensen dat denkt dat het strafklimaat nu milder is dan tien jaar geleden, is in 2016 voor het eerst sinds 2006 niet verder toegenomen.

Figuur 10.12

Een krimpende meerderheid vindt dat er te licht wordt gestraft

Mening over strafmaat in ons land,^a personen van 16 en ouder, 1991-2016 (in procenten)^b

a Antwoord op de vraag ‘Worden misdaden in Nederland over het algemeen te zwaar, te licht of juist goed bestraft?’

b Trendbreuk tussen 2000 en 2004 vanwege het ontbreken van een weegfactor tot 2004.

Bron: SCP (cv’91-’16)

Meer maar kortere gevangenisstraffen, minder maar hogere geldboetes

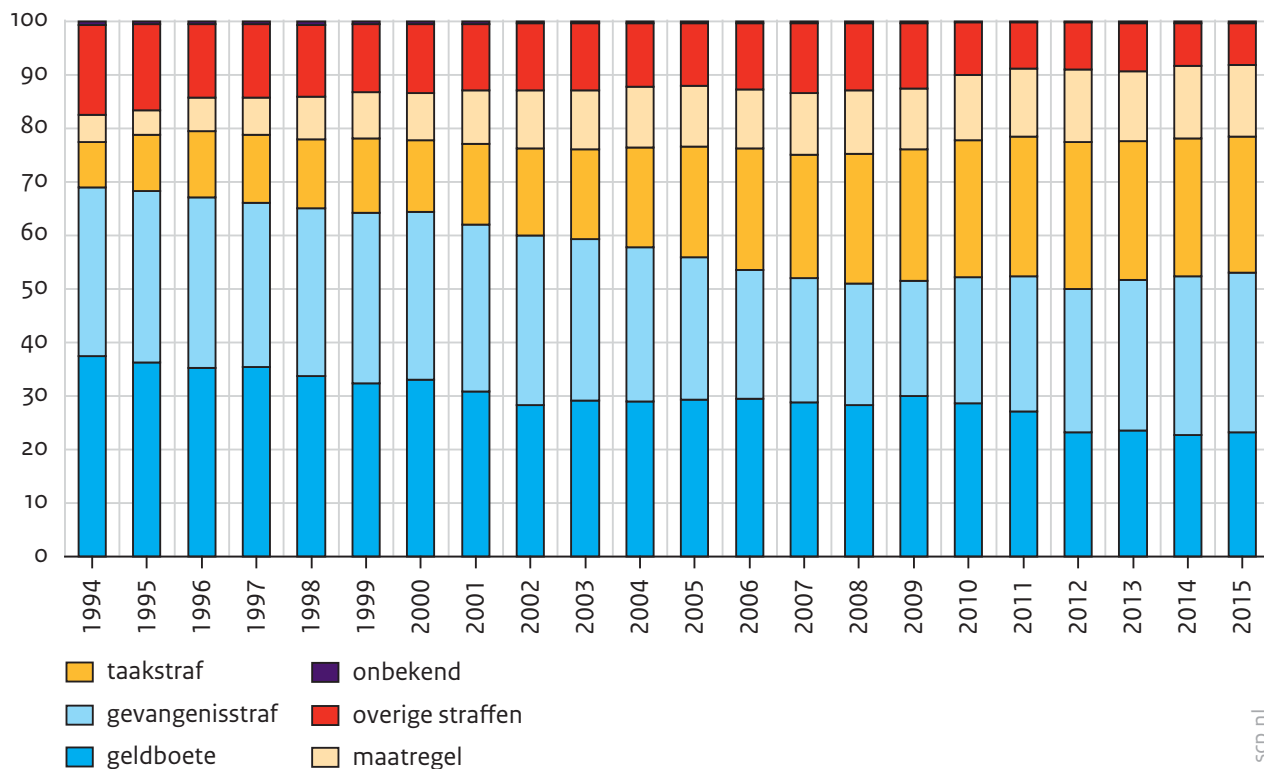
Laten we deze percepties van de strafmaat eens leggen naast de ontwikkeling van de werkelijk opgelegde straffen. Van de straffen of maatregelen die de rechter in 2015 oplegde, was 30% een gevangenisstraf, 25% een taakstraf en 23% een geldboete (figuur 10.13). Vanaf 2010 stijgt het aandeel gevangenisstraffen. Het aandeel taakstraffen steeg jarenlang, maar sinds 2012 niet meer. Geldboetes waren tot 2012 de meest voorkomende straf, maar

zijn sindsdien ingehaald door zowel gevangenisstraffen als taakstraffen. Sinds 2013 zijn gevangenisstraffen de meest voorkomende straf.

Figuur 10.13

Gevangenisstraf sinds 2013 de meest voorkomende straf

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 1994-2015^a (in procenten)

a Cijfers over 2015 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine, Statistiek rechtbankstrafzaken)

In 2016 was 56% van de opgelegde gevangenisstraffen van korte duur: zes weken of korter. In 27% van de gevallen moest de veroordeelde tussen de zes weken en zes maanden zitten, 14% tussen de zes maanden en drie jaar en 3% moest drie jaar of langer zitten. Het aandeel korte gevangenisstraffen (max. zes weken) neemt al sinds 2007 (36%) elk jaar toe, ten koste van de middellange straffen (tussen de zes maanden en drie jaar), die sindsdien elk jaar minder worden opgelegd. Het kleine aandeel lange straffen is al twintig jaar stabiel. Bij de geldboetes ging het in 2016 in de meeste gevallen (60%) om een relatief laag geldbedrag (tot 453 euro), in 39% om een bedrag tussen de 453 euro en 2268 euro, en 1% van de boetes was hoger dan 2268 euro. Tussen 1999 en 2011 steeg het aandeel lage geldboetes van 57% naar 65%. De afgelopen vier jaren was dit weer lager, terwijl het aandeel middelhoge boetes flink hoger was.

Dit alles impliceert dat er in 2016 meer maar kortere gevangenisstraffen werden opgelegd, en (al zo'n vier jaar) minder maar hogere geldboetes. Veranderingen in de strafmaat zijn niet per se een teken dat er lichter of zwaarder gestraft wordt, maar kunnen ook betekenen dat de ernst van de misdrijven of de situatie van de daders is veranderd. In de afgelopen tien jaar zijn er meer taakstraffen uitgedeeld, wat door burgers nogal eens wordt gezien als soft. Toch werden er vooral meer gevangenisstraffen opgelegd voor lichtere vergrijpen (want het gaat vaak om korte straffen), ten koste van geldboetes. Als we aannemen dat gevangenisstraf in de ogen van burgers het meest zware straftype is, dan komt de perceptie dat er nu lichter wordt gestraft dan tien jaar geleden dus niet volledig overeen met de werkelijkheid.

10.8 Gevoelens en percepties van onveiligheid

Algemene gevoelens van onveiligheid het afgelopen decennium gedaald

De overheid ziet het als haar taak om niet alleen de veiligheid van de Nederlandse bevolking te verbeteren, maar ook de veiligheidsbeleving. Het ministerie van VenJ heeft zich concreet ten doel gesteld om het aandeel mensen dat zich wel eens onveilig voelt in 2017 met 10% te verlagen ten opzichte van 2012 (37%), wat neerkomt op 33,3% in 2017. In 2016 zegt 35% van de Nederlanders zich wel eens onveilig te voelen; zo'n 1,5% voelt zich vaak onveilig (figuur 10.14). De gematigde onveiligheidsgevoelens ontwikkelen zich dus in de gewenste richting en doen dit al sinds begin deze eeuw. In de jaren negentig waren deze gevoelens voornamelijk stabiel. Hoewel het inmiddels gemeengoed is onder wetenschappers en beleidsmakers dat gevoelens van veiligheid zich volgens een eigen dynamiek ontwikkelen, los van de werkelijke criminaliteit, stellen we vast dat zowel het gerapporteerde slachtofferschap, als de geregistreerde criminaliteit en de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens in de afgelopen tien jaar zijn gedaald.

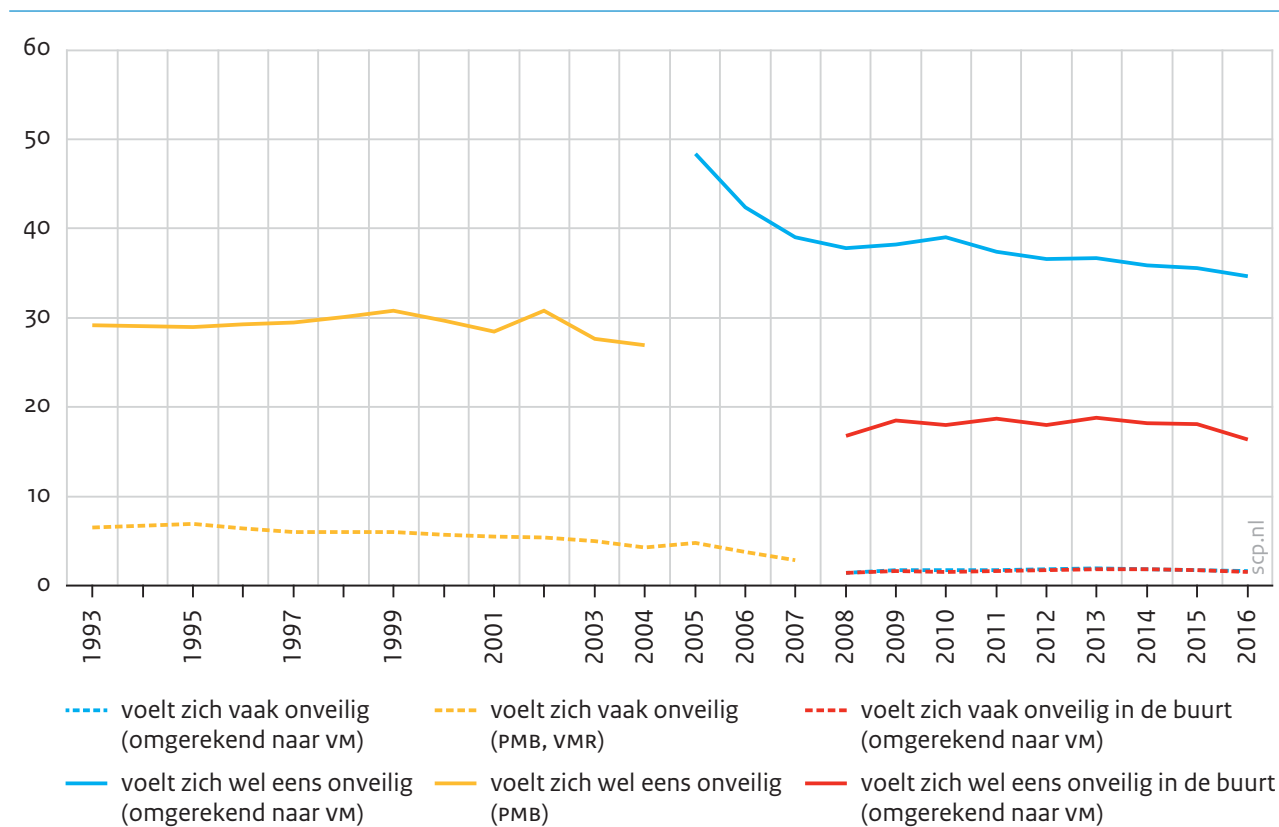
Dat er vermoedelijk maar beperkt sprake is van een directe relatie tussen de mate van criminaliteit en algemene veiligheidsgevoelens, is mede af te leiden uit de veel vlakkere ontwikkeling van de veiligheidsgevoelens in de buurt: in 2016 voelde 16% zich daar wel eens onveilig, maar daarvoor schommelde dit aandeel jarenlang rond de 18%. Meer dan onveiligheidsgevoelens in het algemeen, betreffen gevoelens van veiligheid in de eigen woonbuurt een meer concrete context, waardoor deze vaker op eigen ervaringen met criminaliteit en overlast zullen zijn gebaseerd. In een recente studie naar verschillende dimensies van veiligheidsbeleving is gebleken dat algemene gevoelens van onveiligheid voor mensen ook niet gelijk staan aan de angst dat men slachtoffer zou kunnen worden van criminaliteit en dat beide typen gevoelens zich ook door andere achtergrondkenmerken laten verklaren (Van Noije en Iedema 2017). Mensen die zich wel eens onveilig zeggen te voelen kunnen door allerlei signalen worden beïnvloed, bijvoorbeeld door straatvuil, sociale omgangsvormen, (on)zeker toekomstperspectief en nieuwsberichtgeving over immigratie of economie (Elchardus et al. 2008; Pleysier 2010; Skogan en Maxfield 1981).

Kennelijk stonden de laatst tien jaar voldoende seinen op groen om algemene gevoelens van onveiligheid te verminderen.

Figuur 10.14

Minder onveiligheidsgevoelens in het laatste decennium

Aandeel dat zich 'wel eens' en 'vaak' onveilig voelt, in het algemeen en in de buurt, personen van 15 jaar en ouder, 1993-2016 (in procenten)

Bron: BZK/Justitie (PMB'93-'04); CBS (IVM'08-'11; VM'12-'16; VMR'05-'07)

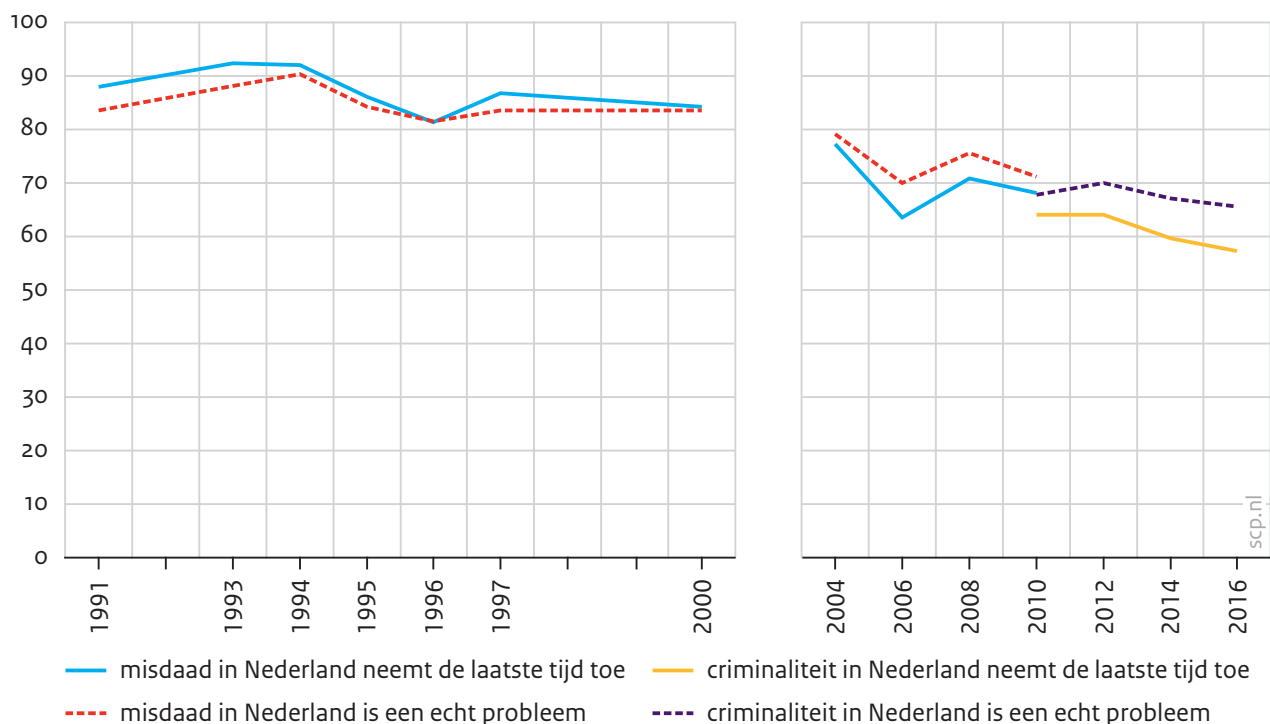
Ook perceptie van onveiligheid steeds minder dominant

Een eenduidiger aanwijzing van de mate waarin de subjectieve veiligheid overeenstemt met de feitelijke veiligheid, is de perceptie van deze feitelijke veiligheid. In het scp-onderzoek Culturele veranderingen wordt gevraagd of mensen van mening zijn dat de criminaliteit de laatste tijd toeneemt, gelijk blijft of afneemt. Sinds het begin van deze metingen zegt een meerderheid dat deze toeneemt, al is deze meerderheid wel sterk gekrompen, van consistent boven 80% in de jaren negentig tot 57% in 2016 (figuur 10.15). In de jaren negentig werd dit ook wel door de cijfers ondersteund, maar het afgelopen decennium spoorde deze mening dus niet met de feitelijke ontwikkeling.

Figuur 10.15

Volgens een steeds kleinere meerderheid neemt de criminaliteit de laatste tijd toe

Perceptie van criminaliteit in de samenleving, 1991-2016 (in procenten)^{a, b, c}

- a In 2012 is het woord 'misdaad' in beide cv-vraagstellingen vervangen door 'criminaliteit'. In 2010 zijn beide versies gebruikt.
- b In 1992, 1998 en 1999 zijn de vragen niet gesteld. Scores voor deze jaren zijn ingevuld door het gemiddelde te verdelen over deze jaren.
- c Trendbreuk tussen 2000 en 2004 vanwege het ontbreken van een weegfactor tot 2004.

Bron: SCP (cv'91-'16)

Daarnaast is 66% van mening dat de criminaliteit een echt probleem is. Ook deze meerderheid is sterk afgenomen sinds de jaren negentig. Een steeds kleinere meerderheid van de Nederlandse bevolking heeft dus het beeld dat het slecht gesteld is met de criminaliteit in Nederland. Toch is het pessimisme groter dan waar de ontwikkeling van de criminaliteit in de afgelopen tien jaar aanleiding toe geeft.

Onveiligheidsgevoelens vroeger vooral onder ouderen, nu het vaakst onder jongeren

Gevoelens van onveiligheid komen onder sommige bevolkingsgroepen veel vaker voor dan onder andere. Vrouwen spannen hierbij de kroon: in 2016 zegt 43% van hen zich wel eens onveilig te voelen, tegen 26% van de mannen (figuur 10.16). Het maakt daarbij niet (signifcant) uit of het om homo-, bi- of heteroseksuele vrouwen gaat. Wel voelen homoseksuele mannen zich vaker wel eens onveilig dan hetero- of biseksuele mannen. Daarnaast nemen de gevoelens van onveiligheid in 2016 af met de leeftijd (meer jongeren dan ouderen voelen zich wel eens onveilig) en toe met het opleidingsniveau. Niet-westerse migranten voe-

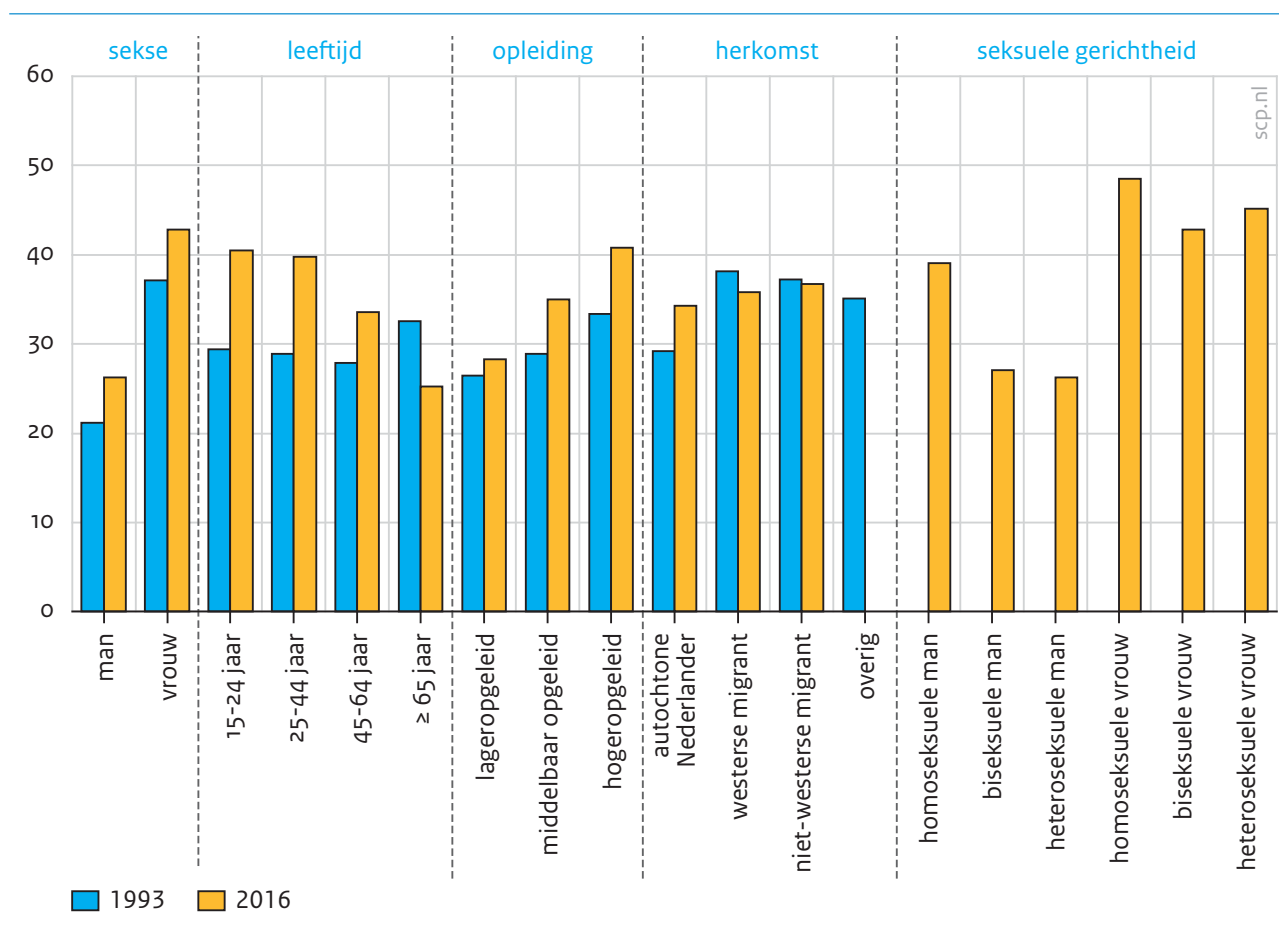
len zich iets vaker onveilig dan autochtone Nederlanders en westerse migranten, maar dit verschil is in 2016 niet significant.

In de eigen woonbuurt zijn het in 2016 in grote lijnen dezelfde bevolkingsgroepen die zich het vaakst onveilig voelen (vrouwen, jongeren, homoseksuele mannen en niet-westerse migranten, niet in de figuur). Het enige verschil zien we bij opleidingsniveau. Waar hoogopgeleiden zich in het algemeen het vaakst onveilig voelen, voelen ze zich het minst vaak onveilig in de eigen buurt.

Figuur 10.16

Onveiligheidsgevoelens van ouderen ontwikkelden zich relatief gunstig

Aandeel dat zich in het algemeen 'wel eens' onveilig voelt, naar achtergrondkenmerken, personen van 15 jaar en ouder, 1993-2016 (in procenten)

Bron: BZK/Justitie (PMB'93); CBS (VM'16)

Ruim twintig jaar geleden waren de verschillen tussen de seksen en opleidingsniveaus vergelijkbaar: vrouwen voelden zich veel vaker onveilig dan mannen, en hoogopgeleiden ook vaker dan laagopgeleiden. Autochtone Nederlanders voelden zich, zoals in latere jaren, het minst vaak onveilig. Het enige grote verschil zien we bij de ouderen. Terwijl zij zich in 2016 het minst vaak onveilig voelen vergeleken met hun jongere medeburgers, voelden zij zich in 1993 nog het vaakst onveilig.⁹ Het veiligheidsgevoel van ouderen heeft zich in de loop der jaren dus gunstig ontwikkeld. Mogelijk komt dit doordat het veiligheids- en wijkenbeleid zich in het bijzonder voor hen als kwetsbare groep heeft ingezet; maar ook kan mee-

spelen dat 65-plussers in toenemende mate een vitale groep mensen zijn, die zich misschien niet meer zo kwetsbaar voelen als de ouderen van weleer.

10.9 Slotbeschouwing: een toekomstbestendige rechtsstaat

De criminaliteit in Nederland is afgenomen, niet alleen volgens de politie, maar ook volgens burgers zelf. In de jaren negentig was van een daling nog geen sprake. Deze zette net na de eeuwwisseling in en duurde voort, ondanks de economische crisis waarvan een mogelijk aanjagende werking werd verwacht. De daling betreft alle delicttypen: geweld, vermogen en vernieling. In de laatste vijf jaren is alleen het gerapporteerde geweld niet verder afgenomen, al werd het wel minder door de politie geregistreerd.

Toch is dit resultaat voor ministerie, rechterlijke macht en politie geen reden om achterover te leunen. Zij voelen een urgentie om hun relatie met de veranderende samenleving tegen het licht te houden. Hun zorgen betreffen dan ook niet zozeer toenemende criminaliteit, als wel afnemende solidariteit en toenemende polarisatie tussen groepen die steeds meer langs elkaar heen dreigen te leven. Als sommige groepen zich niet meer vertegenwoordigd voelen door de instituties van onze rechtsstaat, dan zullen zij, zo is de zorg, deze de rug toekeren of zelfs actief ondermijnen (Raad van State 2017; Raad voor de Rechtspraak 2017; VenJ 2017). Justitie vraagt zich hardop af hoe ze haar instituties in beweging kan krijgen om deze samenleving niet star, maar responsief en dienstbaar tegemoet te treden, met een toekomstbestendige rechtsstaat als doel.

Vooralsnog kan zowel de politie als de rechter rekenen op aanzienlijk draagvlak onder de bevolking. Vergeleken met andere instituties spreken burgers in hen het meeste vertrouwen uit. Bovendien is het vertrouwen in de rechter en de politie gestegen, evenals de tevredenheid over de politie. Wel zijn er aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen. Vooral valt op dat hoogopgeleiden en jongeren het meeste vertrouwen hebben en het meest tevreden zijn. Verschillen tussen herkomstgroepen zijn minder eenduidig. Ook lijken burgers in principe wel achter de instituties te staan, maar het lang niet altijd eens te zijn met hun optreden en beslissingen in de praktijk (zie ook Van Noije 2017; Van Noije en Putters 2017). In 2016 is immers een minderheid van ongeveer 30% (zeer) tevreden over het functioneren van de politie (al is dit wel toegenomen) en is een meerderheid van ongeveer 70% van mening dat de rechter te lichte straffen oplegt (al is dit wel afgenomen). De dagelijkse praktijk en de relatie met specifieke groepen vragen dus om aandacht, maar de algemene trends geven geen reden tot pessimisme.

Reden tot pessimisme is er evenmin over de subjectieve veiligheid. Terwijl het aantal delicten, het aandeel verdachten en het aandeel slachtoffers dalen, zijn er ook steeds minder mensen die denken dat de criminaliteit in Nederland toeneemt, of die de criminaliteit in Nederland een groot probleem vinden: de aandelen van maar liefst 90% in de eerste helft van de jaren negentig zijn gedaald naar zo'n 60% respectievelijk 65% nu. Iets van de feitelijke ontwikkeling lijkt dus door te dringen tot de perceptie daarvan, al ziet nog altijd een

meerderheid het somber in. Ook komen gevoelens van onveiligheid sinds de eeuwwisseling steeds minder vaak voor. Vooral de veiligheidsgevoelens van ouderen lijken zich bovengemiddeld gunstig te hebben ontwikkeld: voelden in de jaren negentig 65-plussers zich nog het vaakst onveilig van alle leeftijdsgroepen, de laatste jaren is dat het minst vaak. Misschien komt dit doordat de huidige ouderen zich gemiddeld vitaler en zelfredzamer voelen.

Toch is er veel onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling van de criminaliteit, vooral omdat we de oorzaken ervan niet precies kennen. Waarom steeg deze nog in de jaren negentig en was er daarna plots een kentering? Weliswaar werd er kort na de eeuwwisseling vanaf Balkenende I stevig ingezet op rechtshandhaving, na de klacht dat men te lang de ogen had gesloten voor de problematiek op straat, maar de bijdrage van nationaal beleid moet worden gerelativeerd, omdat in bijna de gehele westerse wereld de criminaliteit daalt. Maatregelen die ook buiten de grenzen ingang vinden, zoals geavanceerdere technische beveiliging van huizen en auto's, of jeugd- en gezinsbeleid tegen schooluitval zijn dan plausibeler verklaringen. Dat geldt ook voor wereldwijde sociaaleconomische en demografische factoren, waarvan veelgenoemde, maar niet onomstreden voorbeelden zijn: het 'uitsterven' van de generatie heroïneverslaafden (Vollaard et al. 2009), de legalisering van abortus en de afname van kansarme eenoudergezinnen (Eide et al. 2006; Joyce 2009). Op basis van andere verklaringen in de literatuur zouden we tijdens de recente economische crisis met de hoge werkloosheid juist een toename van (vermogens)criminaliteit verwachten, die niet is geconstateerd (Eide et al. 2006; Hooghe et al. 2011; Vollaard et al. 2009).

Een belangrijk deel van de verklaring moet vermoedelijk bij de jeugd worden gezocht, omdat zich daar relatief de grootste afname voordoet. Zijn zij hun tijd meer in de schoolbanken gaan doorbrengen, meer aan het gamen geslagen waardoor er minder tijd overblijft om narigheid uit te halen, of zetten ze juist hun digitale vaardigheden meer en meer in om cyberdelicten te plegen, die relatief vaak onder de radar blijven? In paragraaf 10.4 bespreken we waarom maar beperkt sprake zal zijn van een-op-eenverplaatsing van offline- naar onlinecriminaliteit. Toch neemt de gelegenheid tot het plegen van cybercriminaliteit toe en vraagt het een voortdurende investering in de expertise en capaciteit van de politie om dit bij te benen.

Iets soortgelijks geldt voor georganiseerde en witteboordencriminaliteit. Een daadkrachtige aanpak van onveiligheid op straat verhindert niet het plegen van fraude, belastingontduiking of milieucriminaliteit. Met de financiële en economische crisis is de publieke en politieke onverschilligheid ten aanzien van witteboordencriminaliteit sterk afgenomen, en zijn de inspanningen op dit front toegenomen. Het vaak grensoverschrijdende karakter ervan maakt het, net als cybercriminaliteit, relatief ongrijpbaar en een uitdaging voor de toekomst.

Noten

- 1 Horizontale fraude is fraude in het particuliere geld- en goederenverkeer ten koste van een particuliere partij.
- 2 De cijfers in deze paragraaf zijn terug te vinden op de website van het CBS (www.statline.nl) en op de website van het WODC (www.wodc.nl) (zie ook Kalidien 2016).
- 3 Zoals met alle registraties is de classificatie van discriminatiegronden afhankelijk van de persoonlijke inschattingen van het slachtoffer en de agent die het incident optekent.
- 4 De politieregistraties maken onderscheid tussen enerzijds strafbare feiten zoals mishandeling of bedreiging met een discriminatoir aspect (vaak motief) en anderzijds primaire discriminatie, zoals groepsbelediging, aanzetten tot haat of discrimineren in de uitoefening van ambt, beroep of bedrijf, zoals selectief deurbeleid bij een discotheek.
- 5 Met 'derden' worden klanten bedoeld zoals patiënten, leerlingen en passagiers; geen collega's of leidinggevenden.
- 6 Cijfer over 2015 is voorlopig.
- 7 De landelijke eenheid heeft eigen taken en specialistische taken waarmee zij de tien regionale eenheden ondersteunt. De dagelijkse leiding van elke regionale eenheid ligt bij de politiechef. De eenheden zijn alle opgebouwd uit districten die elk weer bestaan uit basisteams. De basisteams bestaan uit (hoofd)agenten, wijkagenten, rechercheurs en een of meer teamchefs, die gezamenlijk de lokale veiligheidszorg leveren.
- 8 Bij de operationele politiesterke gaat het om politiemedewerkers die direct contact hebben met de burger of die een directe inhoudelijke bijdrage leveren aan de primaire politietaken. Dit kunnen zowel algemeen opsporingsambtenaren zijn (artikel 141 van het Wetboek van Strafvordering) als ondersteunende medewerkers.
- 9 Een check op latere jaargangen (PMB'95 en PMB'97) leert dat de veelvoorkomende onveiligheidsgevoelens in 1993 onder 65-plussers geen toevalstreffer zijn: ook toen scoorden ze het hoogst. In de veiligheidsmonitors van de afgelopen tien jaar (en dus niet alleen in 2016) is dit echter niet meer het geval: daarin scoren jongeren het hoogst.

Literatuur

- Amnesty International (2013). *Proactief politieoptreden vormt risico voor mensenrechten. Etnisch profileren onderkennen en aanpakken*. Amsterdam: Amnesty International.
- Andriessen, I. en H. Fernee (2012). *Meldingen van discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Art.1 (2015). *Kerncijfers 2012-2014. Landelijk overzicht van klachten en meldingen over discriminatie, geregistreerd bij de antidiscrimatievoorzieningen*. Rotterdam: Art.1.
- Beerthuizen, R., G. Weijters en A. van der Laan (2017). *De release van Grand Theft Auto V en de geregistreerde jeugd-criminaliteit in Nederland* (paper gepresenteerd op het NVC-congres 15-16 juni 2017). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.) (2005). *Verdacht van criminaliteit. Autochtonen en allochtonen nader bekeken*. Den Haag: ministerie van Justitie / Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Bouwmeester, J., M. Holzmann, N. Löb, M. Abraham en O. Nauta (2016). *Monitor integriteit en veiligheid openbaar bestuur 2016*. Amsterdam: I&O-research.
- Capgemini (2016). *Trends in veiligheid 2016. De mens en digitale veiligheid*. Utrecht: Capgemini.
- CBS (2015). *Veiligheidsmonitor 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Cunningham, S., B. Engelstätter en M.R. Ward (2011). *Understanding the effects of violent video games on violent crime*. Te downloaden via <https://ssrn.com/abstract=1804959> (<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1804959>).
- Eide, E., P.H. Rubin en J. M. Shepherd (2006). Economics of crime. Foundations and trends. In: *Microeconomics*, jg. 2, nr. 3, p. 205-279.
- Elchardus, M., S. de Groof en W. Smits (2008). Rational fear or represented malaise. A crucial test of two paradigms explaining fear of crime. In: *Sociological Perspectives*, jg. 51, nr. 3, p. 453-471.
- Farrell, G. (2013). Five tests for a theory of the crime drop. In: *Crime Science*, jg. 2, nr. 5, p. 1-8 (doi 10.1186/2193-7680-2-5).
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Hooghe, M., B. Vanhoutte, W. Hardyns en T. Bircan (2011). Unemployment, inequality, poverty and crime. Spatial distribution patterns of criminal acts in Belgium, 2001-06. In: *The British Journal of Criminology*, jg. 51, nr. 1, p. 1-20.
- Joyce, T.J. (2009). *Abortion and crime: a review*. Cambridge: National Bureau of Economic Research (NBER working paper 15098).
- Justitie (1985). *Samenleving en criminaliteit: een beleidsplan voor de komende jaren*. Den Haag: ministerie van Justitie.
- Justitie (1990). *Recht in beweging; een beleidsplan voor Justitie in de komende jaren*. Den Haag: Sdu.
- Kalidien, S. (2016). *Criminaliteit en rechtshandhaving*. Den Haag: Boom Criminologie.
- Keijser, J.W. en Elffers, H. (2007). Onbegrip voor het strafoordeel bedreigt het draagvlak voor het rechtssysteem niet. In: M. Malsch en N. Manen (red.), *De begrijpelijkheid van de rechtspraak* (p. 115-128). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Kessels, R.J. en W.T. Vissers (2016). Misdrijven en opsporing. In: S. Kalidien (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving* (bijlage 4). Den Haag: Boom Criminologie.
- Koch, H. (2017). 'Nederlandse politie ziet de meeste misdaad niet.' In: *Trouw*, 13 januari 2017. Geraadpleegd op 20 januari 2017 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/39681/nbsp/article/detail/4447567/2017/01/13/Nederlandse-politie-ziet-de-meeste-misdaad-niet.dhtml>.
- Laan, A. van der en G. Weijters (2015). Daling in geregistreerde criminaliteit. Enkele mogelijke verklaringen. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 57, nr. 2, p. 203-228.
- Laub, J.H. (1997). Patterns of criminal victimization in the United States. In: R.C. Davis, A.J. Lurigio en W.G. Skogan (red.), *Victims of crime* (tweede editie) (p. 9-26). Thousand Oaks: Sage.
- Mink, I. en S. van Bon (2017). *Discriminatiecijfers in 2016. Een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland*. Rotterdam / Den Haag: Art.1/Politie.
- Nationale Politie (2017). *Jaarverantwoording Politie 2016*. Den Haag: Nationale Politie.
- Nationale Politie Eenheid Oost Brabant (2015). *Ethnic profiling*. Den Haag: Nationale Politie. Gepubliceerd door televisieprogramma Brandpunt op 6 september 2016.
- NCSC (2016). *Cybersecuritybeeld Nederland CSBN 2016*. Den Haag: Nationaal Cyber Security Centrum.
- Niemeijer, B. en Wijck, P. (2013). Verschillen tussen burgers in vertrouwen in de rechtspraak. In: *Recht der werkelijkheid*, jg. 34, nr. 2, p. 2-17.
- Noije, L. van m.m.v. M. Borger (2017). Vertrouwen in de politie als conditie voor sociale veiligheid. In: C. Vrooman, R. Bijl en J. den Ridder (red.), *Kwesties voor het kiezen* (p. 51- 69). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en J. Iedema (2017). *Achtereenvolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en R. Kessels (2012). Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2011* (p. 203-226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Noije, L. van en K. Putters (2017). Vertrouwen in de rechtspraak, nu en in de toekomst? In: *Rechtstreeks*, jg. 2017, nr. 2, p. 39-57.
- Pleysier, S. (2010). 'Angst voor criminaliteit' onderzocht. *De brede schemerzone tussen alledaagse realiteit en irrationeel fantoom* (proefschrift). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Politieacademie (2015). *Strategische onderzoeksagenda voor de Politie 2015-2019*. Apeldoorn: Politieacademie.
- Raad van State. (2017). *Jaarverslag 2016*. Den Haag: Raad van State.
- Raad voor de Rechtspraak (2017). *Verder bouwen aan het huis van de rechtspraak. Scenarioplanning rechtspraak 2030*. Den Haag: Raad voor de Rechtspraak.
- Rokven, J., G. Weijters en A. van der Laan (2017). *Jeugddelinquentie in de virtuele wereld. Een nieuw type daders of nieuwe mogelijkheden voor traditionele daders?* Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (Cahier 2017-2).
- Rovers, B. (1999). *Klassenjustitie. Overzicht van onderzoek naar selectiviteit in de Nederlandse strafrechtketen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Skogan, W.G. en M.G. Maxfield (1981). *Coping with crime. Individual and neighbourhood reactions*. London: Sage Publications.
- Smit, P.R., F.P. van Tulder, R.F. Meijer en P.P.J. Groen (2003). *Het ophelderingspercentage nader beschouwd*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- TK (1996/1997). *Veiligheidsbeleid 1995-1998*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en de ministers van Binnenlandse Zaken en van Justitie. Tweede Kamer, vergaderjaar 1996/1997, 24225, nr. 9.
- TK (1998/1999). *Integraal veiligheidsprogramma*. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Tweede Kamer, vergaderjaar 1998/1999, 26604, nr. 1.
- TK (2001/2002). *Nota criminaliteitsbeheersing. Investeren in een zichtbare overheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2001/2002, 27834, nr. 2.
- TK (2002/2003). *Naar een veiliger samenleving*. Brief van de ministers van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Justitie en de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28684, nr. 1.
- TK (2007/2008). *Programma Veilige publieke taak*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, bijlage bij 28684, nr. 117.
- TK (2012/2013). *Aanbieding onderzoeksrapport straftoemeting bij agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak*. Brief van de minister van Veiligheid en Justitie. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 28684.
- TK (2014/2015). *Veiligheidsagenda 2015-2018*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, bijlage bij 28684, nr. 412.
- TK (2015/2016). *Politie*. Brief van de minister van Veiligheid en Justitie. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 29628, nr. 635.
- VenJ (2015). *Herijkingsnota: Herijking realisatie van de nationale politie*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- VenJ (2016). *Koers & Kansen. Whitepaper over de toekomst van de sanctie-uitvoering*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- VenJ (2017). *Richting en ruimte voor kennisontwikkeling en innovatie. Strategische kennis- en innovatieagenda (SKIA)*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Vollaard, B., J. van den Brakel en P. Versteegh (2009). *Veelbelovende verklaringen voor de daling van de criminaliteit na 2002*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.
- Wingerden, S. van en Wermink, H. (2016). *Zwaarder gestraft? Verder onderzoek naar etnisch gerelateerde straf-toemeting: verschillende soorten en maten van sancties*. Den Haag: Sdu.
- Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit. Feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wittebrood, K., J. Latten en H. Nicolaas (2005). *Wonen, leefbaarheid en veiligheid in concentratiewijken*. In: *Jaarrapport integratie 2005* (p. 132-147). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum / Centraal Bureau voor de Statistiek.

Zebel, S., P. de Vries, E. Giebels, M. Kuttschreuter en W. Stol (2013). *Jeugdige daders van cybercrime in Nederland. Een empirische verkenning*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Wonen en omgeving

11 Wonen en omgeving

Jeanet Kullberg en Michiel Ras

- Corporatiehuurders zijn steeds vaker huurders met een laag inkomen. Had in 1990 12% een laag inkomen, in 2015 was dat 45%. Dit past in de doelstelling om deze woningen te reserveren voor de laagste inkomens. Maar het lijkt ook extra spanningen te genereren tussen burens. Ruim een op de tien corporatiehuurders zegt vaak last te hebben van de burens.
 - Terwijl de kwaliteit van huurwoningen bleef toenemen vanaf 2000, nam de waardering voor die woningen vanaf 2012 wat af: 80% respectievelijk 77% (zeer) tevreden. Vermoedelijk speelt een rol dat de huren, vooral bij hogere inkomens, in die periode sterk stegen, ook bij eenzelfde kwaliteit van de woning.
 - Een kwart van de jonge mensen (18-34 jaar) woont in 2015 in een particuliere huurwoning. Dit is twee keer zoveel als in 2009. Ze maken door een korte inschrijfduur minder kans op een sociale huurwoning dan ouderen, of hun inkomen is te hoog. Ook zijn ze na 2002 steeds krappere behuisd.
 - De woonlasten volgen de conjunctuur in versterkte mate. Dit geldt vooral in de koopsector. Woonlasten van huurders volgen vooral de regelingen voor huurstijging. Jonge mensen, alleenstaanden en eenoudergezinnen geven een relatief groot deel van hun inkomen uit aan wonen.
 - Inspanningen van bewoners voor hun buurt zijn in krachtwijken (achterstandswijken) toegenomen tussen 2012 en 2015. Mensen met een migratieachtergrond, met name de tweede generatie, leveren hier een grote bijdrage.
-

11.1 25 jaar woonbeleid

Met het verschijnen van de nota *Van bouwen naar wonen. Volkshuisvesting in de jaren negentig* (ook wel de nota-Heerma genoemd, naar de toenmalige staatssecretaris Wonen) (VROM 1989) werd een periode ingeluid van economische groei en ingelopen woningtekorten. Vereenvoudiging van volkshuisvestingsregels en vermindering van woonsubsidies stonden in de nota centraal, waarmee het einde van de naoorlogse wederopbouwperiode gemarkeerd werd. De term 'scheefwonen' werd geïntroduceerd voor huurders die, gelet op hun inkomen, te duur of juist te goedkoop woonden. Zij moesten worden overgehaald, misschien zelfs gedwongen, om meer passend bij hun inkomen te gaan wonen. Van dwang werd destijds afgezien. Het thema is de laatste jaren opnieuw op de woonagenda gezet, nu wel degelijk met gebruik van tijdelijke huurcontracten voor jongeren en grote gezinnen om ze tot doorverhuizen te kunnen dwingen. 'Te goedkoop' wonen wordt met extra huurverhogingen bestreden.

In de jaren negentig kreeg de verzelfstandiging van woningcorporaties gestalte, waarbij de corporaties nog wel te werk moesten gaan volgens landelijk geformuleerde taakvelden,

maar in de uitvoering sterk autonoom konden handelen, in overleg met de gemeenten. Ook deze omslag kreeg in recente jaren een staartje, nadat verschillende corporaties te grote financiële risico's (derivaten) en ondernemingsrisico's (zoals ss Rotterdam) aanvaard hadden. Daarbij kwamen nog fraudezaken, en dat alles leidde zelfs tot een parlementaire enquête (2014). In de nieuwe Woningwet (1 juli 2015) zijn de vrijheden van de woningcorporaties beperkt.

Naast de zorg voor goede en betaalbare huisvesting en een goed woonmilieu, werd het bevorderen van eigenwoningbezit een prioriteit in het volkshuisvestingsbeleid, met streefgetal en al: in tien jaar tijd van 43% naar 50%-55% van alle woningen. Corporaties werd de verkoop van een deel van hun huurwoningen toevertrouwd, wat tot die tijd een omstreden kwestie was geweest.

Werd in de jaren negentig de decentralisatie van de volkshuisvesting ingezet door verantwoordelijkheden over te dragen van het rijk naar gemeenten en woningcorporaties, in de jaren 2000 kwam de burger centraal te staan. In de nota *Mensen wensen wonen. Wonen in de 21e eeuw* (VROM 2000) is keuzevrijheid het sleutelwoord. Het woningtekort was nog verder ingelopen en het accent verschoof van kwantiteit naar kwaliteit. De term 'huisvesten' paste niet meer bij de geïndividualiseerde en geëmancipeerde burger die zeggenschap wil over hoe en waar hij woont. Zodoende werd in het woonbeleid voor de jaren 2000, naast het borgen van woongelegenheden voor mensen in kwetsbare posities, het beter kunnen realiseren van woonwensen een kernopgave. Daarbij kwam aandacht voor passende woon- en zorgvormen voor ouderen en mensen met beperkingen, het verbeteren van stedelijke woonkwaliteit en het tegemoetkomen aan de wens van burgers om in het groen te wonen. Opnieuw werd groei van het eigenwoningbezit bepleit, nu tot 65% in 2010. Wel is sinds de jaren 2000 stapsgewijs de aftrekbaarheid van hypotheekrente verminderd en zijn de hypotheekvoorwaarden strenger geworden, om kopers te beschermen tegen financiële risico's en de overheidsuitgaven te verminderen.

Om de penibel geachte woonkwaliteit in (groot)stedelijke woonmilieus te verbeteren, wordt tot aan de crisis op de woningmarkt (die rond 2008 inzette) stevig gewerkt aan de herstructurering van vooral vroegnaoorlogse woonmilieus. Ondertussen is de stad toenemend populair, terwijl de zorg juist meer op krimpregio's gericht is. Ook is een duurzame woningvoorraad, hoewel geen nieuw streven, met de Parijse klimaatakkoorden prominenter op de agenda gekomen.

In dit hoofdstuk volgt een terugblik op 25 jaar wonen: hoe ontwikkelden zich de kwaliteit van de woningen, inclusief de duurzaamheid ervan, de kwaliteit van de woonomgeving en de waardering voor beide? Hoe staan we er nu voor ten opzichte van vóór de economische crisis? Wat betalen bewoners voor het wonen, zowel in absolute uitgaven als ten opzichte van hun inkomen en de geboden kwaliteit? Wat doet de burger zelf om het woongenot te

vergroten? De periodieke WoON-onderzoeken zijn de belangrijkste bron, maar ook de vele studies die daarop gebaseerd werden.

11.2 Kwaliteit van woningen

De kwaliteit van de woningvoorraad verandert met de jaren door veroudering, achterstallig onderhoud en het minder passen bij de woonwensen van nieuwe generaties, maar ook door nieuwbouw, woningverbetering en sloop van de oudere woningen. Eigen woningen hebben soms, los van de kwaliteit, een andere gevoelswaarde dan huurwoningen; er kan naar hartenlust aan geklust worden. Ze worden meestal gefinancierd met geleend geld en bij aflossen wordt het huis steeds meer eigen, hoewel dat kopers niet heeft gehinderd aflossingsvrij te lenen, totdat dat in 2013 niet meer toegestaan werd. Financiering stelt eisen aan de hoogte en zekerheid van het inkomen. Huurwoningen daarentegen nemen de huurder onderhoudswerk uit handen en een huurder kan de huur op elk gewenst moment opzeggen. Deze flexibiliteit heeft voordelen voor wie zich nog niet op een plek of een financiële verplichting wil vastleggen. Het kan niettemin lastig zijn een huurwoning, vooral een sociale huurwoning, te bemachtigen en dan verloopt de toegang tot een particuliere huurwoning vlotter. Hogere inkomens en een deel van de middeninkomens kunnen vanwege maximale inkomensgrenzen niet in een sociale huurwoning terecht. Zij kunnen door de hoge koopprijzen ook niet gemakkelijk in een koophuis terecht.

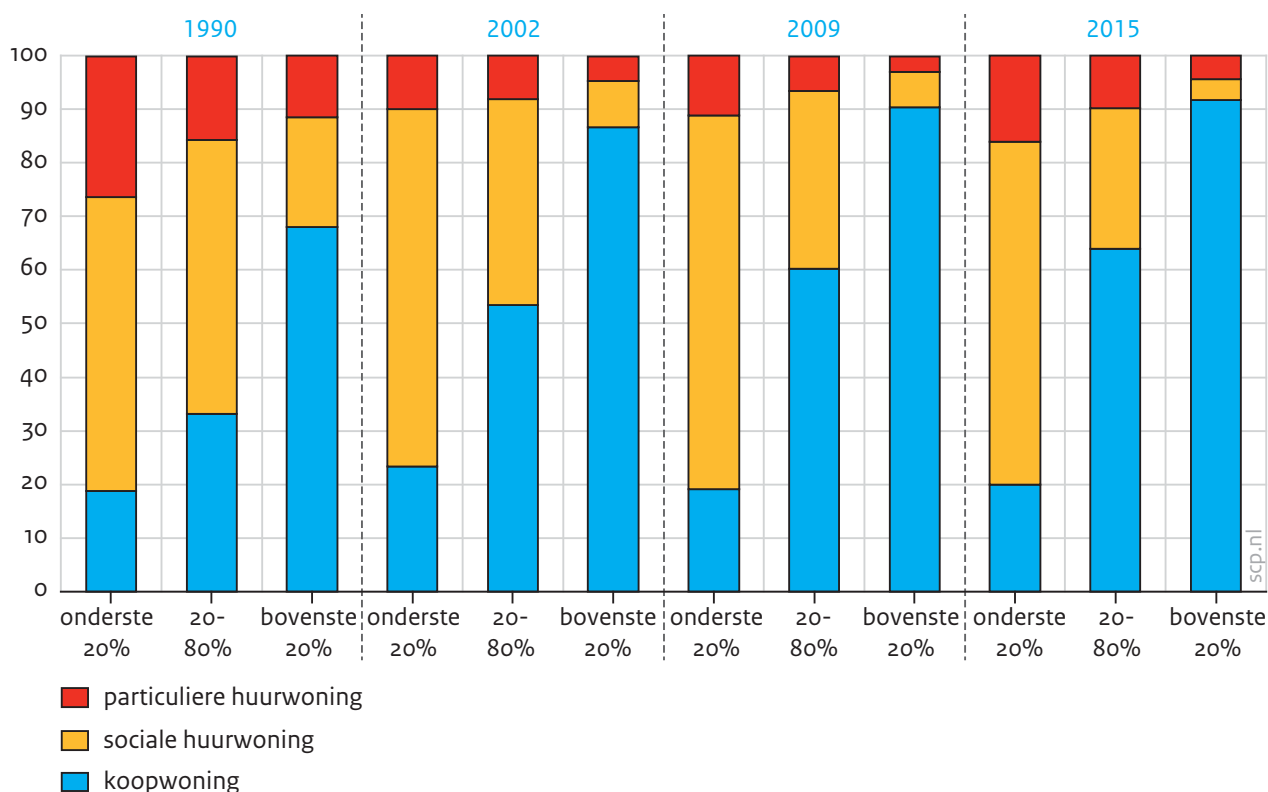
Huurders woningcorporaties: van 12% laagste inkomens in 1990 naar 45% in 2015

Figuur 11.1 laat voor enkele jaren tussen 1990 en 2015 zien welke eigendomsvorm voor de verschillende inkomensgroepen aan de orde was. In die jaren is het aantal mensen met een eigen huis toegenomen van 45% tot 59% van de zelfstandig wonende huishoudens. Het eigenwoningbezit nam onder de hogere en middeninkomens scherp toe, vooral in de jaren negentig. Voor de laagste inkomensgroep veranderde het eigenwoningbezit nauwelijks. Voor deze groep (en in mindere mate ook de midden- en hogere inkomens) zien we een relatieve verschuiving van particuliere naar sociale huur in de jaren negentig. Stadsvernieuwing heeft hierbij een rol gespeeld, waarbij particuliere huurwoningen zijn opgekocht, verbeterd of vervangen en in beheer gegeven bij woningcorporaties. De particuliere verhuur heeft in Nederland veel concurrentie van zowel koopwoningen als sociale huurwoningen, die elk van overheidswege financiële arrangementen hebben die de particuliere huur ontbeert. Toch zien we sinds 2002, en vooral de laatste jaren, die sector weer aan belang winnen. Hier is beleidsmatig ook op aangestuurd, onder meer door strengere inkomensgrenzen voor sociale huurders. Verder was de koopmarkt niet altijd bereikbaar, met name voor mensen met een tijdelijk arbeidscontract. De lage rente maakt het voor investeerders ook interessant om te gaan verhuren, waardoor het aanbod in de afgelopen jaren is gestegen, mede door complexgewijze verkoop van corporatiewoningen. Ook werd het voor particulieren mogelijk en soms noodzakelijk om hun te koop staande woning tijdens de crisisjaren tijdelijk te verhuren met behoud van hypotheekrenteaftrek.

Figuur 11.1

In 25 jaar tijd is de eigen woning gemeengoed geworden voor hogere inkomens en ook onder middeninkomens verdubbelde het aandeel met een eigen huis

Inkomensgroepen naar eigendomsvorm van de woning, 1990-2015 (in procenten)

Bron: CBS (WBO'90,'02; diverse instituten (WoON'09,'15)

Vanuit de eigendoms categorieën van woningen bezien betekende de selectieve uitstroom van de hogere en middeninkomens uit de corporatiewoningen (naar koophuizen) en de verkoop van een aantal corporatiewoningen aan huurders met een middeninkomen, dat corporatiehuurders steeds meer uit lagere inkomens bestaan (figuur 11.2). Het aandeel van de laagste 20% inkomens onder corporatiehuurders verviervoudigde bijna in de afgelopen 25 jaar, van 12% tot ruim 45%. In de jaren negentig verliep dit proces snel en de laatste paar jaar versnelde deze ontwikkeling opnieuw. De laatste jaren zal strenge woningtoewijzing hierin meespelen: de inkomensgrens voor toewijzing van een sociale huurwoning is verlaagd, zodat de hogere middeninkomens niet meer in aanmerking komen. Deze ontwikkeling is conform het (door Brussel gevraagde) beleid om sociale huur meer voor de laagste inkomens te reserveren; zo wordt die van publieke voorziening tot sociaal vangnet.

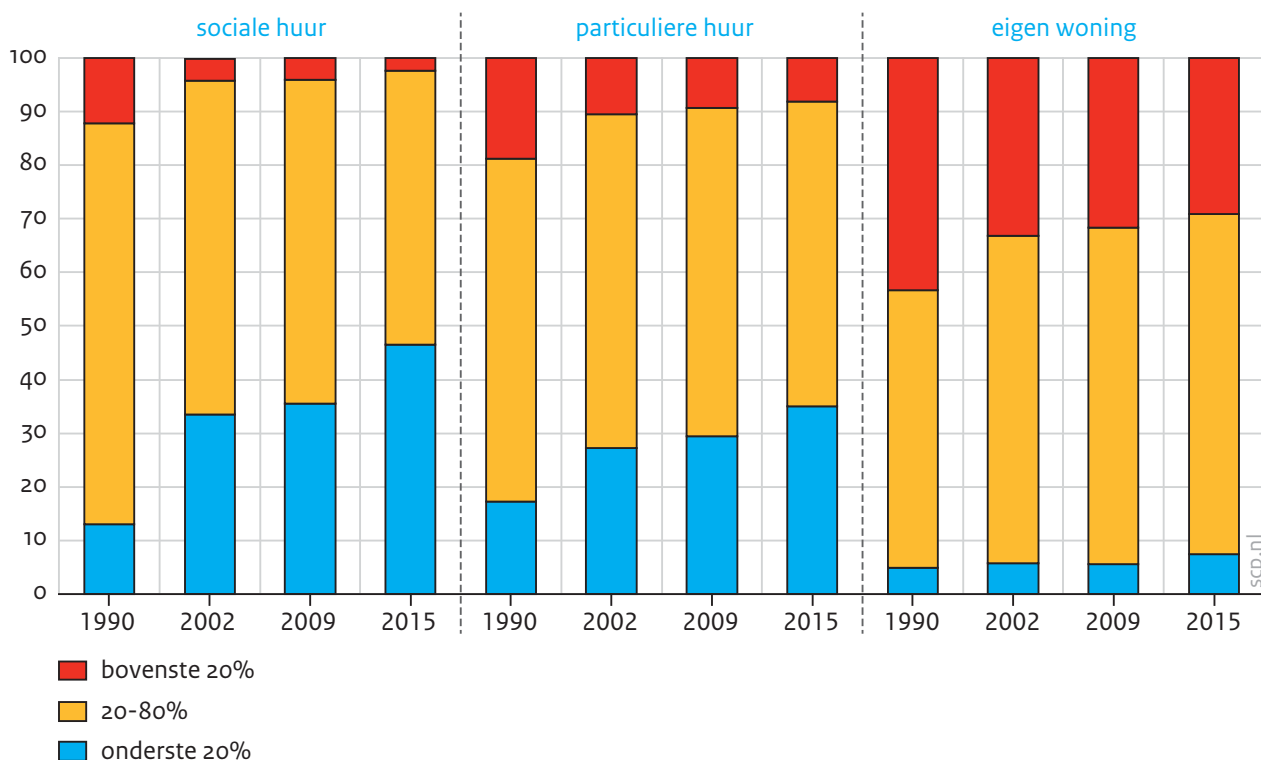
Ruim de helft van de huishoudens met een laag inkomen heeft te maken met een voorziening in het sociale domein en een op de tien zelfs met combinaties van jeugdzorg, Wmo en werkloosheid (Pommer en Boelhouwer 2016: 128). Daarom kan verwacht worden dat de sociale problematiek in corporatiewoningen flink is toegenomen. Het is aan de gemeenten om die problematiek op te vangen, aangezien de corporaties volgens de nieuwe Huisvestingswet niet langer hun middelen mogen inzetten voor woonmaatschappelijk werk, al kunnen huismeesters nog wel een signalerende rol vervullen.

Mensen met een te hoog inkomen voor sociale huur zouden in de particuliere huurwoningen een alternatief moeten vinden, of in een koophuis. Opvallend is echter dat ook de particuliere huursector toenemend door de laagste inkomensgroep bewoond wordt. De lange wachttijden in de sociale huursector spelen hierbij een rol (hierover meer in § 11.4). Bewoners van koopwoningen veranderden weinig naar inkomensgroep, al werd het aandeel van de middeninkomens groter door verbreiding van het eigenwoningbezit onder deze grote groep.

Figuur 11.2

Woningen van corporaties en particuliere verhuurders toenemend voor de laagste inkomens

Corporatiewoningen, particuliere huur- en koopwoningen naar inkomensklasse van de bewoners, 1990-2015 (in procenten)

Bron: CBS (WBO'90,'02); diverse instituten (WoON'09,'15)

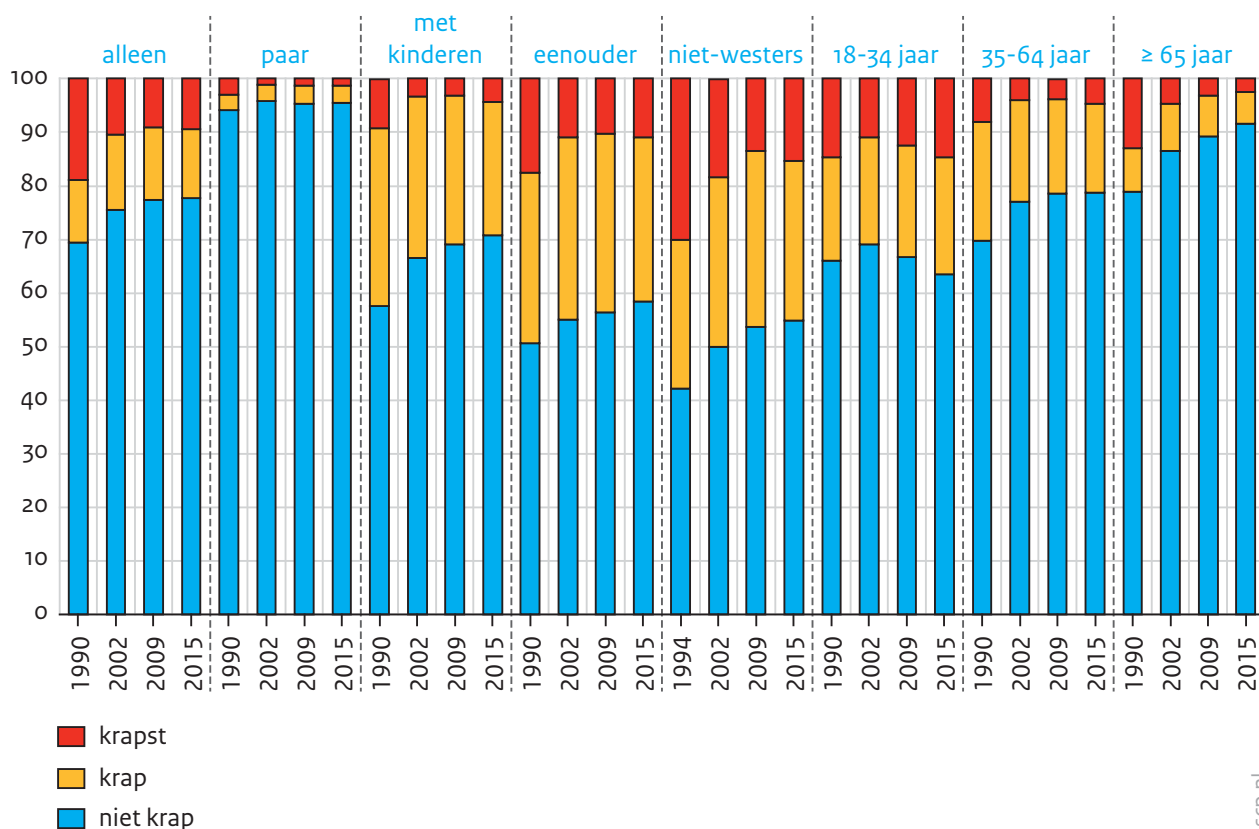
Jonge mensen wonen steeds kleiner

Hoeveel ruimte is er in de woning? Dat hebben we uitgedrukt met de termen ‘krap’ en ‘krapst’ wonen (figuur 11.3). Een beperkte ruimte is niet altijd problematisch, gelet op bijvoorbeeld de mode van *tiny houses* of de wens om centraal te wonen, waarbij een klein woonoppervlak voor lief wordt genomen. Niettemin is krap wonen wel een belangrijke indicator voor onvrede met de woning. Als krap hebben we gerekend een tweekamerwoning of, als er kinderen zijn, een woning waar niet elk kind een eigen slaapkamer heeft. Onder de krapst wonenden is naast het beperkte aantal slaapkamers, sprake van een vrij kleine woonkamer: maximaal rond de 24 vierkante meter volgens opgave van de respondent. Beide normen wijken af van de definitie in Eurostat (2016) van *overcrowding*, waar kinderen in tweetallen een kamer toebedeeld krijgen (bij 12 jaar of ouder alleen inden van hetzelfde geslacht). Nederlanders behoren dan tot de ruimst wonenden; voor slechts enkele procenten is *overcrowding* aan de orde, maar wel met de aantekening dat dit onder het armere deel van de bevolking met 13% veel hoger ligt. Een dergelijk contrast tussen de gehele en de arme bevolking doet zich ook voor in de Scandinavische landen die, net als Nederland, een egalitair imago hebben.

Figuur 11.3

Krap wonen is sinds de jaren negentig afgenomen, maar de laatste jaren niet meer

Krap wonen naar achtergrondkenmerken van de bewoners, 1990-2015 (in procenten)^a

a In 1994 werd voor het eerst naar de culturele achtergrond van respondenten gevraagd.

Bron: CBS (WBO'90,'02); diverse instituten (WoON'09,'15)

Volgens onze strengste definitie van krap wonen ('krapst') komt dit op enige schaal voor (10%-15%) bij eenoudergezinnen, mensen met niet-westerse achtergrond en jongeren. Waar krap wonen onder deze groepen in de jaren negentig afnam, is dat de laatste jaren niet meer het geval. Onder jongeren en mensen met niet-westerse afkomst nam het zelfs enigszins toe. De stedelijke woonvoorkeur is hierin een factor en wellicht ook de economische crisis.

Verduurzaming woningvoorraad loopt flink achter op schema van afspraken voor 2020

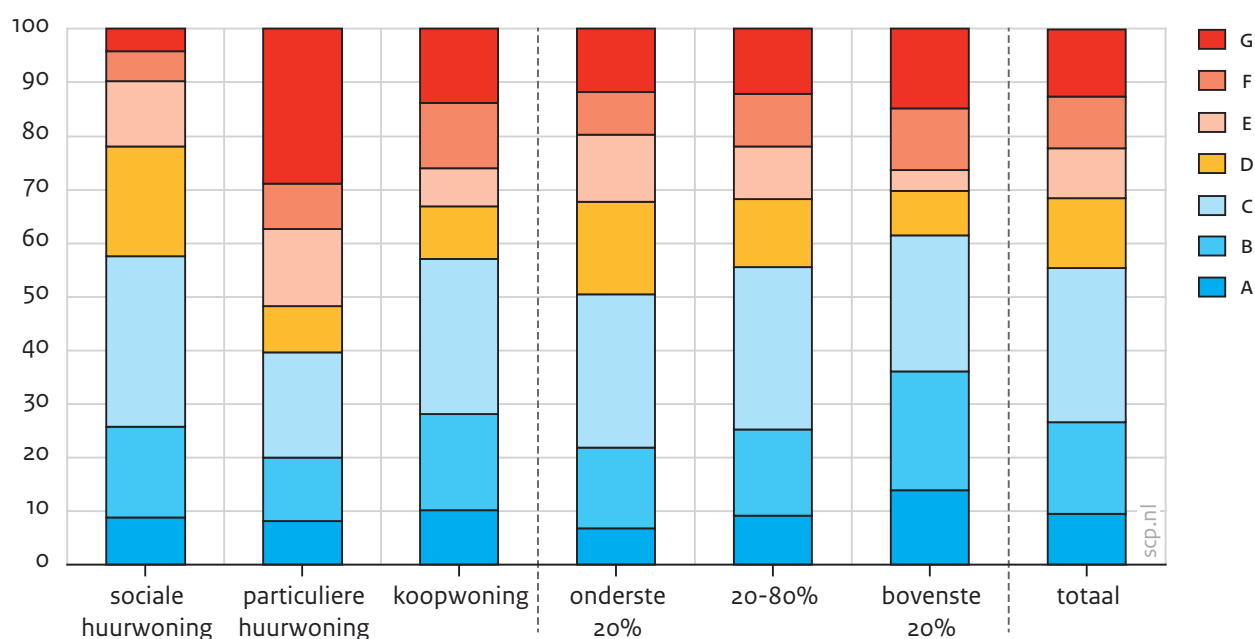
Het energieverbruik hangt samen met kenmerken van de woningen en de gebruikers ervan. Grote, vrijstaande woningen verstoken meer dan appartementen die aan alle kanten zijn ingesloten. De isolatie van de woning is daarnaast een factor. Wie hele dagen thuiszit, verbruikt meer dan wie lange werkdagen buitenshuis is. Daar komen nog zaken bij als de kouwelijkheid of het milieubewustzijn van de bewoner. De afgelopen 25 jaar is de aandacht voor energiemaatregelen aan de woning scherp toegenomen, hoewel in 1990 toch ook al twee derde van de woningen dubbel glas had in de woonkamer, en 40% had het ook in de andere kamers. In 2002 was dat al opgelopen tot bijna 90% respectievelijk 70%. Spouwmuur-, dak- en vloerisolatie waren minder wijd verbreid.

Van alle woningen had in 2006 ongeveer een derde een A-, B-, of C-label (een A label staat voor de beste energieprestatie), een derde een F- of G-label en een derde een tussenkwaliteit (D, E). In 2015 had meer dan de helft van de woningen een (voorlopig) A-, B-, of C-label (figuur 11.4). Het sinds 2008 verplichte label geeft de energieprestatie van de woning weer, die beter wordt beoordeeld naarmate er meer gevel-, vloer- en dakisolatie is toegepast, enkel- of dubbelglas door HR++-glas is vervangen en hoogrendementsketels en zonneboilers aanwezig zijn. Gaskachels, keuken- en badgeisers halen de score omlaag, maar die zijn schaars aan het worden.

De energieprestaties zijn het beste in sociale huur- en koopwoningen; particuliere huurwoningen lopen het meest achter (figuur 11.4). Hoe recenter het bouwjaar van de woning, des te beter de energieprestaties. Vooral woningen ouder dan 1970 blijven achter, hoewel er door na-isolatie nog wel enige verbetering bereikt is. De verrichtingen tot dusverre zijn nog niet vertrouwenwekkend met het oog op afspraken tussen corporaties (koepelorganisatie Aedes), particuliere verhuurders (Vastgoed Belang) en het ministerie van BZK uit 2012 (Convenant energiebesparing huursector). Daarin zijn doelen gesteld voor 2020: gemiddeld het label B voor sociale huurwoningen en minstens een C voor 80% van de particuliere huurwoningen. Een van de aandachtspunten is dat huurders niet meer huurverhoging betalen dan de besparing die ze op energie-uitgaven kunnen boeken (Woonbond 2017: 21).

Figuur 11.4

Hoogste inkomens hebben hoge of juist lage energielabels; lage en middeninkomens zitten ertussenin (Voorlopig) energielabel^a van woningen, naar eigendomsvorm en inkomen van de bewoners, 2015 (in procenten)

a Inclusief voorlopige labels. In 2015 had 38% van de woningen een label (van de corporatiewoningen had 75% een label; van sociale huurwoningen maar een kwart); van de woningen zonder label is het voorlopige label bepaald op basis van kenmerken als het bouwjaar van de woning.

Bron: CBS (WoON'15)

Bewoners met een hoog inkomen wonen vaker in woningen met een hoog of juist een laag energielabel (figuur 11.4). De laagste inkomens, waaronder veel corporatiehuurders, hebben vaker een D of E-label. Hoe zuiniger de woning, des te minder zuinig is het stookgedrag. Dat heeft te maken met het gegeven dat de zuinige woningen vaak groter en duurder zijn en dat er vaker gezinnen wonen. Maar ook als gecorrigeerd wordt voor leeftijd, inkomen en huishoudenssamenstelling, is het gedrag nog altijd minder zuinig. Bewoners van een energiezuinige woning denken nogal eens dat hun gedrag er nog weinig toe doet, waardoor een deel van het isolatie-effect verloren gaat. Mensen in onzuinige woningen gedragen zich juist zuiniger, vooral in een grote woning (Leidelmeijer en Cozijnsen 2007; Tichelaar en Leidelmeijer 2013). Het zijn ofwel jonge mensen die veel van huis zijn of ouderen. Ouderen in grote koopwoningen hebben weinig moeite om de hogere stookkosten te betalen, maar voor ouderen in onzuinige huurwoningen (label F of G) is dat vaak anders. Zij betalen, ondanks hun zuinige stookgedrag, gemiddeld 33% meer voor energie dan vergelijkbare bewoners in een zuiniger woning (alle betere labels samen) (Leidelmeijer en Cozijnsen, 2007).

Hoge waardering voor de woningen; verschil hoge en laagste inkomens nam iets toe

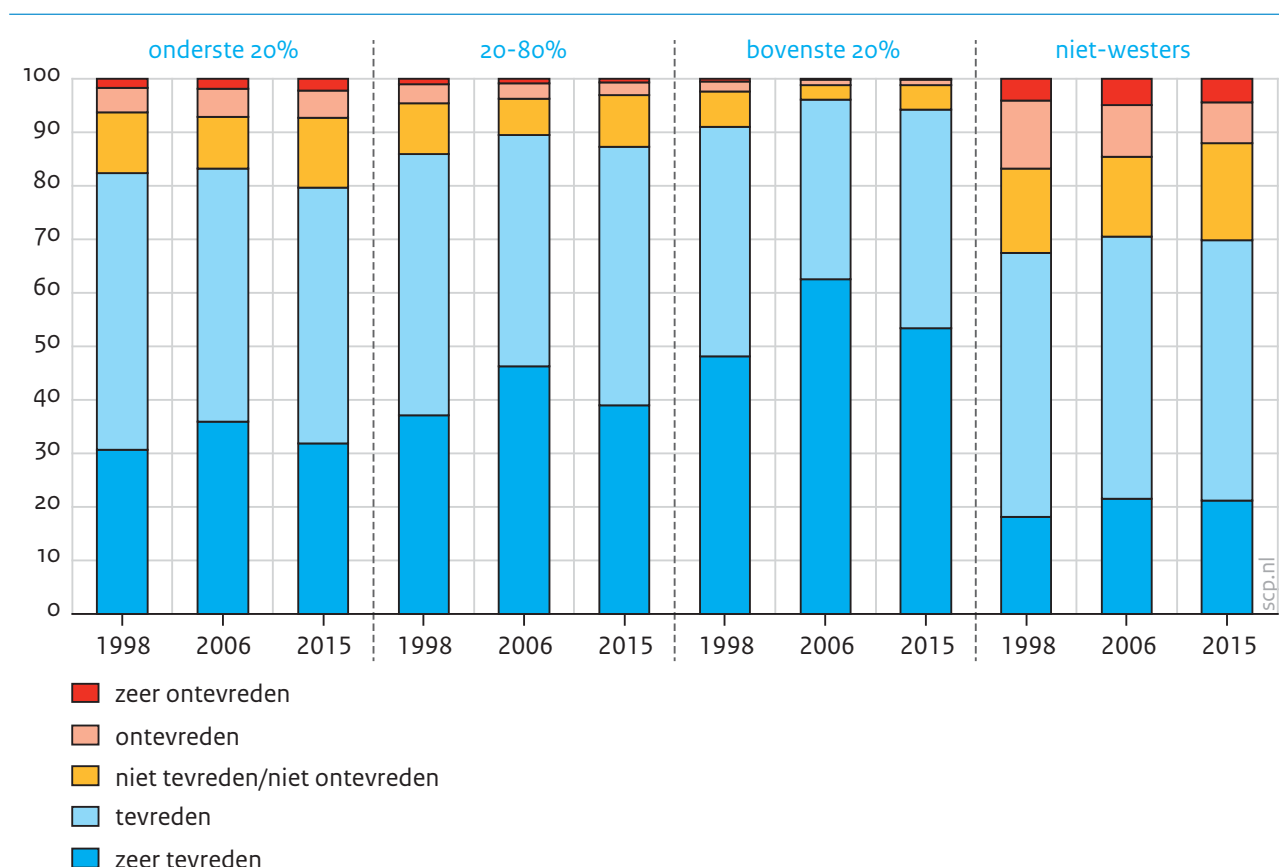
De tevredenheid met de woning is in Nederland, met bijna 90% tevreden of zeer tevreden, erg hoog. Sinds 1998 is dit op identieke wijze periodiek gemeten. De waardering was het hoogst in de jaren net voor de economische crisis (2006, 2009) en zakte nadien iets, wellicht doordat mensen hun verhuiscansen minder goed konden realiseren bij gebrek aan nieuwbouw of inkomenszekerheid (Blijie et al. 2015).

Met het klimmen der jaren waarderen mensen hun woning meer, in samenhang met hun wooncarrière. Maar ook onder jonge mensen is nog niet een op de tien echt ontevreden. Naast de levensloop en wooncarrière is het inkomen belangrijk voor de woningkwaliteit en -waardering. Daarbij is in de periode 1998-2015 het verschil tussen de inkomensgroepen iets toegenomen: onder de hoogste inkomens steeg de tevredenheid per saldo tussen 1998 en 2015, onder de laagste inkomens niet (figuur 11.5). Onder mensen met een niet-westerse achtergrond is de tevredenheid nog altijd flink lager dan gemiddeld, maar het aandeel ontevreden mensen daalde.

Figuur 11.5

Tevredenheid met de woning ook na de crisis nog zeer hoog

Mate van tevredenheid met de woning, naar inkomensgroep en niet-westerse achtergrond, 1998-2015 (in procenten)

Bron: CBS (WBO'98); diverse instituten (WoON'06,'15)

Waardering voor huurwoningen blijft wat achter bij gestegen fysieke kwaliteit

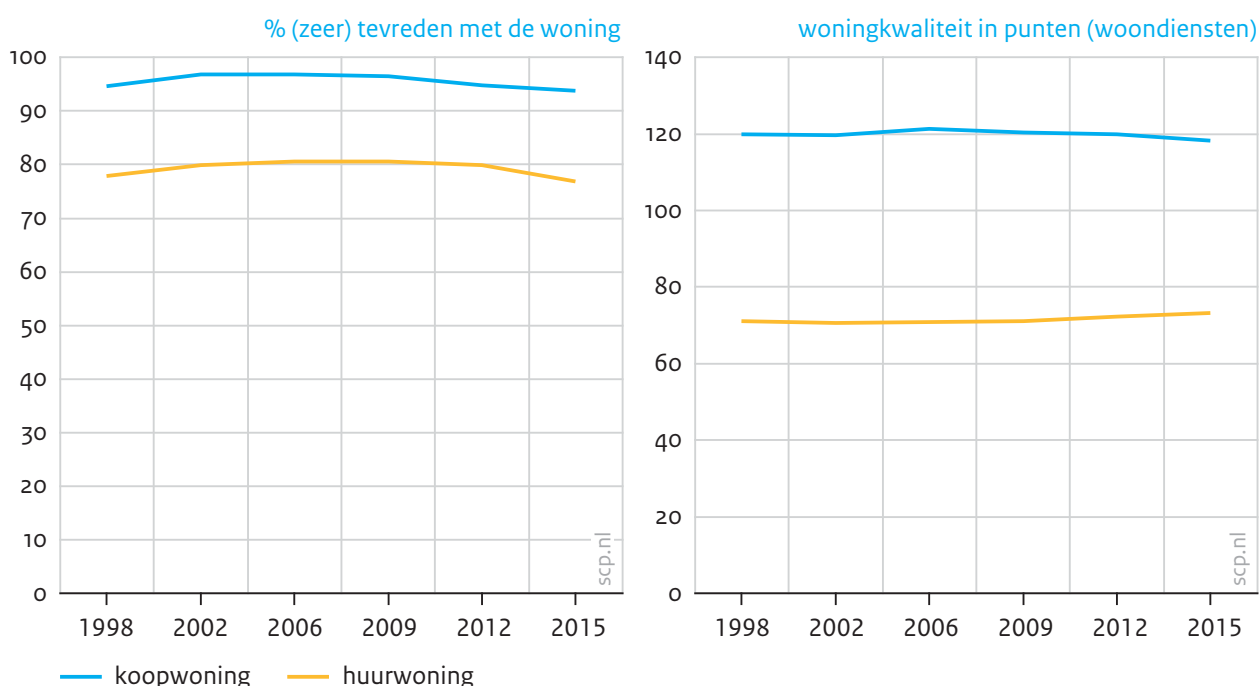
Figuur 11.6 laat de ontwikkeling van tevredenheid met de woning zien in relatie tot de ontwikkeling van de woonkwaliteit. De tevredenheid met koophuizen ligt beduidend hoger dan die met huurhuizen, hoewel ook daar zo'n 80% (zeer) tevreden is. Het kwaliteitsverschil tussen huur- en koophuizen is groter dan het verschil in tevredenheid; mensen met een huurhuis zijn, gegeven de kwaliteit van hun woningen, dus meer tevreden dan woningeigenaren.

Voor de kwaliteit van woningen is uitgegaan van diverse kenmerken, zoals de oppervlakte van de woning, type woning (vrijstaand, flat enz.), bouwjaar en onderhoudstoestand. De woz-waarde van woningen is gebruikt om te schatten hoeveel invloed deze kenmerken op de kwaliteit hebben. Uiteraard kunnen woz-waardes ook variëren door vraag-aanbodverschillen (bv. krimpregio versus de grote stad) en door prijsontwikkelingen (bv. dalende kooprijzen in een economische recessie). Dit wordt hier gezien als prijsverschillen en telt dus niet mee in de kwaliteit. Voor een nadere toelichting zie Ras et al. (2006) bij het onderdeel woondiensten.

Figuur 11.6

Tevredenheid met huurwoningen blijft achter bij toegenomen kwaliteit

Ontwikkeling van de tevredenheid met de woning en van de kwaliteit van de woning, koop- en huurwoningen, 1998-2015 (in procenten en woonpunten)

Bron: CBS (WBO'98,'02); diverse instituten (WoON'06-'15)

De gemiddelde kwaliteit van huur- en koophuizen is in 2015 op 100 gesteld. Koopwoningen liggen daar overwegend flink boven, huurwoningen eronder. Zowel de tevredenheid als de kwaliteit is vrij robuust door de jaren heen. Wel nam sinds 2012 de tevredenheid met het huurhuis gemiddeld wat af, terwijl de kwaliteit nu juist sinds 2009 wat opliep. Wat ver-

klaart dan de lichte, maar significante terugval in waardering? Dit zit hem waarschijnlijk in de kosten van het huren. In 2013 en 2014 waren er forse huurverhogingen vergeleken met de jaren ervoor en erna. Deze konden voor iets hogere inkomens oplopen tot 6,5%. Bij bewonerswisseling kan de huur in één keer worden opgetrokken en dat gebeurde in die jaren gemiddeld met ruim 15%. Dat kan binnen een wooncomplex leiden tot forse huurverschillen tussen nieuwe en oude bewoners. De stijging was bij corporatiewoningen hoger dan in de vrije sector.

11.3 Woonuitgaven

Woonlasten volgen conjunctuur in versterkte mate

Met het opbloeien van de woningmarkt duiken berichten op dat de woningmarkt voor starters moeilijk te betreden is, onder meer door strengere hypotheekregels (bv. InFinance 2017; Julien 2017). Ook eerder is opgemerkt dat kopen door het hoge prijsniveau minder bereikbaar was (RIGO 2003). Maar hoe staat het met de woonlasten over een langere periode?

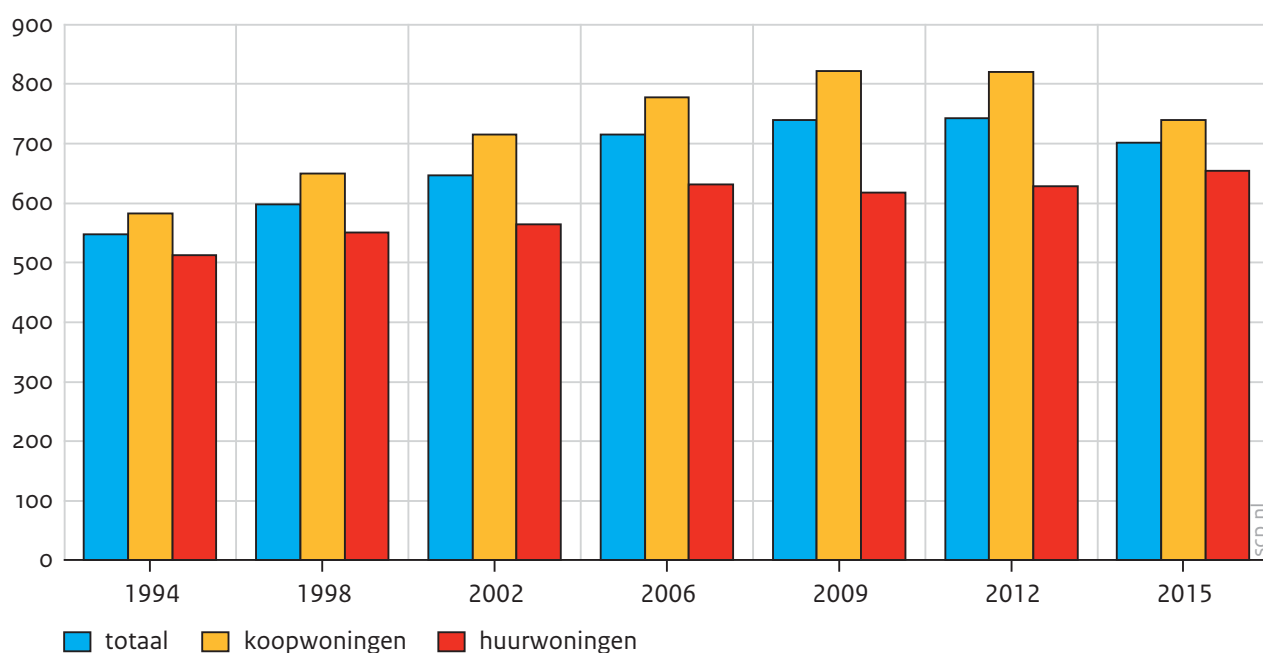
De woonlasten van zelfstandig wonende huurders en eigenaar-bewoners zijn moeilijk vergelijkbaar, omdat eigenaren in hun woning ook aan vermogensopbouw doen. We nemen hier de definitie van woonlasten die in de wbo- en WoON-onderzoeken meestal wordt gebruikt: de nett woonlasten exclusief onderhoud, afschrijving en waardeontwikkeling, maar inclusief aflossingen. Ook de bijkomende woonuitgaven zijn meegeteld: energie, water, heffingen en belastingen van lagere overheden.¹ De gemiddelde woonlasten stegen van 360 euro per maand in 1994 naar 701 euro per maand in 2015 (een stijging van gemiddeld 3,2% per jaar) (figuur 11.7). Na correctie voor de algehele prijsontwikkeling is de stijging gemiddeld 1,2% per jaar. Dit komt vooral door de nett woonlasten; de bijkomende uitgaven (energie enz.) stegen minder snel.

De woonlasten van huurders en eigenaren liggen in 2015 dicht bij elkaar dan aan het begin van de hier onderzochte periode, maar hadden in de tussentijd een ander verloop. In de koopsector zijn de kooprijzen van invloed, maar ook de hypotheekrente, die met zijn daling in de afgelopen jaren de lasten voor kopers verlaagde. In de huursector waren er vooral nominale huurverhogingen. Tussen 2002 en 2006 groeiden de reële woonlasten daar het snelst (2,9% per jaar), wat werd veroorzaakt door stijgende energielasten. Ook na 2012 was er groei. Huurstijgingen mochten toen voor hogere inkomens enkele procentpunten hoger zijn in het kader van het beleid tegen het scheefwonen. Als gezegd kon de huur bij bewonerswisseling nog meer stijgen. Goedkoop scheefwonen (hogere inkomens in woningen met een lage huur) nam mede als gevolg van de inkomensafhankelijke huurverhogingen af tussen 2012 en 2015, met ongeveer 2,5 procentpunten (Blijie et al. 2016).

Figuur 11.7

Maandelijks totale woonuitgaven woningeigenaren tussen 2012 en 2015 gedaald, die van huurders gestegen

Gemiddelde woonlasten^a van huishoudens, 1994-2015 (in euro's per maand; in prijzen van 2015)

a De lasten zijn inclusief uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies en belastingeffecten, exclusief onderhoud, afschrijving en waardeontwikkeling en inclusief aflossingen.

Bron: CBS (WBO'94-'02); diverse instituten (WoON'06-'15)

Woonlasten veranderen ook sneller dan de kwaliteit

De woonlasten stegen dus, maar hoe zat het intussen met de woningkwaliteit? Deze steeg tussen 1994 en 2015 met gemiddeld 8%. Dat is gemiddeld 0,4% per jaar, veel minder dus dan de reële woonlasten. De stijging trad vooral op tussen 1994 en 2009, gevolgd door stabilisatie die waarschijnlijk samenhangt met de economische en woningmarktcrisis (terugvallende nieuwbouw). Het patroon is dus wel enigszins vergelijkbaar met dat van de woonlasten.

De groei in de gemiddelde kwaliteit heeft te maken met de ontwikkeling van het aandeel koopwoningen: dat steeg van 48% in 1994 naar 59% in 2015. Huurwoningen hebben, zoals we zagen, gemiddeld ruim een derde minder kwaliteit dan koopwoningen, zodat de mengverhouding veel invloed heeft. In tabel 11.1 is de prijs-kwaliteitverhouding aangegeven in euro's van 2015.

De gemiddelde prijs-kwaliteitverhouding volgt de conjunctuur, maar vertoont zoals gezegd grotere schommelingen. Bij de tabel moet worden bedacht dat de bevolking steeds hoger opgeleid wordt, vergrijst (waarbij de inkomens van ouderen in de tijd sneller stijgen dan die van anderen) en vaker alleenstaand is.

Hoogopgeleiden betalen (steeds) meer per eenheid kwaliteit. Voor een flink deel komt dit doordat zij in duurdere (meer stedelijke) regio's wonen² (zie bv. Blijie et al. 2016). Bij de uit-

komsten naar leeftijd valt op dat huishoudens onder de 35 jaar steeds meer zijn gaan betalen, ook vergeleken met oudere huishoudens. Het verschil met 65-plussers is opgelopen van gemiddeld 1,30 euro verschil per punt per maand tot 3,20 euro. Een deel van de verklaring ligt in de algehele stijging van woonlasten, terwijl 65-plussers veelal de woning grotereels hebben afbetaald of een relatief lage huur betalen. Het starten op de woningmarkt is hiermee inderdaad lastiger geworden. De verschillen tussen de huishoudenstypen zijn nog het kleinst, al zijn ook die toegenomen in de loop der tijd.

Tabel 11.1

Jonge mensen betalen, bij gelijke woonkwaliteit, verreweg het meest per eenheid kwaliteit

Gemiddelde prijs/kwaliteitverhouding,^a naar achtergrondkenmerken, 1994-2015 (in euro's per eenheid kwaliteit, in prijzen van 2015)

	1994	2002	2009	2012	2015
totaal	6,3	7,1	7,9	7,9	7,6
laagopgeleid	5,9	6,7	7,2	7,2	6,8
middelbaar opgeleid	6,4	7,2	7,8	7,9	7,5
hoogopgeleid	6,8	7,6	8,5	8,5	8,2
18-34 jaar	7,1	8,4	9,5	9,4	9,4
35-64 jaar	6,3	7,0	8,0	8,1	7,7
≥ 65 jaar	5,8	6,1	6,5	6,5	6,2
alleenstaand	6,3	7,1	7,6	7,7	7,5
eenoudergezin	6,4	7,0	7,7	8,0	8,0
paar zonder kinderen	6,5	6,9	7,6	7,6	7,1
paar met kinderen	6,2	7,3	8,5	8,5	8,2

a De lasten zijn inclusief uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies en belastingeffecten, exclusief onderhoud, afschrijving en waardeontwikkeling en inclusief aflossingen.

Bron: CBS (WBO'94, '02); diverse instituten (WoON'09-'15)

Woonquotes redelijk stabiel, maar laatste jaren hoog voor jonge mensen, alleenstaanden en eenoudergezinnen

De woonlasten stegen, de uitgaven per eenheid kwaliteit ook, maar zijn huishoudens ook een groter deel van hun inkomen aan wonen gaan besteden? Tabel 11.2 geeft aan hoe deze verhouding, de woonquote, zich ontwikkelde. Over het algemeen stegen de woonquotes, gemiddeld over huur en koop, tot 2009 en zijn daarna redelijk constant. Hogere opleidingsniveaus kennen gemiddeld lagere woonquotes: ze hebben wel hogere woonlasten, maar hun inkomen is in verhouding nog hoger. Waar ouderen tot en met 2002 de hoogste woonquotes hadden, zijn dit de laatste jaren de huishoudens onder de 35 jaar. Dit lijkt vooral te zijn ontstaan door hun ver achterblijvende inkomen (Bierings et al. 2017).

In 2015 nam hun woonquote wel weer wat af, vermoedelijk door het ten einde lopen van de crisis.

De inkomens spelen dus vanaf 2009 een veel belangrijker rol dan het aandeel wonen in het inkomen. Wel lijken jongeren meer dan voorheen een flink deel van hun inkomen aan wonen uit te geven, zonder dat hier een navenante kwaliteitsverhoging tegenover staat.

Tabel 11.2

Laagopgeleiden besteden gemiddeld een derde van hun inkomen aan wonen, twintig jaar geleden was dat nog een kwart

Gemiddelde woonquote,^{a, b} naar achtergrondkenmerken, 1994-2015 (in procenten)

	1994	2002	2009	2012	2015
totaal	22	25	28	28	27
laagopgeleid	25	29	31	31	32
middelbaar opgeleid	21	25	29	29	28
hoogopgeleid	19	21	25	25	24
18-34 jaar	22	26	34	33	30
35-64 jaar	21	24	26	26	26
≥ 65 jaar	26	27	28	29	28
alleenstaand	28	31	36	36	35
eenoudergezin	28	33	29	29	31
paar zonder kinderen	19	20	24	24	23
paar met kinderen	19	22	23	23	22

a De woonquote is het aandeel van de nettowoonlasten binnen het besteedbaar huishoudensinkomen. De lasten zijn inclusief uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies en belastingeffecten, exclusief onderhoud, afschrijving en waardeontwikkeling, maar inclusief aflossingen.

b De inkomens in 1994 zijn gecorrigeerd voor een meetverschil (vragenlijst versus registratiegegevens in latere jaren).

Bron: CBS (WBO'94, '02); diverse instituten (WoON'09-'15)

11.4 Toegang tot (geschikte) woningen

Particuliere huur: vlug maar onvoordelig

Gedurende de crisisjaren is het aantal verhuizingen naar een koophuis en, in mindere mate, naar een woning in de sociale huursector gedaald. Het aantal kooptransacties begon pas eind 2014 weer op te lopen (NVM 2017). De doorstroming van huur- naar koopwoningen is in de crisisjaren ook teruggevallen. Vooral jonge mensen en mensen met lage inkomens zoeken hun toevlucht tot particuliere huurwoningen. Van de huishoudens tot 35 jaar woonde per 2015 een kwart in een particuliere huurwoning; dit is een verdubbeling ten

opzichte van 2012, meer ook dan in 1990 het geval was. Dat ook mensen met lage inkomens toenemend een particuliere huurwoning kiezen, zal te maken hebben met lange wachtlijsten voor een sociale huurwoning in combinatie met een urgente behoefte aan eigen onderdak. Veel recent verhuisde huurders overwogen zowel een sociale als een particuliere huurwoning. Van de sociale huurwoning denken ze (terecht) dat deze goedkoper is, van de particuliere huurwoning dat ze er eerder terecht kunnen. Ook die veronderstelling klopt: het aantal verhuizingen naar particuliere huurwoningen is ongeveer het dubbele van dat naar de sociale huurwoningen (WoOn'15). Woningzoekenden die aangeven nog geen woning te hebben gevonden, refereren bij de vraag hoe dat komt vooral aan het ontbreken van aanbod van woningen, een te hoge prijs of lange wachttijden. Ontoereikende kwaliteit van beschikbare woningen wordt weinig genoemd.

Wachttijden voor sociale huurwoning langer geworden

Vandaag de dag worden de meeste sociale huurwoningen die beschikbaar komen gepresenteerd op het internet en kunnen belangstellenden daar actief zoeken naar woningen. Transparante ('marktgerichte') vormen van woonruimteverdeling vonden in de loop van de jaren negentig snel ingang. In de jaren 2000 werd het internet het geëigende presentatiemedium en maakte samenwerking tussen gemeenten en woningcorporaties het mogelijk om op grotere geografische schaal, zoals die van een stadsregio, te zoeken. Momenteel beraden de vier grote steden zich op gezamenlijke presentatie van het huurwoningaanbod om verhuizen tussen de steden te vergemakkelijken (NOS 2017).

Advertentiemodellen voor het aanbieden van huurwoningen boden aanvankelijk een alternatief voor het inschrijven van woningzoekenden. Meer en meer wordt nu toch ingeschreven en wordt de inschrijfduur algemeen als rangordecriterium gebruikt. Naast rangordecriteria gelden eisen omtrent een passend inkomen en huishoudensgrootte. In de jaren negentig en 2000 werden die nog teruggeschroefd om meer keuzevrijheid te bieden, maar de laatste jaren zijn de eisen juist weer strenger geworden. Hierin speelt de Europees gedicteerde toewijzingsnorm een rol: het aanbieden van corporatiewoningen aan mensen met een middeninkomen zou een vorm van staatssteun voor de sociale verhuurder zijn en dit werd om die reden aan banden gelegd. Urgent zijn alleen nog de mensen wier huis voor stadsvernieuwing wordt afgebroken, mensen uit maatschappelijke opvang en mensen in levensbedreigende situaties.

Tot juli 2017 hadden statushouders ook een voorrangstatus, maar dat is verlaten om meer ruimte te geven aan 'gewone' woningzoekenden, onder wie starters op de woningmarkt. Het aandeel toewijzingen aan statushouders was opgelopen van 6% van de vrijkomende corporatiewoningen in 2014 naar 14% in 2015 en 32% in 2016, het (incidentele) piekjaar wat betreft het aantal te huisvesten vluchtelingen (Priemus 2017). Het sentiment dat 'buitenlanders' eerder een woning krijgen dan de eigen bevolking zal ertoe hebben bijgedragen dat die urgentiestatus is komen te vervallen. De gemeentelijke taakstellingen om vastgestelde aantallen statushouders te huisvesten (naar rato van het inwonertal van de gemeente) zijn echter overeind gebleven, zodat er toch woningen gevonden moeten worden. Voor de periode februari 2016 tot 2021 is er een tijdelijke stimuleringsregeling van

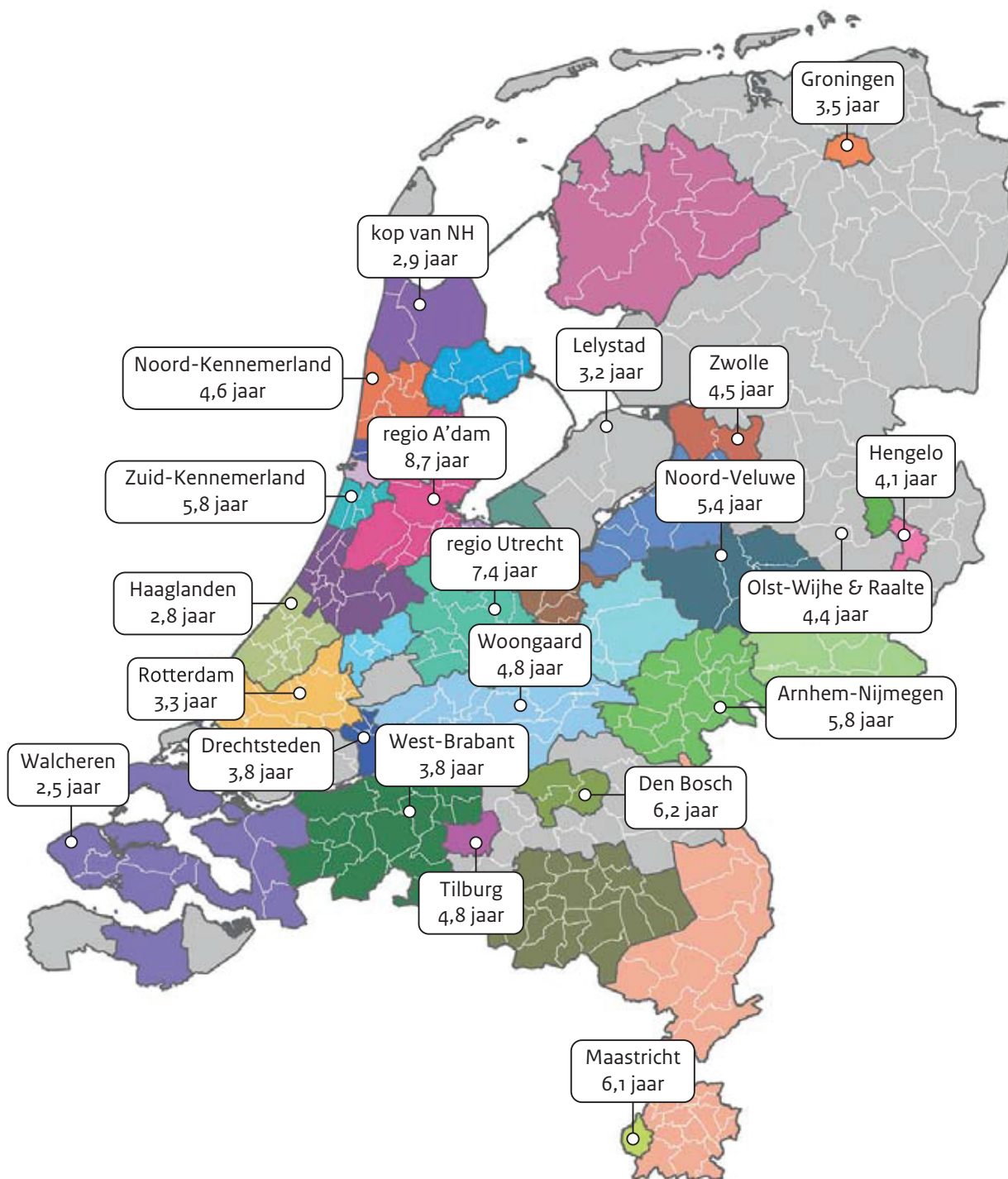
87,5 miljoen euro (ruim 6000 euro per statushouder) om gemeenten en verhuurders te helpen voor deze groep huisvesting te realiseren door nieuwbouw of aanpassing van bijvoorbeeld leegstaande kantoren (RVO 2016). Per september 2017 was een kwart van het budget aangevraagd.

Schattingen van de wachttijden voor huurwoningen zijn door Kromhout et al. (2016) ontleend aan de geautomatiseerde toewijzingsgegevens van woningcorporaties. Een landelijk overzicht bestaat niet. Voor 2014 is via die systemen met enige voorzichtigheid een schatting gemaakt van 8 à 9 jaar wachten in de regio Amsterdam, ruim 7 jaar in de regio Utrecht, ruim 6 jaar in Den Bosch en Maastricht, 5,8 jaar in Zuid-Kennemerland en 2,5 jaar in Walcheren (figuur 11.8). Kromhout et al. (2016) onderzochten voor een vijftal regio's het aantal jaren dat woningzoekenden ingeschreven stonden voor ze een woning hadden en het aantal jaren dat ze actief zochten. De inschrijfduur nam in elk van de regio's toe tussen 2010 en 2015. Van 6,5 jaar tot bijna 8 jaar in de regio Utrecht en wat minder in Zuid-Kennemerland, Drechtsteden, Hengelo en Groningen. Ook het aantal jaren dat men actief zoekt nam overal toe, het meest in Zuid-Kennemerland: van 2 tot ruim 4 jaar. In het algemeen vinden ouderen vaker een woning dan jonge woningzoekenden; ze staan simpelweg langer ingeschreven. Ongeveer een kwart van degenen die actief naar een corporatiewoning zoeken zegt in grote moeilijkheden te komen indien ze niet binnen drie maanden een woning vinden (Kromhout et al. 2016). Dat verklaart waarom veel jonge mensen met een beperkte wachttijd hun toevlucht zoeken tot een particuliere huurwoning.

Figuur 11.8

Wachttijd voor sociale huurwoningen hoogst in noordelijke Randstad, Den Bosch, Maastricht en Arnhem-Nijmegen

Gemiddelde inschrijfduur^a bij verhuur van sociale huurwoningen, 2014 (in jaren)

a Alleen voor ingeschreven woningzoekenden (in sommige regio's, zoals Amsterdam, dus zonder doorstromers, die op woonduur worden geordend); zonder toewijzingen op grond van een urgentieverklaring.

Bron: Kromhout et al. (2016: 11)

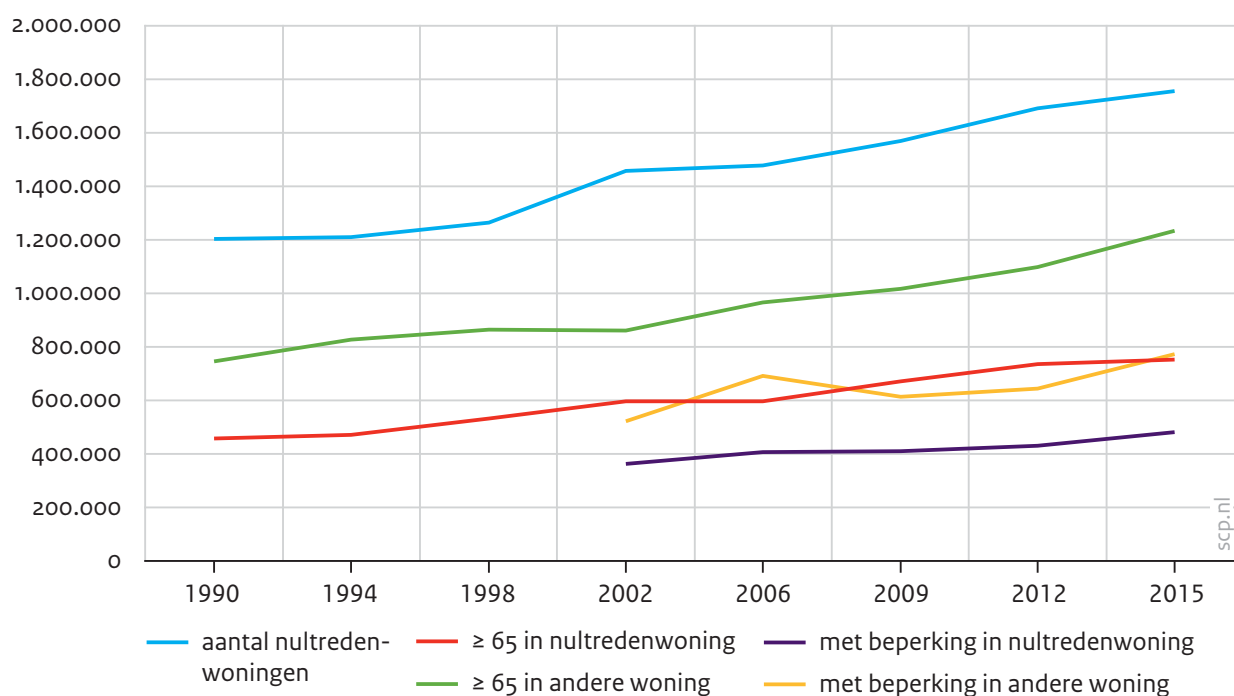
Aantallen ouderen en mensen met beperkingen stijgen sneller dan het aantal toegankelijke woningen

Voor ouderen en mensen met beperkingen is het soms nodig bijzondere eisen aan de woning te stellen, zoals goede bereikbaarheid van de vertrekken. De combinatie van vergrijzing en de wens (of noodzaak) om zo lang mogelijk zelfstandig thuis te wonen, heeft een vraag doen ontstaan naar voor ouderen geschikte woningen. Figuur 11.9 toont hoe het aantal in- en extern goed toegankelijke woningen (nultredenwoningen) gestaag toenam vanaf midden jaren negentig. Een belangrijke factor was, naast de bouw van meer appartementen, het aanbrengen van liften bij bestaande wooncomplexen. Daardoor steeg het aandeel per lift toegankelijke woningen van ruim 8% in 1990 naar ruim 15% in 2015, maar het gaat hier niet in het bijzonder om woningen van ouderen.

Figuur 11.9

Mensen met beperkingen vaker niet dan wel in een toegankelijke woning; meesten willen desondanks niet verhuizen

Aantallen toegankelijke (nultreden)woningen, ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen^a in nultredenwoningen versus minder toegankelijke woningen, 1900-2015 (in absolute aantallen)

a De aantallen ouderen zijn uitgedrukt in huishoudens, waarbij het oudste lid van het huishouden bepalend is. Voor mensen met beperkingen geldt hetzelfde: maatgevend is degene die matige of ernstige lichamelijke beperkingen heeft.

Bron: CBS (WBO'90-'02); diverse instituten (WoON'06-'15)

Het aantal ouderen in een nultredenwoning nam wel toe, maar het aantal in minder toegankelijke woningen nam veel sneller toe, vooral sinds 2012. 65-plussers wonen in sterk toenemende mate in andere dan optimaal toegankelijke woningen. Dat is niet vreemd, omdat de gezondheid van mensen van die leeftijd vaak nog prima is: mensen worden

steeds gezonder oud. Maar ook voor mensen met matige of ernstige lichamelijke beperkingen geldt dat ze veel vaker niet dan wel in een nulredenwoning wonen en die kloof lijkt sinds 2012 toe te nemen. Waarom verhuizen deze mensen niet?

De verhuisgeneigdheid onder ouderen, ook degenen met ernstige lichamelijke beperkingen, is geringer naarmate de woonsituatie beter bevalt. De woonomstandigheden zijn voor ouderen cohortsgewijs flink beter geworden en degenen die gehecht zijn aan hun woning en buurt verhuizen liever niet. Dat geldt onder meer voor ouderen in eengezinswoningen. Ook zijn de inkomens verbeterd, zodat vaker hulp ingekocht kan worden. Twee derde van de mensen met gebreken in ontoegankelijke woningen, wil dan ook beslist niet verhuizen. Zij zijn gemiddeld hoger opgeleid en rijker dan degenen die geschikt wonen. Ook is er vaker een partner of kind in huis. Dit betekent dat er vaker geld is om hulp in te kopen en vaker informele hulp geboden kan worden door huisgenoten.

11.5 Kwaliteit van de omgeving en inzet van bewoners

Leefbaarheidsverschillen tussen G4, G21 en de rest van Nederland nemen af

De kwaliteit van de woonomgeving is maar deels in algemene rangordeterminen te gieten vanwege de diversiteit in woonmilieus; er is voor elk wat wils. Vooral in de jaren 2000 stond keuzevrijheid centraal in het woonbeleid en variëteit aan woonmilieus was daar onderdeel van. Daarbij is regionaal sprake geweest van toenemende diversiteit, met krimp in delen van het land en toenemende drukte in vooral de noordelijke Randstad. In de jaren negentig was er zorg om verarming van centraalstedelijk gebied ten opzichte van de buitenwijken en omliggende (groei)gemeenten, waar draagkrachtige stadsbewoners heen verhuisden. Het grotestedenbeleid, met fysieke, economische en sociale interventies, kreeg vorm om een sterke stad in een sterke regio te borgen. Inmiddels is die zorg bijna omgedraaid: de stad heeft grote aantrekkingskracht op hoogopgeleide mensen, en de buitenwijken en -gemeenten kennen een toenemende instroom van minder draagkrachtige mensen uit de stad (PBL 2012). Wat bijdraagt aan de populariteit van steden zijn de maatschappelijke kansen voor hoogopgeleiden, zeker ook in het geval van tweeverdieners. Ook nieuwe woonwijken houden hoogopgeleiden in de gezinsvormende fase binnen de stadsgrenzen (Van Dam et al. 2015).

Zoals in de vorige editie van de ssn al aan de orde kwam, neemt de voorsprong van de niet-stedelijke gebieden op de stedelijke gebieden af op het gebied van sociale cohesie, verloedering en overlast in de buurt. Vooral de veertig krachtwijken (en andere achterstandswijken, zie Permentier et al. 2013) maakten een inhaalslag. Volgens de Veiligheidsmonitor (CBS 2017) veranderde er tussen 2012 en 2016 betrekkelijk weinig op het gebied van overlast, verloedering en sociale cohesie. De kleine veranderingen waren overwegend in gunstige richting, met uitzondering van een lichte toename van de overlast door buurtbewoners. Daaronder werden niet rondhangende jongeren verstaan; van hen werd juist minder last ervaren.

Waardering voor de woonomgeving iets afgenomen

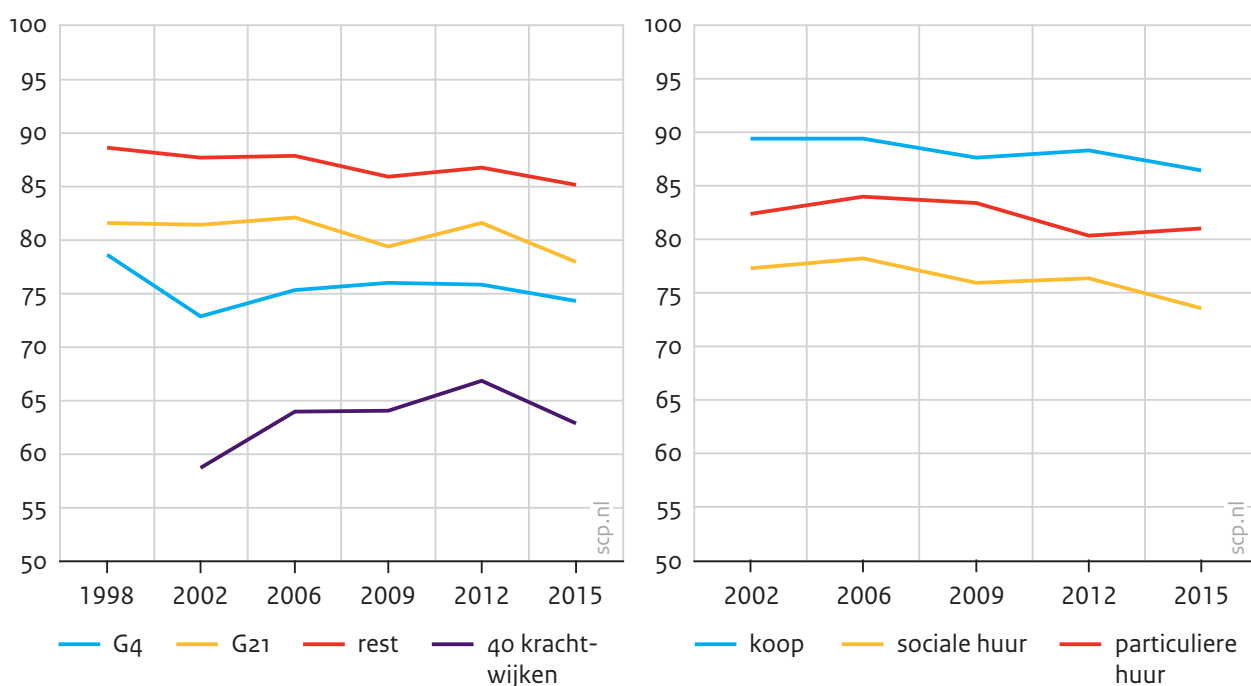
De tevredenheid met de woonomgeving (figuur 11.10) volgt het beeld van de convergentie tussen de meest stedelijke gemeenten en de rest van Nederland. De reeks start in 1998 en dan doet zich in 2002 in de vier grootste steden (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Den Haag: de G4) een dip voor in de waardering, terwijl ook in de krachtwijken de waardering dat jaar erg laag is. Nadien stijgt ze vooral in de krachtwijken en de G4. De lichte afname in de waardering in 2015 is lastig te rijmen met de gunstiger ontwikkelingen ten aanzien van verloedering, overlast en sociale cohesie.

Kijken we naar de tevredenheid met de woonomgeving van woningeigenaren, sociale huurders en particuliere huurders, dan bleven de waarderingsverschillen tussen 2002 en 2015 vergelijkbaar. In de particuliere huursector bleef de waardering de laatste jaren het meest op niveau.

Figuur 11.10

Tevredenheid met de woonomgeving daalde onder corporatiehuurders en woningeigenaren

Tevreden of zeer tevreden met de kwaliteit van de woonomgeving, naar type woongemeente en naar woningsector, 1998-2015 (in procenten)

Bron: CBS (WBO'98, '02); diverse instituten (WoON'06-'15)

Overlast van directe buren neemt toe, vooral in sociale huursector

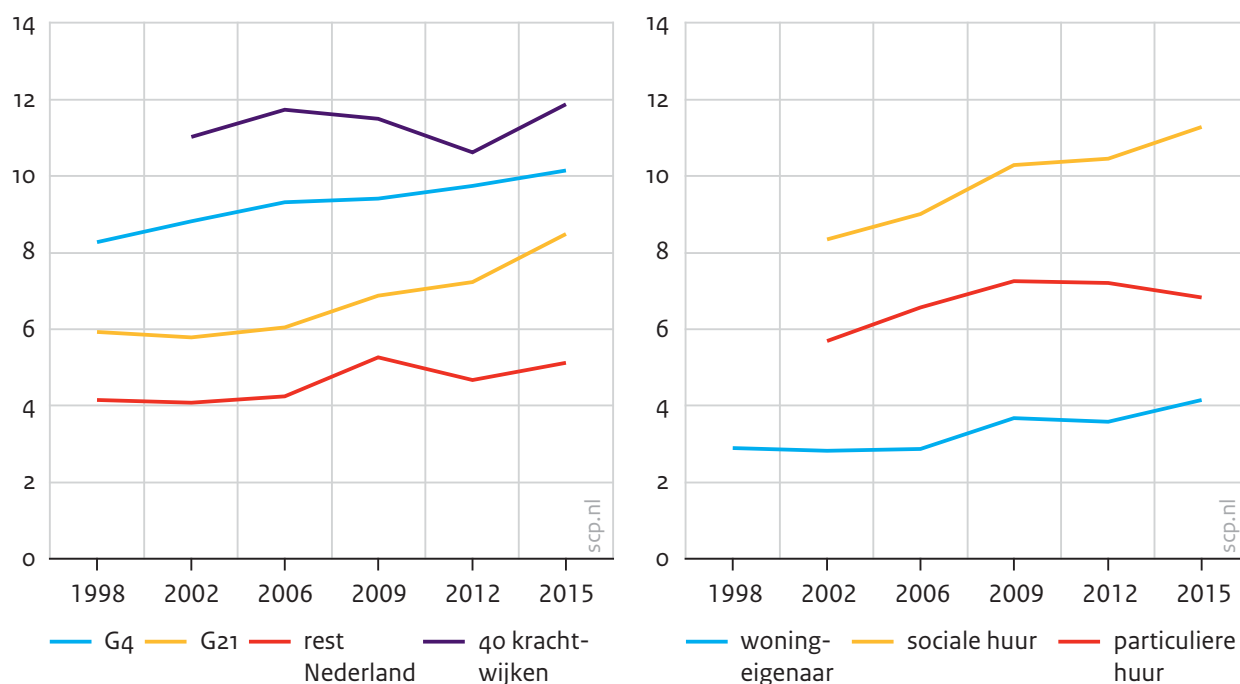
Er bestaat een Turks gezegde: ‘je koopt geen huis, je koopt buren.’ Hiermee wordt aangegeven hoe belangrijk fijne buren zijn voor het woongenot. Regels in het Burgerlijk Wetboek en ook huurcontracten zijn sterk gericht op het voorkómen van burenhinder. In de maten voor overlast die in zowel het Woononderzoek als de Veiligheidsmonitor gebruikt worden, is overlast van geluid, van jongeren en van ‘overige buurtbewoners’ opgenomen, maar niet van directe buren. Dit lijkt een te particuliere zaak om op de buurt te projecteren. Is het niet meer een kwestie van *incompatibilité des humeurs*? Gelet ook op het toenemende beroep op burgers om zich zorgzaam op te stellen tegenover hun naasten, is de relatie met de meest fysieke naasten, de buren, een aparte blik waard. Zowel in het WoON-onderzoek als in de Veiligheidsmonitor wordt naar buren en naar andere buurtbewoners gevraagd. Overlast van directe buren treft ruim 6% van alle huishoudens. Het aandeel huishoudens dat daarmee te maken heeft, steeg sinds 1998 met ruim 1 procentpunt; dat kan met de verstedelijking te maken hebben, want net als andere vormen van hinder is directe burenoverlast het meest aan de orde in de stedelijke gemeenten. Overlastervaringen met buren stegen het snelst in de grotere steden buiten de G4 (figuur 11.11). In de veertig krachtwijken nam tussen 2006 en 2012 de hinder af, maar na 2012 nam ze weer scherp toe. Denkelijk is hier een samenhang geweest met de inspanningen in deze wijken en is in 2015 de aandacht voor sociale relaties binnen de buurt weer afgenomen.

Figuur 11.11 laat ook zien (rechts) dat vooral in de sociale huursector de hinder van directe buren een issue is dat bovendien vanaf 2002 flink toenam tot ruim een op de tien huurders. Mogelijk speelt de striktere toewijzing van woningen aan mensen met een kleine beurs en mensen met sociale problematiek een rol, en mogelijk ook het toegenomen aantal statushouders. Overlast van buren heeft ook een sterke perceptiekant; een ongemakkelijke relatie met buren die psychologisch op afstand staan kan een rol spelen. In de particuliere huursector nam de gepercipieerde last van buren de laatste jaren juist iets af, mogelijk onder invloed van een selectie-effect. De particuliere verhuurder kan minder populaire huurders buitensluiten, zoals asielzoekers of mensen uit de maatschappelijke opvang. Onder woningeigenaren is het aandeel dat burenoverlast ervaart veel lager, maar nam vanaf 2009 wel toe. Als de crisis mensen gehinderd heeft om te verhuizen, konden ze minder makkelijk wegvlugten voor buren met wie ze een slechte relatie hadden.

Figuur 11.11

In de sociale huursector heeft ruim een op de tien bewoners overlast van directe burenen

Aandeel bewoners dat zegt vaak overlast te hebben van directe burenen, naar woonlocatie en eigendomsvorm, 1998-2015 (in procenten)

Bron: CBS (WBO'98, '02); diverse instituten (WoON'06-'15)

Inzet van bewoners voor burenen: oppassen en klussen gebeurt het vaakst; sociale hulpvaardigheid vaker in volkswijken

Een vreedzame relatie met direct omwonenden is een groot goed. De decentralisaties in het sociale domein kapitaliseren ook op de bereidheid om burenen of buurtgenoten te helpen. We kijken hierna wat burenen in de dagelijkse praktijk voor elkaar doen. Van alle volwassenen in een zelfstandige woning (dus niet in studenten- of verzorgingshuizen e.d.) zegt 63% actief de burenen te helpen. Nog eens 19% geeft aan dit wel te willen doen.

Tabel 11.3 laat zien welke vormen van burenhulp meer of minder algemeen zijn. Verreweg het meest komen vakantiediensten voor: opletten bij afwezigheid en huisdieren verzorgen. Ook hulp bij klussen komt vrij veel voor, vooral in grondgebonden koopwoningen waar mensen elkaar helpen bij onderhoudsklussen, zoals dakgoten schoonmaken.

Ruim een op de acht doet wel eens boodschappen voor de burenen. Dit komt vaker voor onder stadse, laagopgeleide huurders in meergezinswoningen. Computer en internet geven opvallend vaak aanleiding tot burenhulp, zonder veel onderscheid naar de achtergrond van de helper. Pakketjes aannemen is met 1,2% in 2015 kennelijk weinig algemeen; het gebeurt naar verhouding vaker onder hoogopgeleide huurders in de stad. Hetzelfde geldt voor spullen uitlenen en administratieve assistentie. Een klein aantal mensen belast zich in het bijzonder met het wegrollen van vuilcontainers en burenen ergens brengen en halen met de auto. Deze diensten worden vooral buiten de stad verleend.

Een verzorgend gebaar als het brengen van eten zien we vooral in stadse volkswijken en in het bijzonder onder bewoners met een migratieachtergrond. Mantelzorg, ten slotte, wordt op kleine schaal gegeven aan directe burenen, waarbij geen onderscheid is naar kenmerken van de helpers of de buurten waar dit aan de orde is.

Tabel 11.3

Oppassen bij afwezigheid en klussen rond huis meest voorkomende burenhulp

Vormen van hulp aan directe burenen, personen van 18 jaar en ouder in zelfstandige woningen, 2015 (in procenten)

oplekken bij afwezigheid burenen	46,7	vuilcontainer wegzetten	0,8
klusjes in en rond huis	27,6	spullen uitlenen	0,8
huisdieren verzorgen	16,5	eten koken en brengen	0,7
boodschappen	12,4	met de auto brengen en halen	0,4
helpen bij internet/computer	10,5	straat schoonmaken	0,3
op kinderen passen	1,9	mantelzorg geven	0,2
pakketjes aannemen	1,2	helpen bij administratie	0,2

Bron: CBS (WoON'15)

Vanaf 70 jaar toenemende terughoudendheid om hulp te vragen

Recent onderzoek van Vermeij (2016) onder plattelandsbewoners laat zien hoe mensen die hulp ontvangen van een dorpsgenoot aan de hulp kwamen. Daaruit blijkt dat mensen met het klimmen der jaren minder om hulp vragen. De volkswijsheid 'goede burenen houden zich op d'r eigen', die Blokland-Potters (2004) als titel voor haar boek over sociale relaties in de stad gebruikte, verwijst ernaar dat een zekere afstand tot de burenen helpt om de relatie goed te houden. Wat ook helpt is als de relatie wederzijds is en de ene buur de andere niet eenzijdig om steun of diensten vraagt. Maar niet iedereen is bij machte om een wederdienst te verlenen. Vanaf het zeventigste levensjaar neemt hulp als wederdienst dan ook scherp af en stijgt de afhankelijkheid van spontaan aanbod en hulp via een intermediair, zoals een welzijnsorganisatie, familie of vrienden (Vermeij 2016). Zelfs in dorpen waar de sociale cohesie overwegend goed is, blijkt een grote terughoudendheid om hulp te vragen als de relatie niet wederkerig kan zijn, en kunnen intermediairs daarom niet gemist worden.

Bijna een op de vijf volwassen bewoners zet zich in voor de buurt

Behalve voor naaste burenen kunnen bewoners zich ook vrijwillig inspannen om de buurt beter of aantrekkelijker te maken. Ook dit sluit aan bij het discours van de participatiesamenleving, waarin de overheid minder zorgt en meer aan de burger laat. Uit veel onderzoek komt naar voren dat vitale ouderen, middelbaar en hogeropgeleiden en kerkelijke mensen hier oververtegenwoordigd zijn. Interessant is ook dat veel mensen die vrijwilligerswerk doen, zeggen erin gerold te zijn, doordat ze gevraagd zijn (zie hoofdstuk 8). Aangesloten zijn bij een netwerk waar zulke dingen gevraagd worden, zoals binnen een kerkgemeenschap het geval is, vergroot dus de kans dat iemand iets doet in deze sfeer.

Dezelfde persoonskenmerken als die van vrijwilligers blijken van invloed op meer specifieke inspanningen van bewoners ten behoeve van hun buurt. Van alle 18-plussers zegt 19% zich actief in te zetten voor de buurt; nog eens 18% zou dat wel willen doen maar weet niet goed wat dan te doen of heeft geen tijd. Degenen die zich inzetten doen dit het vaakst ten behoeve van de netheid (tabel 11.4).

Tabel 11.4

Inzet voor de buurt meestal op netheid gericht

Vormen van inzet voor de buurt, personen van 18 jaar en ouder in zelfstandige woningen, 2015 (in procenten)

straat schoonhouden	11,6	buurtfest organiseren	5,9
vernieling melden	9,9	helpen in buurthuis	1,8
inzet voor veilige buurt	5,9	actief in een buurtvereniging	1,0
openbaar groen verzorgen	4,6		

Bron: CBS (WoON'15)

Een laag inkomen, een lage opleiding en jong zijn verminderen de kans op inzet voor de buurt (Van Noije 2016). Ook een migratieachtergrond verkleint die kans, maar bij nadere inspectie blijkt dit vooral onder de eerste generatie het geval en is de inzet in achterstandswijken ook niet minder. Daarbij komt dat mensen vaak zeggen een bijdrage te willen leveren als zij dit nog niet doen. Mogelijk ervaren deze mensen belemmeringen, worden ze niet gevraagd of geven ze soms sociaal wenselijke antwoorden. Ook lageropgeleiden doen gemiddeld genomen minder voor de buurt, en zij geven in het algemeen juist niet aan dat ze meer zouden willen doen. Het is denkbaar dat zij minder aandrang voelen om sociaal wenselijk te antwoorden. Voorstelbaar is ook dat activiteiten als schoonmaken en groen verzorgen meer overlappen met uitvoerend werk dat zij beroepsmatig al doen of bijvoorbeeld in ruil voor een uitkering.

In wijken met een lage sociaaleconomische status is de vrijwillige inzet voor de buurt in absolute termen geringer, maar niet in de mate die verwacht mocht worden op grond van de sociale verschillen. Dit komt doordat er in deze wijken vaker aanleiding is om iets te willen doen, vooral in de sfeer van netheid en sociale cohesie. Mogelijk speelt hierbij ook mee dat in dergelijke wijken bewoners soms uitgenodigd worden tot acties zoals opzoemen of het organiseren van een buurtfest. Wordt de problematiek te erg, met name als de veiligheid te wensen overlaat, dan trekken bewoners zich juist terug (Leidelmeijer 2012, Van Noije 2016).

Tussen 2012 en 2015 is in de veertig krachtwijken de inzet van bewoners toegenomen, vooral onder lageropgeleiden (Van Noije 2016). Verbeterde veiligheid in de wijken kan daarin een rol gespeeld hebben, maar ook kunnen de vele interventies hebben bijgedragen aan netwerken in de wijk, die bewoners gemobiliseerd hebben. Want ook hier helpt het als mensen gevraagd worden.

11.6 Slotbeschouwing

In de jaren 2000 heeft het accent in het woonbeleid sterk gelegen op het vergroten van keuzevrijheid voor woonconsumenten. De afgelopen jaren is dit niet meer de prioriteit geweest en is de vrijheid weer wat beperkt. Denk hierbij aan de stapsgewijs aangepaste regels voor aftrek van hypotheekrente en strengere financieringsnormen bij de aankoop van een huis (lagere *loan to value*, geen aflossingsvrije hypotheek meer). In de sociale huursector worden weer meer voorwaarden gesteld bij de toewijzing, aan inkomen en aan de gezinsgrootte bij grotere woningen. Het scheefwonen, dat in de jaren negentig een belangrijk thema was, is weer terug op de agenda. Zo zijn voor hogere inkomens scherpere huurverhogingen toegestaan om scheefheid te bestrijden, met succes.

In de loop van de jaren negentig is de tevredenheid met de woning gemiddeld op een hoog niveau gekomen, na jaren van hoogconjunctuur, nieuwbouw en wijkvernieuwing en -verbetering. De tevredenheid is pas met de recente economische crisis wat verminderd en nog niet helemaal terug op het peil van voordien.

Voor de verduurzaming van de woningvoorraad zijn door de overheid doelen gesteld voor 2050 die grote investeringen vergen. Ruim de helft van de woningen heeft een (voorlopig) A-, B- of C-label, maar versnelling van de inspanningen is nodig om de doelen te halen. Het Planbureau voor de Leefomgeving berekende dat de sociale huursector de meeste kansen biedt om de doelen te halen, omdat de reserves daarvoor toereikend zouden zijn (Schilder et al. 2016). Omwille van de medewerking van de huurders is afgesproken dat zij een huurverhoging moeten terugverdienen met energiebesparing. Woningeigenaren moeten maar zien of ze hun investering terugverdienen; voor veel ouderen zal dat niet het geval zijn.

Er zijn tekenen dat ook voor de burger niet langer de kwalitatieve woonwensen het belangrijkste thema vormen, maar de beschikbaarheid en betaalbaarheid van een woning. Uitingen van woningzoekenden lijken dit te weerspiegelen, evenals het feit dat tevredenheid en woningkwaliteit maar ten dele synchroon lopen en de prijs-kwaliteitverhouding ook een factor lijkt te zijn.

Waar de schaarste van woningen steeds meer verschilt tussen verschillende regio's en (rand)stedelijke regio's in dit opzicht tegenover krimpregio's komen te staan, is de waardering van de woonomgeving minder ongelijk aan het worden: het ervaren voordeel van landelijke gemeenten, waar het rustig en ruim wonen is, ten opzichte van stedelijke gemeenten, met meer hinder en verloedering en minder sociale samenhang, neemt af. Vooral in achterstandswijken werd de achterstand teruggebracht en hier is de inzet van bewoners voor de buurt ook toegenomen tussen 2012 en 2015. Ook bewoners met een migratieachtergrond, en met name de tweede generatie, blazen hier hun partij in mee.

Naast de geografische contrasten lijken ook de contrasten tussen hogere en lagere inkomens en tussen jongeren en ouderen op de woningmarkt toe te nemen. De sociale huursector is, geheel in overeenstemming met de beleidsdoelstelling, steeds meer het domein geworden van mensen met een laag inkomen en onder die lage inkomens zijn veel

mensen met sociale problematiek. De corporaties zijn voor het bieden van hulp of begeleiding afhankelijk van gemeentelijke wijkteams, nu de nieuwe Huisvestingswet (2015) paal en perk stelt aan de aanstelling van woonmaatschappelijk werkers. Toch is de corporatie verantwoordelijk voor het woongenot in de buurt, dat toenemend geschaad wordt door ervaren overlast van directe burens.

Een ander contrast is dat tussen mensen die zich al een positie op de woningmarkt verworven hebben en starters. Jonge mensen (tot 35 jaar) betalen aanzienlijk meer voor een woning dan ouderen. Dat contrast is in twintig jaar tijd flink toegenomen. Het heeft te maken met aangescherpte financieringsvoorwaarden voor koopwoningen, (abrupte) huurverhogingen en de toevlucht van jongeren tot particuliere huurwoningen.

Noten

- 1 Voor 1994 hebben we een schatting gemaakt van de bijkomende woonuitgaven, omdat ze niet in het gegevensbestand zaten. In 1990 zijn de inkomens voor minder dan 75% van de huishoudens bekend. Daarom zijn de inkomens en woonlasten van dat jaar niet geanalyseerd.
- 2 De populariteit van een regio telt, zoals gemeld, niet mee voor de kwaliteit. Alleen locatieverschillen binnen de regio zijn daarin meegenomen, zoals de afstand tot het centrum. Bijvoorbeeld: identieke woningen in Amsterdam en Emmen krijgen evenveel kwaliteit.

Literatuur

- Bierings, H., J. Menger en K. Gidding (2017). *Financiën van werkende twintigers en dertigers*. Geraadpleegd op 23 oktober 2017 via www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/23/financien-van-werkende-twintigers-en-dertigers.
- Blijie, B., R. van Hulle, C. Poulus en P. Hooimeijer (2009). *Het wonen overwogen. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2009*. Den Haag; ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blijie, B., L. Groenemeijer, K. Gopal en R. van Hulle (2013). *Wonen in ongewone tijden. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2012*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blijie, B., K. Gopal, R. Steijvers, W. Faessen (2016). *Wonen in Beweging. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2015*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blokland-Potters, T.V. (2004). *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Amsterdam: Institute for Social Science Research (AISSR).
- CBS (2017). *Veiligheidsmonitor 2016*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dam, F. van, G. Beets, A. de Jong en D. Manting (2015). *De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Eurostat (2016). *Glossary: Overcrowding rate*. Geraadpleegd op 25 september 2017 via http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Overcrowding_rate.
- Iersel, J., K. Leidelmeijer en A. Buys (2009). *Senioren op de woningmarkt, achtergrondrapportage*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- InFinance (2017). *Starters hebben problemen op woningmarkt*. Geraadpleegd op 25 september 2017 via www.infinance.nl/artikel/24878.

- Julien, J. (2017). Leef tijd starters op huizenmarkt daalt. In: *Trouw*, 10 maart 2017. Geraadpleegd op 25 september 2017 via www.trouw.nl/home/leef-tijd-starters-op-huizenmarkt-daalt~a7de833c.
- Kromhout, S., E. van Kessel, G. van der Wilt en S. Zeelenberg (2016). *Wachten, zoeken en vinden. Hoe lang duurt het zoeken naar een sociale huurwoning?* Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Leidelmeijer, K. (2012). *Buurtparticipatie en leefbaarheid*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Leidelmeijer, K. en E. Cozijnsen (2007). *Energiegedrag in de woning. Aanknopingspunten voor de vermindering van het energiegebruik in de woningvoorraad*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Noije, L. van (2016). Ertoe doen in de buurt. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 91, nr. 4, p. 319-355.
- NOS (2017). *Grote steden denken over gezamenlijke wachtlijst voor huurwoning*. Geraadpleegd op 25 september 2017 via <https://nos.nl/artikel/2194242-grote-steden-denken-over-gezamenlijke-wachtlijst-voor-huurwoning.html>.
- NVM (2017). *Koopwoningmarkt. Marktinformatie*. Geraadpleegd op 25 september 2017 via www.nvm.nl/marktinformatie/marktinformatie.
- PBL (2012). *Nieuwe steden in de Randstad. Verstedelijking en suburbaniteit*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Permentier, M., J. Kullberg en L. van Noije (2013). *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pommer, E. en J. Boelhouwer (2016). *Overall rapportage sociaal domein*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Priemus, H. (2017). *Woningmarkt op z'n kop. Woonbeleid van het kabinet-Rutte II (2012-2017). Achtergronden, inhoud, effecten en perspectieven*. Delft: OTB TU Delft.
- Ras, M., E. Eggink, E. van Gameren en I. Ooms (2006). *Uitgerekend wonen. Een model voor de vraag van huishoudens naar wonen en de gevolgen van beleidswijzigingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIGO (2003). *Beter thuis in wonen. Kernpublicatie Woningbehoefteonderzoek 2002*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, rvo (2016). *Tijdelijke regeling stimulering huisvesting vergunninghouders*. Te raadplegen via www.rvo.nl/subsidies-regelingen/tijdelijke-regeling-stimulering-huisvesting-vergunninghouders.
- Schilder, F., M. van Middelkoop en R. van den Wijngaart (2016). *Energiebesparing in de Woningvoorraad. Financiële consequenties voor corporaties, huurders, eigenaren-bewoners en Rijksoverheid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Tichelaar, C. en K. Leidelmeijer (2013). *Energiebesparing: Een samenspel van woning en bewoners. Analyse van de module Energie WoON 2012*. Petten/Amsterdam: ECN/RIGO.
- Vermeij, L. (2016). *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VROM (1989). *Van bouwen naar wonen. Volkshuisvesting in de jaren negentig*. Den Haag: Sdu.
- VROM (2000). *Mensen wensen wonen. Wonen in de 21e eeuw*. Te raadplegen via <https://wvrtaal.files.wordpress.com/2011/02/11fd2000g053.pdf>.
- Woonbond (2017). *Dossier energieneutraal wonen*. In: *Huurpeil, Vakblad voor de huursector*, nr. 3, najaar 2017, p. 20-27.

Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk

12 Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk

Jeroen Boelhouwer

- De recente economische groei vertaalt zich nog niet in een betere kwaliteit van leven.
 - In de afgelopen 25 jaar is de objectieve leefsituatie in Nederland verbeterd (met bijna 7%); het geluk en de tevredenheid met het leven bleven ongeveer gelijk (rapportcijfer 8-). Mensen met een slechte leefsituatie werden evenwel iets minder tevreden met het leven (van een 6,8 in 2004 naar een 6,6 in 2017).
 - Over het algemeen zijn tussen 1990 en 2017 de verschillen in leefsituatie tussen groepen afgenomen. Vooral kwetsbare groepen zoals ouderen, eenpersoonshuishoudens en mensen met een laag inkomen, gingen erop vooruit, evenals mensen die wonen in zeer sterk stedelijke gebieden (+15%). Maar de verschillen naar opleidingsniveau en gezondheid namen in de afgelopen 25 jaar toe (met resp. 45% en 38%).
 - Na afnemende verschillen tussen 2008 en 2015, werden de afgelopen twee jaar de verschillen weer groter tussen gezonde en ongezonde mensen, hoog- en laagopgeleiden, werkenden en niet-werkenden, en hoge en lage inkomens.
 - Het gevoel regie te hebben over het eigen leven is een belangrijke determinant voor de kwaliteit van leven (het bezit van basale computervaardigheden is dat ook voor de objectieve kwaliteit van leven). Dergelijke moderne vaardigheden spelen een belangrijke rol in de huidige maatschappij. Het belang van opleiding en leeftijd neemt daardoor iets af.
 - Er is een groep gedepriveerden met een lage kwaliteit van leven, die geen kansen ziet om vooruit te komen in het leven en daar zelf ook nauwelijks mogelijkheden voor heeft. Deze groep is in omvang beperkt (zo'n 5% van de bevolking), maar blijft door de tijd stabiel.
 - In de afgelopen 25 jaar is de ecologische voetafdruk toegenomen: zou iedereen dezelfde consumptiewensen hebben als de Nederlanders, dan zouden er nu meer werelddollen voor nodig zijn dan in 1990 (van minder dan 3 naar bijna 3,5). De laatste jaren gaat het (mede dankzij de economische crisis) voorzichtig de goede kant op.
-

12.1 Aandacht voor kwaliteit van leven is toegenomen

In de afgelopen 25 jaar is de aandacht voor de kwaliteit van leven flink toegenomen. Inmiddels is er brede belangstelling voor hoe het met een samenleving en haar burgers gaat, op meer terreinen dan alleen het inkomen. In de vorige hoofdstukken zijn de belangrijkste levensdomeinen afzonderlijk beschreven. In dit hoofdstuk nemen we de belangrijkste kernindicatoren samen en presenteren we de ontwikkelingen in kwaliteit van leven aan de hand van de SCP Leefsituatie-index (zie kader 12.1). De index bestaat al sinds 1974 en er kunnen dus over een langere periode ontwikkelingen mee worden geschetst. Destijds werd in oeso-verband uitgebreid gesproken over de indicatoren waarmee kwaliteit van leven het best bestudeerd zou kunnen worden (OECD 1973, 1976). Ook startte in 1990 het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties (de UNDP) met het jaarlijkse Human Development Report, waarin de samenvattende Human Development Index opgenomen

is. Onder meer door gebrek aan politieke belangstelling zijn sociale indicatoren in afzonderlijke landen lange tijd weinig voortvarend ter hand genomen. Inmiddels zijn er vele initiatieven voor indicatoren, dashboards en indexen, en de groei lijkt nog niet gestopt. Een belangrijke katalysator, met name voor politieke aandacht voor het thema, was het rapport van de economen Stiglitz, Sen en Fitoussi uit 2009 (Stiglitz et al. 2009). Sindsdien zijn in veel Europese landen parlementen en regeringen gestart met nieuwe monitoring op sociaal terrein of proberen ze bestaande gegevens beleidsmatig in te passen. Ook is inmiddels het Europees vergelijkbaar maken van gegevens ter hand genomen door het Europese statistische bureau (Eurostat 2017).

In Nederland heeft de Tweede Kamer vorig jaar het rapport *Welvaart in kaart*, van de tijdelijke Commissie breed welvaartsbegrip overgenomen. Daarin wordt opgeroepen verder te kijken dan naar het bruto binnenlands product (bbp) en een monitor Brede welvaart te ontwikkelen (TCBW 2016). De planbureaus gaan daarbij verkenningen leveren (PBL/SCP/CPB 2017).

Niet alleen op nationaal niveau is de aandacht voor kwaliteit van leven groter geworden, ook op lokaal niveau is dit het geval. Al enkele jaren zijn er lokale initiatieven die welzijn en geluk centraal stellen, ook in het gemeentelijk beleid (Van Campen et al. 2012). Eerst gebeurde dit bijvoorbeeld in het kader van de Wmo 2007, en later bij de decentralisaties van de Wmo 2015, de Participatiewet en de Jeugdwet; gemeenten en zorginstellingen ontwikkelden programma's die tot doel hebben het welzijn en welbevinden van mensen te vergroten. Ook in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zijn deze ontwikkelingen ruimschoots aan de gang.

12.2 Kwaliteit van leven is meerdimensionaal, objectief en subjectief

De beschrijving van kwaliteit van leven in dit hoofdstuk volgt het conceptuele kader van hoofdstuk 1. Daarin is bij kwaliteit van leven onderscheid te maken tussen de objectieve leefsituatie (wat hebben en doen mensen?) en het subjectieve oordeel erover (wat vinden ze ervan?). Voorts zijn enerzijds de uiteindelijk bereikte leefsituatie en anderzijds de hulpbronnen onderscheiden. De hulpbronnen zijn mogelijkheden die mensen hebben om hun kwaliteit van leven te verbeteren: inkomen, opleiding, betaald werk en gezondheid. Werden in eerdere hoofdstukken verschillende afzonderlijke domeinen besproken, in dit hoofdstuk kijken we op een samenvattende manier naar kwaliteit van leven en ligt de focus op de relaties tussen de onderdelen.

De insteek voor kwaliteit van leven in dit hoofdstuk bevat enkele elementen die sinds 1990 niet veranderd zijn. Het basisidee is dat kwaliteit van leven een meerdimensionaal begrip is en betrekking heeft op zowel de feitelijke (objectieve) situatie van mensen als de wijze waarop ze die situatie (subjectief) ervaren en beoordelen. De verschillende dimensies worden samengevat aan de hand van één samengestelde indicator, de zogeheten scp Leefsituatie-index (zie kader 12.1). Vanaf 1990 is de inhoud van de leefsituatie-index echter niet precies gelijk gebleven, onder meer omdat opgenomen indicatoren verouderen (zo was in

de jaren zeventig de televisie onderdeel van de meting van levensstandaard, tegenwoordig is dat een personal computer, en ook die is wellicht aan vervanging toe) of omdat terreinen in het maatschappelijk debat aan belang winnen en dus een sterke focus krijgen (zoals bv. sporten).

Kader 12.1 De SCP Leefsituatie-index

Het SCP gebruikt sinds 1974 een index, de SCP Leefsituatie-index, om samenvattend inzicht te geven in de welvaart en het welzijn van de Nederlandse bevolking. In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woninggrootte, woningtype), sociale en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, eenzaamheid), sportbeoefening, levensstandaard (bezit van duurzame consumptiegoederen), mobiliteit (auto en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index). De mogelijkheden die mensen hebben (of krijgen) om hun situatie te verbeteren rekenen we niet tot de leefsituatie zelf, maar tot de hulpbronnen. Ook hoe mensen hun situatie ervaren, maakt geen onderdeel uit van de leefsituatie, maar bestuderen we apart. In hoofdstuk 1 staat het conceptuele model verder uitgewerkt. De leefsituatie is vastgesteld op 100 in 1997, met een standaardafwijking van 15: veranderingen kunnen als procentuele toe- of afnames worden geïnterpreteerd. Overigens zijn ontwikkelingen in de leefsituatie in de regel klein en gaan veranderingen traag. Dit is inherent aan de opgenomen domeinen; zaken als huisvesting en gezondheid veranderen nu eenmaal weinig. Ook kleine veranderingen zijn daarom vaak toch relevant. De meest recente gegevens zijn verzameld in de periode september 2016 – mei 2017.

Sinds enkele jaren besteden we in dit hoofdstuk ook aandacht aan duurzaamheid, vanuit de vraag hoe houdbaar de huidige kwaliteit van leven op termijn is. De beschrijving van de leefsituatie gaat over het hier en nu, en over ontwikkelingen in het verleden. Bij duurzaamheid gaat het om de kwaliteit van leven later. Weliswaar hebben in de afgelopen 25 jaar klimaat en milieu politieke aandacht gehad, maar het is de vraag hoeveel vooruitgang er is geboekt. Ter illustratie volgt een citaat uit de troonrede van 1990.

Milieubeleid en economische groei zijn beide van belang en kunnen elkaar ondersteunen.

De specifieke ligging van Nederland en de structuur van onze economie noodzaken tot een vóórgaand milieubeleid.

In de troonrede van 2016 is het geluid niet wezenlijk anders:

De gevolgen van de klimaatverandering nopen tot forse investeringen en innovaties in duurzame energiebronnen, zoals wind, water en zonlicht. [...] Deze ontwikkeling is niet alleen goed voor het milieu, maar levert ook banen op en kansen voor het Nederlandse bedrijfsleven.

Aan het eind van het hoofdstuk kijken we naar kwaliteit van leven in relatie tot duurzame ontwikkeling.

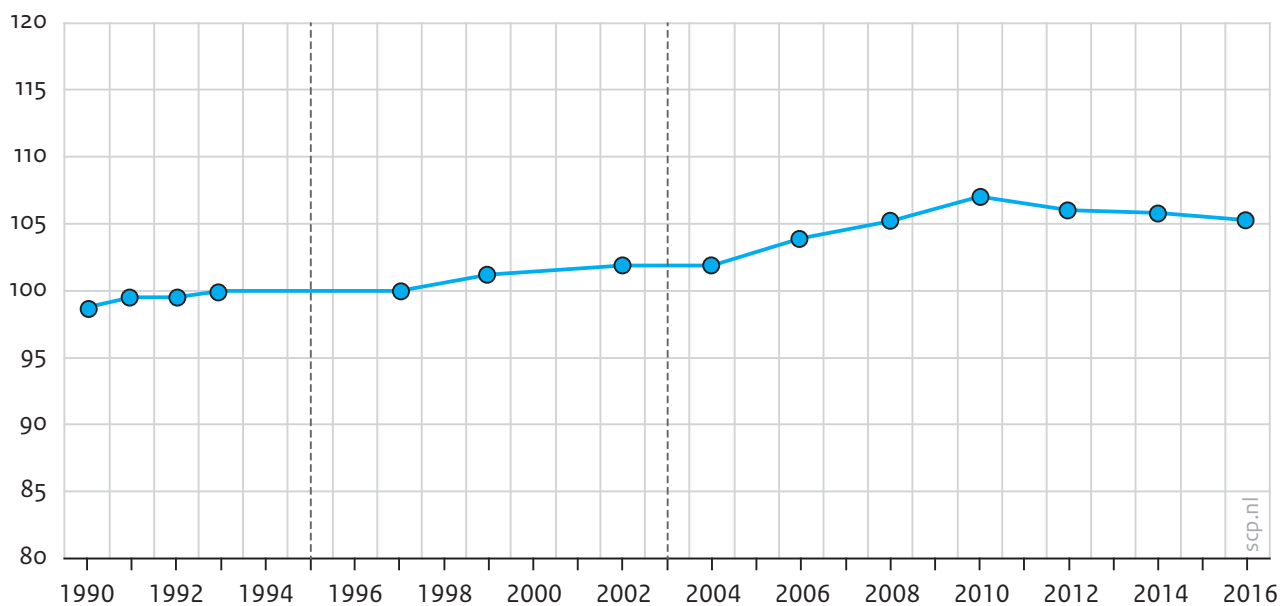
12.3 De leefsituatie van Nederlanders is tussen 1990 en 2016 verbeterd

Sinds 1974 gebruikt het scp de Leefsituatie-index om ontwikkelingen in de objectieve kwaliteit van leven te schetsen. Omdat deze editie van *De sociale staat van Nederland (SSN)* een periode van 25 jaar beslaat, komen hier de ontwikkelingen sinds 1990 aan de orde.¹ Vergeleken met 1990 is de leefsituatie in 2017 beter (figuur 12.1). Tot 2010 was sprake van een continue verbetering, maar als gevolg van de economische crisis is de trend vanaf 2010 omgeslagen. Tussen 2010 en 2012 verslechterde de leefsituatie en in de vorige SSN was de conclusie dat de neergang in 2014 stabiliseerde. ‘Nederland veert terug’ was toen de boodschap. Nu blijkt dat van terugveren nog niet echt sprake is, maar ook dat de verslechtering niet doorzet (de geringe daling die in de figuur zichtbaar is, is niet significant). De weg omhoog is dus nog niet gevonden: hoewel de economische recessie inmiddels heeft plaatsgemaakt voor economische groei (zie hoofdstuk 2), heeft dat nog niet zijn weerslag gekregen in een verbeterde leefsituatie. In eerdere hoofdstukken in deze SSN kon al gelezen worden dat op een aantal terreinen de laatste jaren stabilisatie plaatsvindt of zelfs sprake is van een lichte daling. Dat gaat om terreinen die voor de leefsituatie van belang zijn: meer chronische ziekten (zie ook hoofdstuk 7), stabilisatie in vakanties (hoofdstuk 9) en eveneens stabilisatie bij cultuurdeelname (hoofdstuk 9).² Positieve ontwikkelingen bij onderdelen van de leefsituatie in de laatste jaren beperken zich tot de huisvesting en het bezit van consumptiegoederen (vgl. hoofdstuk 11 voor verbeteringen in de woonkwaliteit en hoofdstuk 5 voor de toegenomen inkomensontwikkeling).

Figuur 12.1

De leefsituatie van Nederlanders is in 2017 beter dan in 1990

Ontwikkeling van de leefsituatie, personen van 18 jaar en ouder, 1990-2016 (in indexcijfers, 1997 = 100)^a

a De twee verticale lijnen geven een trendbreuk in de gegevens aan. De eerste is naar aanleiding van een verandering in het design van de steekproef, de tweede toen het onderzoek van mondelinge naar schriftelijke afname ging. Zie ook noot 1.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

In de afgelopen 25 jaar verbeterde de leefsituatie van ouderen, vrouwen en alleenstaanden meer dan gemiddeld

Dat de gemiddelde leefsituatie in Nederland is verbeterd, betekent nog niet dat dat voor alle groepen zo hoeft te zijn. Toch blijkt dit voor de periode 1990-2017 wel degelijk het geval: voor alle groepen waar we standaard naar kijken, is de leefsituatie verbeterd. Er zijn ook verschillen, want niet voor alle groepen is de verbetering even groot (tabel 12.1). Zo is de situatie van ouderen en eenpersoonshuishouden sterker verbeterd dan die van paren met kinderen en mensen van middelbare leeftijd (35-64 jaar). Ook valt op dat in de afgelopen 25 jaar vrouwen de achterstand op mannen hebben ingelopen. Dit sluit goed aan bij de ontwikkeling dat vrouwen over het algemeen over meer hulpbronnen beschikken, zoals blijkt uit het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen (zie hoofdstuk 4) en hun toegenomen arbeidsparticipatie (zie hoofdstuk 6).

Tabel 12.1

Tussen 1990 en 2017 is de leefsituatie van alle groepen verbeterd, vooral die van 65-plussers en eenpersoonshuishoudens

Leefsituatie naar achtergrondkenmerken, Nederlandse bevolking, 1990-2016 (in indexcijfers, 1993 en 1997 = 100)

	1990	1999	2008	2010/ '11	2014/ '15	2016/ '17	verschil 1990-2017
allen	99	101	105	107	106	105	+6
18-34 jaar	101	105	108	109	107	107	+6
35-64 jaar	102	104	108	109	107	107	+5
≥ 65 jaar	86	85	92	99	100	99	+13
eenpersoonshuishouden	85	90	96	101	99	98	+13
eenoudergezin	91	96	102	103	100	99	+8
paar zonder kinderen	96	101	105	106	106	107	+9
paar met kinderen	105	107	110	111	109	110	+5
mannen	101	103	105	107	106	106	+5
vrouwen	97	100	105	107	105	105	+8
autochtone Nederlanders	-	102	-	108	107	106	+4 sinds 1999
westerse migranten	-	100	-	106	105	107	+7 sinds 1999
niet-westerse migranten	-	93	-	102	100	99	+6 sinds 1999

- Niet beschikbaar.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

De verschillen in leefsituatie tussen lage en hoge inkomens en tussen laag- en hoogopgeleiden nemen tussen 2014 en 2017 weer toe

De leefsituatie verschilt niet alleen naar individuele achtergrondkenmerken, maar ook naar de hulpbronnen die mensen hebben. In het conceptuele kader veronderstellen we dat er een positief verband is tussen het bezitten van hulpbronnen en de leefsituatie. Inderdaad blijkt de leefsituatie beter te zijn van mensen met een hoog inkomen of een hogere opleiding dan die van mensen met een laag inkomen of een lagere opleiding (tabel 12.2). Door de jaren heen is daar geen verandering in. Ook onveranderd is dat de verschillen naar inkomen groter zijn dan die naar andere hulpbronnen.

De verschillen zijn vaak groot, zoals die tussen gezonde en ongezonde mensen of tussen werkenden en niet-werkenden, maar ze zijn nog groter tussen laag- en hoogopgeleiden en lagere en hogere inkomensgroepen. In de periode tussen 1990 en 2017 is een golfbeweging waar te nemen: rond de eeuwwisseling zijn de verschillen groter dan ervoor en erna.

Opvallend is dat de verschillen in de afgelopen twee jaar weer groter zijn geworden, na een aantal jaren te zijn gedaald of gestabiliseerd.

Tabel 12.2

De verschillen in leefsituatie naar hulpbronnen nemen tussen 2014/'15 en 2017 weer toe

Leefsituatie naar hulpbronnen, Nederlandse bevolking, 1990-2016/'17 (in indexcijfers, 1997 = 100, standaardafwijking 15)

	1990	1999	2008	2010/ '11	2014/ '15	2016/ '17	verschil 1990-2017
allen	99	101	105	107	106	105	+6
onderste 20% ^a	85 ^a	87	94	99	99	95*	+10
20%-80% ^a	99 ^a	102	106	107	106	106	+7
bovenste 20% ^a	107 ^a	112	112	114	114	114	+7
<i>verschil hoogste- en laagste inkomens</i>	22	25	18	15	15	19	-3
laagopgeleid	94	94	96	99	98	96**	+2
middelbaar opgeleid	102	106	106	108	106	106	+4
hoogopgeleid	105	109	113	113	111	112	+7
<i>verschil hoog- en laagopgeleiden</i>	11	15	17	14	13	16	+5
niet-werkenden	93	92	97	101	100	99	+6
werkenden	103	106	109	110	109	110	+7
<i>verschil werkenden en niet-werkenden</i>	10	14	12	9	9	11	+1
heeft een handicap of langdurige aandoening ^b	94	89	99	101	100	99	+5
heeft geen handicap of langdurige aandoening ^b	102	102	109	110	109	110	+8
<i>verschil naar gezondheid</i>	8	13	10	9	9	11	+3

Significant verschil 2014-2016; * p < 0,01; ** p < 0,05.

a Besteedbaar inkomen van het huishouden. In 1990: onderste 25%; 25%-75%; bovenste 25%.

b In 1990: aantal van veertien voorgelegde aandoeningen. In 1999: wel of geen van negen gespecificeerde ernstige ziektes en aandoeningen.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

De leefsituatie is in stedelijke gebieden sterker verbeterd dan in landelijke gebieden

Naast verschillen tussen sociale groepen zijn er ook ruimtelijke verschillen: de leefsituatie van mensen die in minder stedelijke gebieden wonen is iets beter dan die van mensen in stedelijke gebieden (tabel 12.3). De verschillen zijn in 2017 echter kleiner dan in 1993 (het eerste jaar waarvoor deze gegevens beschikbaar zijn). Met name in de zeer sterk ste-

delijke gebieden is de leefsituatie er meer dan gemiddeld op vooruitgegaan. Dat gebeurde vooral in de periode voor de eeuwwisseling, toen het verschil met minder stedelijke gebieden flink afnam. Na 2000 bleven de verschillen min of meer gelijk. Als we naar de domeinen kijken waaruit de leefsituatie is opgebouwd, blijkt de verbeterde leefsituatie in de sterk stedelijke gebieden vooral te komen door een verbeterde woonsituatie en een inhaalslag ten aanzien van het bezit van duurzame consumptiegoederen.

Een verklaring voor de kleiner wordende verschillen is te zoeken in migratiepatronen, en dan vooral een (selectieve) trek naar de stad. De laatste jaren was bijvoorbeeld een sterker dan gemiddelde stijging van het opleidingsniveau in de zeer sterk stedelijke gebieden te zien (Kullberg et al. 2015; Vermeij 2015).

Tabel 12.3

Leefsituatie in stedelijke gebieden is sterk verbeterd

Leefsituatie naar stedelijkheid van de woonplaats, 1992-2017 (in indexcijfers, 1997 = 100)

	1992*	1999	2008	2010/ '11	2014/ '15	2016/ '17	verschil
allen	99	101	105	107	106	105	+6
zeer sterk stedelijk	91	96	105	106	105	104	+13
sterk stedelijk	99	102	105	106	106	106	+7
matig stedelijk	101	102	106	109	107	107	+6
weinig stedelijk	102	103	105	107	106	105	+3
niet stedelijk	104	103	105	108	106	106	+2
<i>verschil zeer sterk en niet stedelijk</i>	13	7	0	2	1	2	
G4	-	-	104	105	103	104	
G32 ^a	-	-	104	106	105	104	
rest van Nederland	-	-	106	108	105	106	

- Niet beschikbaar.

a Hierin zijn voor alle jaren de 38 gemeenten meegenomen die sinds 2016 de G32 vormen.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

12.4 Moderne vaardigheden, zoals regie over het eigen leven, als aanvulling op de hulpbronnen

In de loop der jaren zijn niet alleen aanpassingen doorgevoerd in de meting van de leefsituatie, ook zijn veranderingen doorgevoerd aan het conceptuele kader, aan de hand waarvan de kwaliteit van leven beschreven wordt (zie hoofdstuk 1; voor meer achtergrond zie Boelhouwer 2010). Een belangrijke aanpassing was de heroverweging van de rol van gezondheid, die in eerste instantie uitsluitend als een uitkomstmaat was opgenomen (en dus onderdeel van de leefsituatie). Vanaf 2004 heeft gezondheid een scharnierrol en

maakt die onderdeel uit van zowel de hulpbronnen als de leefsituatie. Daarbij gaat het om verschillende invullingen van het begrip 'gezondheid'. De who-definitie volgend is het (niet) hebben van ziekten en aandoeningen een hulpbron, en zijn de ondervonden belemmeringen in het dagelijks functioneren als gevolg van die ziekten en aandoeningen, deel van de leefsituatie. Het hebben van een ernstige ziekte of aandoening blijkt een zelfstandige invloed te hebben op de leefsituatie en belangrijker te zijn dan het wel of niet hebben van een betaalde baan (tabel 12.4).

De meest recente aanpassing, in 2010, is het opnemen van moderne vaardigheden als hulpbron. Daarbij gaat het om zaken die mensen nodig hebben om te kunnen functioneren in de moderne maatschappij. Dat sluit aan bij de discussie die in het inleidende hoofdstuk is uiteengezet over een verschuiving van *haves* en *havenots* naar *cans* en *cannots*. Het idee is dat niet uitsluitend de hulpbronnen die van oudsher in de ssn worden onderscheiden van belang zijn, maar dat het erom gaat wat mensen kunnen met die hulpbronnen. Anders gezegd zijn nieuwe vaardigheden nodig om de hulpbronnen optimaal te kunnen inzetten. Twee van dergelijke vaardigheden worden vanaf 2010 meegenomen in de beschrijving van de leefsituatie: basale computervaardigheden (iets kunnen opzoeken op internet, een e-mail kunnen sturen)³ en ervaren regie over het eigen leven.⁴ Deze moderne vaardigheden blijken zelfstandig invloed te hebben op de leefsituatie, en vooral de invloed van leeftijd en opleiding neemt af. De beperkte tijdreeks laat geen al te harde conclusies over verschuivingen toe, maar de gegevens laten in elk geval zien dat de moderne vaardigheden een belangrijke rol spelen voor de objectieve kwaliteit van leven.

Tabel 12.4

Ervaren regie en digitale vaardigheden zijn belangrijke determinanten voor de leefsituatie

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de leefsituatie, 1990-2017 (multivariate anova-analyse, bètacoëfficiënten)^a

	1990	1999	2002	2008	2010/ '11	2014/ '15	2016/ '17
leeftijd ^b	0,15	0,26	0,25	0,27	0,16	0,11	0,10
inkomen ^c	0,20	0,32	0,30	0,26	0,27	0,21	0,23
arbeidsmarktpositie ^d	0,04	0,10	0,11	0,06	0,00	0,11	0,05
opleiding ^e	0,25	0,27	0,27	0,30	0,17	0,17	0,21
huishoudenssamenstelling ^f	0,28	0,10	0,13	0,13	0,07	0,14	0,16
inkomensbron ^g	0,13	0,05	0,06	0,13	0,08	0,14	0,16
gezondheid ^h	-	-	-	0,16	0,15	0,16	0,17
ervaren regie ⁱ	-	-	-	-	0,17	0,19	0,17
digitale vaardigheden ^j	-	-	-	-	0,21	0,19	0,18
verklaarde variantie	48%	57%	55%	53%	48%	50%	57%

- Niet beschikbaar.

a Bètacoëfficiënten geven het relatieve belang aan van de verschillende determinanten: hoe hoger het getal, des groter het belang.

b 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, 75 jaar en ouder.

c Besteedbaar inkomen van het huishouden. In decielen.

d Iemand werkt wel of werkt niet.

e In 1990: lo/vglo; mulo, lbo, mavo, vwo-3; mbo, havo, vwo; hbo, universiteit. Vanaf 1997 is lbo als aparte categorie opgenomen.

f Alleenstaande, paar zonder kinderen, paar met kinderen, eenoudergezin.

g In 1990: loon, pensioen/vermogen, aow/aww, overige sociale uitkering, overig. Vanaf 1997: loon/winst; vut/pensioen/Aow, sociale uitkering/WAO, studiebeurs, overig.

h Heeft wel of geen langdurige aandoening, ziekte of handicap.

i Schaal voor ervaren regie op basis van vijf vragen. Zie noot 4.

j Schaal voor basale digitale vaardigheden op basis van vijf vragen. Zie noot 3.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

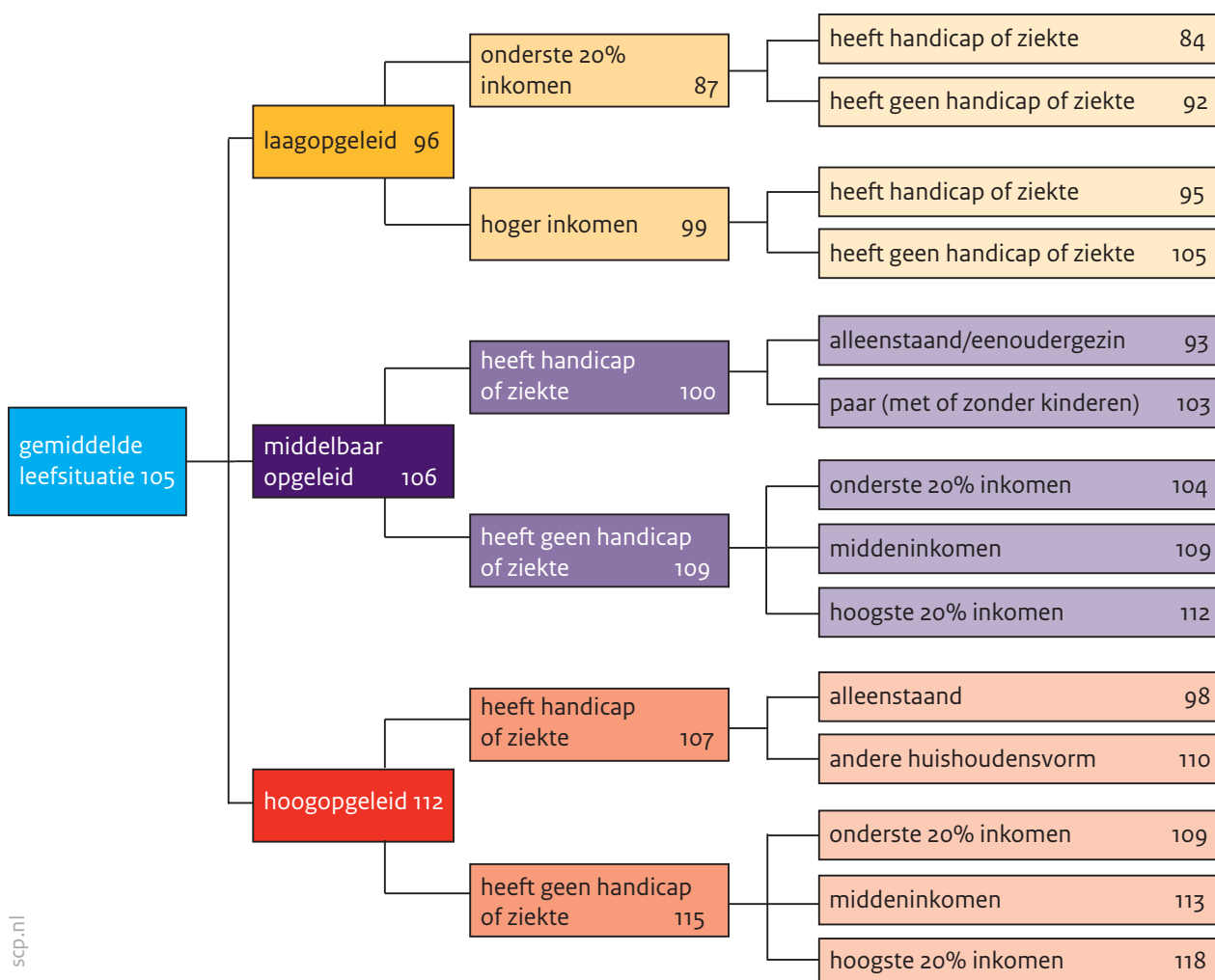
Door cumulatie van achterstand en voorspoed nemen de verschillen toe

Aan de hand van tabel 12.4 kunnen we zien dat voor de leefsituatie de hulpbronnen iets belangrijker zijn dan de achtergrondkenmerken: vooral inkomen en opleiding zijn belangrijke voorspellers. Maar in welke mate een combinatie van inkomen en opleiding van belang is, valt er niet uit af te leiden. Om beter inzicht te krijgen in de effecten van stapeling van achterstanden of voorspoed gebruiken we een segmentatieanalyse. Op basis daarvan kan een boomstructuur weergegeven worden; daaruit blijkt dat de verschillen snel toenemen bij cumulatie van achterstand of voorspoed (figuur 12.2).

Figuur 12.2

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de leefsituatie

Leefsituatie naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2017 (exhaustive chaid-analysis, indexcijfers, 1997=100)

SCP/CBS (CV/SLI'16/'17)

Het verschil tussen een laagopgeleide en een hoogopgeleide is 16 punten. Heeft de lager opgeleide persoon echter ook nog een laag inkomen en een ernstige ziekte of handicap, en heeft de hoogopgeleide juist een hoog inkomen en geen ernstige ziekte of handicap, dan loopt het verschil op tot maar liefst 34 punten. Dat is een veel groter verschil dan we op basis van de losse kenmerken zouden denken.

Sociale cohesie in de buurt en het hebben van een sociaal netwerk zijn belangrijk voor de leefsituatie

Hoewel de leefsituatie in principe individueel bepaald is en beïnvloed wordt door individuele kenmerken en hulpbronnen, speelt de omgeving van mensen ook een rol. De omgeving kan zowel het sociale netwerk van mensen beslaan, als de fysieke omgeving waarin zij wonen. De fysieke omgeving kwam eerder aan de orde bij de mate van stedelijkheid. Daarom kijken we hier naar het sociale netwerk en de sociale cohesie in de buurt.

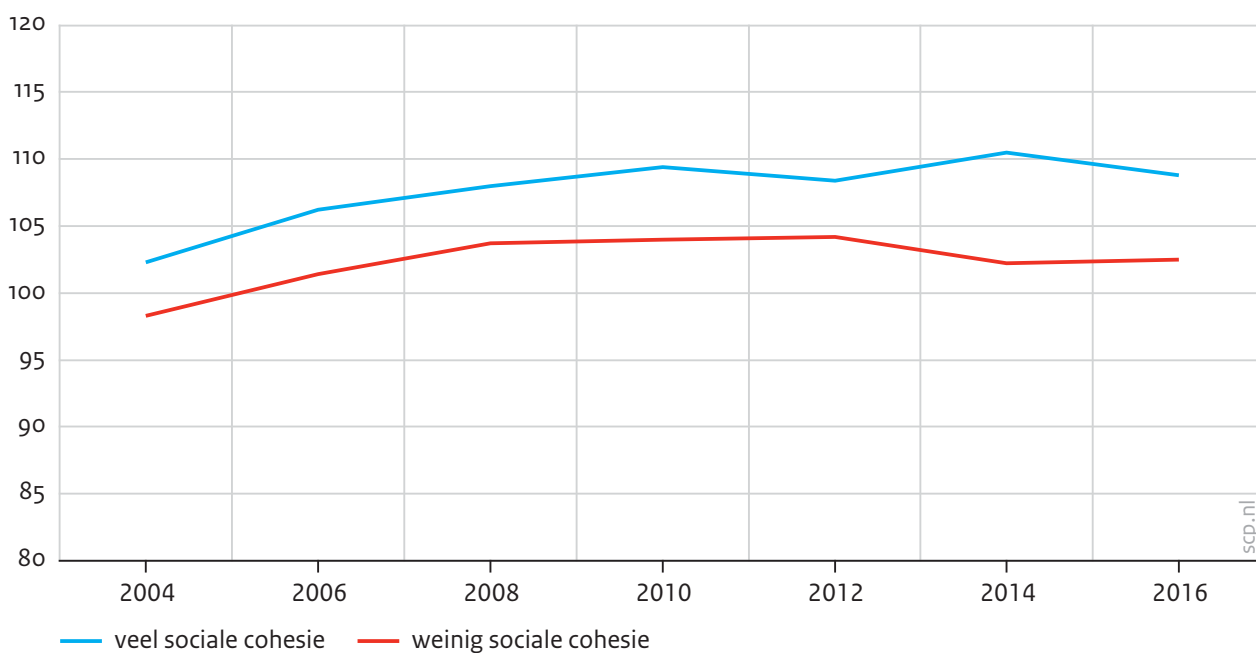
Sociale cohesie heeft betrekking op de saamhorigheid in de buurt, zoals het op een prettige manier met elkaar omgaan.⁵

Het blijkt dat de leefsituatie beter is wanneer er veel sociale cohesie in een wijk is, dan wanneer er weinig sociale cohesie is (figuur 12.3). Tot 2012 was het verschil tussen wijken met veel en weinig sociale cohesie redelijk constant, daarna is het verschil groter geworden. Overigens is het goed te bedenken dat er weliswaar een verband is tussen sociale cohesie en de leefsituatie, maar dat daarmee nog is niet gezegd hoe de causaliteit verloopt. Het zou kunnen dat mensen met een goede leefsituatie zorgen voor cohesieve buurten, maar ook dat mensen door een hoge mate van sociale cohesie in de buurt een betere leefsituatie krijgen (bv. doordat ze anderen zien sporten of vrijwilligerswerk doen en het daarvoor zelf ook gaan doen).

Figuur 12.3

De leefsituatie is beter in wijken met veel sociale cohesie

Leefsituatie naar de mate van sociale cohesie in de wijk, 2017 (in indexcijfers, 1997 = 100)

Bron: SCP (cv'04-'06); SCP/CBS (cv'08-'16/'17)

Een ander belangrijk aspect van de sociale omgeving is het sociale netwerk dat mensen hebben. Bij het sociale netwerk zijn twee invalshoeken te onderscheiden: de kwantiteit en de kwaliteit van het netwerk. De kwaliteit heeft betrekking op het gevoel er niet alleen voor te staan, of deel uit te maken van een groep. Deze invalshoek maakt deel uit van de leefsituatie via de meting van eenzaamheid. Om niet eenzaam te zijn is het nodig mensen te kennen, al is het kennen van mensen op zich niet voldoende om niet eenzaam te zijn (het ontbreken van sociale contacten wordt wel omschreven als 'sociaal isolement'; of contacten als betekenisvol worden ervaren, is gerelateerd aan gevoelens van eenzaamheid, zie Heessels et al. 2015). Hier kijken we naar de kwantiteit van het sociale netwerk: de frequentie waarmee iemand contact heeft met familie, buren of vrienden. Over het algemeen heb-

ben mensen het meest contact met de familie, vervolgens met vrienden en kennissen, en het minst met de burens (zie hoofdstuk 9). De leefsituatie heeft een positieve samenhang met de frequentie van contacten: de leefsituatie van mensen die geregeld contact hebben, is beter dan die van mensen die sporadisch contact hebben (tabel 12.5). Het maakt daarbij weinig uit of het contact met familie, vrienden of burens is.

Tabel 12.5

Leefsituatie naar sociale contacten, 1990-2017^a (in indexcijfers, 1997 = 100)

	1990	1999	2008	2012/'13	2014/'15	2016/'17
contact met de familie						
eenmaal per week of vaker	98	102	106	107	107	106
eenmaal in de 2 weken	102	102	106	106	105	106
minder vaak	99	96	100	102	103	100*
contact met de burens						
eenmaal per week of vaker	100	101	106	106	107	106
eenmaal in de 2 weken	100	104	107	108	107	107
minder vaak	96	99	104	104	105	104
contact met vrienden en kennissen						
eenmaal per week of vaker	100	103	107	108	-	107
eenmaal in de 2 weken	99	100	107	105	-	106
minder vaak	93	92	100	101	-	99

- Niet beschikbaar.

* Significant verschil t.o.v. voorgaande jaar ($p < 0,05$).

a Tussen 2002 en 2008 vond er een trendbreuk plaats: de vragen werden in 2008 niet langer mondeling afgenomen, maar schriftelijk. Het idee is dat mensen dan eerder een eerlijk antwoord geven.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

12.5 Geluk en tevredenheid van 1990 tot 2017

De objectieve kwaliteit van leven is dus in de afgelopen 25 jaar verbeterd. Geldt dat ook voor de subjectieve kwaliteit van leven? Zijn mensen nu gelukkiger dan in 1990? Er zijn verschillende manieren om te bepalen of mensen gelukkig zijn. De vraag 'Hoe gelukkig bent u?' is er één van; de vraag 'Hoe tevreden bent u met het leven in het algemeen?' is een andere. Het verschil tussen de twee vragen is in de spreektaal vaak afwezig; ze lijken ook erg op elkaar, maar verschillen subtiel.⁶ Geluk gaat bijvoorbeeld eerder over een (tijdelijk) moment van vreugde, en levenstevredenheid over een *overall* afweging van positieve en negatieve gebeurtenissen en emoties over een langere periode.⁷ In internationaal onderzoek is de vraag naar levenstevredenheid inmiddels de standaard, maar met de vraag naar geluk kunnen we terug tot 1990. Daarom komen beide aan de orde in het vervolg van deze

paragraaf. Wel moeten we daarbij aantekenen dat de vraag naar geluk vanaf 2004 niet langer mondeling wordt gesteld, maar schriftelijk. Dat zorgt waarschijnlijk voor een betrouwbaarder antwoord (omdat mensen eerder een eerlijk antwoord geven als er geen interviewer aanwezig is), maar ook voor een breuk in de tijdreeks. Als we in beide reeksen de trend bekijken, lijkt het geluk van Nederlanders redelijk stabiel (tabel 12.6).

Tabel 12.6

Geluk van Nederlanders redelijk stabiel, tevredenheid met het leven iets gestegen

Geluk door de jaren heen, 1990-2017^a (in procenten en gemiddelde rapportcijfers)^b

	1990	1999	2004	2008	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17
erg gelukkig	23	21	15	16	15	14	15
gelukkig	64	68	68	68	70	68	69
niet gelukkig / niet ongelukkig	10	9	13	14	12	15	14
niet zo gelukkig / ongelukkig	2	3	4	2	2	3	3
ongelukkig	1	1	1	1	1	1	0
tevredenheid met het leven	-	-	7,6	7,9	7,8	7,8	7,8
aandeel mensen dat een 8 of hoger geeft	-	-	61	68	67	68	67

- Niet beschikbaar.

a Tussen 2004 en 2008 vond er een trendbreuk plaats: de vragen werden in 2008 niet langer mondeling afgenomen, maar schriftelijk. Het idee is dat mensen dan eerder een eerlijk antwoord geven.

b Gemiddelde rapportcijfers zijn vanaf 2004 beschikbaar.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

Kijken we echter niet naar het geluk, maar naar de tevredenheid met het leven, dan is die tussen 2004 en 2017 toegenomen: Nederlanders zijn in 2017 iets meer tevreden met het leven dan in 2004, het eerste jaar waarin deze vraag is gesteld (vgl. ook Veenhoven 2016). De toename is echter minimaal (van een 7,6 naar een 7,8). Opvallend is dat de economische crisis geen invloed heeft gehad op het geluksgevoel, hoe dat ook is gemeten.

Omdat we in deze ssn 25 jaar terugkijken, houden we even vast aan de vraag naar geluk en kijken dan naar verschillen tussen groepen, net zoals als eerder bij de objectieve leef-situatie. Ook ten aanzien van het geluk blijken de verschillen naar inkomen groter te zijn dan die naar de andere hulpbronnen (tabel 12.7). Wat bij geluk anders is, is dat de verschillen naar hulpbronnen in de afgelopen twee jaar kleiner zijn geworden, terwijl de verschillen in leefsituatie naar hulpbronnen juist toenamen. Voor de mate van geluk zijn dan ook andere kenmerken belangrijk dan voor de leefsituatie.

Tabel 12.7

De verschillen in geluk naar hulpbronnen nemen tussen 2015 en 2017 af

Geluk naar hulpbronnen, 1990-2016/'17^a (aandeel (zeer) gelukkig)

	1990	1999	2008	2010/'11	2014/'15	2016/'17
allen	91	88	83	82	82	83
onderste 20% besteedbaar inkomen	77 ^b	76	72	73	69	72
20%-80%	90 ^b	90	84	84	83	85
bovenste 20%	92 ^b	94	92	89	92	91
<i>verschil hoogste en laagste inkomens</i>	15	18	20	16	23	19
laagopgeleid	85	86	77	74	75	79
middelbaar opgeleid	89	91	84	83	82	82
hoogopgeleid	89	90	88	89	87	89
<i>verschil hoog- en laagopgeleiden</i>	4	4	11	15	12	10
niet-werkenden	84	85	77	76	73	77
werkenden	90	92	86	86	88	88
<i>verschil werkenden en niet-werkenden</i>	6	7	9	10	15	11
heeft een handicap of langdurige aandoening ^c	83	82	72	77	71	77
heeft geen handicap of langdurige aandoening ^c	90	89	91	86	89	88
<i>verschil naar gezondheid</i>	7	7	19	9	18	11

Significant verschil 2014-2016: * p < 0,01; ** p < 0,05.

a Tussen 2002 en 2008 vond er een trendbreuk plaats: de vragen werden in 2008 niet langer mondeling afgenomen, maar schriftelijk. Het idee is dat mensen dan eerder een eerlijk antwoord geven.

b In 1990: onderste 25%; 25%-75%; bovenste 25%.

c In 1990: aantal van veertien voorgelegde aandoeningen. In 1999: wel of geen van negen gespecificeerde ernstige ziektes en aandoeningen.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

Het geluk van mensen wordt deels bepaald door de hulpbronnen, maar belangrijker nog zijn meer psychische indicatoren, zoals de mate waarin mensen het gevoel hebben regie te hebben over hun leven (tabel 12.8; zie ook Winkelaar 2017).⁸ Anders dan bij de leefsituatie zijn de basale digitale vaardigheden niet relevant voor het geluk. Daarentegen is de ervaren regie over het leven verreweg de belangrijkste hulpbron voor geluk. Het opnemen van regie over het leven zorgt er bij geluk voor dat de rol van gezondheid minder groot wordt. Er is ook wel een verband tussen deze twee; niet geheel verwonderlijk ervaren mensen met een ernstige ziekte of een handicap minder regie over het leven dan gezonde mensen.⁹ Regie over het leven blijkt een belangrijker determinant te zijn voor geluk dan vergelijkbare psychosociale concepten zoals veerkracht, zelfvertrouwen, *efficacy*, of het hebben van

sociale vaardigheden.¹⁰ Wat wel een rol voor de mate van geluk speelt, is optimisme: als dat wordt toegevoegd aan het rijtje hulpbronnen, stijgt de verklaarde variantie naar 32%.¹¹

Het verschil in levenstevredenheid tussen mensen die weinig en mensen die veel regie ervaren, is groot: maar liefst 2 punten op een schaal van 1 tot 10 (tabel 12.9). Dat verschil is groter dan bij de tevredenheid met de meeste afzonderlijke delen van het leven. Het kleinst is het verschil bij de tevredenheid met de woning; in het algemeen zijn Nederlanders daar het meest tevreden over, tezamen met de vrienden- en kennissenkring die ze hebben (beide krijgen een ruime 8 als rapportcijfer). De geringste tevredenheid is er met de Nederlandse samenleving (overigens blijkt uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) dat de tevredenheid met de politiek nog weer lager scoort dan die met de Nederlandse samenleving). Sinds de eeuwwisseling is de tevredenheid met onderdelen van het leven vaak stabiel gebleven en soms licht gestegen.

Tabel 12.8

Ervaren regie is de meest belangrijke hulpbron voor geluk

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op geluk,^a 1990-2017^b (multivariate anova-analyse, bèta-coëfficiënten)

	1990	1999	2002	2008	2010	2014/ '15	2016/ '17
leeftijd ^c	0,12	0,13	0,12	0,13	0,10	0,10	0,09
inkomen ^d	0,04	0,09	0,11	0,09	0,07	0,10	0,07
arbeidsmarktpositie ^e	0,02	0,07	0,11	0,04	0,10	0,13	0,04
	(n.s.)						
opleiding ^f	0,07	0,07	0,13	0,07	0,05	0,03	0,04
huishoudenssamenstelling ^g	0,25	0,20	0,18	0,17	0,11	0,11	0,10
inkomensbron ^h	0,10	0,12	0,09	0,13	0,09	0,08	0,08
gezondheid ⁱ	-	-	-	0,18	0,03	0,07	0,06
ervaren regie ^j	-	-	-		0,41	0,37	0,38
digitale vaardigheden ^k	-	-	-		0,06	0,06	0,05
					(n.s.)	(n.s.)	(n.s.)
verklaarde variantie	11%	13%	14%	13%	24%	26%	23%

- Niet beschikbaar.

a Omdat geluk wel en tevredenheid met het leven niet voor alle jaren beschikbaar is, kiezen we in deze tabel voor geluk (in de voorgaande edities van de ssn gebruikten we tevredenheid met het leven).

b Tussen 2002 en 2008 vond er een trendbreuk plaats: de vragen werden in 2008 niet langer mondeling afgenomen, maar schriftelijk. Het idee is dat mensen dan eerder een eerlijk antwoord geven.

c 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, 75 jaar en ouder.

d In decielen, in 1990 in octielen.

e Werkt wel vs. werkt niet.

f In 1990: lo/vglo; mulo, lbo, mavo, vwo-3; mbo, havo, vwo; hbo, universiteit. Vanaf 1997 is lbo als aparte categorie opgenomen.

g Alleenstaande, paar zonder kinderen, paar met kinderen, eenoudergezin.

h In 1990: loon, pensioen/vermogen, aow/aww, overige sociale uitkering, overig. Vanaf 1997: loon/winst, vut/pensioen/aow, sociale uitkering/wao, beurs, overig.

i Heeft wel of geen langdurige aandoening, ziekte of handicap.

j Schaal voor ervaren regie op basis van vijf vragen. Zie noot 5.

k Schaal voor digitale vaardigheden op basis van vijf vragen. Zie noot 6.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

Tabel 12.9

Nederlanders zijn het meest tevreden over hun woning en vrienden- en kennissenkring

Oordelen over enkele onderdelen van de leefsituatie en de Nederlandse samenleving, 1999-2016/'17 (in rapportcijfers)

	1999	2002	2008	2012	2014/'15	2016/'17	regie over het leven (2016/'17)	
							weinig regie	veel regie
woning	7,9	7,9	8,1	8,2	8,2	8,1	7,7	8,3
vrienden- en kennissenkring	7,7	7,9	8,0	8,0	8,0	8,1	7,5	8,3
woonomgeving	7,7	7,7	7,8	7,9	7,9	7,9	7,3	8,1
maatschappelijke positie	7,4	7,5	7,6	7,5	7,5	7,5	6,2	8,2
financiële middelen huishouden	7,4	7,4	7,3	7,3	7,3	7,4	6,3	8,0
opleiding	7,1	7,2	7,5	7,6	7,6	7,6	6,6	8,2
hoeveelheid vrije tijd				7,2	7,5	7,4	7,0	7,6
het leven op dit moment							6,4	8,4
Nederlandse samenleving	6,6	6,4	6,5	6,7	6,6	6,7	6,0	7,0

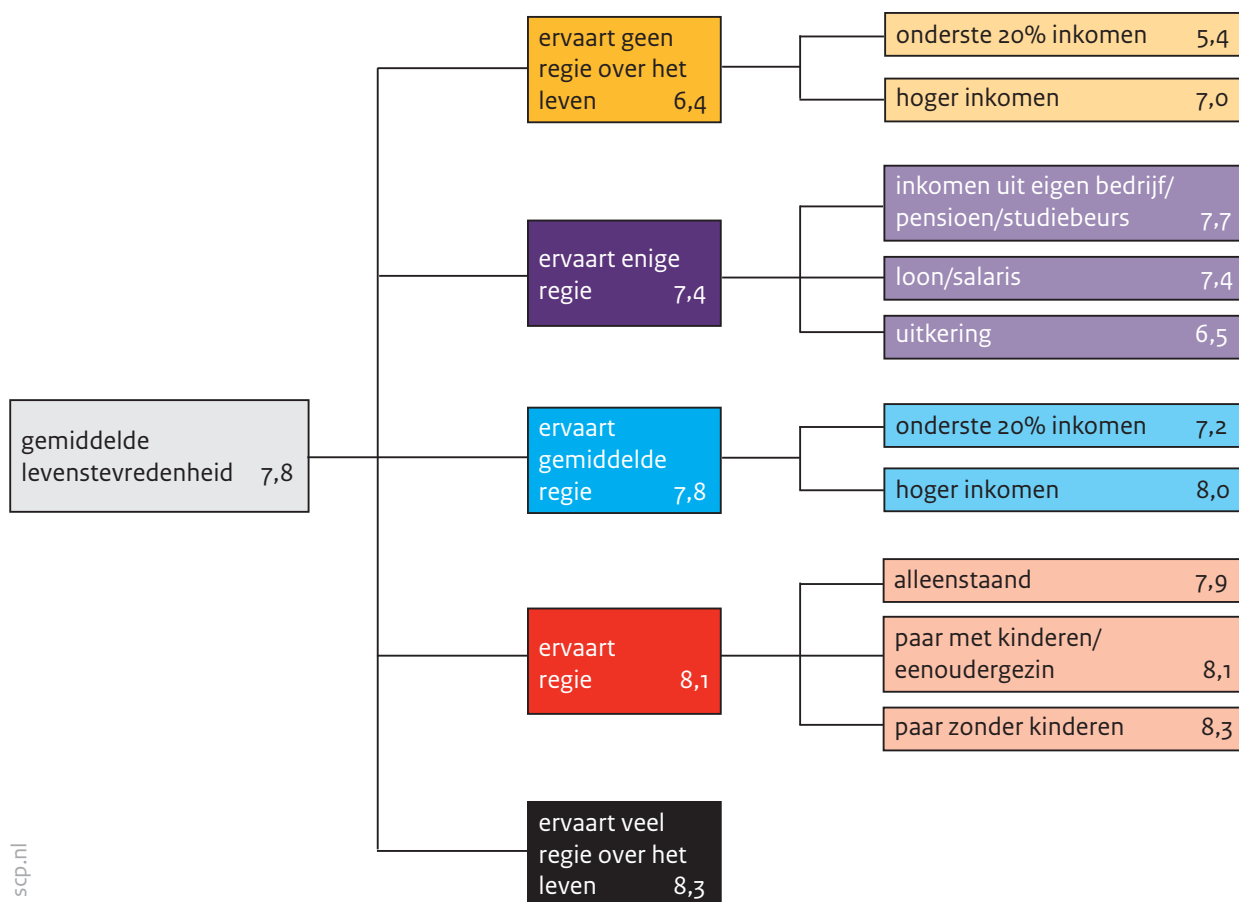
Bron: CBS (POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

Net als bij de leefsituatie geeft een boomstructuur inzicht in de gevolgen van cumulatie van achterstanden voor de tevredenheid met het leven. De boomstructuur laat zien dat mensen die geen regie ervaren over hun leven en die bovendien een laag inkomen hebben, hun leven met een rapportcijfer 5,4 waarderen (figuur 12.4). Dat is een bijzonder laag cijfer. In de vorige ssn hebben we betoogd dat een 6 weliswaar als voldoende geldt op school, maar dat het als waardering voor het leven zeker niet betekent dat dat voldoende is. Dat komt doordat het lastig is om het eigen leven met een onvoldoende te waarderen; als mensen met een 6 of minder hun leven omschrijven, blijken zij vaak veel problemen te hebben.

Figuur 12.4

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de levenstevredenheid

Levenstevredenheid naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2017 (exhaustive chaid-analysis, in gemiddelde rapportcijfers)

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'16/'17)

12.6 Een goede leefsituatie en toch ongelukkig?

Dat achter het rapportcijfer 6 objectief gezien veel problemen schuilgaan, roept de vraag op hoe de relatie is tussen de objectieve situatie en de subjectieve waardering. Ook heeft de invulling van wat een goede leefsituatie is, een normatief karakter: weliswaar krijgt de invulling van de Leefsituatie-index op goede theoretische gronden vorm en is die vergelijkbaar met indicatoren systemen in andere landen (vgl. Boelhouwer 2010; Noll en Berger 2014), maar mensen kunnen individueel andere afwegingen en keuzes maken.¹² Iemand die niet sport en geen auto bezit, kan dat om heel valide redenen doen en er gelukkig mee zijn. In deze paragraaf kijken we naar de relatie tussen de objectieve en de subjectieve kwaliteit van leven en bezien hoe vaak het voorkomt dat mensen tevreden zijn met een objectief minder goede leefsituatie, of juist ontevreden met een objectief goede situatie.

Het aandeel mensen met een goede leefsituatie is in 2017 groter dan in 1990

Om dat goed te kunnen doen, kijken we eerst nog even wat preciezer naar de uiteinden van de beide metingen: het aandeel mensen met een goede of een slechte leefsituatie en het aandeel mensen dat gelukkig of niet gelukkig is.¹³ Tot het begin van de economische crisis zien we een toename van het aandeel mensen met een goede leefsituatie en een afname van het aandeel met een slechte leefsituatie (tabel 12.10). Sinds 2008 zijn de aandelen min of meer gestabiliseerd. Zoals we eerder al zagen, verandert het aandeel Nederlanders dat zegt gelukkig te zijn niet.

Tabel 12.10

Aandeel Nederlanders met een goede kwaliteit van leven is de afgelopen 25 jaar toegenomen

Mensen met een goede en slechte leefsituatie en mensen die zeer tevreden of zeer ontevreden zijn met het leven, 1990-2016/'17^a (in procenten)

	1990	1999	2002	2008	2012	2014/ '15	2016/ '17
goede leefsituatie (score > 115)	15	18	19	28	29	28	29
slechte leefsituatie (score < 85)	20	16	13	10	8	8	10
erg gelukkig (score 1)	23	21	21	16	15	14	15
niet gelukkig (scores 3, 4, 5)	13	12	12	17	15	18	17

a Tussen 2002 en 2008 vond er een trendbreuk plaats: de vragen werden na 2002 niet langer mondeling afgenomen, maar schriftelijk. Het idee is dat mensen dan eerder een eerlijk antwoord geven.

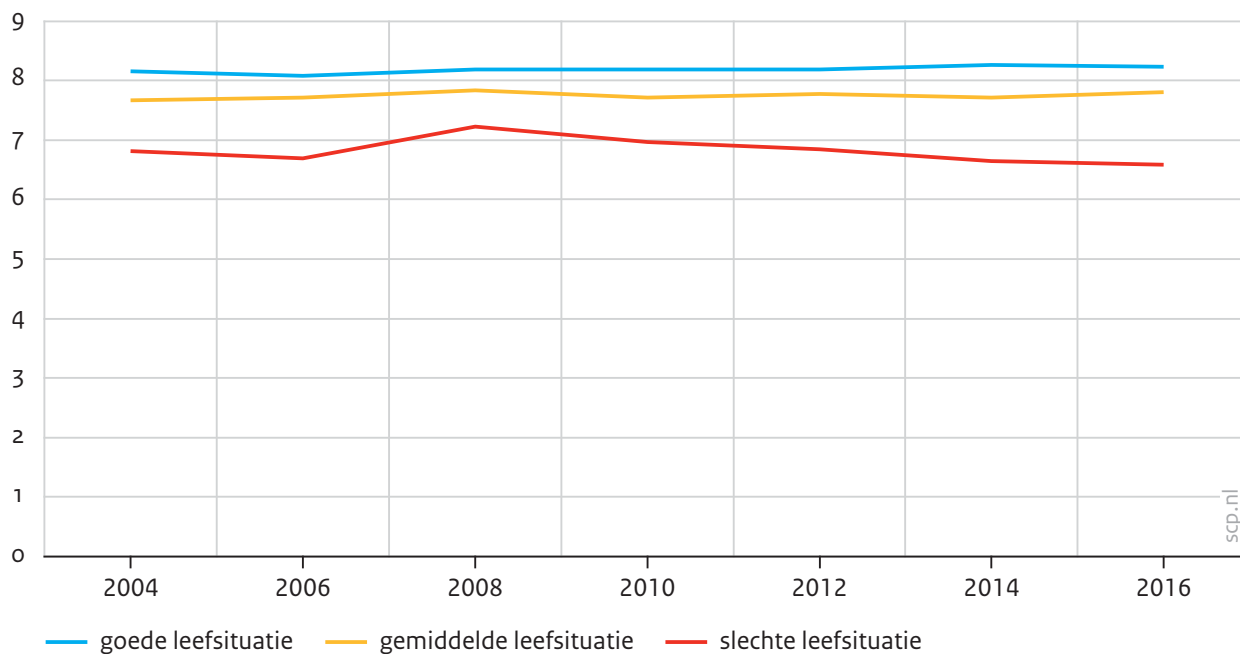
Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

De ontwikkeling laat zien dat de samenhang tussen de leefsituatie en geluk niet een-op-een is.¹⁴ Er zijn mensen die ongelukkig zijn, maar objectief gezien in goede omstandigheden leven; of die juist wel gelukkig zijn, maar op basis van hun objectieve leefsituatie in minder goede omstandigheden leven. Zoals gezegd is dat te begrijpen vanuit het idee dat in de Leefsituatie-index zaken zijn opgenomen die niet voor iedereen belangrijk hoeven te zijn. Om de relatie tussen geluk en de leefsituatie in beeld te brengen, maken we even een uitstapje naar de tevredenheid met het leven. We zien dan dat in 2017 mensen met een slechte leefsituatie minder tevreden zijn dan in 2004 (figuur 12.5). Voor mensen met een goede of gemiddelde leefsituatie is er geen verschil. Dat komt deels doordat de groep met een slechte leefsituatie echt minder gelukkig wordt en deels door een samenstellingseffect: doordat de groep mensen met een slechte leefsituatie kleiner wordt, bestaat die voor een steeds groter deel uit mensen met meervoudige achterstanden, die gemiddeld genomen minder tevreden met het leven zijn.

Figuur 12.5

De tevredenheid met het leven van mensen met een slechte leefsituatie wordt minder, terwijl die bij anderen gelijk blijft

Tevredenheid met het leven van mensen met een goede en slechte leefsituatie, 2004-2016/'17 (in gemiddelde rapportcijfers)

Bron: SCP (cv'04-'06); SCP/CBS (cv'08-16/'17)

Welzijn, deprivatie, dissonantie en adaptatie

Om wat dieper in te gaan op de vraag om welke groepen het gaat, maken we gebruik van het schema van Zapf (1984), die vier kwadranten of groepen onderscheidt in de combinatie van objectieve en subjectieve kwaliteit van leven (tabel 12.11). Twee daarvan staan voor de verwachte relaties: een groep die een goede leefsituatie combineert met gelukkig zijn (welzijn) en een die een slechte leefsituatie combineert met ongelukkig zijn (deprivatie). Van de andere twee groepen combineert er één een goede leefsituatie met ongelukkig zijn (dissonantie) en één een slechte leefsituatie met gelukkig zijn (adaptatie). Uit tabel 12.11 is af te lezen dat deze vier groepen beperkt van omvang zijn: de welzijnsgroep bestond in 1990 uit 4% van de bevolking en groeide tot 7% in 2017. De gedepriiveerde groep nam in dezelfde periode af van 5% tot 4%. Duidelijk is ook dat maar zeer weinig mensen met een goede leefsituatie ongelukkig zijn, of met een slechte leefsituatie gelukkig (elk ongeveer 1%). Verreweg de grootste groep bestaat overigens uit de middencategorieën, die niet in de tabel zijn opgenomen.

De relatie tussen de objectieve leefsituatie en het subjectieve oordeel erover is in de loop der tijd sterker geworden: in 1990 was 17% van de mensen met een slechte leefsituatie gelukkig, in 2017 is dat nog maar 6%. Tegelijk is het aandeel mensen met een slechte leefsituatie dat niet gelukkig is sterk toegenomen (van 26% tot 40%).¹⁵ Het is dus maar een heel beperkte groep waarvoor de onderdelen van de leefsituatie niet bijdragen aan hun geluk.

Tabel 12.11

Dissonantie en adaptatie komen nauwelijks voor, de groep gedeprimeerden is stabiel door de tijd

De relatie tussen leefsituatie en geluk, 1990-2016/'17 (in procenten)

	goede leefsituatie (% hele bevolking, 1990-2016)	slechte leefsituatie (% hele bevolking, 1990-2016)
gelukkig	welzijn (4%-7%)	adaptatie (3%-1%)
niet gelukkig	dissonantie (1%-2%)	deprivatie (5%-4%)
	goede leefsituatie(% van deze groep)	slechte leefsituatie (% van deze groep)
		1990
erg gelukkig	29	17
niet gelukkig	5	26
		1999
erg gelukkig	30	13
niet gelukkig	3	30
		2008
erg gelukkig	24	6
niet gelukkig	7	39
		2017
erg gelukkig	23	6
niet gelukkig	6	40

Leeswijzer: in de eerste twee rijen het aandeel in de bevolking: 4% van de bevolking valt in het kwadrant 'welzijn'. In de overige rijen is verticaal gepercenteerd: in 1990 is 29% van de mensen met een goede leefsituatie erg gelukkig en is 5% niet gelukkig.

Bron: CBS (DLO'90-'93; POLS-SLI'97-'02); SCP (CV'04-'06); SCP/CBS (CV'08-'16/'17)

In de kwadranten 'adaptatie' en 'dissonantie' zitten maar zo weinig mensen dat we daar niet diepgaander naar kunnen kijken. Dat kunnen we wel bij de kwadranten 'welzijn' en 'deprivatie'. Ook deze groepen zijn niet groot en we moeten de resultaten dus met enige terughoudendheid interpreteren. De verschillen tussen de groepen zijn echter bijzonder groot. Niet alleen als het gaat om de leefsituatie of tevredenheid met het leven, maar ook ten aanzien van de hulpbronnen of opvattingen (tabel 12.12). Ten opzichte van de mensen in het welzijnskwadrant zijn de gedeprimeerden veel minder tevreden met de regering, de samenleving of hun eigen leven. Ook zijn ze veel kwetsbaarder waar het hun hulpbronnen betreft (58% heeft een laag inkomen en 70% is laagopgeleid). Bovendien zijn ze vaker sociaal geïsoleerd en zeggen ze minder vaak te gaan stemmen. Wat de zorgen over deze groep nog groter maakt, is dat meer dan de helft van hen aangeeft weinig regie te hebben over het eigen leven en ook geen kansen ziet om vooruit te komen in het leven. Deze groep lijkt op wat in een eerdere SCP-studie is aangeduid met het precariaat: een groep die niet beschikt over hulpbronnen, zelf geen middelen of vaardigheden heeft om dat te veranderen en die zich soms afkeert van de samenleving (Vrooman et al. 2014).

De omvang van deze groep is relatief beperkt, maar is in de afgelopen 25 jaar nauwelijks afgenomen.

Tabel 12.12

De groep gedepriveerden heeft veel achterstanden en weinig regie over het eigen leven

Enkele cijfers ten aanzien van de groep gedepriveerden, 2017 (in indexcijfers, rapportcijfers en procenten)

	geen van de vier kwadranten (n = 1865)	welzijn (n = 133)	deprivatie (n = 79)
leefsituatie (indexcijfer)	105	120	74
tevredenheid met het leven (rapportcijfer)	7,9	9,0	5,3
tevredenheid samenleving (rapportcijfer)	6,7	7,3	5,7
tevredenheid regering (rapportcijfer)	6,0	6,9	4,5
onderste 20% inkomen (%)	19	8	58
lage opleiding (%)	25	6	70
heeft langdurige ziekte of aandoening (%)	37	21	87
heeft niemand om persoonlijke of intieme kwesties mee te bespreken (%)	3	0	29
als er verkiezingen zouden zijn, zou u stemmen? → nee (%)	11	2	38
wat vindt u van de kansen die u in het leven hebt gekregen → weinig, zeer weinig, geen (%)	13	1	56
ziet u kansen om in het leven vooruit te komen → nee (%)	18	0	57
geringe inschatting regie over het leven (%)	6	0	52

Bron: SCP/CBS (CV2016/'17)

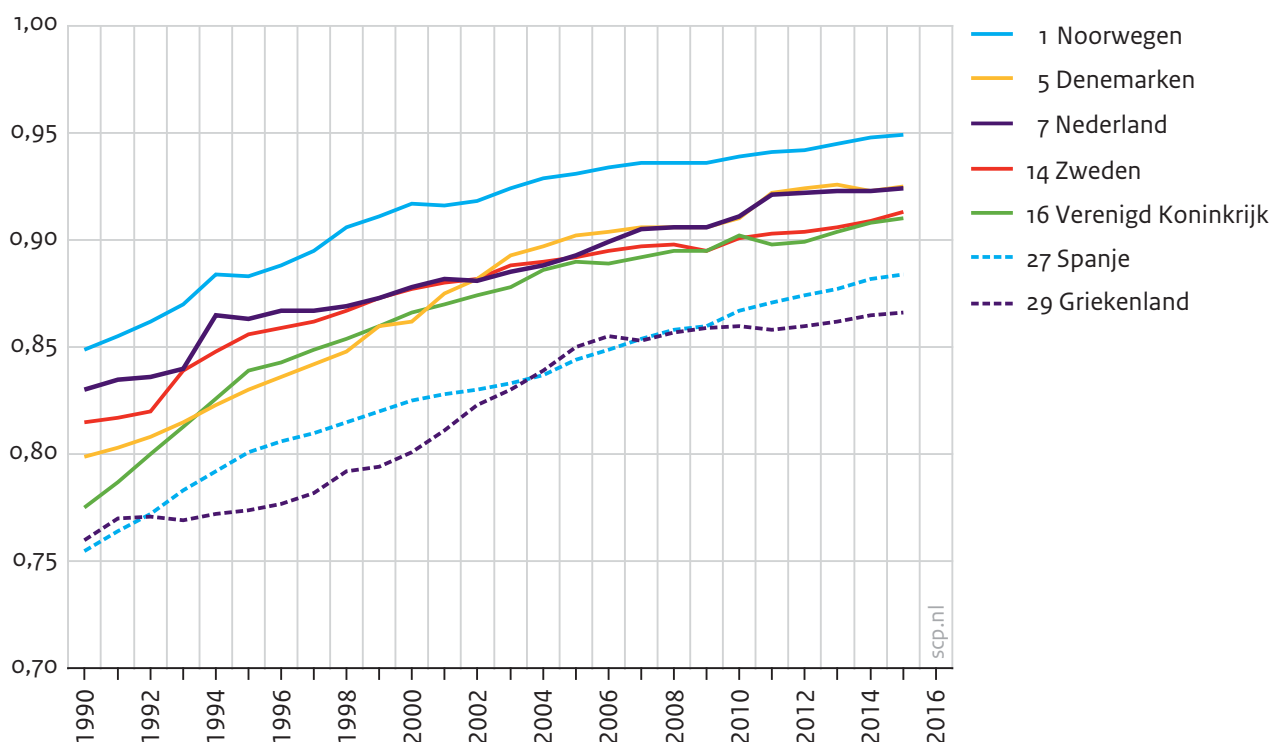
12.7 De Nederlandse kwaliteit van leven is ook goed in Europees perspectief

In deze paragraaf kijken we naar de kwaliteit van leven in Europees perspectief: hoe staat Nederland ervoor in vergelijking met de landen om ons heen? Net als bij de beschrijving van de Nederlandse kwaliteit van leven, maken we onderscheid in objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. Een van de langstlopende internationaal vergelijkende meetinstrumenten voor objectieve kwaliteit van leven is de Human Development Index van de Verenigde Naties. Sinds 1990 zijn daarin gegevens opgenomen over opleiding, gezondheid (levensverwachting) en inkomen (UNDP 2016). Net zoals de trend van de leefsituatie is de ontwikkeling sinds 1990 positief en voor Nederland de laatste jaren tamelijk stabiel (figuur 12.6).

Figuur 12.6

Ook in andere westerse landen is de objectieve kwaliteit van leven tussen 1990 en nu gestegen

Trend in de Human Development Index (op de verticale as staan de index-scores), 1990-2015 (in index-scores)^a

a De getallen bij de verschillende landen staan voor de plek op de wereldwijde ranglijst in 2016.

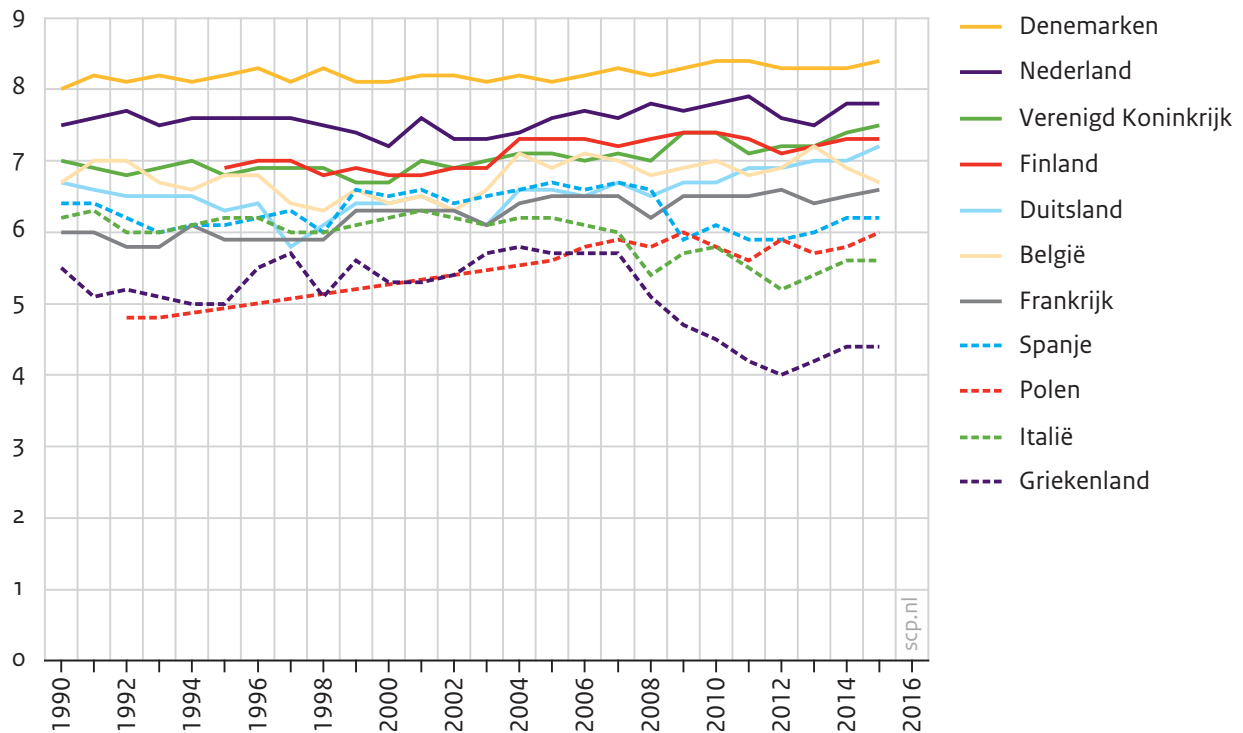
Bron: UNDP (2017)

Voor geluk of levenstevredenheid is maar voor een beperkt aantal landen gegevens beschikbaar die een langere tijdreeks beslaan. Omdat lange tijd de politieke en maatschappelijke aandacht voor subjectieve oordelen en opvattingen ontbrak, loopt de gegevensverzameling achter. Op basis van de gegevens uit de *World database of happiness* kan echter voor negen Europese landen de ontwikkeling sinds 1990 worden geschetst (figuur 12.7). De ontwikkeling van het geluk in deze landen laat grote verschillen zien. In landen die hard zijn getroffen door de economische crisis, zoals Griekenland en Spanje, is het geluk beduidend afgenomen. In andere landen daarentegen is het geluk nu groter dan in 1990. Tot die landen behoren Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Als we de onderzoeksperiode oprekken tot begin jaren 1970, dan behoort ook Nederland tot de landen waar het geluk is toegenomen (zie Veenhoven 2016).

Figuur 12.7

Denemarken is al sinds 1990 gelukkiger dan Nederland

Ontwikkeling van geluk in een aantal Europese landen, 1990-2015 (in rapportcijfers)

Bron: Veenhoven (2017)

Sinds 2012 wordt het *World happiness report* uitgebracht, dat jaarlijks inzicht geeft in de ranking van landen op basis van geluk. In het meest recente rapport uit 2017 komen de Noren uit de bus als het meest gelukkig en staat Nederland op de zesde plaats. De verschillen zijn echter zeer beperkt: als de cijfers afgerond worden, scoren de landen in de top 5 exact gelijk (tabel 12.13). Het rapport bevat ook een vergelijking van het huidige geluk met het geluk voorafgaand aan de economische crisis. Net als in figuur 12.7 blijkt de crisis voor verschillende landen verschillend te hebben uitgespeeld: in sommige landen, met name die economisch hard zijn geraakt, is het effect sterker dan in andere. We zagen al eerder dat Griekenland, Spanje en Italië de klap van de crisis nog niet te boven zijn, wat ook geldt voor Denemarken. Al eerder in het hoofdstuk lieten we zien dat de economische crisis nauwelijks invloed heeft gehad op het Nederlandse geluk. De Noren zijn inmiddels gelukkiger dan ze voor de crisis waren.

Tabel 12.13

Noren zijn het meest gelukkig in Europa, Nederland komt op de zesde plek

Geluk in een aantal Europese landen, 2005-2014 (in rapportcijfers)^a

	2014-2016	verandering t.o.v. 2005-2007
Noorwegen (1)	7,5	0,12
Denemarken (2)	7,5	-0,40
IJsland (3)	7,5	.
Zwitserland (4)	7,5	0,02
Finland (5)	7,5	-0,20
Nederland (6)	7,4	-0,08
Zweden (10)	7,3	-0,03
Oostenrijk (13)	7,0	-0,12
Ierland (15)	7,0	-0,17
Duitsland (16)	7,0	0,44
België (17)	6,9	-0,35
Luxemburg (18)	6,9	.
Verenigd Koninkrijk (19)	6,7	-0,17
Tsjechië (23)	6,6	0,14
Frankrijk (31)	6,4	-0,37
Spanje (34)	6,4	-0,67
Slowakije (40)	6,1	0,83
Polen (46)	6,0	0,24
Italië (48)	5,9	-0,75
Roemenië (57)	5,8	0,61
Hongarije (75)	5,3	0,25
Griekenland (87)	5,2	-1,10
Portugal (89)	5,2	-0,21
Bulgarije (105)	4,7	0,87
Oekraïne (132)	4,1	-0,93

a Tussen haakjes de plek op de wereldranglijst van 155 landen.

Bron: Helliwell et al. (2017)

12.8 Maar erg duurzaam is het nog niet

Tot slot proberen we iets te zeggen over de houdbaarheid van de huidige manier van leven: hoe duurzaam geven we onze huidige kwaliteit van leven vorm? In principe zijn daarvoor veel gegevens beschikbaar, zoals blijkt uit de vele data die zijn opgenomen in de Monitor duurzaam Nederland. De conclusie in de meest recente update is dat 'de kwaliteit van leven in Nederland in grote lijnen een gunstig beeld [toont] en naar Europese maatstaven hoog [is]. Wel wordt er vrij sterk ingeteerd op hulpbronnen, zowel in Nederland als elders in de wereld' (CBS 2017).

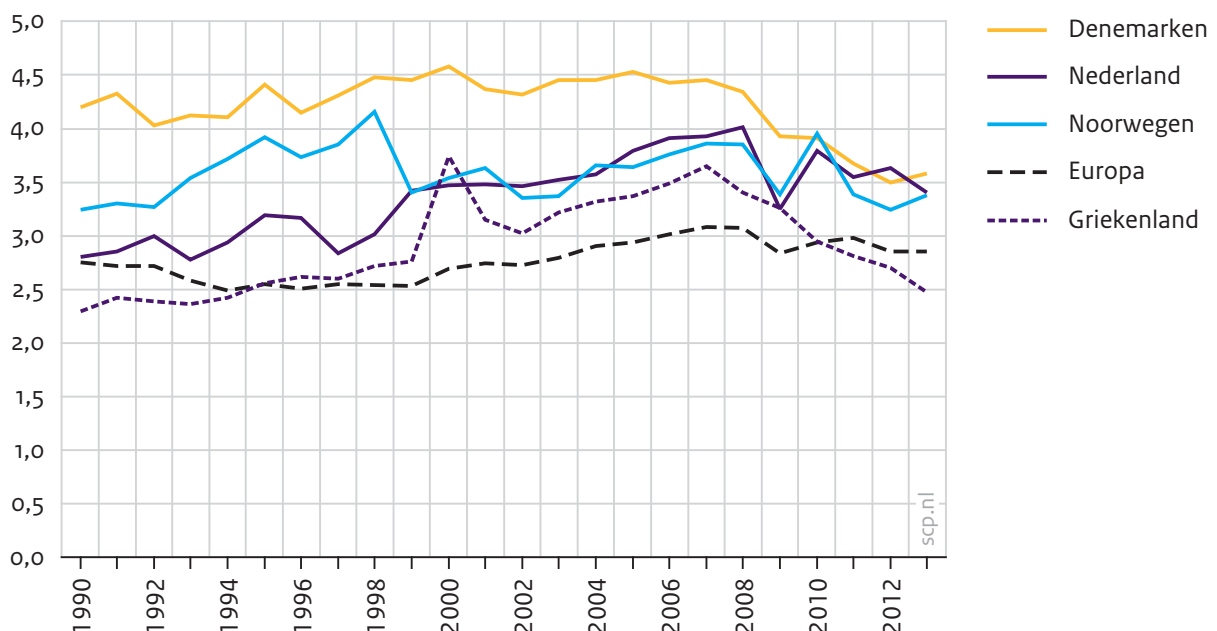
In eerdere edities van de ssn is een relatie gelegd tussen de ecologische voetafdruk en de Human Development Index (HDI), met de boodschap dat een betere kwaliteit van leven

samengaat met een niet duurzame voetafdruk. De ecologische voetafdruk is een van de weinige metingen waarmee ontwikkelingen vanaf 1990 geschetst kunnen worden, dus die gebruiken we hier.¹⁶ De ecologische voetafdruk geeft een beeld van de hoeveelheid ruimte die nodig is als iedereen op aarde een bepaalde leefstijl zou hebben, bijvoorbeeld de Nederlandse. Anders gezegd, de ecologische voetafdruk van Nederland laat zien hoeveel land- en wateroppervlakte er nodig is om voor de hele wereldbevolking de consumptie als van de gemiddelde Nederlander te produceren en het bijbehorende afval te verwerken (zie ook Ewing et al. 2009). De totale oppervlakte die nodig is wordt vaak weergegeven als aantallen wereldbollen.

Figuur 12.8

Voor de consumptie van de gemiddelde Nederlander zijn 3,5 aardes nodig

Aantal wereldbollen dat nodig is voor de productie van wat we gebruiken en de opname van de CO₂ die we uitstoten als iedereen zou leven zoals de gemiddelde burger van een bepaald land of van Europa als geheel, 2017 (in aantallen)

Bron: Global Footprint Network (2017)

Met de Nederlandse levensstijl zijn er nu meer wereldbollen nodig dan in 1990, maar de laatste jaren gaat de trend de goede kant op (figuur 12.8). Dat is echter nog sterker het geval in Denemarken en Griekenland. Hierbij valt op dat de economische crisis een gunstige uitwerking heeft voor duurzame ontwikkeling: in alle landen daalt de ecologische voetafdruk sterk direct na de crisis. In een aantal landen daalt de voetafdruk daarna gestaag door. In een aantal andere landen, waaronder Nederland, veerde de voetafdruk eerst terug naar een hoger niveau, om vervolgens weer te dalen. Hierbij is de kanttekening op zijn plaats dat er nog geen berekeningen beschikbaar zijn voor de meest recente jaren, waardoor onduidelijk is in hoeverre deze trend aanhoudt nu de economie weer groeit.

12.9 Slotbeschouwing: achterblijvers en hun geluk

De kwaliteit van leven in Nederland heeft zich in de afgelopen 25 jaar in positieve zin ontwikkeld. In de eerste plaats is de objectieve leefsituatie verbeterd, en dat geldt voor alle onderscheiden groepen. Tegelijk is echter het subjectieve geluk niet toegenomen en is de levenstevredenheid slechts heel licht gestegen. In de tweede plaats werden de verschillen tussen sociale groepen in dezelfde periode kleiner, behalve die tussen hoog- en laag-opgeleiden en tussen mensen met en zonder ernstige ziekte of aandoening: die verschillen werden groter. Daar komt bij dat in de afgelopen twee jaar de verschillen tussen de meeste sociale groepen weer toegenomen zijn. Of dit een na-ijleffect van de economische crisis is en doorzet, zullen we moeten afwachten. In het algemeen is de kwaliteit van leven in de meest recente jaren niet verder gedaald, maar ook niet gestegen, terwijl toch al weer enige tijd sprake is van economische groei.

Wat in het oog springt is de afgenomen levenstevredenheid bij mensen met een slechte leefsituatie, terwijl die van mensen met een goede leefsituatie gelijk bleef. De combinatie van een minder goede leefsituatie en niet-gelukkig zijn komt samen bij een groep die we gedeprimeerden hebben genoemd. Bij deze groep is bovendien sprake van een stapeling van problemen in combinatie met weinig eigen mogelijkheden om hun situatie te verbeteren. In omvang betreft het een relatief kleine groep, maar ze is tussen 1990 en 2017 niet kleiner geworden (ook niet gegroeid overigens). Deze mensen behoren tot wat we de *cannots* noemen. Bij deze groep ontbreekt het vaak aan wat we moderne vaardigheden hebben genoemd, waarvan een belangrijke exponent het ervaren van regie over het eigen leven is. De omvang van de groep in onze gegevens is beperkt, maar een deel van deze groep zal niet aan enquêtes deelnemen, waardoor ze in de praktijk eerder groter dan kleiner zal zijn. De decentralisaties van het sociaal domein bieden voor deze groep misschien een lichtpunt. Door het bieden van maatwerk en het centraal stellen van de problemen van mensen kan vanuit het sociaal domein ondersteuning komen voor de dagelijkse problemen waarmee de groep gedeprimeerden te maken heeft. Zulk beleid kan ook bijdragen aan hun geluk.

Noten

- 1 In de afgelopen 25 jaar is tweemaal een trendbreuk opgetreden in de data: eenmaal bij de overgang naar een geheel ander steekproefdesign (tussen 1993 en 1997) en eenmaal toen de vragenlijst niet meer mondeling, maar schriftelijk werd afgenomen (2004). Dat heeft invloed op deelonderwerpen uit het conceptuele model, zoals geluk of eenzaamheid. Voor de meer objectieve aspecten die in de Leefsituatie-index zijn opgenomen, zijn de gevolgen verwaarloosbaar. Veranderingen zijn lastig, omdat die ten koste kunnen gaan van de vergelijkbaarheid; maar ze zijn ook nuttig, omdat daarmee indicatoren up-to-date en relevant gehouden kunnen worden. Bij de Leefsituatie-index hebben we de trendbreuken gerepareerd, door geen verandering tussen de breukjaren te veronderstellen voor Nederland als geheel. Voor afzonderlijke sociale groepen kunnen dan nog wel veranderingen in kaart worden gebracht (die zijn relatief t.o.v. de algemene trend). Zie verder Boelhouwer (2017).

- 2 De indexcijfers voor de afzonderlijke domeinen zijn als volgt in 2014 en 2016 (waarbij 1997 = 100): wonen 102 resp. 106; sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten 100 resp. 100; sociale en maatschappelijke participatie 100 resp. 101; sport 98 resp. 100; bezit consumptiegoederen 107 resp. 113; mobiliteit 101 resp. 104; gezondheid 99 resp. 99.
- 3 De schaal voor basale computervaardigheden bestaat uit vijf items: kan de respondent op de computer met een tekstverwerkingsprogramma werken, een e-mail versturen, op internet praktische zaken opzoeken (zoals telefoonnummers of treintijden), een programma installeren, en de beveiliging op een computer regelen (met bv. een virusscanner of firewall)? Deze items vormen samen een schaal: Cronbachs alfa 0,88.
- 4 De schaal voor regie over het leven bestaat uit vijf items: ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen, sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen, er is weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen, ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven, soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben. Deze items vormen samen een schaal: Cronbachs alfa 0,83.
- 5 De schaal voor sociale cohesie bestaat uit vijf items: ik heb veel contact met mijn directe buren, in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om, ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid, mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks, ik ben tevreden met de bevolkings-samenstelling in deze buurt. Deze items vormen samen een schaal; Cronbachs alfa 0,82.
- 6 De samenhang tussen geluk en levenstevredenheid is in 2017 0,63.
- 7 Een ander onderscheid dat wel wordt gemaakt, is dat geluk meer betrekking heeft op affectieve aspecten en levenstevredenheid op cognitieve. Daarmee is de discussie echter geenszins ten einde, want geluk in de zin van levensvoldoening combineert weer het affectieve en cognitieve (zie bv. Veenhoven 2002).
- 8 Met dank aan Lize Winkelaar, die een aantal van deze schalen heeft onderzocht op samenhang, betrouwbaarheid en validiteit (Winkelaar 2017).
- 9 Van de mensen met een aandoening of ziekte ervaart 13% in grote mate regie over het leven en 12% in geringe mate. Van de mensen zonder ziekte of aandoening is dat respectievelijk 19% en 4%.
- 10 Deze concepten zijn gemeten met schalen die uit enkele items bestaan. De Cronbachs alfa voor *efficacy* is 0,80, voor zelfvertrouwen 0,76, voor veerkracht 0,68 en voor sociale vaardigheden 0,80. Zie Winkelaar (2017) voor de items per schaal. Door opname van deze schalen in het model om geluk te verklaren stijgt de verklaarde variantie naar 25%. Alleen zelfvertrouwen heeft, met een bèta van 0,18, enig effect, de rest minder en de bijdrage van sociale vaardigheden is zelfs niet significant.
- 11 Met het opnemen van een schaal voor optimisme stijgt de verklaarde variantie naar 38%. De bèta voor optimisme is dan 0,38, die van regie over het leven daalt naar 0,18. De schaal voor optimisme bestaat uit vier items: ik ben altijd optimistisch over mijn toekomst, over het algemeen denk ik heel positief over mijzelf, ik voel mij nu en dan een mislukking, over het geheel genomen lijkt mijn leven op hoe ik het zou willen. De items vormen een schaal; Cronbachs alfa: 0,71.
- 12 Overigens bestaat de Leefsituatie-index uit terreinen en indicatoren die voor veel mensen belangrijk zijn in het leven. Zie Boelhouwer (2010).
- 13 Een goede leefsituatie definiëren we als een score op de Leefsituatie-index van 115 of meer; een slechte leefsituatie als een score van 85 of minder. Dit is ingegeven doordat de standaardafwijking in het basisjaar (1997) 15 is. Geluk is gemeten met een 5-puntsschaal. Als niet gelukkig definiëren we drie antwoorden: 'niet gelukkig / niet ongelukkig', niet zo gelukkig, ongelukkig. De categorie 'erg gelukkig' vatten we op als gelukkig. De resterende categorie 'gelukkig' is dan de middengroep en laten we in de tabel buiten beschouwing.
- 14 De correlatiecoëfficiënt tussen de leefsituatie en geluk is 0,33 in 2017.
- 15 Ook de correlatie tussen de leefsituatie en geluk is in 2017 groter dan in 1990: de correlatiecoëfficiënt is 0,33 in 2017, 0,30 in 2008, en 0,21 in 1990.

- 16 Er is overigens wel discussie over het gebruik van de ecologische voetafdruk. Zo geeft de Tijdelijke commissie breed welvaartsbegrip aan deze meting niet geschikt te vinden 'omdat het een samengestelde indicator is, rekent met virtueel in plaats van met daadwerkelijk landgebruik en uitgaat van mondiaal gemiddelde opbrengsten voor verschillende typen land, waardoor efficiëntiewinsten niet tot uitdrukking komen in de voetafdruk' (TCBW 2016: 82). Aan de andere kant zijn er wetenschappers die zeggen dat de voetafdruk goed gebruikt kan worden als een ruwe indicator van de werkelijke voetafdruk (CBS et al. 2011: 144; Stiglitz et al. 2009: 71-75).

Literatuur

- Boelhouwer, J. (2010). *Well-being in the Netherlands. The scp Life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. (2017). Bridging the gap. Overcoming data difficulties during 40 years of measuring well-being in the Netherlands. In: *Social Indicators Research*, jg. 130, nr. 1, p. 129-145.
- Campen, C. van, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.) (2012). *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2017). *Monitor Duurzaam Nederland 2017 Update indicatoren*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS, PBL, CPB en SCP (2011). *Monitor duurzaam Nederland 2011*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Eurostat (2017). *Quality of life indicators*. Geraadpleegd september 2017 via http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators.
- Ewing, B., S. Goldfinger, A. Oursler, A. Reed, D. Moore en M. Wackernagel (2009). *The ecological footprint atlas 2009*. Oakland: Global Footprint Network.
- Global Footprint Network (2017). *NFA 2017 National Footprint Accounts data set (1961-2013)*. Geraadpleegd in augustus 2017 via <https://data.world/footprint/nfa-2017-edition>.
- Heessels, M., M. Braun, J. Kroes, T. Dankers, K. Roozendaal, A. Ouwerkerk, D. Damoiseaux en M. van Biene (2015). *Eenzaam ben je niet alleen. Samen werken aan een nieuwe blik op eenzaamheid en sociaal isolement*. Utrecht: Wmo-werkplaatsen/Movisie.
- Helliwell, J., R. Layard en J. Sachs (red.) (2017). *World happiness report 2017*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Kullberg, J., L. Vermeij en M. Ras (2015). Wonen. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 299-327). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSI).
- OECD (1973). *List of social concerns common to most OECD countries*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (1976). *Measuring social wellbeing. A progress report on the development of social indicators*. Paris: OECD Publishing.
- PBL/SCP/CPB (2017). *Naar een Verkenning brede welvaart*. Den Haag: Uitgeverij PBL.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (CMEPSP). Te raadplegen via <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- Tijdelijke Commissie breed welvaartsbegrip, TCBW (2016). *Welvaart in Kaart. Eindrapport commissie-Grashoff*. Te raadplegen via www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/debat-over-breed-welvaartsbegrip.
- UNDP (2016). *Human development for everyone. Human development report 2016*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP (2017). *Human Development Data (1990-2015)*. Geraadpleegd in juni 2017 via <http://hdr.undp.org/en/data/trends>.

- Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 45, nr. 4, p. 1-43.
- Veenhoven, R. (2016). *Trend average happiness in nations 1946-2015. How much people like the life they live*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam. Te raadplegen via http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/findingreports/Archive/TrendReport_AverageHappiness_1946-2015.pdf.
- Veenhoven, R. (2017). *Happiness in countries*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam. Geraadpleegd augustus 2017 via http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/nat_fp.php?mode=1.
- Vermeij, L. m.m.v. A. Steenbekkers (2015). *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (red.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Winkelaar, L. (2017). *Een korte studie naar psychologische voorspellers voor levenstevredenheid* (interne SCP-notitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zapf, W. (1984). Individuelle Wohlfahrt. Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualität. In: W. Glatzer en W. Zapf (red.), *Lebensqualität in der Bundesrepublik* (p. 13-26). Frankfurt: Campus.

Nederland van 1990 tot nu – hoofdlijnen en slotbeschouwing

13 Nederland van 1990 tot nu – hoofdlijnen en slotbeschouwing

Rob Bijl, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer

13.1 De afgelopen 25 jaar is de Nederlandse samenleving veranderd (voller, vergrijsder, diverser)

Veranderingen in de omvang en de samenstelling van de bevolking hebben gevolgen op tal van maatschappelijke terreinen. Bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt: wie werken er, zijn er drempels om op de arbeidsmarkt te komen, tot welke leeftijd werken mensen? Maar ook ten aanzien van zorg en ondersteuning: hoe verandert de zorgbehoefte met de toename van het aantal ouderen en zijn er voldoende ‘handen aan het bed’ om daaraan te voldoen? Welke woningen moeten worden gebouwd om in een veranderende woonbehoefte te voorzien? Een veranderende bevolking heeft ook gevolgen voor maatschappelijke, sociale en culturele participatie. Veel van de maatschappelijke terreinen zijn in deze publicatie aan de orde gekomen. In dit afsluitende hoofdstuk komen de belangrijkste bevindingen aan bod in een overkoepelende terugblik op de afgelopen 25 jaar, te beginnen met de demografische context waarin deze ontwikkelingen zich hebben afgespeeld.

De Nederlandse samenleving ziet er anno 2017 op een aantal punten heel anders uit dan in de jaren negentig van de vorige eeuw. De omvang en de samenstelling van de bevolking zijn veranderd. We leven inmiddels met meer dan 17 miljoen mensen in Nederland; over de afgelopen 25 jaar is dat een bevolkingstoename van 13%. Overigens zal volgens de CBS-prognoses over een jaar of twintig, bij zo'n 18 miljoen mensen, de groei omslaan in een stabilisering (CBS 2014).

Door een voortgaande vergrijzing (toenemend aandeel ouderen) en lichte ontgroening (afnemend aandeel jongeren) is de Nederlandse bevolking vandaag de dag gemiddeld ouder dan 25 jaar geleden. Het aandeel 65-plussers in de bevolking is gestegen van 13% in 1990 naar 18% in 2017.

Daarnaast is de culturele diversiteit toegenomen door migratie en hogere geboortecijfers onder mensen met een migratieachtergrond. Op 1 januari 2016 had 12% van de inwoners (2,1 miljoen mensen) van Nederland een niet-westerse achtergrond, twintig jaar eerder was dat nog 9% (1,1 miljoen). Bijna de helft van de personen met een niet-westerse achtergrond is in Nederland geboren en hoort daarmee tot de tweede generatie (CBS 2016).

Opvallend is dat het aantal huishoudens sterker steeg dan het aantal personen, naar 7,7 miljoen huishoudens in 2015, wat een stijging van 26% ten opzichte van 1990 betekent. Deze stijging kan toegeschreven worden aan het feit dat steeds meer mensen alleen wonen, als gevolg van het toegenomen aantal echtscheidingen en het langer zelf-

standig (kunnen) wonen van ouderen. Het aandeel eenpersoonshuishoudens zal de komende jaren verder toenemen.

Echtscheiding was de reden bij 40% van de huwelijken die in 2015 eindigden (de overige 60% eindigde door overlijden van een of beide partners). Doordat in 1990 het percentage echtscheidingen nog 28% bedroeg, is het percentage echtscheidingen in de periode 1990-2015 dus toegenomen met bijna 12 procentpunten. Het aantal huwelijkssluitingen vertoont over de afgelopen 25 jaar een dalende trend, die deels gecompenseerd wordt door een stijgend aantal partnerschapsregistraties vanaf 1998. Dit alles wijst op een veranderende positie van het huwelijk in de samenleving. Voor steeds meer mensen is het huwelijk niet meer het hoogste doel in de relationele sfeer, en voor veel gehuwden is het geen onaantastbare verbintenis meer.

Hier spelen verschillende achterliggende maatschappelijke ontwikkelingen mee: de verminderde invloed van (onder andere door kerken uitgedragen) waarden en normen omtrent het huwelijk als levenslange verbintenis (tussen man en vrouw), de gewijzigde opvattingen over het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en mannen, en ook de daaruit voortgevloeide wettelijke en juridische mogelijkheden voor andere vormen van samenleven, ouderschap en nalatenschap.

De samenstelling van Nederlandse huishoudens is nu anders dan 25 jaar geleden. Het aandeel alleenstaanden in de leeftijdscategorie 25-44 jaar steeg van 13% naar 20%; bij de 45-64-jarigen was dit van 11% naar 17%. In de leeftijdscategorie 25-44 jaar neemt het aandeel van de stellen met kinderen af. In de leeftijdscategorie daarboven aanvankelijk ook, maar na 2005 vindt daar weer een stijging plaats. Het krijgen van kinderen is de laatste jaren kennelijk uitgesteld. Dat spoort ook met de stijgende gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen (van 27,5 jaar in 1990 naar bijna 30 jaar in 2016).

13.2 De stemming in het land: overwegend stabiel over de langere periode

De meest prangende vraag is of we er nu beter of slechter voor staan dan 25 jaar geleden. Laten we eerst eens kijken naar de stemming in het land. Ten opzichte van de jaren negentig van de vorige eeuw is het beeld dat de Nederlanders van hun eigen situatie en van de samenleving als geheel hebben, niet erg veranderd. Nog steeds vindt rond de 85% dat het eigen gezin in welvaart leeft, vindt bijna de helft van de Nederlanders dat anderen in het algemeen wel te vertrouwen zijn en is meer dan 80% er trots op om een Nederlander te zijn. De zorgen over normen en waarden en hoe we met elkaar omgaan waren in 1993 zelfs groter dan nu.

Over de welvaart in ons land was men 25 jaar geleden wel iets positiever gestemd dan nu, maar ook nu vindt ongeveer driekwart van de Nederlanders dat er welvaart heerst. De Nederlandse economie krijgt in 2017 van de meeste mensen weer een voldoende – na een langdurige daling in de periode van economische crises na 2008 – en ook de economische verwachtingen zijn positief. Over de eigen financiële situatie en toekomst

bleven Nederlanders ook in crisistijd redelijk positief, en positiever dan over de nationale economie.

Nederlanders zijn in 2017 iets tevredener met het leven dan in 2004, het eerste jaar waarin de vraag naar levenstevredenheid is gesteld. Het gemiddelde ging omhoog, zij het licht: van een rapportcijfer 7,6 naar een 7,8. Opvallend is dat de economische crisis geen invloed heeft gehad op het geluksgevoel.

In de afgelopen 25 jaar zijn steeds meer mensen gaan vinden dat de inkomensverschillen in Nederland kleiner moeten worden; dit aandeel steeg van 55% naar 74%. Deze meningen blijken weinig verband te houden met de werkelijk gemeten inkomensongelijkheid, die in deze periode vrijwel onveranderd bleef. Vooral laag- en middelbaar opgeleiden wensen kleinere inkomensverschillen, maar ook 70% van de hoogopgeleiden was in 2016 van mening dat de verschillen kleiner moeten worden.

Hoewel het algemene beeld misschien anders doet geloven, zijn de Nederlanders nu niet cynischer over de politiek dan begin jaren negentig. Weliswaar is het vertrouwen in de politiek beweeglijk, maar het politiek cynisme nam de laatste 25 jaar niet toe. Er zijn wat schommelingen in de tevredenheid met de democratie, maar in 2017 ligt die hoger dan in 1990. Over het algemeen hebben burgers meer vertrouwen in rechters en in het bedrijfsleven dan in de regering en de kerken. Het vertrouwen in kerken nam sinds 2000 sterk af. De misbruikschandalen die toen boven water kwamen, hebben daar zeker een rol bij gespeeld.

In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu, de multiculturele samenleving en de Europese Unie deden zich sinds 1990 geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ruk naar rechts is geen sprake. Natuurlijk veranderde er wel iets: de steun voor abortus en het homohuwelijk is toegenomen; 74% van de Nederlanders vindt dat als een vrouw dat wenst, het voor haar mogelijk moet zijn om een abortus uit te laten voeren, tegenover 60% in 1992. Het homohuwelijk wordt inmiddels door 94% geaccepteerd. En de acceptatie van hulp bij euthanasie blijft onveranderd hoog met 92%.

Over immigranten is men nu iets positiever dan aan het begin van de jaren negentig. Vond in 1994 nog 49% dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen, in 2017 is dat 31%. Dat is misschien tegenintuïtief: in het publieke en politieke debat is er na 2002 veel meer aandacht voor dit thema, waarbij het 'multiculturele taboe' van de jaren negentig als negatief ankerpunt wordt gebruikt. Sinds de vluchtelingencrisis van 2015 staat het thema immigratie hoog op de politieke agenda en is er veel discussie over het al dan niet opvangen van vluchtelingen. In vergelijking met 1994 is de reactie op de hypothetische vestiging van een asielzoekerscentrum in de eigen buurt onveranderd: 34% vindt dat geen enkel bezwaar, 50% zou het accepteren, maar minder prettig vinden en 16% zou proteste-

ren. Daarmee is men wel aanzienlijk negatiever dan in 2000, toen 54% zei dat geen enkel bezwaar te vinden. De opinies fluctueren dus nogal in de tijd.

De steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde daarentegen: 25 jaar geleden vond nog 81% van de mensen dat iedereen vrij moet zijn om in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil, nu is dat 66%. Ook de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2017 lager dan in 1996 (58% resp. 75%).

Kortom, Nederlanders kijken anno 2017 niet totaal anders naar politiek en maatschappij dan in de jaren negentig, al zijn er wel degelijk golfbewegingen, verschuivingen en accentverschillen. Iets wat wel duidelijk veranderde is de toon van het publieke debat. Op internet en sociale media nemen mensen vaak geen blad voor de mond en geven zij hun ongezouten mening. Het internet is een belangrijk forum voor het publieke debat geworden; dat was het in 1990 nog niet, toen het internet vooral nog een kennisplatform voor een selecte groep mensen was (in 1995 had nog slechts 4% van de Nederlanders toegang tot internet).

13.3 Objectief gezien gaat het nu vaak beter dan 25 jaar geleden...

Economische groei en verbetering koopkracht en vermogens

Kijken we niet alleen naar de stemming in het land, maar naar hoe het feitelijk is gegaan in Nederland op een aantal belangrijke terreinen, dan zien we daar over het algemeen een positief beeld.

De afgelopen 25 jaar kenmerken zich door een sterke economische groei en stijgende inkomens. Vooral tussen 1990 en 2000 was de economie in bloei. Zo nam het bruto binnenlands product (bbp) tussen 1990 en 2016 toe met 68%. Doordat een relatief klein deel van deze nationale welvaartsgroei terecht kwam bij huishoudens, en de groei verdeeld moest worden over meer inwoners en meer kleinere huishoudens, is het positieve effect van deze groei op het besteedbare inkomen voor de burger kleiner dan men op het eerste gezicht zou denken. Maar vrijwel alle groepen zijn er tussen 1990 en 2000 in koopkracht op vooruitgegaan. Die van de 65-plussers steeg het meest: met 13% voor alleenstaanden en 11% voor samenwonenden. Uitzonderingen vormen de zelfstandigen (winstinkomens), die hun koopkracht zagen dalen met 5%, en niet-westerse migranten (met een koopkrachtdaling van 6%).

Ook in het tijdvak 2000-2007 gingen bijna alle groepen erop vooruit. De eenverdieners zagen hun koopkracht met 17% toenemen, de tweeverdieners met kinderen met 19%. De toename was minder bij de eenverdieners zonder kinderen (1%) en uitkeringsgerechtigden (7%).

Na het hoogtepunt in 2007 volgt de economische crisis. Vrijwel alle groepen moesten ten opzichte van 2007 koopkracht inleveren. Uitschieters vormden de zelfstandigen en eenver-

diemers zonder kinderen. Van beide groepen nam de koopkracht met 14% af ten opzichte van 2007. Uitzonderingen vormden de werknemers (met een gelijkblijvende koopkracht), uitkeringsgerechtigden (een koopkrachtstijging van 6%) en gepensioneerden jonger dan 65 jaar (een koopkrachtstijging tussen 2007 en 2014 van 8%).

Aan de bovenkant van de inkomensverdeling ontvangt de rijkste 10% van de bevolking ruim 20% van het totale inkomen. Dit aandeel is al jaren gelijk. Het aandeel dat de rijkste 1% ontvangt is daarentegen toegenomen: ontving deze groep in de jaren negentig ruim 3% van het totale inkomen, in 2014 was dat bijna 5%.

Niet alleen het inkomen, maar ook de vermogenspositie van huishoudens bepaalt hun bestedingsmogelijkheden en de algemene economische ontwikkeling. In internationaal opzicht hebben Nederlanders volgens het Centraal Planbureau weinig spaargeld in verhouding tot hun inkomen, maar wel vertegenwoordigen hun huis en pensioen een groot vermogen. Veel mensen zullen niet beseffen dat een gemiddeld Nederlands huishouden in 2016 beschikte over een brutovermogen van 477.000 euro (incl. pensioenvoorzieningen) en een schuld had van 104.000 euro, wat neerkomt op een nettovermogen van 373.000 euro. Tussen 1997 (het eerste jaar waarover we kunnen rapporteren) en 2008 is het gemiddelde nettovermogen van huishoudens gestegen met 51%. Daarna trad min of meer een stabilisatie op. Over de gehele periode 1997-2016 was de vermogensgroei gemiddeld 2,3% per jaar (dat is een hogere groei dan bij het inkomen). Deze groei komt vooral door een sterke stijging van de waarde van pensioenvoorzieningen en van het vermogen uit het eigenwoningbezit.

Gestegen arbeidsparticipatie

Bekijken we de arbeidsmarkt over een periode van 25 jaar, dan valt op dat de beroepsbevolking aanzienlijk sneller is toegenomen dan de potentiële beroepsbevolking (bevolking van 15-64 jaar). De bevolking van 15-64 jaar is sinds 1990 met ruim 7% toegenomen, terwijl de beroepsbevolking groeide met 33%. Overigens is de groei van de beroepsbevolking sinds 2009 afgevlakt en ontwikkelt die zich sindsdien in lijn met de bevolking van 15-64 jaar.

Sinds 1990 is de arbeidsparticipatie fors toegenomen, vooral onder ouderen en vrouwen. De arbeidsparticipatie onder ouderen is tegenwoordig bijna 2,3 keer zo groot als in 1990. Daarbij moet worden aangetekend dat de arbeidsparticipatie van deze groep begin jaren negentig erg laag was. Ook voor vrouwen is de arbeidsparticipatie, met een toename van meer dan 26 procentpunten, sinds 1990 sterk toegenomen.

Stijging in opleidingsniveau

Het opleidingsniveau in Nederland stijgt al geruime tijd en ook de afgelopen 25 jaar steeg het gestaag door. Het aandeel laagopgeleiden onder de 25-64-jarigen daalde tussen 1990 en 2016 van 45% naar 23% en het aandeel middelbaar opgeleiden steeg van 37% naar ruim

40%. Het aandeel met een hogere opleiding verdubbelde van 18% naar 36%. De positieve ontwikkeling was met name bij vrouwen opvallend. Ook zijn er verschillen met andere bevolkingsgroepen. Al jaren kampen migranten afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen met onderwijsachterstanden. Weliswaar stijgt hun opleidingsniveau (vooral dankzij de onderwijsdeelname van de in Nederland geboren tweede generatie), maar doordat ook het opleidingsniveau van autochtone Nederlanders stijgt, is de achterstand nog niet ingelopen. Vooral het opleidingsniveau van de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen blijft achter bij die van autochtone Nederlanders, ondanks de sprong voorwaarts sinds 2003. Een van de belangrijke factoren daarbij is taalachterstand. Uit recent scp-onderzoek (Huijnk en Andriessen 2016) blijkt dat met name in Turkse gezinnen relatief weinig Nederlands wordt gesproken.

Dat het goed gaat met het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking blijkt ook uit de doorgaande afname van het aantal voortijdig schoolverlaters (jongeren die het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie – een diploma van minimaal havo, vwo of mbo-niveau 2).

Naast een goede initiële opleiding vragen ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving erom dat burgers hun kennis en vaardigheden blijven ontwikkelen. Dit wordt wel aangeduid met ‘een leven lang leren’. In 2016 nam bijna 19% van de volwassenen in de maand voordat ze ondervraagd werden deel aan een opleiding of training. Dat aantal ligt hoger dan in de meeste andere landen van de Europese Unie (gemiddeld bijna 11%). Binnen de EU ligt de deelname aan een leven lang leren alleen in de Scandinavische landen hoger dan in Nederland.

Stijgende levensverwachting

In de periode 1990-2015 is ook onze gezondheid verder verbeterd. De levensverwachting is fors toegenomen en we overlijden op steeds hogere leeftijd. Onze fysieke mobiliteit is verbeterd, met name onder mensen van middelbare leeftijd en onder ouderen. Daarbij past dat ouderen meer zijn gaan sporten. De levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen zijn toegenomen.

In 2016 was de levensverwachting bij de geboorte voor mannen nog net geen 80 jaar en voor vrouwen ruim 83 jaar. In de 25 jaar die we hier beschrijven, is de levensverwachting met gemiddeld 4,5 jaar gestegen (voor vrouwen met 3 jaar, voor mannen met 5,9 jaar). Omgerekend betekent dit dat elk jaar de levensverwachting voor vrouwen gemiddeld met 1,5 maand (44 dagen) is gestegen, en voor mannen zelfs met bijna 3 maanden (86 dagen). Tot de jaren vijftig van de vorige eeuw is vooral winst geboekt door de daling van de kindersterfte. De afgelopen decennia komt de toename van de levensverwachting vooral door verbetering van de overlevingskansen op hogere leeftijd. Weliswaar worden er zorgen geuit over de kosten van de zorg, maar meer zorg leidt niet alleen tot hogere kosten, maar ook tot gezondheidswinst. Een recente studie naar de stijging van de levensverwachting bij geboorte tussen 2000 en 2009, schat dat 47% van de stijging onder vrouwen en 30% van

de stijging onder mannen is toe te schrijven aan de stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg.

Gedaalde criminaliteit

Ook ten aanzien van de criminaliteit in Nederland is vooruitgang geboekt. De criminaliteit is afgenomen, niet alleen volgens de politieregistraties, maar ook volgens burgers zelf. In de jaren negentig was van een daling nog geen sprake. Deze zette net na de eeuwwisseling in en ging ook daarna verder, ondanks de economische crisis. De daling betreft alle onderscheiden delicttypen: geweld, vermogen en vernieling. In de laatste vijf jaar is alleen het door burgers gerapporteerde geweld niet verder afgenomen, al werd het wel minder door de politie geregistreerd. Vooral onder jongeren is het aandeel verdachten sterk afgenomen. Een lagere meldingsbereidheid onder slachtoffers en een lager aandeel ophelderingen door de politie dragen wellicht voor een klein deel bij aan deze trends, maar zijn geen afdoende verklaring voor de gedaalde criminaliteit (een trend die ook in andere westerse landen zichtbaar is).

Zowel de politie als de rechterlijke macht kan rekenen op aanzienlijk draagvlak onder de bevolking. Vergeleken met andere instituties spreken burgers in hen het meeste vertrouwen uit. Bovendien is het vertrouwen in de rechtspraak en de politie gestegen, evenals de tevredenheid over de politie. Wel zijn er aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen. Hoogopgeleiden en jongeren hebben het meeste vertrouwen en zijn het meest tevreden. In 2016 was een minderheid van ongeveer 30% (zeer) tevreden over het functioneren van de politie (een lichte stijging ten opzichte van 2012) en was een meerderheid van ongeveer 70% van mening dat rechters te lichte straffen opleggen.

Hoewel gevoelens van veiligheid zich volgens een eigen dynamiek ontwikkelen, los van de werkelijke mate van criminaliteit, constateren we dat zowel het gerapporteerde slachtofferschap alsook de geregistreerde criminaliteit en de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens in de afgelopen tien jaar zijn gedaald. Ook zijn er steeds minder mensen die denken dat de criminaliteit in Nederland toeneemt, of die de criminaliteit in Nederland een groot probleem vinden; dat aandeel daalde van maar liefst 90% in de eerste helft van de jaren negentig naar zo'n 60% respectievelijk 65% nu. Mogelijk dringt de feitelijke criminaliteitsontwikkeling dan toch langzaam door tot de perceptie ervan.

Meer koopwoningen; sterkere focus corporaties op lagere inkomens

De woningmarkt is flink veranderd in de afgelopen 25 jaar: het aantal mensen met een koopwoning is toegenomen van 45% tot 59%. Vooral onder de hogere en middeninkomens nam het eigenwoningbezit toe, met name in de jaren negentig.

In de huursector nam het aandeel corporatiehuurders afkomstig uit de laagste 20% inkomens in de afgelopen 25 jaar toe van 12% tot ruim 45%. In de jaren negentig verliep dit proces snel en de laatste paar jaar versnelde deze ontwikkeling opnieuw. De laatste jaren zal de strenge woningtoewijzing hierin meespelen: middeninkomens verdienen al

snel te veel voor een sociale huurwoning (conform het beleid om sociale huurwoningen meer voor de laagste inkomens te reserveren).

Blijvende aandacht is er voor energiemaatregelen aan de woning. In 2015 had meer dan de helft van de woningen een (voorlopig) A-, B- of C-label (op een schaal van A-G, waarbij A het meest energiezuinig is). Het label geeft sinds 2008 verplicht de energieprestatie van de woning weer, die beter wordt beoordeeld naarmate er meer gevel-, vloer- en dakisolatie is toegepast, enkel- of dubbelglas door HR++-glas is vervangen en er een hoogrendementsketel en zonneboiler aanwezig zijn. De verduurzaming van de woningvoorraad loopt overigens flink achter op het schema van afspraken voor 2020, die zijn gemaakt tussen corporaties, particuliere verhuurders en het ministerie van BZK in 2012 (Convenant energiebesparing huursector).

De tevredenheid met koophuizen ligt beduidend hoger dan die met huurhuizen, hoewel ook daar zo'n 80% van de bewoners (zeer) tevreden is. Het kwaliteitsverschil tussen huur- en koophuizen is groter dan het verschil in tevredenheid; mensen met een huurhuis zijn, gegeven de kwaliteit van hun woningen, meer tevreden dan woningeigenaren. Dat komt echter niet tot uitdrukking in de ervaren spanningen tussen burenhuurders: ruim 10% van de corporatiehuurders zegt vaak last te hebben van de burenhuurders, tegen 4% van de woningeigenaren.

Het wonen is over de jaren wel duurder geworden: de gemiddelde woonlasten stegen van 360 euro per maand in 1994 naar 700 euro per maand in 2015 (een stijging van gemiddeld 3,2% per jaar; na correctie voor de algehele prijsontwikkeling is de stijging gemiddeld 1,2% per jaar). Dit komt vooral door de nettowoonlasten; de bijkomende uitgaven (energie enz.) stegen minder snel. Dat de woonlasten stegen betekent niet automatisch dat huishoudens een groter deel van hun inkomen aan wonen zijn gaan besteden. Over het algemeen stegen de zogeheten woonquotes (het aandeel van de nettowoonlasten binnen het besteedbare huishoudensinkomen) gemiddeld over huur en koop, tot 2009; vanaf dat moment zijn ze redelijk constant. In 1994 was de gemiddelde woonquote 24%, in 2015 27%. Hogere opleidingsniveaus kennen gemiddeld lagere woonquotes: ze hebben wel hogere woonlasten, maar hun inkomen is naar verhouding nog hoger. Tussen 1994 en 2015 stegen de woonquotes voor de mensen met een hoge opleiding van 19% naar 24%, en de woonquote van laagopgeleiden van 25% naar 32%. Tot en met 2002 hadden ouderen de hoogste woonquotes, in de laatste jaren zijn dit juist de jongeren. Alleenstaanden en eenoudergezinnen hebben door de tijd heen de hoogste woonquotes (35% resp. 31% in 2015). Veel van de verschillen hangen samen met de hoogte van de inkomens.

Stabiele deelname vrijwilligerswerk; sterke daling van lidmaatschap kerken, vakbonden en politieke partijen

Op sommige terreinen is het beeld over de afgelopen 25 jaar stabiel. Zo zijn er weinig aanwijzingen dat de maatschappelijke inzet en betrokkenheid van Nederlanders de afgelopen 25 jaar is veranderd. Het percentage Nederlanders dat aangeeft vrijwilligerswerk te verrich-

ten is sinds 1990 redelijk constant gebleven. Doorgaans schommelt het tussen de 25% en 30%. Daarbij is het goed om op te merken dat Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen veel aan vrijwilligerswerk doen.

Hetzelfde redelijk stabiele beeld zien we voor het deel van de bevolking dat zich de afgelopen 25 jaar heeft ingespannen voor een (sub)lokale kwestie (het aandeel schommelt tussen de 15% en 25%), of een (inter)nationale kwestie (tussen de 10% en 15%). In de afgelopen 25 jaar zien we geen duidelijke trends, maar slechts fluctuaties.

Over een periode van 25 jaar was het totale aantal leden van de drie grootste vakverenigingen het grootst in 2000. Destijds waren bijna 1,8 miljoen mensen lid; dat is sindsdien geleidelijk gedaald naar bijna 1,5 miljoen in 2016. Een belangrijke oorzaak is de vergrijzing van het ledenbestand.

Ook het aantal leden van de vijf grootste kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap is geleidelijk gedaald (van 8,6 miljoen in 1994 naar bijna 6 miljoen in 2015). Vooral de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland zagen hun ledenaantal sterk teruglopen. Betrouwbare tijdreeksen over het aantal moskeegangers – een steeds grotere geloofsgroep – ontbreken. Op dit moment wonen er, naar schatting, ongeveer een miljoen moslims in Nederland. In 1990 waren dit er, eveneens naar schatting, een kleine half miljoen. Met andere woorden, het aantal moslims is de afgelopen 25 jaar in ons land verdubbeld, terwijl het aantal leden van christelijke kerken over dezelfde periode met (ruim) twee miljoen (ongeveer 25%) is afgenomen. Een goede vergelijking is echter lastig, omdat het bij de schatting van moslims gaat om de geloofsovertuiging en niet om lidmaatschap, zoals bij de cijfers over de christelijke gemeenschap.

Naast vakbonden en kerken zijn er natuurlijk nog meer soorten maatschappelijke organisaties, zoals sportbonden, consumentenorganisaties en organisaties die zich bezighouden met internationale hulp en solidariteit. Helaas ontbreken recente cijfers, maar in de periode 1994-2012 is het aantal donateur- en lidmaatschappen van consumenten-, ouderen-, natuur- en milieu-, en sportorganisaties gestegen, terwijl dat van omroep-, vrouwen-, gezondheids- en welzijnsorganisaties en maatschappelijke organisaties op het gebied van internationale hulp en solidariteit is gedaald.

Tot slot, hoewel het aantal leden van een politieke partij afneemt (van 325.000 in 1990 tot 265.000 in 2017), geldt dat niet voor de belangstelling voor de politiek. Sinds 1990 is de opkomst bij algemene verkiezingen redelijk constant. Daarnaast zien we veranderingen in de wijze waarop mensen zich politiek en maatschappelijk vrijwillig willen inzetten: minder in verbanden, meer individueel en meer gericht op concrete en afgebakende acties en onderwerpen.

Hoeveelheid vrije tijd niet veranderd in 25 jaar; wel veranderingen in de invulling ervan

Een tamelijk stabiel beeld zien we ook bij de hoeveelheid vrije tijd; die is in 2016 iets meer dan 47 uur per week en is daarmee niet veel veranderd in de afgelopen 25 jaar. Bijna drie-

kwart van de Nederlanders is van mening dat hij of zij voldoende vrije tijd heeft. Niet alleen de totale hoeveelheid, ook de inrichting van de vrije tijd verschilt in 2016 maar weinig van die in 1990. De meeste tijd gaat naar het gebruik van media en ICT (bijna 19 uur) en naar het onderhouden van sociale contacten (bijna 10 uur in 1990 en ruim 8 uur in 2016). Hoewel de nieuwe vormen van ICT en sociale media inmiddels een belangrijk aandeel in het media-gebruik hebben, is er geen sprake van een complete omslag: klassieke vormen van media worden nog altijd veel gebruikt. Er wordt bijvoorbeeld nog veel televisie gekeken en naar de radio geluisterd op het moment van uitzending, en boeken, kranten en tijdschriften worden vooral nog van papier gelezen.

Wel een grote verandering is de groei van het computerbezit geweest: in 1990 had nog geen derde van de Nederlanders thuis een computer, maar in 2013 had bijna iedereen er een (93%). De belangrijkste ontwikkeling in de tussentijd was de aansluiting op internet. Had in 1995 nog slechts 4% van de 12-64-jarigen toegang tot internet, in 2013 was dat 97%. Door de digitalisering zijn de gebruiksmogelijkheden en keuzevrijheid van mediagebruikers bij het informeren, amuseren en communiceren enorm toegenomen.

Kijken we naar enkele andere onderdelen van de vrijetijdsbesteding, dan blijkt dat Nederlanders in 2016 sportiever zijn dan in 1990: inmiddels sport ongeveer de helft van de Nederlanders wekelijks (in 1990 was dat nog ongeveer 40%). Opmerkelijk is dat het aandeel 65-plussers dat wekelijks sport tussen 2001 en 2016 is toegenomen, van 26% tot 37%; daarentegen is bij jongeren van 12-19 jaar het aandeel sporters in diezelfde periode gedaald, van 77% naar 70%. Het aandeel mensen dat lid is van een sportvereniging daalde tussen 1990 en 2000 en bleef daarna stabiel. Er lijkt tegenwoordig wel een grote behoefte te zijn om op flexibele momenten te sporten.

Hoewel de tijd die mensen aan sociale contacten besteden tussen 1990 en 2016 daalde, bleef de frequentie van sociaal contact stabiel. Dit kan betekenen dat mensen elkaar korter zien of spreken, of dat zij sociale contacten vaker combineren met andere activiteiten. De trends in het bereik van cultuur zijn wisselend. De populariteit van klassieke muziek daalt gestaag, popmuziek heeft een groter bereik gekregen. Na een aanvankelijke daling in de jaren negentig steeg het aandeel van de bevolking dat minstens een keer in een jaar een museum bezoekt.

Het aantal vakanties nam in de afgelopen 25 jaar sterk toe. In vergelijking met andere Europeanen gaan relatief veel Nederlanders op vakantie. In 2014 ging 82% van de Nederlanders ten minste een keer per jaar op vakantie, tegenover een EU-gemiddelde van 60%. De toegenomen welvaart heeft voor veel mensen de mogelijkheden om te reizen vergroot.

Net als bij de vrije tijd zijn er weinig veranderingen in de hoeveelheid tijd die besteed wordt aan betaalde arbeid, zorgtaken en onderwijs; deze activiteiten worden samen aangeduid met 'verplichte tijd'. Deze tijd bedroeg ongeveer 45 uur in 1990, evenals in 2016. Tussen mannen en vrouwen is er geen verschil in de totale tijd die ze aan deze activiteiten besteden, maar mannen besteden meer tijd aan betaald werk en minder aan het huishouden en de zorg voor kinderen of andere huisgenoten. Hoewel drukte op zich niet negatief hoeft te

zijn, geldt wel dat een derde van de Nederlanders zich ten minste een keer per week opgejaagd voelt. Drukke kan dus negatief uitpakken voor de kwaliteit van leven als mensen veel stress ervaren en het gevoel hebben tekort te schieten.

Verbeterde algemene leefsituatie in de afgelopen 25 jaar

De kwaliteit van leven in Nederland, gemeten met de Leefsituatie-index, heeft zich de afgelopen 25 jaar in positieve zin ontwikkeld. Tot 2010 was er sprake van een continue verbetering, maar als gevolg van de economische crisis is deze positieve trend in 2010 omgeslagen. Tussen 2010 en 2012 verslechterde de leefsituatie en in de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* was de conclusie dat de neergang in 2014 stabiliseerde. ‘Nederland veert terug’ was toen de boodschap. Nu blijkt dat van terugveren nog niet echt sprake is, maar ook dat de verslechtering niet doorzet.

Kijken we niet naar het gemiddelde, maar naar verschillen tussen groepen, dan valt in de eerste plaats op dat de leefsituatie voor alle onderscheiden sociale groepen verbeterde. In de tweede plaats valt op dat de verschillen tussen sociale groepen in dezelfde periode kleiner werden, behalve die tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen mensen met en zonder een ernstige ziekte of aandoening: die verschillen werden groter.

De leefsituatie verbeterde weliswaar, maar het geluk nam niet toe na 1990 en er was slechts een beperkte stijging in de levenstevredenheid sinds 2004. Geluk en levensstevredenheid staan in steeds grotere belangstelling. Vanaf 2012 brengen de Verenigde Naties jaarlijks het *World happiness report* uit, dat inzicht geeft in de rangorde van landen op basis van geluk. In het meest recente rapport uit 2017 komen de Nooren als het gelukkigst uit de bus en staat Nederland op de zesde plaats. De verschillen aan de top zijn echter zeer gering. Uit het vn-rapport blijkt verder dat de economische crisis voor de verschillende landen anders heeft uitpakkt: in sommige landen, met name die economisch hard zijn geraakt, is het effect op geluk sterker dan in andere landen. Griekenland, Spanje en Italië zijn de klap van de crisis nog niet te boven, wat ook geldt voor Denemarken. De economische crisis heeft op het Nederlandse geluk nauwelijks invloed gehad.

13.4 ... maar we zien ook risico's en bedreigingen

Leefsituatie nog niet helemaal hersteld en verschillen tussen groepen nemen weer toe

Hoewel de leefsituatie in de afgelopen 25 jaar verbeterde en de verschillen tussen groepen in het algemeen kleiner werden, zien we voor de meeste sociale groepen de verschillen in de laatste paar jaar weer toenemen. Of dit een na-ijleffect van de economische crisis is en of dit verder doorzet, zullen we moeten afwachten. In het algemeen is bovendien de kwaliteit van leven in de meest recente jaren weliswaar niet verder gedaald, maar ook niet gestegen, terwijl toch alweer enige tijd sprake is van economische groei.

Verder valt op dat sinds 2004 levenstevredenheid bij mensen met een slechte leefsituatie afnam, terwijl die van mensen met een goede leefsituatie gelijk bleef. De combinatie van een minder goede leefsituatie en niet-gelukkig zijn komt samen bij een groep die we gede-

priveerden hebben genoemd. Bij deze groep is sprake van een stapeling van problemen in combinatie met weinig eigen mogelijkheden om de situatie te verbeteren (in die zin is de groep vergelijkbaar met wat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* precariaat is genoemd, zie Vrooman et al. 2014). Ten opzichte van de mensen die het beter hebben getroffen in het leven zijn de gedepriiveerden veel minder tevreden met de regering, de samenleving of hun eigen leven. Ook zijn ze veel kwetsbaarder waar het hun hulpbronnen betreft (58% heeft een laag inkomen en 70% is laagopgeleid). Bovendien zijn ze vaker sociaal geïsoleerd en zeggen ze minder vaak te gaan stemmen. Wat de zorgen over deze groep nog groter maakt, is dat meer dan de helft van hen aangeeft weinig regie te hebben over het eigen leven en ook geen kansen te zien om vooruit te komen in het leven. In omvang betreft het een groep van ongeveer 5% van de volwassen bevolking. Deze groep is tussen 1990 en 2017 als percentage van de bevolking nauwelijks kleiner geworden (maar in absolute aantallen nam ze toe van 500.000 tot bijna 700.000). Bij deze groep ontbreekt het vaak aan wat we moderne vaardigheden hebben genoemd, waarvan het ervaren van regie over het eigen leven een belangrijke exponent is.

Nederland is een rijk land, maar kent ook armoede

Eerder zagen we dat de welvaart in Nederland is toegenomen; zo groeide het bbp met 68%. Dat betekent echter niet dat er geen armoede meer is in Nederland. De ontwikkeling van het aandeel mensen dat in armoede leeft (volgens het niet-veel-maar-toereikend-criterium) kent golfbewegingen, maar is de laatste paar jaar opgelopen en ligt in 2017, met 6,6%, hoger dan in 1990 (toen was 5,7% arm). Uitkeringsgerechtigden (31% in 2017) en eenoudergezinnen (22% in 2017) zijn de afgelopen 25 jaar de groepen met veruit het hoogste armoederisico. Van de niet-westerse migranten leeft een op de vijf in armoede; dat getal is al 25 jaar min of meer constant.

Ook onder werknemers en zelfstandigen komt armoede voor. De arme werknemers en zelfstandigen worden ook wel de *working poor* genoemd. Er blijkt een aanzienlijk verschil te bestaan tussen beide groepen. Het aandeel arme werknemers schommelt na 1990 rond de 3%, het aandeel arme zelfstandigen is 10% à 11%. Ondanks de economische golfbewegingen zijn deze aandelen tamelijk stabiel. Wel daalde de armoede onder 65-plussers sinds 1990 naar zo'n 3% en is die daarmee op dit moment nog niet de helft van het gemiddelde armoedepercentage in Nederland.

Het aandeel huishoudens dat aangeeft schulden te moeten maken of spaargeld te moeten aanspreken om rond te kunnen komen, ligt op 6%. Dit aandeel is tussen 1990 en 2016 tamelijk constant en schommelt tussen de 5% en 7% (met als enige uitzondering 2005, toen het 9% was). Bij sommige groepen ligt dit percentage echter een stuk hoger; zo had 19% van de niet-werkzame kostwinners en 13% van de eenoudergezinnen in 2016 moeite om rond te komen. De groep die geen moeite heeft met rondkomen (en juist geld overhoudt) varieert meer in de tijd. Begin jaren negentig was dit 44%, in 2016 is de omvang van deze groep 52%. Onder deze groep bevinden zich vooral de hoogopgeleiden, werkzame personen en stellen zonder kinderen.

Het aantal verstrekte uitkeringen steeg tussen 1990 en 2016 van 3,8 miljoen naar 5,1 miljoen. Deze toename kan worden toegeschreven aan de vergrijzing, ontwikkelingen in het beleid en conjuncturele golfbewegingen in de economie. Ook de bevolkingsgroei speelt hier mee. Als een soort samenvattende maat voor de uitkeringsafhankelijkheid fungeert de i/a-ratio. Dat is de verhouding tussen economisch inactieven en actieven. Deze ratio geeft het financiële draagvlak van de uitkeringsafhankelijkheid aan. De i/a-ratio was 77 in 1990, daalde naar 62 rond de eeuwwisseling en is als gevolg van de crisis weer opgelopen tot 71 in 2016. Dat betekent dat tegenover 100 werkenden 71 niet-werkenden staan. Het financiële draagvlak is dus duidelijk verslechterd. Een groot deel van de i/a-ratio komt door de leeftijdsopbouw van de bevolking. Worden de 65-plussers niet meegenomen, dan dienden in 2016 100 actieven slechts 26 inactieven te onderhouden; in 1990 waren dat er 39.

Groeiende flexibilisering van de arbeidsmarkt

Een belangrijke verandering op de arbeidsmarkt is de flexibilisering. Kijken we over een periode van twintig jaar, dan is het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie sterk afgenomen, van 71% in 1996 tot 61% in 2016. Het aandeel verschuift vooral richting flexibele arbeidsrelaties (van 16% in 1996 naar 22% in 2016) en zzp'ers (van 8% in 1996 naar 12% in 2016). De verschuiving richting meer flexibele arbeidsrelaties doet zich voor sinds 2005, de verschuiving richting zzp'ers begon een paar jaar eerder in 2002. Dat hier niet alleen individuele, maar ook maatschappelijke risico's aan verbonden zijn, blijkt onder meer uit het feit dat er, vanwege de hoge kosten, nogal wat zzp'ers onverzekerd zijn tegen arbeidsongeschiktheid en geen adequate pensioenvoorziening hebben.

Op technologisch gebied belooft de toekomst een aantal mogelijk ingrijpende ontwikkelingen. Het is waarschijnlijk dat toenemende mogelijkheden op het gebied van automatisering tot een verschuiving van taakeisen leiden. En hoewel, weliswaar in de vs, momenteel slechts circa 1% van de mensen maandelijks inkomen ontleent aan een online platform (Uber, TaskRabbit, enz.), kunnen de toenemende technische mogelijkheden tot een verdere groei van de op-aanvraag economie leiden, en daarmee mogelijk tot een verdere groei van het segment zzp'ers dat op deze vraag inspringt.

Zorgen over afnemende (basis)vaardigheden en toegankelijkheid van onderwijs

Ondanks de positieve ontwikkelingen in het opleidingsniveau van Nederlanders zijn er zorgen over (de toekomst van) het onderwijs. Het niveau is gestegen, maar tegelijkertijd zijn de prestaties van de huidige generatie scholieren in het basis- en voortgezet onderwijs slechter voor met name wiskunde en rekenen dan vijftien tot twintig jaar geleden. Dit terwijl er juist sterk is ingezet op verbetering van prestaties en excellentie. Ondanks het gevoerde onderwijsachterstandenbeleid worden de verschillen in kansen tussen leerlingen uit verschillende sociaaleconomische milieus de laatste jaren groter. Door de vroege selectie in het Nederlandse onderwijssysteem bepaalt het instroomniveau in het voortgezet onderwijs in belangrijke mate de route van de mogelijke vervolgopleidingen. Daar komt bij dat kinderen van hoger opgeleide ouders, bij gelijke prestaties, een beduidend grotere

kans hebben om door te stromen naar het hoger onderwijs dan leerlingen van lager opgeleide ouders (volgens de onderwijsinspectie een drie keer zo grote kans, onder meer doordat hoogopgeleide ouders proberen hun kinderen direct na de basisschool in een zo hoog mogelijk schooltype geplaatst te krijgen). Hierdoor vermindert de toegankelijkheid voor met name leerlingen uit sociaaleconomisch zwakkere milieus. Het imago van vmbo en mbo is er de laatste decennia niet beter op geworden, terwijl de samenleving nog steeds een grote behoefte heeft aan arbeidskrachten in bijvoorbeeld de techniek en de zorg.

Vooraf kwetsbare groepen in de samenleving blijken nadeel te ondervinden van een opeenstapeling van drempels bij de overgangen in de onderwijsloopbaan. Kinderen uit hogere sociaaleconomische milieus zijn beter in staat de drempels te omzeilen en hun ouders zijn beter in staat voor de belangen van hun kinderen op te komen. Daarmee neemt het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden, na de geleidelijke emancipatie van kinderen van laagopgeleide ouders in het onderwijs, weer toe.

We worden ouder, maar (chronisch) zieker; aanbod aan informele zorg dreigt te verminderen

Hiervoor zagen we dat de levensverwachting is gestegen. Tegelijk is het percentage mensen dat een chronische ziekte heeft en het percentage dat meerdere chronische ziekten heeft ook toegenomen. De levensverwachting zonder chronische ziekten is dan ook gedaald. Wel zijn de iets minder oude mensen gezonder dan eerdere generaties van dezelfde leeftijd.

Een van de opvallendste ontwikkelingen is dat het aantal mensen met overgewicht in de loop der tijd gestaag is toegenomen van 30% in 1990 tot ruim 43% nu. Op zich is overgewicht geen aandoening, maar (ernstig) overgewicht is wel een risicofactor voor aandoeningen als diabetes type 2, hoge bloeddruk, galstenen, hart- en vaatziekten, rug- en gewrichtsklachten en bepaalde soorten kanker.

Over de periode 1990-2015 is het percentage mensen dat een goede of zeer goede gezondheid rapporteert iets gedaald, maar het schommelt nog steeds rond de 80%.

Het is wel verondersteld dat informele zorg de formele zorg aan het vervangen is, maar de in dit rapport gepresenteerde cijfers over mantelzorg wijzen daar niet op. Zo neemt het percentage vrijwilligers in de bureu-, bejaarden- en gehandicaptenhulp niet toe. Hier kunnen in de niet zo verre toekomst knelpunten gaan ontstaan. De behoefte aan informele zorg en ondersteuning neemt toe in de Nederlandse samenleving, het beschikbare aanbod neemt echter af.

Registraties van discriminatie nemen toe

Discriminatie heeft een grote impact op degenen die het treft en kan de sociale samenhang in de samenleving ondermijnen. Vanaf 2008 zijn politiecijfers over discriminatie beschikbaar. In 2016 werd volgens de politieregistraties het meest gediscrimineerd op grond van herkomst (39%). Tussen 2008 en 2014 was er sprake van een stijgende lijn, met een piek na

de uitspraken van Wilders over ‘minder Marokkanen’ in 2014. Met 30% wordt vervolgens discriminatie van lhbt’ers (lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders) het meest geregistreerd. Ook deze vorm van discriminatie neemt sinds 2008 toe in de registraties, zij het meer geleidelijk. 8% van de geregistreerde discriminatie betrof discriminatie op grond van godsdienst; hiervan was 95% gericht tegen moslims. Een deel van de discriminatie van moslims – in Nederland vaak van Noord-Afrikaanse of Turkse afkomst – zal ook geclassificeerd zijn als discriminatie op grond van herkomst. Eveneens 8% betrof antisemitisme. Overige motieven voor discriminatie worden veel minder vaak geregistreerd.

Hoewel politieregistraties een steeds beter beeld geven van discriminatie, is dat beeld ook onvolledig, doordat slachtoffers of getuigen niet elk incident bij de politie melden. Antidiscriminatievoorzieningen (adv’s) zijn vaak een laagdrempelig alternatief, waardoor zij een aanvullende bron van informatie vormen. Een kanttekening bij deze bron is dat klachten bij adv’s juridisch niet altijd staande blijven. Ook de ontwikkeling van adv-meldingen wordt gedomineerd door Wilders’ bovengenoemde uitspraken in 2014, die eenmalig tot bijna 9714 klachten leidden. Daarna was er een terugval van het aantal klachten in 2015 (4561) en 2016 (4596). In tegenstelling tot de politieregistraties in 2015 en 2016 is het aantal adv-meldingen hiermee in bijna tien jaar niet zo laag geweest.

13.5 Slotbeschouwing¹

In deze ssn, waarin we 25 jaar terugkijken, schetsen we op veel terreinen een redelijk positief beeld. Toch is er ook een aantal hardnekkige problemen, ongemakken en ongelijkheden. Om enkele voorbeelden te noemen: het hardnekkige verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden, de verschillen in opleidingsniveau tussen autochtoon Nederlandse kinderen en kinderen met een migratieachtergrond, de toegenomen discriminatie van lhbt’ers, en de aanhoudende armoede ondanks de grote rijkdom van Nederland. En niet onbelangrijk: hoewel het objectief gezien op veel terreinen beter gaat dan in 1990, en ook de mate van tevredenheid en geluk niet achteruit zijn gegaan, is er toch ook veel onzekerheid onder burgers. Uit de kwartaalonderzoeken van het scp blijkt keer op keer dat een meerderheid van de burgers het gevoel heeft dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Het feit dat het beter gaat, betekent nog niet dat iedereen dat ook zo voelt. En vermoedelijk is dat omdat er ook heel veel verandert in de maatschappij en mensen oude zekerheden kwijtraken. De verzorgingsstaat verandert, de overheid verwacht meer eigen initiatief van burgers, waarbij niet altijd duidelijk is wat burgers van de overheid kunnen verwachten. De wereld is in beweging en voor velen leidt dat tot gevoelens van onzekerheid.

In de laatste editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* (Van den Broek et al. 2016) wordt geschetst hoe Nederland er in 2050 uit zou kunnen zien. Dat beeld is er een van grotere dynamiek, minder vaste kaders en dus meer maatwerk. Het is een veel complexer leven, dat eisen stelt aan individuen om zich staande te houden, waarbij de eigen regie een

belangrijke rol speelt. Een rode draad is dat er nieuwe vormen van maatschappelijke ongelijkheid en achterstelling kunnen gaan ontstaan. Was in het verleden de grootste tegenstelling die tussen groepen met en zonder economisch kapitaal of tussen opleidingsniveaus, in de toekomst zijn het andere vormen van kapitaal die (mede) verschillen in de samenleving gaan veroorzaken. In *Vershil in Nederland* schetste het scp een ‘zachte tweedeling’ in de samenleving, waarbij de verschillen tussen de achterblijvers (precariaat en onzekere werkenden) en de rest gebaseerd zijn op een combinatie van economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal (Vrooman et al. 2014). In *De toekomst tegemoet* wordt beschreven dat de huidige maatschappelijke scheidslijn tussen de *haves* en de *havenots*, verandert in een scheidslijn tussen de *cans* en *cannots*:

In een veeleisende samenleving waarin mensen zelf de regie over hun leven moeten voeren, zullen sommigen beter hun weg kunnen vinden dan anderen. Mensen met een goede fysieke gezondheid en psychische veerkracht, met steile individuele leercurves alsook veel sociaal, cultureel en economisch kapitaal zullen beter op de veranderende samenleving toegerust zijn. Wat voor de een meer ruimte voor zelfontplooiing betekent, kan voor een ander een gevecht zijn om bij te blijven (Van den Broek et al. 2016: 219).

Degenen die mee kunnen met de nieuwe vereisten en die verandering eerder als uitdaging dan als bedreiging zien, de *cans*, beschikken over kwalificaties die in de toekomst (nog) belangrijker zullen zijn dan nu. Het gaat onder meer om leervermogen en intelligentie, om talent, vakmanschap, creativiteit, flexibiliteit en innovatievermogen. Het cognitieve aspect is zeker van belang, maar toch iets minder bepalend voor actieve participatie en maatschappelijk succes dan nu het geval is. Zorgen zijn er om degenen die de slag lijken te verliezen, de *cannots*: voor hen ligt de lat mogelijk te hoog.

We hoeven niet tot 2050 te wachten om die veranderingen te zien. Er wordt ook nu al door de politiek en in de samenleving meer en meer verwacht van de burger. De afgelopen 25 jaar heeft de overheid over het algemeen een terugtrekkende beweging gemaakt – van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving – en van mensen wordt verwacht dat zij zich vaker maatschappelijk inzetten, bijvoorbeeld als vrijwilliger of mantelzorgers. Daarnaast moeten mensen bij ziekte, handicaps of andere tegenslagen in het leven meer een beroep doen op hun sociale netwerk. In de eerdere hoofdstukken zijn al op meerdere plaatsen potentiële ongelijkheden beschreven tussen groepen die niet en groepen die wel de mogelijkheden of capaciteiten hebben mee te komen in de snel veranderende en veeleisende samenleving. Niet iedereen heeft een snel aanwezig of dichtbij staand sociaal netwerk. Met de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens zal dat in de toekomst nijpender worden. Er zijn al veel aanwijzingen dat ook hulpvaardigheid grenzen kent: overbelaste mantelzorgers, familieleden of vrienden willen echt wel bijspringen, maar haken af als het om langdurende of intensieve ondersteuning blijkt te gaan. Zelfredzaamheid en participeren is weerbarstiger en (op dit moment) minder algemeen mogelijk en vanzelfsprekend dan de overheid zou willen. Ook de combinatie van arbeid en zorg vraagt steeds meer om flexibiliteit.

Regie hebben over het eigen leven is een belangrijke kwaliteit van mensen om welvaart en welzijn (oftewel kwaliteit van leven) te kunnen realiseren. Dat geldt ook voor het bezitten van basale vaardigheden om met internet om te gaan, e-mails te versturen, of anderszins te communiceren via sociale media. Er zijn grote groepen mensen in de Nederlandse samenleving – bijvoorbeeld degenen die laaggeletterd zijn of die een (lichte) verstandelijke beperking hebben – voor wie dit moeilijk of zelfs onmogelijk is. Zelfs communicatie met de overheid kan voor hen een onmogelijke opgave worden. Onze informatiesamenleving lijkt hen te vergeten, er ontstaat een digitale kloof.

Ook in een snel veranderende arbeidsmarkt veranderen de noodzakelijke vaardigheden waarover mensen moeten beschikken. Technologische ontwikkelingen en flexibilisering van de arbeidsrelaties gaan snel, waardoor mensen zelfredzamer en ondernemender moeten worden. Ook dat is niet voor iedereen mogelijk. Een robot kan weliswaar vrij eenvoudig routineus werk overnemen, maar is voorlopig niet in staat tot sociale omgang, waardoor sociale en empathische vaardigheden van belang zullen blijven op de arbeidsmarkt. Bij een voortdurende toename van flexibiliteit van de arbeidsmarkt, zullen mensen zelfredzamer en ondernemender moeten worden om een plek op de arbeidsmarkt te krijgen of te houden. Mensen die al werk doen dat een groot beroep doet op dergelijke vaardigheden, zoals werkenden in het onderwijs en de zorg, zullen vermoedelijk vrij goed bestand zijn tegen eventuele negatieve gevolgen van technologische ontwikkelingen. Anderen zullen deze vaardigheden bij moeten (blijven) leren om niet achterop te raken. Niet alle burgers zullen in gelijke mate over deze vaardigheden kunnen beschikken. In het onderwijs, en in het bijzonder in het mbo, constateren we dat naast vakkennis en vakvaardigheden ook generieke vaardigheden (zoals samenwerken, communiceren, probleemoplossend vermogen, enz.) belangrijk zijn om een plek te krijgen op de veranderende arbeidsmarkt. Ook kwam aan bod hoe de vaardigheden van ouders verschil kunnen maken voor de positie van hun kinderen. Hoger opgeleide ouders kennen beter de weg bij instanties en krijgen meer voor elkaar voor hun kinderen: hun kinderen komen eerder in hoge opleidingen terecht, en deze ouders hebben meer invloed op passend onderwijs voor hun kind.

De vraag voor de komende jaren zal zijn hoe zoveel mogelijk mensen in staat gesteld kunnen worden volwaardig mee te doen in die veeleisende samenleving van de, al zeer nabij zijnde toekomst, hoe voorkomen kan worden dat mensen achterblijven, en hoe burgers in voldoende mate en voldoende tijdig gesteund kunnen worden bij het verwerven van die noodzakelijke vaardigheden. Dat zal niet alleen inspanningen vergen van de overheid en van instituties als het onderwijs, maar ook breder gedragen moeten worden en (eveneens) een beroep doen op de solidariteit en betrokkenheid van burgers voor elkaar.

Noot

- 1 We hebben geen recente gegevens over de BES-eilanden (Bonaire, Sint Eustatius en Saba). Binnen het bestek van deze ssn hebben we dan ook geen aandacht kunnen besteden aan deze eilanden. De con-

clusie uit de evaluatie die het SCP in 2015 uitvoerde, was dat de sociale problemen en armoede er hardnekkig zijn en de positieve veranderingen overschaduwden. Die zware last drukt ook op de ervaren kwaliteit van leven in Caribisch Nederland (Pommer en Bijl 2015). Het verdient aanbeveling de informatievoorziening ten aanzien van de kwaliteit van leven op de BES-eilanden snel te verbeteren, zodat ook daar de ontwikkelingen gemonitord kunnen worden.

Literatuur

- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2014). *Kerncijfers van diverse bevolkingsprognoses en waarneming*. Geraadpleegd oktober 2017 via <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?dm=slnl&pa=70737ned&d1=0-1&d2=1&d3=64-66,70,75,80,85,90,95,100,105,1&hdr=t&stb=g1,g2&vw=t>.
- CBS (2016). *Jaarrapport integratie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pommer, E. en R. Bijl (red.) (2015). *Vijf jaar Caribisch Nederland. Gevolgen voor de bevolking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Summary

Social state of the Netherlands

The Netherlands from 1990 to the present – key trends and concluding discussion

S.1 Dutch society has changed over the last 25 years (fuller, older, more diverse)

Changes in the size and profile of the Dutch population have consequences in a host of societal domains. The labour market is an example: who is in work? Are there barriers to labour market entry? Until what age do people continue working? Another example is care and support: how have care needs changed in the light of the increase in the number of old people, and are there enough ‘hands around the bed’ to meet those needs? What new homes need to be built to meet changing housing needs? A changing population also has consequences for societal, social and cultural participation. A wide range of societal domains are discussed in this publication. This concluding chapter presents the key findings in an overarching review of the last 25 years, starting with the demographic context in which these developments have taken place.

The Dutch population in 2017 is very different in a number of ways from the population in the 1990s. The size and profile of the population have changed. There are more than 17 million people living in the Netherlands, a rise of 13% in 25 years – though forecasts by Statistics Netherlands (CBS) suggest that this growth will stabilise over the next 20 years or so at around 18 million (CBS 2014).

Ongoing population ageing (growing share of older people) and mild dejuvenation (decreasing share of young people) means the Dutch population today is older on average than 25 years ago. The share of people aged over 65 in the population has increased over the last 25 years, from 13% in 1990 to 18% in 2017.

Cultural diversity has also increased as a result of migration and higher birth rates among people with a migration background. On 1 January 2016, 12% of Dutch residents (2.1 million people) had a non-Western background; that compares with 9% (1.1 million) 20 years earlier. Almost half of those with a non-Western background were born in the Netherlands and therefore form part of the second generation (CBS 2016).

Interestingly, the number of households has grown more rapidly than the number of people, reaching 7.7 million in 2015, an increase of 26% compared with 1990. This increase can be ascribed to the growing number of people who live alone due to the rise in the divorce rate and the fact that older people (are able to) continue living independently in the community for longer. The share of single-person households is set to increase further in the future. Divorce was the reason for almost 40% of the marriages which ended in 2015 (the

remaining 60% ended due to the death of one or both partners). This represents a rise in the divorce rate of almost 12 percentage points between 1990 (28%) and 2015 (just under 40%). The number of marriages has also been in decline over the last 25 years, though this is partially offset by an increase in the number of registered civil partnerships since 1998. All these developments reflect the changing position of marriage in Dutch society, with more and more people no longer seeing marriage as the pinnacle of a relationship, and for many married couples it is no longer an unassailable bond. Several underlying social trends are at work here. The weakened influence of norms and values (espoused by churches among others) surrounding marriage as a lifelong bond (between a man and a woman), changed views on the right of women and men to self-determination, and the resultant statutory and legal opportunities for other forms of cohabitation, parenthood and inheritance have all helped to undermine the importance of marriage.

Dutch households today have a different composition from 25 years ago. The share of single people in the 25-45 age group has risen from 13% to 20% over the period, while that of single people aged 45-65 years has grown from 11% to 17%. The share of couples with children has declined in the 25-45 age group. The share of people aged over 45 years with children also initially declined, but began rising again after 2005. Evidently, people have been deferring having children in recent years. This is also in line with the rising average age at which women have their first child (up from 27.5 years in 1990 to just under 30 in 2016).

5.2 The mood in the country: predominantly stable over the longer term

The most pertinent question is whether Dutch society is in a better or worse position today than 25 years ago. Let us look first at the mood in the country. Compared with the 1990s, little has changed in the way the Dutch feel about their own situation and about Dutch society. Around 85% still believe that their own family lives in prosperity; almost half think that others can generally be trusted; and more than 80% are proud to be Dutch. In fact, the concerns about norms and values and how people interact with each other were actually greater in 1993 than they are today.

Although people did take a more positive view regarding the prosperity of the Netherlands 25 years ago than today, around three-quarters of Dutch citizens still believe the country is prosperous. Most people give a positive score to the Dutch economy in 2017 – after a lengthy decline during the economic crisis period after 2008 – and expectations for the economy are also positive. Even during the crisis period, the Dutch remained relatively positive regarding their own financial situation and future, and more so than regarding the national economy.

The Dutch are slightly more satisfied with their lives in 2017 than in 2004, the first year in which they were asked about life satisfaction. The average has risen, albeit only slightly,

from a score of 7.6 out of 10 to 7.8. Interestingly, the economic crisis had no impact on people's feelings of happiness.

Over the last 25 years, more and more people have formed the view that income differentials in the Netherlands need to be reduced; the proportion holding this view has risen from 55% to 74%. These views appear to bear little correlation to actual measured income inequality, which remained fairly stable over this period. People with low and intermediate education levels, in particular, advocate smaller income differentials, but 70% of highly educated people also held this view in 2016.

Although the general picture might lead one to think otherwise, the Dutch are no more cynical about politics today than they were in the early 1990s. Trust in politics fluctuates, but there has been no rise in political cynicism over the last 25 years. While there have been some fluctuations in satisfaction with democracy, it is higher in 2017 than in 1990. Generally speaking, citizens have more trust in the courts and business than in the government and churches. Trust in churches has in fact fallen sharply since 2000, with the abuse scandals which surfaced at around that time undoubtedly playing a role here.

No major shifts have taken place since 1990 in views on moral issues, freedom of expression, the environment, the multicultural society and the European Union; there is no evidence of the frequently cited 'lurch to the right'. There have of course been some changes: support for abortion and gay marriage has increased, with 74% of Dutch citizens feeling that women should be entitled to an abortion if they so choose, for example, compared with 60% in 1992. Gay marriage is today accepted by 94% of the population, and the acceptance of euthanasia remains as high as ever at 92%.

People today take a slightly more positive standpoint of immigrants than in the early 1990s. In 1994, 49% felt that there were too many people living in the Netherlands with a non-Dutch nationality; in 2017 the figure is 31%. This may be counter-intuitive, given the greatly increased attention for this theme in the public and political debate since 2002, with the 'multicultural taboo' from the 1990s being used as a negative anchor point. Since the refugee crisis in 2015, immigration has moved high up the political agenda and there is a great deal of debate about whether or not refugees should be admitted to the Netherlands. Compared with 1994, people's reaction to the hypothetical possibility of having an asylum-seekers' reception centre in their neighbourhood remains unchanged: 34% would have no objection at all, 50% would accept it with some reservations and 16% would protest. These responses are however considerably more negative than in 2000, when 54% said they would have no objection at all. Opinions thus fluctuate considerably over time.

Support for freedom of expression has by contrast fallen: 25 years ago 81% felt that everyone should be free to say what they wished in public; that figure is now 66%. Support for EU membership is also lower in 2017 than in 1996 (58% versus 75%).

To summarise: The Dutch do not take a totally different view of politics and society in 2017 than they did in the 1990s, though there are undoubtedly movements, shifts and differences of emphasis. One thing that has changed clearly is the tone of the public debate; when using the Internet and social media, people often say exactly what they think without being concerned about niceties. The Internet has become a key forum for public debate; that was not yet the case in 1990, when the Internet mainly served as a knowledge platform for a select group of people (in 1995 only 4% had access to the Internet).

5.3 Objectively, people are better off in many ways today than 25 years ago...

Economic growth and improved purchasing power and assets

If we look not only at the mood in the country, but also at objective developments in the Netherlands in a number of key areas, we also find a generally positive picture.

The last 25 years in the Netherlands have been marked by strong economic growth and rising incomes, with the economy flourishing especially between 1990 and 2000. GDP rose by 68% between 1990 and 2016; however, because a relatively small proportion of this growth in national prosperity ended up with households, and the growth had to be distributed among more inhabitants and more smaller households, its positive effect on disposable household income was less than might be assumed at first glance. Nonetheless, virtually all groups in Dutch society saw their purchasing power improve between 1990 and 2000. People aged over 65 saw the biggest increase; 13% for those living alone and 11% for those living with a partner. Exceptions are the self-employed (gaining income from profits), who saw their purchasing power decline by 5%, and non-Western migrants, whose purchasing power fell by 6%. The position of almost all groups also improved in the period 2000-2007. Single-earners saw their purchasing power rise by 17%, double-earners with children by 19%. The increase was smaller for single-earners without children (1%) and benefit claimants (7%).

The high point in 2007 was followed by the economic crisis. Virtually all groups lost purchasing power compared with 2007, with the self-employed and single-earners particularly hard hit – both losing 14% of their purchasing power compared with 2007. Exceptions to the decline were employees (whose purchasing power remained unchanged), benefit claimants (purchasing power increase of 6%) and pensioners aged under 65 years (increase in purchasing power of 8% between 2007 and 2014).

At the top end of the income distribution, the richest 10% of the population receive more than 20% of total income. That share has remained unchanged for years; by contrast, the share of national income that goes to the richest 1% has increased, going up from just over 3% in the 1990s to almost 5% in 2014.

It is not just households' income situation, but also their asset position which determines their spending power and the general economic trend. According to the Netherlands

Bureau for Economic Policy Analysis (CPB), in an international perspective the Dutch have relatively low savings – but large home and pension assets – relative to their incomes. Many people will not realise that the average Dutch household had gross assets of 477,000 euros in 2016 and debts of 104,000 euros, in other words net assets (including pension provisions) of 373,000 euros. Between 1997 (the first year on which we are able to report) and 2008, the average net assets of Dutch households rose by 51%. This was followed by a period of relative stabilisation. Over the entire period 1997-2016, asset growth averaged 2.3% per annum (outstripping income growth). This growth was largely due to a sharp rise in the value of pension provisions and assets from home ownership.

Increased labour participation rate

If we look at the labour market over a period of 25 years, it is notable that the labour force has increased substantially more quickly than the potential labour force (population aged 15-65 years); the population aged 15-65 years has grown by over 7% since 1990, while the labour force has increased by 33%. The growth of the labour force has however flattened off since 2009, since when it has developed in line with the population aged 15-65 years.

There has been a sharp increase in labour market participation since 1990, especially by older people and women. The labour participation rate of older people is now almost 2.3 times as high as in 1990, though the caveat needs to be applied here that the labour participation rate of this group was very low in the early 1990s. The female labour participation rate has also risen sharply since 1990, by more than 26 percentage points.

Rise in education level

The education level of the Dutch population has been rising for some time, and has continued to improve steadily over the last 25 years. The share of low-educated 25-64 year-olds in the population fell from 45% to 23% between 1990 and 2016, while the share of those with a secondary education level increased from 37% to over 40%. The proportion with a higher education level doubled over the same period, from 18% to 36%. The positive trend among women was particularly striking. There are also differences between other population groups. For years, migrants originating from Turkey, Morocco, Suriname and the (former) Netherlands Antilles have been at an educational disadvantage. And although their education level is rising (mainly thanks to the educational participation of the second generation who were born in the Netherlands), the gap has not yet been closed. In particular, the education level of migrants from Morocco and Turkey and their descendants lags behind that of Dutch natives, despite the strides made since 2003. One of the biggest factors here is poor mastery of the Dutch language; recent research by the Netherlands Institute for Social Research (Huijnk & Andriessen, 2016) shows that Turkish families, in particular, speak relatively little Dutch.

The improving education level of the Dutch population is also reflected in the falling number of premature school-leavers (students who leave without a basic qualification at at

least the level of senior general secondary education (HAVO) pre-university education (vwo) or senior secondary vocational education (MBO level 2).

In addition to a good initial education, developments on the labour market and in society mean that Dutch citizens need to continue developing their knowledge and skills – a phenomenon referred to as ‘lifelong learning’. In 2016, almost 19% of adults in the Netherlands were taking part in a training course or programme in the month before they were surveyed. That is more than in most other countries of the European Union, where the average is just under 11%. The only part of the EU where participation in lifelong learning is higher than in the Netherlands is in the Scandinavian countries.

Rising life expectancy

The health status of the Dutch population also improved in the period 1990-2015. Life expectancy has increased markedly and people are dying at an increasingly great age. Physical mobility has improved, especially among those of middle age and members of the older generation. This reflects the increased participation in sport by older people. Life expectancy in good health and life expectancy without physical disabilities have both increased.

Life expectancy at birth for men was just under 80 years in 2016, and just over 83 years for women. Over the 25 years covered in this report, life expectancy has extended by 4.5 years (three years for women, 5.9 years for men). This translates into an increase in life expectancy for women of an average of 1.5 months (44 days) each year, and for men of almost three months (86 days). Until the 1950s, the biggest gains in life expectancy were due to the decline in child mortality, but in recent decades they have come principally from an improvement in the survival chances in older age. Although concerns are expressed about the costs of care, more care not only means higher costs, but also health gains; a recent study of the increasing life expectancy at birth between 2000 and 2009 estimates that 47% of the extended in life expectancy of women and 30% of that of men can be attributed to higher health care spending.

Reduction in crime

The Netherlands has also made progress on the crime front. The crime rate has reduced, not only according to police records, but also according to members of the public. This fall had not yet begun in the 1990s; it began just after the turn of the present century and continued despite the economic crisis. The decline affects all types of crime covered in this report: violent crime, crime against property and vandalism. In the last five years, only violent crime reported by members of the public has not declined, though fewer offences were recorded by the police. The fall in the number of crimes suspects has been particularly steep among young people. It may be that a reduced willingness to report crimes by victims and lower police clear-up rates have made a small contribution to these trends, but they are not enough to explain the overall fall in crime.

The police and the court system enjoy considerable support among the public, who trust these institutions more than others. Moreover, trust in the judicial system and the police has risen, as has satisfaction with the police. There are however considerable differences between population groups; highly educated people and young people have the most trust and are the most satisfied. In 2016, a minority of around 30% were satisfied or very satisfied with the functioning of the police (a slight increase compared with 2012) and a majority of some 70% felt that the courts impose overly lenient sentences.

Although the trend in feelings of safety has its own dynamic, which has little to do with the actual level of crime, we observe that both reported victimisation and recorded crime, as well as reports of feeling unsafe, have fallen over the last ten years. The number of people who believe that crime in the Netherlands is rising or who regard it as a major problem in Dutch society, is also falling steadily, down from no less than 90% in the first half of the 1990s to around 60% and 65%, respectively, today. It may be that the actual trend in crime is slowly being reflected in its perception.

More owner-occupied homes, stronger focus by housing associations on lower incomes

The housing market has changed radically over the last 25 years, with the number of owner-occupiers rising from 45% to 59%. Home ownership increased primarily among those on higher and middle incomes, especially in the 1990s.

In the rented sector, the percentage of housing association tenants in the lowest income quintile has risen over the last 25 years from 12% to more than 45%. In the 1990s, this process developed rapidly, and has accelerated again in the last few years. The strict housing allocation system of recent years will have played a role here: people on middle incomes rapidly find themselves earning too much to qualify for social rented housing (in line with the policy of reserving the social rented housing stock more for those on the lowest incomes).

Attention is consistently devoted to energy measures in the home. In 2015, more than half of Dutch homes had a (provisional) A, B or C energy label. This label, which has been mandatory since 2008, shows the energy performance of the home, with higher scores being achieved through the presence of wall, floor and roof insulation, replacement of single or double glazing with HR++ glazing and high-efficiency boilers and solar boilers being installed. On the other hand, the progress in making the housing stock more sustainable lags well behind the targets agreed for 2020 between housing associations, private landlords and the Ministry of the Interior and Kingdom Relations in 2012 (Covenant Energiebesparing Huursector – Rented Sector Energy-saving Covenant).

Satisfaction with owner-occupied homes is substantially higher than satisfaction with rented homes, although even there around 80% of residents are satisfied or very satisfied. The quality gap between rented and owner-occupied homes is greater than the difference in satisfaction, implying that people in rented homes are more satisfied than homeowners

given the quality of their homes. This is not expressed in perceived tensions between neighbours: just over one in ten housing association tenants say they often have problems with their neighbours; among homeowners the figure is 4%.

Housing has become more expensive over time: average housing costs rose from 360 euros per month in 1994 to 700 euros per month in 2015, an average increase of 3.2% per annum (or of 1.2% after correction for the general price trend). This increase is attributable mainly to net housing expenses; ancillary expenses (such as energy) rose less quickly. Although housing costs have risen, this does not automatically mean that households are now spending a greater proportion of their income on housing. Generally speaking, the housing costs to income ratio (the share taken by net housing costs in disposable household income), averaged out over rented and owner-occupied homes, rose until 2009, since when it has remained reasonably constant. The average housing costs to income ratio in 1994 was 24%, and 27% in 2015. People with higher education levels have lower average housing costs to income ratios: their housing costs are higher, but their incomes are higher still. To illustrate this, between 1994 and 2015, the housing costs to income ratios of people with a higher education level rose from 19% to 24%, while for those with a low education level the increase was from 25% to 32%. Up to and including 2002, older people had the highest housing costs to income ratios, whereas in recent years this applies to young people. Single persons (35% in 2015) and single-parent families (31% in 2015) have the highest housing costs to income ratios over the period as a whole. Many of the differences are related to income levels.

Stable participation in volunteering; sharp fall in membership of churches, trade unions and political parties

There are some areas where the picture has remained stable over the last 25 years. There are for example few indications of a change in the social engagement and community involvement of the Dutch over the last 25 years.

The percentage of the Dutch population reporting that they do voluntary work has remained reasonably constant since 1990, at between around 25% and 30%. It is worth noting here that the Dutch do lots of voluntary work compared with other Europeans. The same reasonably stable picture is found for the share of the population who have become engaged over the last 25 years in a (sub)local issue (fluctuating between 15% and 25%) or a national/international issue (between 10% and 15%). No clear trends can be discerned over the last 25 years, only fluctuations.

Over the period of 25 years, total membership of the three biggest Dutch trade unions was highest in the year 2000, when there were 1.8 million members. The figure has fallen gradually since then, to just under 1.5 million in 2016. A major reason for this is the ageing of the membership.

The number of Dutch members of the five biggest churches and the Dutch Bible Society (Nederlands Bijbelgenootschap) has also fallen gradually, from 8.6 million in 1994 to just

under 6 million in 2015. Membership of the Roman Catholic Church and Protestant Church in the Netherlands have seen a particularly sharp fall in membership. There are no reliable time series for the number of people attending mosques in the Netherlands – an increasingly significant religious group. It is estimated that there are currently around one million Muslims living in the Netherlands; in 1990, again according to estimates, the figure was just under half a million. In other words, the number of Muslims in the Netherlands has doubled over the last 25 years, while the number of members of Christian churches has fallen by (over) two million (around 25%) over the same period.

A precise comparison is difficult, however, because the estimate of the number of Muslims is based on religious conviction, not membership, unlike the figures for the Christian community.

There are of course other kinds of civil-society organisations in addition to trade unions and churches, such as sports federations, consumer organisations or organisations concerned with international aid and solidarity. There are unfortunately no recent figures, but in the period 1994-2012 the number of donorships and memberships of consumer, senior, nature and environmental and sports organisations increased, while membership of broadcasting associations, health and welfare organisations, women's and civil-society organisations concerned with International aid and solidarity fell.

Finally, although membership of political parties is declining (from 325,000 in 1990 to 265,000 in 2017), there has been no decline in interest in politics: the turnout at general elections has remained reasonably constant since 1990. A change has also taken place in the way in which people volunteer for political and social causes: less in organised events, more as individuals and more focused on specific, well-defined actions and issues.

No change in the amount of free time in 25 years, but changes in how it is spent

The picture regarding the amount of free time is also fairly stable at 47 hours per week in 2016, little different from 25 years previously. Almost three-quarters of Dutch citizens feel they have enough free time. It is not just the amount of free time, but also the way in which it is spent that shows little difference in 2016 compared with 1990. Most time is spent using media and ICT (nearly 19 hours per week) and maintaining social contacts (just under ten hours in 1990 and just over eight hours in 2016). Although the emergence of new forms of ICT and social media accounts for a sizeable slice of media usage, there is no evidence of a complete revolution: traditional forms of media are still widely used. For example, people still watch lots of television and listen to the radio frequently at the time of broadcast, while books, newspapers and magazines are still mostly read on paper. One major change has been the growth in computer ownership: in 1990 less than a third of Dutch people had a computer at home, whereas in 2013 almost everyone had one (93%). The biggest development over the period was in Internet connection; in 1995, only 4% of the Dutch population aged between 12 and 65 years had access to the Internet, while in 2013 the figure was 97%. Digitalisation has enormously increased the options and freedom

of choice of media users for obtaining information, seeking entertainment and communicating.

If we look at a few other aspects of leisure time use, we find that the Dutch play more sport in 2016 than in 1990: around half the Dutch today take part in sport once a week (compared with around 40% in 1990). The increase in the number of people aged over 65 playing sport weekly is especially striking (up from 26% in 2001 to 37% in 2016); by contrast, the proportion of people aged 12-19 years fell over the same period from 77% to 70%. The proportion of people who are members of a sports club fell until 2000, since when it has remained stable. There does appear to be a great need today to be able to take part in sport at flexible times.

Although the time people spend on social contacts fell between 1990 and 2016, the frequency of social contact remained stable. This could mean that people see or speak to each other more briefly, or that they more often combine social contacts with other activities. The trends in the reach of culture are variable. The popularity of classical music is declining steadily, while the reach of pop music has increased. After initially falling in the 1990s, the share of the population visiting a museum at least once a year increased.

The number of holidays people take has increased sharply over the last 25 years. Compared with other Europeans, a relatively high proportion of the Dutch go on holiday; in 2014, 82% of the Dutch went on holiday at least once a year, compared with an EU average of 60%. The increased prosperity has expanded many people's ability to travel.

As with free time, there have been few changes in the amount of time people spend on activities that can be collectively referred to as 'compulsory time use': paid work, care tasks and education. The amount of compulsory time use was around 45 hours per week in both 1990 and 2016. There is no difference between men and women in the total time spent on these activities, though men spend more time on paid work and less time on household tasks and caring for children or other members of the household. Although having a busy life need not in itself be a negative factor, a third of Dutch people do feel stressful at least once a week. A busy life can therefore have a negative impact on quality of life if people suffer a lot of stress and have the feeling of falling short.

Improved general life situation over the last 25 years

Quality of life in the Netherlands – measured using the Life Situation Index – has improved over the last 25 years. Until 2010 the improvement was continuous, but this positive trend subsequently reversed as a result of the economic crisis. Quality of life deteriorated between 2010 and 2012, but the conclusion in the last edition of the *Social State of the Netherlands* was that the decline stabilised in 2014. 'The Netherlands bounces back' was the message at the time. It is now evident that there has not really been a bouncing back, but it is also clear that the deterioration is not continuing.

If we look at the differences between groups rather than at the averages, the first thing to note is that the life situation of all social groups has improved. Secondly, the differences

between social groups narrowed over the same period, except for the differences between those with a high and low education level and those with and without severe illnesses or disorders, where the differences widened.

Whilst quality of life has improved, people's happiness has not increased since 1990 and there has also been only a limited increase in life satisfaction since 2004. Happiness and life satisfaction are attracting increasing attention. The United Nations has published the *World Happiness Report* each year since 2012, ranking countries based on happiness. In the most recent report, from 2017, the Norwegians emerged as the happiest, with the Netherlands coming in sixth place. However, the differences are very small. The UN report also shows that the impact of the economic crisis varies across countries: in some countries, especially those which were hit hard economically, there was a greater impact on public happiness than in other countries. Greece, Spain and Italy have still not recovered from the crisis, and this also applies for Denmark. In the Netherlands, the economic crisis had virtually no effect on people's happiness.

5.4 ... but there are also risks and threats

Life situation has not yet recovered completely and differences between groups are widening again

Although quality of life has improved over the last 25 years and the differences between groups in society have generally narrowed, we have seen those differences widening again for most social groups in the last few years. Whether this is a delayed effect of the economic crisis or whether it will continue remains to be seen. In addition, while quality of life has generally not declined any further in the most recent years, it has also not increased, despite a fairly sustained resumption of economic growth.

It is also notable that the life satisfaction of people with poor quality of life has declined since 2004, while that of people with good quality of life has remained unchanged.

The combination of poorer quality of life and being unhappy occurs in a group that we have termed 'deprived'. This group is characterised by an accumulation of problems in combination with few options to improve their situation on their own (in this sense they are comparable with the group described in the Social and Cultural Report 2014 (*Sociaal en Cultureel Rapport 2014*) as the 'precariat'; see Vrooman et al. 2014). The members of the deprived group are much less satisfied with the government, society and their own lives than people who have done better in life. They are also much more vulnerable in terms of resources (58% have a low income and 70% a low education level). In addition, members of this group more often live in social isolation and less often vote in elections. The concerns about this group are exacerbated further by the fact that half of them say they have little control over their own lives and see no opportunities for improving their lot. They account for approximately 5% of the adult Dutch population, a percentage which barely changed between 1990 and 2017 (though in absolute terms their number increased from

500,000 to 700,000). Members of this group often lack what we term ‘modern skills’, of which perceived control over one’s own life is a key exponent.

The Netherlands is a wealthy country, but there is also poverty

We saw earlier that prosperity in the Netherlands has increased, with GDP over the period studied growing by 68%. This does not mean that poverty has been eradicated in the Netherlands, however. The trend in the number of people living in poverty (according to the ‘modest but adequate’ criterion) shows a fluctuating pattern, but has moved upwards in the last few years and is higher in 2017 than in 1990, at 6.6% of the population compared with 5.7%. Benefit claimants (31% in 2017) and lone-parent families (22% in 2017) have been at the highest risk of poverty by a considerable margin over the last 25 years. One in five non-Western migrants live in poverty, a figure that has remained more or less constant throughout the last 25 years.

There is also poverty among employees and the self-employed, with those affected often described as the ‘working poor’. The groups are not the same, however: there are considerable differences between them. The percentage of poor employees has fluctuated around 3% since 1990, while the percentage of poor self-employed workers has been around 10-11%. These percentages have remained relatively stable, despite economic fluctuations. The poverty rate among the over-65s has by contrast fallen to around 3% since 1990, less than half the current average poverty rate in the Netherlands.

Around 6% of Dutch households report that they are forced to get into debt or address savings in order to make ends meet. This figure remained reasonably constant between 1990 and 2016, fluctuating between 5% and 7% (with 2005 as a sole exception, when the figure reached 9%). The percentage is a good deal higher in some groups, however: for example, 19% of non-working breadwinners and 13% of single-parent families had difficulty making ends meet in 2016. There is more variation over time in the percentage who have no difficulty making ends meet (and actually have money left over); This applied to 44% of the Dutch population in the early 1990s, rising to 52% in 2016. This group mainly comprises highly educated people in work and couples without children.

The number of benefits paid rose between 1990 and 2016 from 3.8 million to 5.1 million. This increase can be ascribed to population ageing, policy changes and economic fluctuations; population growth has also played a role. The dependency ratio (‘1/A ratio’) – the ratio between the economically inactive and economically active – can be used as a sort of summarising measure for benefit dependency. This ratio gives an indication of the financial capacity to support benefit dependency. The ratio stood at 77 in 1990, fell to 62 around the turn of the century and rose again to 71 in 2016 as a result of the economic crisis. This means that there were 71 non-workers for every 100 workers, thus reflecting a clear deterioration in the financial capacity. Much of the dependency ratio is influenced by the age profile of the population; if the over-65s are left out of consideration, in 2016 100 economi-

cally active persons ‘only’ had to support 26 economically inactive persons; in 1990 the figure was higher, at 39.

Increasingly flexible labour market

A major change on the labour market is the increased flexibility. Viewed over a period of 20 years, there has been a sharp decline in the proportion of employees with a permanent employment contract, from 71% in 1996 to 61% in 2016. The biggest shift has been towards flexible employment contracts (up from 16% in 1996 to 22% in 2016) and self-employment (8% sole traders in 1996, rising to 12% in 2016). The shift towards more flexible employment has been under way since 2005, while the move towards self-employment began a few years earlier, in 2002. The fact that this shift presents not just individual risks but also risks to society is evident among other things from the fact that, given the high costs, a fairly high proportion of self-employed workers are not insured against incapacity for work and do not have an adequate pension provision.

On the technology front, the future promises a number of potentially far-reaching developments. It is likely that increasing opportunities for automation will lead to changes in work-related tasks. And although – admittedly in the us – only around 1% of people currently derive a monthly income from an online platform (Uber, Taskrabbit, etc.), the increasing technological capabilities could lead to further growth in the ‘on-demand economy’ and therefore potentially to further growth in the number of self-employed workers responding to that demand.

Concerns about declining (basic) skills and access to education

Despite the positive trend in the education level of the Dutch, there are concerns about (the future of) education. Whilst education levels have risen, the attainment levels of the present generation of primary and secondary school pupils are lower than 15-20 years ago, especially in mathematics and arithmetic – despite the strong focus on excellence and improving attainment. Notwithstanding the educational disadvantage policy, the opportunity gap between pupils from different socioeconomic milieus has widened in recent years. The system of early selection in the Dutch education system means that the level at which pupils enter secondary education largely determines their access to potential further education programmes. On top of this, children with highly educated parents have a substantially greater chance of going on to higher education, given equivalent performance, than pupils with less well-educated parents (according to the Dutch Inspectorate of Education they are three times as likely to go on to higher education, partly because highly educated parents try to have their children placed in the highest possible school stream immediately after primary school). This has the effect of reducing accessibility for pupils from lower socioeconomic backgrounds in particular. The image of pre-vocational and vocational education has not improved in recent decades, whereas Dutch society still needs workers who are skilled in areas such as engineering and care.

Vulnerable groups in society are at a particular disadvantage due to the accumulation of barriers as they progress through their educational careers. Children from higher socio-economic milieus are better able to circumvent these barriers and their parents are better able to stand up for their children's interests. As a result, following the gradual emancipation of children with low-educated parents, the gap between highly educated and low-educated groups is widening again.

The Dutch are living longer, but with more (chronic) disease and risk of reduced availability of informal care

We saw earlier that life expectancy in the Netherlands has increased. At the same time, the percentage of people with one or more chronic diseases has also increased. Consequently, life expectancy without chronic disease has fallen. On the other hand, people who are slightly less elderly are healthier than earlier generations when they were the same age. One of the most striking trends is the steady increase in the number of overweight people, from 30% in 1990 to over 43% today. Overweight in itself is not a disorder, but the increase in the number of people who are overweight or obese does present a risk factor for disorders such as type II diabetes, high blood pressure, gallstones, cardiovascular disease, back and joint complaints and certain types of cancer.

The percentage of people reporting good or very good health fell slightly between 1990 and 2015, but is still around 80%.

It is often assumed that informal care is replacing formal care, but the figures on informal care presented in this report do not support this assumption. The percentage of volunteers providing help to neighbours, older persons and disabled persons is not increasing, and this could lead to problems in the not too distant future. The need for informal care and support in Dutch society is increasing, but the availability of that care is declining.

Increase in recorded discrimination

Discrimination has a great impact on those it affects and can undermine the social cohesion of society. Police records on discrimination have been available since 2008. According to these records, the biggest reason for discrimination in 2016 was ethnic origin (39% of cases). There was a steady increase in discrimination between 2008 and 2014 when it peaked following statements by the populist political leader Geert Wilders advocating 'fewer Moroccans'. The next most common form of recorded discrimination (30%) is against LGBT persons (lesbians, gays, bisexuals and transgenders). The recorded incidence of this form of discrimination has also increased since 2008, albeit more gradually. Recorded discrimination on religious grounds was 8%; of this figure, 95% was aimed at Muslims. Some of the discrimination against Muslims – many of whom in the Netherlands are of North African or Turkish origin – will also have been recorded as discrimination on the grounds of origin. Anti-Semitism also account for 8% of recorded discrimination. Other reasons for discrimination are recorded much less often.

Although police records provide an increasingly clear picture of discrimination, that picture remains incomplete because victims or witnesses do not report every incident to the police. Antidiscrimination centres (ADVs) can often offer a low-threshold alternative, making them a supplementary source of information. One caveat here is that complaints to ADVs do not always stand up in legal proceedings. The trend in ADV reports is also dominated by the aforementioned statements by Geert Wilders in 2014, which generated a one-off influx of 9,714 complaints. The number of complaints subsequently fell in 2015 (4,561) and 2016 (4,596). Unlike the police records in 2015 and 2016, this means that the number of ADV reports is at its lowest for almost ten years.

5.5 Concluding discussion¹

In this Social State of the Netherlands (SSN), which looks back over a period of 25 years, the picture that emerges in many areas is a reasonably positive one. Yet there are also a number of stubborn problems, issues and inequalities. To cite a few examples: the stubborn difference in life expectancy between those with a high and low education level; the differences in education level between Dutch native children and children with a migration background; the increased discrimination against LGBT persons; and the persistent poverty despite the great wealth of the Netherlands. There is also another important point: although things are objectively better in many areas than in 1990, and although the degree of life satisfaction and happiness have not reduced, there is a great deal of uncertainty in the Dutch population. The quarterly surveys carried out by SCP show time and again that a majority of Dutch citizens feel that things are moving in the wrong direction in the Netherlands. The fact that the Netherlands is actually doing better does not mean that this is felt to be the case by everyone. This is probably due to the fact that a great deal is changing in Dutch society and people are losing old certainties. The welfare state is changing, the government expects citizens to do more on their own initiative, and it is therefore not always clear what citizens can expect from the government. The world is changing, and for many people this creates feelings of uncertainty.

The last edition of the Social and Cultural Report (Van den Broek et al. 2016) outlined a picture of what the Netherlands could look like in 2050. It portrays a more dynamic, fluid society, with fewer fixed frameworks and more customisation. Life is a much more complex affair which places demands on individuals to maintain and sustain themselves and exercise much more control over their own lives. A common theme running through the Report is the possibility that new forms of social inequality and disadvantage could arise. Where in the past the greatest opposition was between groups with and without economic capital or between different education levels, in the future there will be different forms of capital which (help to) create differences in society. In the report 'Difference in the Netherlands' (*Verschil in Nederland*), SCP described a 'soft division' in society, in which the gaps between those who lag behind (the 'precariat' and 'insecure workers') and the rest are based on a combination of economic, social, cultural and person capital (Vrooman et al. 2014). The

report 'Facing up to the future' (*De toekomst tegemoet*) describes how the present societal dividing line between the *haves* and the *have-nots* changes into a dividing line between the *cans* and *cannots* (Van den Broek et al. 2016). To quote from the Social and Cultural Report (SCR) 2016: "In a demanding society in which people are expected to take control of their own lives, some will find their way better than others. People with good physical health and mental resilience, with able to cope with steep individual learning curves and with large amounts of social, cultural and economic capital will be better equipped for the changing society. What for some people means more scope for self-development, means a fight to keep up for others."

Those who are able to meet the new demands and who perceive this change more as a challenge than a threat – the *cans*, in other words – possess qualifications that will be (even) more important in the future than they are today. They include learning capacity and intelligence, talent, professionalism, creativity, flexibility and innovative capacity. The cognitive aspect is undoubtedly important, but less of a determinant of active participation and societal success than it is today. There are concerns about those who appear to be losing the battle, the *cannots*, for whom the bar may be too high.

We do not need to wait until 2050 to see some of those changes already happening. Politicians and society in general are expecting more and more from citizens. Over the last 25 years, the government has generally been in retreat mode – "from welfare state to participation in society" – and people are expected to do more for the community, for example as volunteers or informal carers. In addition, people are increasingly expected in the event of illness, disabilities or other setbacks in life, to seek more help from their social networks. The different chapters in this report have already highlighted several potential inequalities between groups which do and do not have the opportunity or capacity to keep pace in a rapidly changing and demanding society. Not everyone has a social network which is close by or able to provide rapid assistance, and the increase in the number of single-person households will make this problem more pressing in the future. There are already ample indications that there are also limits to people's willingness to provide help: stressed-out informal carers; relatives or friends who genuinely wish to help but pull back if it transpires that they will be required to provide long-term or intensive support. Being independent and participating in society is more problematic and (currently) less generally possible and automatic than the government would like. Combining paid work with care tasks also increasingly requires flexibility.

Having control over their own lives is an important quality enabling people to enjoy prosperity and well-being (in other words, quality of life). This also applies for having the basic skills to use the Internet, send and receive emails or communicate via social media. There are large groups of people in Dutch society – for example people of low literacy or people with a (mild) intellectual disability – for whom this is difficult or even impossible. Even

communication with the government can prove to be an impossible task for them. Our information society appears to be forgetting them, and a digital divide is developing.

In a rapidly changing labour market, the skills people need to have are also changing. Technological developments and increasingly flexible labour relations are moving at a rapid pace, and people need to be more independent and more enterprising in order to deal with this. That is also something which is not possible for everyone. And whilst a robot can take over simple, routine tasks, it is currently unable to engage in social interaction, which means that social and empathic skills will continue to be important on the labour market. If the flexibility of the labour market continues to increase, people will have to become more independent and more entrepreneurial in order to secure or hold onto a position on the labour market. People who are already doing work which places heavy demands on such skills, such as those working in education or the care sector, will probably be fairly well equipped to cope with any negative consequences of technological developments. Others will need to (continually) learn these skills in order not to fall behind. Not all citizens will be equally able to acquire those skills.

In education, and especially in senior secondary vocational education, 'generic skills' (such as the ability to cooperate, communicate, problem-solving ability, etc.) will be important in addition to subject knowledge in order to secure a place on the changing labour market. Our study also showed how the skills of parents can make a difference for the position of their children. Highly educated parents are better able to approach official organisations and obtain better outcomes for their children: their children are more likely to end up in higher education tracks, and these parents can exert more influence in finding appropriate education for their child.

The question for the years ahead will be how to enable as many people as possible to play a full part in this demanding society of the – possibly very near – future; how to prevent people from falling behind; and how citizens can be given sufficient and sufficiently timely support to acquire the necessary skills. This will not only demand efforts from the government and from institutions such as education, but will also have to be more broadly supported in society and will (also) require solidarity and engagement from and between citizens.

Note

- 1 We do not have recent data for the Caribbean Netherlands, or BES Islands (Bonaire, Sint Eustatius and Saba), and we are therefore unable to devote any attention to these islands within the scope of this SSN. The conclusion from the evaluation carried out by SCP 2015 was that the social problems and poverty on these islands are stubborn and overshadow the positive changes. This heavy burden also weighs on perceived quality of life in the Caribbean Netherlands (Pommer & Bijl 2015). It is recommended that the flow of information regarding quality of life on these islands the rapidly improved, so that developments there, too, can be monitored.

References

- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg & L. Vermeij (eds.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau).
- CBS (2014). *Kerncijfers van diverse bevolkingsprognoses en waarneming*. Statline <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=70737ned&D1=0-1&D2=1&D3=64-66,70,75,80,85,90,95,100,105,1&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T> Accessed October 2017.
- CBS (2016). *Jaarrapport Integratie*. The Hague: Statistics Netherlands (Centraal Bureau voor de Statistiek).
- Huijnk, W. & I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht?* The Hague: Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau).
- Pommer, E. & R. Bijl (eds.) (2015). *Vijf jaar Caribisch Nederland. Gevolgen voor de bevolking*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau).
- Vrooman, C., J. Boelhouwer & M. Gijsberts (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau).

Bijlage A

Gebruikte landcodes

AT	Oostenrijk
BE	België
BG	Bulgarije
CH	Zwitserland
CY	Cyprus
CZ	Tsjechië
DE	Duitsland
DK	Denemarken
EE	Estland
EL	Griekenland
ES	Spanje
EU	Europese Unie
FI	Finland
FR	Frankrijk
GE	Georgië
GR	Griekenland
HR	Kroatië
HU	Hongarije
IE	Ierland
IL	Israël
IS	IJsland
IT	Italië
PL	Polen
PT	Portugal
LT	Litouwen
LU	Luxemburg
LV	Letland
MT	Malta
NL	Nederland
NO	Noorwegen
RO	Roemenië
RU	Rusland
SE	Zweden
SI	Slovenië
SK	Slowakije
TR	Turkije
UK	Verenigd Koninkrijk

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van LHBT-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden* (essay) (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuyper, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij LHB-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)

- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3
- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4
- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders* (2017). Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard* (2017). Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. (pdf)
- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017* (2017). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (2017). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar?* (2017). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt* (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017* (card stack). Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017
- De sociale staat van Nederland 2017* (infographic). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017

Overige publicaties 2017

- Burgerperspectieven 2017 | 1* (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0827 1
- Burgerperspectieven 2017 | 2* (2017). Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9
- Oud worden in Nederland* (2017). Redactie: Lotte Vermeij (scp) en Radboud Engbersen (PLATFORM31). ISBN 978 90 377 0835 6

SCP-publicaties 2016

- 2016-1 *Trust, life satisfaction and opinions on immigration in 15 European countries* (2016). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp en Ineke Stoop. ISBN 978 90 377 0775 5
- 2016-2 *Lekker vrij!? Vrije tijd van vrouwen, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen* (2016). Wil Portegijs (SCP), Mariëlle Cloin (SCP), Rahil Roodsaz (Atria) en Martin Olsthoorn (SCP). ISBN 978 90 377 0776 2
- 2016-3 *Kiezen bij de kassa. Een verkenning van maatschappelijk bewust consumeren in Nederland* (2016). Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0709 0
- 2016-4 *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen op het platteland* (2016). Lotte Vermeij. ISBN 978 90 377 0779 3 (pdf)
- 2016-5 *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel* (2016). Andries van den Broek, Anja Steenbekkers, Pepijn van Houwelingen en Kim Putters. ISBN 978 90 377 0774 8
- 2016-6 *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland* (2016). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0780 9
- 2016-7 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2014* (2016). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk, Mirjam de Klerk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0785 4 (pdf)
- 2016-8 *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen* (2016) (2^e herziene versie 2017). Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0848 6 (pdf)
- 2016-9 *Overall rapportage sociaal domein 2015. Rondom de transitie* (2016). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0788 5
- 2016-10 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2015. Rondom de transitie* (2016). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Esther van den Berg en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0789 2
- 2016-11 *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences* (2016). Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0786 1
- 2016-12 *Cumulaties in de jeugdhulp* (2016). Klarita Sadiraj, Michiel Ras en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0790 8 (pdf)
- 2016-13 *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes* (2016). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0793 9 (pdf)
- 2016-14 *Thuiszorguitgaven en informele hulp. Relatie tussen veranderingen in de thuiszorguitgaven en het gebruik van informele hulp* (2016). Debbie Verbeek-Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0792 2 (pdf)
- 2016-15 *Werkloos toezien? Gevolgen van de crisis voor emancipatie en welbevinden* (2016). Ans Merens en Edith Josten. ISBN 978 90 377 0791 5 (pdf)
- 2016-16 *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP* (2016). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0794 6 (pdf)
- 2016-17 *Sport en cultuur. Patronen in belangstelling en beoefening* (2016). Annet Tiessen-Raaphorst en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0795 3 (pdf)
- 2016-18 *Gemiddelde budgetten per cliënt (en dag) voor de cliënten met een voogdijmaatregel en cliënten die 18 jaar of ouder zijn* (2016). Evert Pommer en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0797 7 (pdf)
- 2016-19 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2013. Een vergelijking van de zorg en ondersteuning voor 50-plussers in veertien Europese landen* (2016). Debbie Verbeek-Oudijk en Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0798 4 (pdf)

- 2016-20 *Taking part in uncertainty. The significance of labour market and income protection reforms for social segmentation and citizens' discontent* (2016). J.C. Vrooman. ISBN 978 90 377 0799 1
- 2016-21 *Tussen groen en grijs. Een verkenning van tuinen en tuinieren in Nederland* (2016). Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0796 0
- 2016-22 *De dorpse doe-democratie. Lokaal burgerschap bekeken vanuit verschillende groepen dorpsbewoners* (2016). Lotte Vermeij, Joost Gieling. ISBN 978 90 377 0802 8 (pdf)
- 2016-23 *Aanbod van arbeid* (2016). Patricia van Echtelt, Simone Croezen, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink, m.m.v. Lucille Mattijssen. ISBN 978 90 377 0801 1
- 2016-24 *Beleidssignalement. Het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens* (2016). Anne Roeters en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0803 5 (pdf)
- 2016-25 *Gemeentelijke prestaties gemeten. Een vooronderzoek naar de meting van prestaties van de lokale overheid op gemeentelijk niveau* (2016). Evert Pommer en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0804 2 (pdf)
- 2016-26 *Nieuwe Spaanse migranten in Nederland* (2016). Mérove Gijsberts, Marcel Lubbers, Fenella Fleischmann, Mieke Maliepaard en Hans Schmeets. ISBN 978 90 377 0805 9 (pdf)
- 2016-27 *Zorg en onbehagen in de bevolking* (2016). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Sjoerd Kooiker. ISBN 978 90 377 0807 3 (pdf)
- 2016-28 *Wikken en wegen in het hoger onderwijs. Over studieloopbanen en instellingsbeleid* (2016). Lex Herweijer en Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0806 6
- 2016-29 *Beperkt in functie. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen* (2016). Redactie: Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0808 0
- 2016-30 *Wel thuis? Literatuurstudie naar factoren die zelfstandig wonen van mensen met beperkingen beïnvloeden* (2016). Maaïke den Draak, Anna Maria Marangos, Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0811 0
- 2016-31 *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016* (2016). Redactie: Andries van den Broek, Cretien van Campen, Jos de Haan, Anne Roeters, Monique Turkenburg en Lotte Vermeij. ISBN 978 90 377 0544 7
- 2016-32 *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (2016). Redactie: Willem Huijnk en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0812 7
- 2016-33 *Emancipatiemonitor 2016* (2016). Wil Portegijs (SCP) en Marion van den Brakel (CBS) (red.). ISBN 978 90 377 0813 4

Digitale publicaties 2016

Armoede in kaart 2016 (card stack). Stella Hoff, Jean Marie Wildeboer Schut, Benedikt Goderis, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0809 7, publicatiedatum 27-9-2016

Media:Tijd in kaart (card stack). Annemarie Wennekers, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978 90 377 0815 8, publicatiedatum 20-12-2016

Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2014 (onepager). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk, Mirjam de Klerk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0784 7, publicatiedatum 25-4-2016

Overige publicaties 2016

Burgerperspectieven 2016 | 1 (2016). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Esther Schrijver. ISBN 978 90 377 0772 4

Burgerperspectieven 2016 | 2 (2016). Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver.

ISBN 978 90 377 0800 4

Burgerperspectieven 2016 | 3 (2016). Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0810 3

Burgerperspectieven 2016 | 4 (2016). Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0816 5

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.